

ЭШИЕВ А.М.

ОРТО ТҮРК ДООРУНДАГЫ  
ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

БИШКЕК - 2006

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ  
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ЭШИЕВ А.М.

ОРТО ТҮРК ДООРУНДАГЫ  
ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

МОНОГРАФИЯ

Жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери үчүн окуу куралы

БИШКЕК - 2007

УДК 37.0  
ББК 74.00  
Э 98

Рецензенттер:

Педагогика илимдеринин доктору, профессор Сияев Т.М.  
Философия илимдеринин доктору, профессор Ниязалиев Ш.М.  
Тарых илимдеринин кандидаты, профессор Айдаркулов К.А.  
Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Дарбанов Б.Е.

ЭШИЕВ АСЫЛБЕК МИРЗАТИЛАЕВИЧ

Э 98 ОРТО ТҮРК ДООРУНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР. Оңдолуп, толукталып 2-басылышы. Жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери үчүн окуу куралы. Б.: 2007, ... бет.

ISBN 9967-23-392-3

[illegible]

XI-XII к.к. орток түрк (кыргыз) поэзиясындагы педагогикалык ойлор; орто түрк доор суфийлик поэзиянын таалим-тарбиялык ойлорунун өзгөчөлүктөрү; билим, илим жана тарбия темасынын чагылдырылышы талдоого алынат. XIII-XVI к.к. орто түрк доорунун чыгаан инсандарынын чыгармачылыгындагы жана Күнчыгыш түркий ренессанстык поэзиясындагы педагогикалык ойлор изилдөөнүн обьектисине айланат.

Э 4303000000-06  
37.0

УДК

ББК

74.00

ISBN 9967-23-392-3

с Эшиев А.М., 2007

## КИРИШ СӨЗ

Атамдын жаркын элесине арнаймын

Автор

Көп кылымдык топтолгон тажрыйбаны муундан-муунга өткөрүп берип келүү зарылдыгы адамзатынын ар кандай керектөөлөрүндөй эле коомдун эң алгачкы баскычында пайда болгон. Ошондуктан таалим-тарбия амалы алгачкы учурда адамдын турмуштук тажрыйбасын улуу муундардан кийинки урпактарга өткөрүп берип туруучу милдетти аркалаган. Тарбия адамдын ар кандай башка ишмердүүлүгүндөй эле коомдук көрүнүш болгон. Адамдын инсан катары социалдык тажрыйбасынын татаалдашуусу менен таалим-тарбиянын максаты жана милдеттери да татаалдашкан. Элдик педагогикалык ой алгач ирет өзүнчө бир кадыр-нускалуу кептер, жекече ой-жоромолдор жана накыл сөздөр түрүндө калыптанган. Алардын башкы темасы ата-энелер менен балдардын жүрүм-турумдарынын жана мамилелеринин эрежеси болгон. Ушундай ой-толгоолордун баары бүгүнкү күнгө чейин макал-лакап, санат-насыят, терме, накыл сөз, нускалуу кептер түрүндө жетип келген. Жалпы эле педагогиканын эң алгачкы баскычы катары элдик педагогикалык ойлорду биз жомоктордон, уламыштардан, санжыралардан, макал-лакаптардан, санат-насыяттардан, термелерден, табышмактардан, жаңылмачтардан, ырлардан табабыз. Элдик казынадан педагогикалык маани-маңызга ээ толгон-токой макал-лакаптарды, санат-насыяттарды, термелерди жолуктурууга болот.

Педагогикалык ойдун башаттары кыргыздардын элдик оозеки жана төкмө ырчылар чыгармачылыгында, байыркы рун жазмаларында жана орток түрк жазма поэзиясында орун алган. Буга мисал катары "Манас" баш болгон элдик эпостордогу, Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги, "Коркут-Ата китеби", "Кут алчу билим", "Насыяттар жыйнагы", "Акыйкат сырлары", "Махабат дастаны" аттуу орток түрк жазма поэзиясындагы жана Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы өңдүү ырчылар чыгармачылыгындагы педагогикалык ойлорду келтирүүгө болот. Мына ушул өңдүү дагы башка дастандардан жана ырчылар чыгармачылыгынан көптөгөн элдик педагогикалык ойлорду таба алабыз. Жалпы эле таалим-тарбия маселелери ар мезгилде акындардын, ойчулдардын жана аалымдардын көңүлүнүн борборунда болуп келгендиги бүгүн бизге белгилүү.

Рухий баалуулуктардын түгөнгүс булагы элдин өзү экендиги талашсыз. Тарыхта аты калган улуу инсандар, ошол эле ал-Фараби, Рудаки, Ибн Сина, Фирдоуси, Жайсаң ырчы, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкар, Коркут-Ата, Низами Гянжеви, Кет Бука, Кулкожоакмат Ясави, Адиб Акмат Жүгинеки, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми, Асан Кайгы, Жами, Алишер Навои, Захираддин Бабур жана алардын кийинки канчалаган атагы алыс кеткен

инсандардын чыгармачылык талантынын өсүшүнө элдик оозеки чыгармачылык демөөр болуп берген. Биздин колубузда Жайсаң ырчы, Коркут-Ата, Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы жөнүндө тарыхый маалыматтар чакталуу гана. Биз негизинен санжыра, уламыштарга таянабыз. Ошону менен бирге тарыхты тактоодо археология, этнография, стелла таштарындагы жазуулар жана байыркы кол жазмалардай эле фолклор менен акындар поэзиясынын ролу жана орду эбегейсиз.

Жашоо-турмушунун образына, ордуна, ыңгай-шартына жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн түрдүү формасына карай байыркы орток түрк акындарын хансарай жазгыч акындары жана элдик төкмө акындар деп шарттуу эки топко бөлүүгө болот. Биринчи топко Жусуп Баласагын, Махмут Кашкар, Кулкожоакмат Ясави, Адиб Акмат Жүгинеки, Кутб Хорезми, Алишер Навои жана Бабур кирсе, кийинки топко Жайсаң ырчы, Коркут-Ата, Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Асан Кайгыны кошууга болор эле. Бул эки топту түзгөн акындардын чыгыш ата-тегинин, таптык жана дүйнөгө болгон көз караштарынын түрдүүлүгүнө карабастан баары илим-билим жана таалим-тарбия темасын чагылдырууда прогрессивдүү заманбап көз карашта тургандыгын белгилөө маанилүү. Бир гана айырмачылыгы алардын кээ биринде (мисалы, Акмат Ясави) акырзаман темасы чыгармаларынын негизги лейтмотивин түзгөндүгүндө болуп саналат.

Орток түрк акындары кайсы элдин же уруунун өкүлдөрүнөн болгондугу тууралуу тарых барактарында да, чыгармаларында да айтылган эмес, дээрлик баарында тең "түрк эли", "түрк тили", "түрк поэзиясы" деген түшүнүктөр айтылат. Ушундан улам орто кылымдык түрк дүйнөсүндө чындыгында эле өзүнчө этникалык бирдиктерге караганда жалпы орток түркий тенденциялар күчтүү өнүккөндүгүнө жана белгилүү бир административдик-территориялык чектерде эч кандай этникалык бөлүп-жарылууларга жол берилбегендигине көзүбүз жетет. Мисалы, убагында эне тилинен башка араб жана фарсы-дари тилдерин мыкты билген ал-Фараби да, Махмуд Кашгари да Орто Азия, Иран чөлкөмү мында калып эле Багдадга чейин илим-билимдин артынан түшүп кете беришкен экен. Байыркы кытай тарыхчысы Шицзи Давандан (Фергана) баштап батышка Анңсиге (Парфия) чейин элдер түрдүү тилдерде сүйлөшкөнү менен баары бири-бирин түшүнүшөт деп бекеринен жазбаса керек эле. Ал эми орток түрк поэзиясынын ар бир эле жазгыч акыны иран тилин мыкты билип, араб тилинде да жакшы жазып, сүйлөй алган деген ишенимдебиз. Төкмө ырчылардын баары түрдүү этникалык топтор (кыргыз, кыпчак, огуз, түркмөн, уйгур, казак, ногой, найман, өзбек, кара-калпак ж.б.) менен адабий орток тилдин милдетин аткарган чагатай тили аркылуу баарлашкандан тышкары согда, дари жана фарсыны да билишкендигинен күмөн кылууга болбойт. Ошол эле учурда фарсы тилдүү калк да түрк тилдеринде эркин сүйлөшкөнү (Махмуд Кашгари) мындай турсун ыр да жазышкандыгын (Минучихри) түрдүү булактардан билебиз. Ошондуктан кайсы акын кандай этникалык курамдын өкүлү болуп саналат деген суроого эмес, кайсы уруу, эл (улут) кайсы мезгилде

каерде жашаган деген маселени чечүү актуалдуудай. Мында "кыргыз" этнониминен башка кыргыз уруулук ири да, кичи да бирдиктердин орто кылымдагы географиялык ордун жана саясий ролун эске алуу өтө маанилүү.

IX-X к.к. ал-Фараби, Жайсаң ырчы, XI к. Йусуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, "Китаби Коркуд" жана "Огуз-наме" дастандары, андан кийин XII к.к. жашап чыгармаларын жараткан Ходжа Ахмад Ясави менен Адиб Ахмад Югнаки, XII-XIII к.к. Кет Бука, XIV-XV к.к. Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми жана Асан Кайгы, XV-XVI к.к. Низамеддин Алишер бек Навои жана Захираддин Мухаммед Бабур өндүү орток түрк поэзиясынын өкүлдөрү жашап, чыгармаларын жараткан заманда кыргыздар, жалпы эле кыргыз эли жана уруулары каерде жашаган, аты аталган акындардын кыргыздарга канчалык тиешеси бар деген маселелерди тактап алуу маанилүү болуп саналат. Кыргыздар байыркы жердеген жери Энесайда, Алтайда, Саян жана Көгмөн тоолорунда жүрүшкөнбү же Жети-Суу, Түркстан жана Мавераннахрды да жердеп калган беле? Анткени, тарыхый маалыматтар боюнча аты аталган элдик төкмөлөр да, сарайдык жазгыч акындар да негизинен азыркы Орто Азиянын (Мавераннахр, Түркстан, Жети-Суу) жана Казакстандын (Алтын Ордо) территорияларында жашап өтүшкөн.

Байыркы жана орто кылымдык түрк уруулары, анын ичинде кыргыз уруулары кайсы динди тутунушкан, жалпы дин болгонбу, же ар бир этникалык топтун өзүнүн дини болгонбу, буга уруулардын географиялык абалынын канчалык тиешеси болгон деген суроолорго жооп табуу зарылдыгы келип чыгат. Диний ишеним инсандын рухий өнүгүүсүн калыптандыруудагы эң маанилүү фактор болуп келген. Адамдын курчап турган чөйрөгө, табиятка, жан-жаныбар жана адамдарга болгон сүйүүсү болмоюнча ишеним да, дин да болбойт. Христиандыкка чейинки байыркы грек, римдик диндер, исламга чейинки зороастризм, буддалык, теңирчилик, манихейлик, шамандык, несториандык диндердин баары бүткүл адамзатынын рухий байлыгы болуп саналат. Бардык эле диндердин негизги темасы адам, сүйүү, бала, таалим-тарбия болуп келген.

Орто кылымдык Күнчыгыш акындары кайсы элден же этникалык топтон чыккандыгына карабастан чыгармаларын кайсы тилде жаратып келишкен деген суроо туулат. Чындыгында XI-XII к.к. акындар билингвиг (зүллиснейн) катары фарсы жана түрк тилдеринде тең чыгармаларын жаратышкандыгынан күмөн саноого болбойт. Орто түрк доорундагы түрк урууларынын тилинин, тутунган дининин, колдонгон жазуусунун, көркөм маданиятынын, таалим-тарбиясынын жана менталитетинин окшоштуктары жана айырмачылыктары изилдөөнүн негизги маселелеринен болду. Орто түрк доорундагы акындар поэзиясынын табияты жана жарандык милдети ортоазиялык түрдүү маданияттардын диалогуна көмөктөшүү милдетин аркалагандыктан уруу-уруктук деңгээлде эмес полиэтникалык мүнөздө болгондугу өтө маанилүү. Байыркы жана эртеги орто кылымдык элдерде кылым карыткан өзүнө гана мүнөздүү адеп-ыймандык каада-салты, өзүнүн рухий маданияты түптөлгөн.

Орто түрк доорундагы тектеш элдердин тарыхый, этнографиялык жана маданий жалпылыктарында этникалык биримдиктердеги көптөгөн уруулук бирдиктердин өздөрүнө гана мүнөздүү каада- салттары, этномаданияты жана элдик педагогикасы да параллелдүү жашап келген. Булар алардын жаратылышка болгон мамилесинде, турмуш-тиричилигинде, оозеки чыгармачылыгында, акындар поэзиясында, улуттук кийиминде, кол өнөрчүлүгүндө, конок күтүү салтында, өз ара маектешүүлөрүндө көрүнгөн.

Эмгекте негизинен XI-XVI к.к. орток түрк поэзиясынын өкүлдөрүнүн жазгыч жана төкмө акындарынын чыгармаларындагы педагогикалык ойлор каралды. Изилдөөнүн орто кылымдык чыгыш поэзиясындагы фарсы-түрк этномаданий интеграциялык процесстери, андагы типологиялык көрүнүштөр жана алардагы педагогикалык ойлор темасынын алкагында төкмө ырчы Кет Бука жана алтын-ордолук акын Кутб Хорезминин чыгармачылыктары сунуш кылынды. XI к. жашап чыгармаларын жаратышкан байыркы орто түрк доор поэзиясынын таңкы жылдыздары Юсуф Баласагуни жана Махмуд Кашгари, XII к. суфийлик поэзиянын өкүлү Ходжа Ахмад Ясави, түркий илим-билим темасынын устазы Адиб Ахмад Югнаки жана "Коркут-Ата китеби" чогуу бир бапты түзүштү. Ал эми XIV к. кыргызга аттын кашкасындай таанымал айтылуу Токтогул ырчы жана Толубай сынчы, XV к. ойчулу, төкмө ырчы Асан Кайгы жана улуу орток түрк акындары Низамеддин Алишер бек Навои менен чыгыш теги боюнча тимурид Захираддин Мухаммед Бабур XV-XVI к.к. орток түрк поэзиясынын ири өкүлдөрү катары изилдөөнүн соңку бабында изилдөөнүн обьектиси болуп киришти.

Биринчи бап

## ОРТО ТҮРК ДООРУНДАГЫ ЭТНИКАЛЫК, ЭТНОМАДАНИЙ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕР ЖАНА РУХИЙ ДҮЙНӨ, БУЛАРДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУ КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ ОРДУ

1. Орто түрк доорундагы этникалык, этномаданий интеграциялык процесстер, булардын педагогикалык ойду калыптандыруудагы орду

а) Элдик педагогикалык ойлордун тенденциясын үйрөнүүдө байыркы жана орто түрк доорундагы кыргыздардын этногенезин тактоонун ролу

Көрүнүктүү чыгыштаануучу Л.Н.Бернштамдын пикиринче азыркы элдердин б.з.ч. I миң жылдыктагы байыркы этникалык аталыштары алардын этникалык жактан да ошол элдерге таандык болот дегенди билдирбейт. Б.з. биринчи кылымдарындагы сармат-аландар - бул али түркмөндөр эмес, б.з.ч. III к. байыркы энесайлык кыргыздар - бул тяң-шандык кыргыздар эмес, б.з.ч. I миң жылдыгындагы бактриялыктар - бул али тажиктер эмес. Бул жөнүндө С.П.Толстов 1943-ж. Орто Азия элдеринин этногенези боюнча сессияда мындай деп айткан: "Эң байыркы тарыхый территориялык жалпылыктардын негизинде түрдүү урук-уруулук, аборигендик жана келгин этникалык элементтерден азыркы ортоазиялык элдердин биригүү процесси жүргөн, бул

элдердин бири да байыркы этникалык топтордун кайсыдыр бирине таандык боло албайт. Тетиписинче, эреже катары, байыркы жергиликтүү да, келгин да элдер түрдүү пропорцияда бир нече, кээде Орто Азиянын бардык элдеринин жана кээ бир майда топтор анын чегинен сырткы элдердин курамына кирген" [1, 489 б.].

Этностун эң башкы көрсөткүчү болгон маданияттын калыптануу жолу менен тилдин өнүгүүсүнүн өзгөчө жолунун ортосундагы айырмачылыкты унутпоо зарыл. Орто Азиянын бардык элдери, өзгөчө, казактар жана кыргыздар тарыхый жактан түрдүү уруулардан, элдерден жана расалардан түзүлгөн. Муну түрдүү жазма булактардан кыргыздардын бир миң жылдык ичи эле антропологиялык жактан түрдүү сүрөттөлүшүнөн улам билебиз. Маселен, б.з.ч. кытай жазмаларындагы гянгундар менен XI к.

---

1.Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.1. Б., 1997.

Гардизи сүрөттөп жазган кыргыздардын тышкы келбетиндеги айырмачылыктар. Этнонимика кыргыздардагы, ошондой эле казактардагы, өзбектердеги, түркмөндөрдөгү төлөс, дулу, канглы, коңурат, монгол, жалаир, кытай өңдүү көптөгөн жалпы уруулук аттарды чагылдырат. С.Е.Маловдун ишеними боюнча кыргыздардын этногенезинин өзгөчөлүгү анын эки башка территорияда: Энесай боюнда жана Тянь-Шанда калыптанып отургандыгында. Кыргыздардын байыркы бутактарына энесайлык мүнөздүү. Энесайдагы кыргыз урууларынын өнүгүү процесси таптык коомдун пайда болуу доорунда өздөрүнүн мамлекетин түзүүгө жана маданиятынын өзүнчө бир өзгөчөлүгүн, тактап айтканда, орхон түрктөрүнүн адабий тили деп аталган руникалык кыргыз жазмасынын жаралышына алып келген [1].

Ал эми Н.Я.Бичуриндин пикиринче энесайлык кыргыздардын согуштук жүрүштөрү аларды түштүккө - Монголиянын талааларына жана Кытайдын чегине, батышка - Алтайга жана Жети-Сууга алып келген. Мындай жүрүштөрдүн натыйжасында, биринчиден, кыргыздардын курамына башка уруулардын өкүлдөрү, баарынан да Алтай уруулары кошулуп отурган, ушуга байланыштуу кыргызча эмес кээ бир маданий-турмуштук көрүнүштөр пайда болгон. Экинчиден, бул кыргыздар тарабынан Кытай жана Орто Азия маданиятынын кээ бир өзгөчөлүктөрүн өздөрүнө сиңирүүгө алып келген. Буга мисал катары жазма тилдеги "й" дан өзгөчөлөнгөн "ж" нын болушу; кыргыз фольклорунда ("Манас" эпосунда) Манастын атасы Жакыптын мекени катары Алтай жергесинин аталышы. Акырында "Таншу" летописинин кыргыздардын мамлекети чыгышка Гулиганга (Байкалдагы курыкандар), түштүккө - Тибетке, түштүк-батышка - Гэлолуга (б.а. Жети-Сууга) чейин созулуп жаткандыгын келтиришин эсибизге салалы [2, 355 б.].

Кыргыз философу А.И.Исмаиловдун пикиринче кыргыздар тарых алдындагы (жапайычылык) мезгилинде дээрлик Азияда, кытайлар менен коңшу жашаган болуу керек. Алардын жарым жартысы Сибирде, Монголияда болуп, жартысы Алатоого келишкен деген божомол бар. Кыргыз эли - жалпы адамзаттын бир бөлүгү. Анын тарыхы жалпы адамзаттын тарыхынан айрылгыс, ажырагыс. "Жалпы адамзаттын тарыхы", "Азия элдеринин тарыхы", "кыргыздардын тарыхы" деген түшүнүктөрдүн байланышы жана айырмасы философиядагы "жалпылык", "өзгөчөлүк" жана

---

1. Малов С. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.

2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о порядках обитавших в Средной Азии в древние времена. Т I. М.-Л., 1950.

"жекелик" деген категориялар менен мүнөздөлөт. "Адамзаттын тарыхы" - жалпы, "Азия элдеринин тарыхы" - өзгөчө, "кыргыздардын тарыхы" - жеке түшүнүк. Бул тарыхтарда жалпы, өзгөчө жана жеке элементтер бар [1, 77 б.].

Тянң-Шанң элдеринин этникалык сюжеттерин, тилин, орнаментин жана материалдык маданиятынын эстеликтерин анализдөө, ошондой эле кыргыздардын азыркы этнографиясы кыргыздардын Алтай жана Монголиянын талаалары аркылуу көчүүлөрү жөнүндө далил катары алтайлык сюжеттер жана аналогиялар ачык, так чагылдырышат. Жогоруда келтирилген археологиялык жана жазма фактылардан тышкары бул сюжеттер "Манас" эпосунда эң сонун берилген; бул планда кыргыз этнонимикасы орчундуу маалыматтарды бере алат. Н.А.Аристов боюнча VI-X к.к. кыргыздар Тянң-Шанга "жолдуу бийлердин" башчылыгы астында көчүп өтө баштаган, ошону менен бирге Тянң-Шанга көчүп өткөн энесайлык кыргыздар жол катары Алтайдын жана Борбордук Азиянын уруулары менен кошулуп жүрүп отуруп, этникалык бөтөн чөйрөгө кабылышкан, жергиликтүү тынң-шандык этникалык жана мамлекеттик ээликтерге маданий жана саясий жактан көз карандылыкка дуушар болушкан. Байыркылыгында булар - усундар, кийинчерээк - батыш түрктөр, түргөштөр, карлуктар жана биринчи кезекте согдалыктар болгон. Ошондой эле алар уйгурлар, ягма, кара-кытай жана башка этникалык массивдер болгон [2, 493 б.]. Тянң-шандык кыргыздардын этногенезин аныктоочу экинчи маанилүү шарт тынң-шандык мамлекеттердин кыргыздардын үстүнөн саясий үстөмдүгү болгон: VI-VIII к.к. батыш түрк каганаты; VIII-X к.к. карлук мамлекети, XI-XII к.к. караханиддер, XII к. кара-кытайлар мамлекети. Ушуга байланыштуу Л.Н.Бернштам бул мамлекеттердин кыргыздардыкы болгондугун далилдөөчү бизде эч кандай маалыматтар жок деп айтат. Тетиписинче, кыргыздардын бул мамлекеттик түзүлүштөргө баш ийип тургандыгы тууралуу айтууга негиз бар. Бул мамлекеттер кыргыз урууларын майдалап бөлүп салышкан, натыйжада байыркы кыргыздардын (өзбек жана казактардай эле) курамына башка этникалык компоненттер кирип отурган. Бул процесс XIII к. да аягына чыккан эмес [2, 494 б.].

Кыргыз элинин калыптануу процессинде IX-X к.к. энесайлык кыргыздардын Тянь-Шанга массалык көчүүлөрү өзгөчө чоң мааниге ээ болгон. Кыргыздардын Тянь-Шанга көчүүлөрү үзгүлтүксүз жүрүп отурган. Батыш түрк каганатында, түргөштөрдө, өзгөчө VIII-X к.к. карлуктардын мамлекетинде кыргыз урууларын феодалдык өнүгүү

- 
1. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.
  2. Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.1. Б., 1997.

жолуна тартуу процесси жүрөт. Бул процесс тян-шандык кыргыздарга караганда бир топ жогору деңгээлдеги коомдук мамилелерге ээ Энесайдан келген кыргыздардын көчүп келүүсү менен күчөгөн. Л.Н.Бернштам боюнча эгерде тян-шандык жана жети-суулук аборигендердин көчмөнчүлүк маданияты борборазиялык жана түштүк сибирдик элементтердин өз ара биримдигинен келип чыкса, отурукташкан шаардык маданият жергиликтүү көчмөн жана отурукташкан ортоазиялык (согдалык жана сыр-дарыялык) маданияттын биргелешкен аракетинин натыйжасында түптөлгөн. Дал ушул сак, усун, гунндардын уруулар бирикмеси, карлуктардын ж.б. маданияты, тили, адаттары тогошкон чөйрөдөн кыргыз элдүүлүгү келип чыккан. Кыргыз элдүүлүгү түптөлгөнгө чейин Тянь-Шандагы энесайлык кыргыз элементтеринин маданиятын негиз катары эсептөөгө болот [1, 498 б.].

X к. тиешелүү "Худуд ал-Алам" аттуу кол жазмада түштүктөн - Тибеттен, түндүктө - кыргыз Ала-Тоосун карай созулуп жаткан Манас тоо кыркасы тууралуу жана Жети-Сууда жашаган кыргыз уруулары жөнүндө сөз жүрөт. Кол жазмада кыргыздар менен тогуз-огуздардын коңшу тургандыгы, ошондой эле түндүктө жана чыгышта кыргыздар менен кимактар Иртышты бойлой жанаша жашагандыгы бир нече ирет эскертилет. Текстте кыргыздар чыгыштан Кытай жана Чыгыш океанга, түштүктө тогуз-огуздар жана карлуктар менен чектеш, батышта кимактар, түндүктө - чексиз мейкиндик менен чектешкен. Тогуз-огуздардын башчысы ээлеп отурган карлуктардын Пенчул (Венң Су - азыркы Үч-Турпан) аттуу бир шаары "азыр кыргыздардын ээлигинде" деп айтылат кол жазмада. Бул маалыматтарды Гардизинин маалыматтары менен салыштыруу аркылуу кыргыздардын Энесайдан башка Алтайда, Чыгыш Түркстанда (Пенчул), Жети-Сууда, Чүй өрөөнүндө тухси менен чигилдердин ортосунда, Таласта жана Жети-Суудан жогорураакта кимактардын талаасында жашагандыгын билебиз. Ошентип, Энесай жана Алтайдан башка дагы үч жерде кыргыздардын өз алдынча топтору Жети-Суунун өзүндө, ага жакынкы түштүк-чыгышта жана түндүктө болгон. Мындай маалыматтар жалгыз эмес, кытайлык "Вэйлио" булагы кыргыздарды (гегунң) Жети-Суунун түндүк жагында деп көрсөтөт [1, 502 б.]. В.В.Бартольд да кыргыздар улуу держава кезинде өздөрүнүн ээликтерин түштүк-батышты көздөй кеңейтип отурушканын белгилейт. Ушундай эле ойду ал бир топ илгери "кыргыздар карлуктар менен

биримдикте тогуз-огуздарга каршы чыгышкан жана азыркы мекендеген жери Жети-Суунун бир бөлүгүн ээлеген" деп айтканы бар [2, 24 б.].

---

1. Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана.

2. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Ф., 1943.

Орто Азиянын түрк тилдүү элдеринин калыптануу процесси узак мезгил ичи жүрүп отурган. Бул Орто Азияга түрк тилдүү уруулардын акырындык менен көчүп келүүсү менен байланышкан. Бул процесстин натыйжасында Орто Азияда кыргыздардын этникалык жүзүн аныктаган этникалык түрк тилдүү ядро пайда болгон. Түрк уруулары качан жана каерде келип чыккан жана түптөлүү процесси кандайча жүрүп отургандыгы жөнүндө маселе так чечиле элек. Бирок байыркы түрк уруулары Борбордук Азиядан көчүп келгендиги аныкталып такталган. Алардын Батыш Сибирь жана Алтай уруулары менен жакындашуусу жана кошулуп кетүүсү кийинкилердин түрктөшүүсүнө жана Түштүк Сибирде ири түрк тилдүү топтордун түптөлүшүнө алып келген.

Кыргыздардын байыркы топтору, алардын негизги этникалык уюткусу Энесайдын бассейнинде жергиликтүү динлиндик уруулар менен борборазиялык гундардын узак мезгилди камтыган өз ара аралашып отуруусунан улам түптөлгөн. Энесайда кыргыз урууларынын өнүгүү процесси кийинчерээк таптык коомдун келип чыгуу доорунда өзүнүн мамлекетин түзүүгө жана байыркы түрк тилиндеги энесайлык руникалык жазуулардын жаралышына негиз түзгөн. Энесайлык кыргыздар өздөрүнүн мамлекетинин баштапкы ээлеген ордун бир топ кеңейтишкен, согуштук жүрүштөрдүн мезгилинде алардын бир бөлүгү Тянь-Шанга андагы кыргыздардын чыңдалышына түрткү болушкан.

Кыргыздардын тянь-шандык бутагы качан жана кантип пайда болгон деген суроо туулушу мүмкүн. Тянь-Шанда кыргыздар, ошондой эле борборазиялык түрк тилдүү элдер келгенге чейин чыгыш ирандык уруулардын тобу менен байланышкан уруулар жашашкан. Аларга сактар жана усундар киришкен. Бирок сактар (б.з.ч. VI-IV к.к) жана усундар (б.з.ч. III-I к.к), Тянь-Шандын жана Жети-Суунун жергиликтүү уруулары чыгыштан келген келгиндер менен акырындап аралаша баштаган. Ушуга байланыштуу С.Е.Маловдун түрк тилдеринин скифтик байыркылыгы жөнүндө айтканын эске салууга болот. Жергиликтүү калкты активдүү түрктөштүрүү процесси б.з.ч. I кылымдан б.з. IV-V к.к. чейинки гунн урууларынын бастырып кирүү доорунда жүргөн. Чыгыш ирандык жергиликтүү уруулардын ээлеген орду бошондоп отуруп, алардын ордуна түрк тилдүү уруулар, анын ичинде кыргыз уруулары келишкен.

Л.Н.Бернштамдын пикиринче Орто Азияда көчмөн уруулар менен отурукташкан элдердин ортосундагы өз ара аралашып кетүү процессинин натыйжасында түрк уруулары этногенездик жактан жеңүүчү болуп чыгышкан жана жергиликтүү чыгыш ирандык урууларды ассимиляциялоо же сүрүп

чыгаруу болуп өткөн. Тянь-Шанда түрдүү түрк урууларынын жана элдеринин арасынан акырында жеңүүчү болуп кыргыздар чыккан. Кыргыздардын биринчи жолу Тянь-Шанда болушун б.з.ч. 49-47 ж.ж. Чжи-Чжи Шанңюй баштаган гунндардын кошундарынын Тянь-Шанга бастырып кирүүсү жана алардын бир бөлүгүнүн Талас өрөөнүндө калып калуусу менен байланыштырууга болот [1, 516 б.].

Л.Н.Бернштамдын башка бир эмгегинде да ушул тыянагы бекемделет. Андагы маалыматтар боюнча: "Тянь-Шанң мына он беш жүз жылдан бери Энесайлык конокторду кабыл алып келди. Он беш жүз жылдан ашык мезгил ичи кудуреттүү Энесай дарыясынын жээктеринен ак мөңгүлүү тоолордун этегине кыргыздар өздөрү ачкан өлкөгө акырындык менен, бирок токтолбой агылып келип жатты. Ушул жүз жылдыктар кыргыздардын алгачкы улуу көчүү доору эле. Бул улуу көчүүнүн демилгечиси гунндардын ханы Чжи-Чжи Кытайдын алтын-күмүшүнө, жалтыраган чүпүрөк-чапырагына алданып анын кызматын кылып, камчысын чаппай, өзүнүн эркиндигин сатпаган урууларды топтогондо, кыргыздар биринчилерден болуп ага кошулган. Батышка жүрүш Алтай менен Чыгыш Казахстан аркылуу өтүп, Талас дарыясынын түндүк жагынан Тянь-Шанда токтогон. Ошентип, кыргыздын уруулары Энесайдан Тянь-Шанга орун которуштуруунун эң алгачкы мезгили биздин заманга чейинки доордун 49-47 ж.ж. болуп саналат. Талас жергеси улуу көчүүнүн алгачкы этабынын акыркы токтогон чеги болгон" [2, 322 б.]. Гунн уруулары көчмөндүк менен күн көргөн усундарды биринчи жолу ушул жерде таанышат. Алардын жердеген борбору Чигу аталган Ысык-Көлдүн түштүк жээги болгон. Усундар Кытай жана Орто Азияда тыгыз соода-сатык мамиледе болуп, элчиликтер менен алакалашып турушкан. Усундар Чжи-Чжи баштаган анын ичинде кыргыздар болгон уруулар бирикмеси тарабынан багындырылган. Мында алгач көчүп келген кыргыз урууларынын ээлеген мейкиндиги азыркы Талас, Ысык-Көл аймактары деп болжолдоого болот.

Элдин монглоиддик топторунун жана түрк тилинин бул территорияда пайда болушун борбордук азиялык жана түштүк сибирдик уруулардын кирип келүүсүн жана тийгизген таасирин эсепке алмайынча түшүнүүгө мүмкүн эмес. Борбордук азиялык монглоиддик тип кыргыз жана казак элдеринин дене түзүлүшүнүн түптөлүшүнө негиз болгон. Усундарды жана сармат-аландык урууларды түрктөштүрүү негизинен узак мезгилди камтыган гунндардын экспансиясы менен байланышкан. Бул бир топ кийинчерээк түрк тилдеринин жеңип чыгуусуна алып келген. Жергиликтүү иран тилдүү урууларды түрктөштүрүү Батыш түрк

---

1. Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. I. Б., 1997.

2. Бернштам Л.Н. Великое наследие киргизского народа. М., 1974.

каганатынын мезгилинде күчөгөн, кийинчерээк гунндардын ролун түргөштөр менен карлуктар уланткан. Бул доор ичи Шаштын, Фергананын, Согданын

жана Жети-Суудагы согдалардын түрдүү этникалык топторун түрктөштүрүүнүн активдүү процесси башталат. Махмуд Кашкардын маалыматы боюнча XI к. Жети-Сууда согдача да, түркчө да сүйлөй билген адамдар болгон, жалгыз гана согда тилинде сүйлөгөн адамдар болгон эмес.

Кыргыздардын VIII-X к.к. карлук мамлекетине, XI-XII к.к. караханид жана кара-кытай мамлекетине, кийинчерээк моңголдорго (XIII-XIV к.к.) саясий көз карандылыгы кыргыз урууларын эл болуп биригүүсүнө тоскоолдук кылган. Бул мамлекеттер кыргыздардын өз алдынча мамлекетке биригип, бир жалпы территориялык бүтүндүктү түзүүгө мүмкүндүк берген эмес.

Л.Н.Бернштамдин ишеними боюнча Жети-Сууда кыргыз эли VI-X к.к. эле болгондугуна толгон-токой далилдерди келтирүүгө болот. X к. карата кыргыздар Тянь-Шандын территориясында жашаган. Бул жөнүндө X к.автор Истахри жана "Худуд ал-Алам" кол жазмасынын (982) белгисиз автору маалымдайт. Истахриде кыргыздар Ысык-Көлдө болгондугу айтылса, "Худуд ал-Аламда" Жети-Сууну кыргыз урууларынын жердегендиги бир нече жолу эскертилет. Сөз көбүнчө коңшу уруулар катары кыргыздар жана тогуз-огуздар жөнүндө жүрөт жана түндүк-чыгышта кыргыздар менен казактар Иртышта чектеш турушкандыгы айтылат. "Худуд ал-Аламдын" белгисиз автору чигилдер түндүктө кыргыздар менен чектешкендигин маалымдайт, ал эми чигилдер Ысык-Көлдүн жака белинде жашагандыгы белгилүү. Ушул маалыматтарды жана Гардизинин маалыматтарын өз ара салыштыруу менен кыргыздар X к. карата Энесайдан башка Жети-Сууда тухси менен чигил урууларынын ортосунда жана түндүктө талааларда кимактар менен чектеш турушкандыгын белгилөөгө болот [1, 517 б.].

Байыркы мезгилде кыргыздар саясий мамиле жагынан өзүнө алуучу өлкө болсо, маданият жагынан башкаларга берүүчү өлкө болгон. Көчмөн түрктөр, анын ичинде кыргыздар өзгөчө Ханң династиясынын тушундагы Кытай маданиятына өз салымын кошкон; Кытай жак көркөм өнөрдөгү реализм үчүн көчмөндөргө милдеттүү, ошону менен бирге көчмөндөр Кытайдан эл аралык мамилелер маданиятын үйрөнүшкөн. VIII к. Монголиядагы түрк эстеликтери VII к. Энесай эстеликтериндеги жаңы гана калыптана баштаган жазуудагы стилине караганда бир топ так структурага жана стилистикага ээ болгон.

Уруктан урууга өтүү кыргыз турмушундагы орчундуу мезгил

---

1.Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.1. Б., 1997.

болгон. Уруктар уруу менен адегенде туугандык принципте бириксе, феодалдык коом аларды территориялык принципте биригүүгө алып келген. Кыргыз урууларнын бул кездеги бириктирүүчү саясий күчү - аксакалдардын бийлиги. Адегенде аксакал деп ар бир уруктан чыккан, акылдуу, токтолуп, жашы улгайган уруктардын атасын, аталардан тандалып урууларга урук кызыкчылыгын жүргүзүү үчүн жиберилген карыяны айтышса, кийинчерээк мындай функцияны бийликке эгедер болгон ар бир адам аткара баштаган.

Ошентип кыргыздардагы "аксакал" наам, түшүнүгү демографиялык түшүнүктөн, саясий сословиелик түшүнүккө айланган. Бул процесстер кыргыз турмушунда феодалдык коомго, варвардык мезгилге мүнөздүү [1, 70 б.].

Ортоазиялык этногенез отуракташып жер иштетүүнү (дихкандыкты) негизги кесип кылган ирандык этногениядан жана көчмөнчүлүктө мал чарбачылыгы менен тиричилик кылган түрк этногенезинен турган. Этногенездеги окшоштук жана өзгөчүлүк тилдик көрүнүштөрдүн жакындашуусуна жана алыстоосуна алып келген. Отурукташкан калк менен көчмөн элдердин ортосундагы келишпестик бир жагында гунндук уруулар бирикмеси, экинчи жагында Кытайдын Цинң династиясы турган Улуу Кытай дубалынын курулушунун башталышына алып келген. Түрк этногенезинин байыркы башаты катары түрк тилдүү гунн урууларынын бирикмесинин түптөлүшү татаал жана узак мезгилди камтыган процесстин натыйжасы болуп саналат.

Орто Азиянын түрк этногенезинде Жети-Суунун түрктөрү маанилүү орунду ээлеген. Алар Батыш түрк каганатында илгертеден бери Жети-Сууда жашап келген бир катар түрк урууларын бириктирген. Махмуд Кашкардын маалыматы боюнча Жети-Сууда согдалыктардын таасири күчтүү болгон, бирок XI к. аягында түрк этникалык элементине өз ордун бошото баштаган. Түрк маданиятынын таасири Согдианада анча болбогону менен түрк тилдүү элдердин саясий бийлиги Орто Азияда түрк этногенезинин бара-бара башкы орунга ээ болушуна алып келген. Түрк урууларынын шаар турмушуна аралашуусу жана айылдык көчмөн отуруктардын маанисинин (анын ичинде ирандык калктардын жер иштетүү чарбасы) сакталып турушу шаардык калктардын түрк этногенезинин өнүгүү процессине тартылуусуна негиз болуп келген. Бул процесс Жети-Сууда VIII-XII к.к., ал эми Мавераннахрда XI-XIV к.к. камтыган.

Кытай тарыхчылары батыш жана чыгыш түрктөрүнүн (VI-VIII к.к.), карлуктардын (766-1125) жана кара-кытайлардын (XII к.) Түркстандагы бийлигинин мезгилинде кыргыздар жөнүндө эчтеме айтышпайт, бирок ошол эле кытай тарыхчыларында сакталып келген

---

1. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.

Батыш түрктөрүнүн аймактарынын аталаштарында бир жагынан кыргыз-казак, экинчи жагынан кыргыз урууларынын болгондугунан маалымат алабыз. Н.А.Аристовдун пикиринче Түркстандагы (VI-VIII к.к.) түрктөр дулу жана нушиби урууларынан турган. Дулу деп Улуу Ордонун дуулат уруусу аталып, анын курамында чумекей, жаныс, адбан, суван кыргыз-казак уруктары турган, нушиби аймактарын ассык жана кучу (коши) аттуу кыргыз уруктары жердеген. Нушиби аймактары чыныгы аты кыргыз болгон усундардан турушу мүмкүн. Нушибилердин беш аймагына төмөнкүлөр кирген: 1) асыгы, 2) гешу чубанң. Биринчи жана төртүнчү аймактарда сарыбагыш жана салтолорго кирген ассык

уругун, ал эми экинчи жана бешинчи аймактарда сол канатка тиешелүү кучу, коши (кутчу, кунчу) уруктарын көрөбүз; үчүнчү аймакта дуулатка кирген байсейким уругу аталат. Жогоруда аталган нушиби урууларын бүгүнкү кыргыздардын уруулардын аталыштары менен салыштыруу аркылуу Батыш түрк мамлекетинин батыш бөлүгү кыргыздардан турган деп айтууга негиз боло алат [1, 218 б.].

Н.А.Аристовдун ишениминде усундардын чыныгы аты кыргыз, ал эми усун деп кыргыз урууларынын саясий бирикмеси аталган. Карлыктар Карлык дарыясынан, тубалыктар Туба дарыясынан улам ошентип аталып калгандай эле байыркы кыргыздар да Июс жана Сон деген эки дарыянын аймактык аталышынан (Июс-Сун) усун деп аталып калышы мүмкүн эле [1, 219 б.]. Ошондуктан орто кылымдагы тянң-шандык кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды изилдеп табууда кыргыз деген этнонимдин өзү аздык кылат, аны кыргыздардын азыркы урууларынын, уруктарынын аталыштарынан издөө туура көрүнөт. Муну кыргыз урууларынын бөлүнүп-бөлүнүп көчүп келүүлөрүндө өздөрүнүн уруу-уруктук аталыштарын так сактап келгендигинен деп түшүндүрүүгө болот. Кыргыздардын жер бетинен этнос катары жок болуп кетишинен ушундай уруу-уруктук аталыштарын так сактап, уруу мүчөлөрүнүн азан чакырылып айтылган энчилүү аттарына уруулук аталыштарын такай кошо айтып келишкендиги да себеп болгон деп ойлоого негиз бар.

Араб тарыхчылары жана географтары мусулмандардын Фергана жана Шаш менен коңшулаш турган түрктөр менен такай согушуп келгендигин баяндашат. IX к. орто ченинде жазып келген Ибн Хордадбег түрк урууларын санап келип мускус чыгарган кыргыздардын өлкөсүнөн кийин Сыр-Дарыянын аркы бетинде карлыктар жана калаждардын жашагандыгын айткан. Якубинин (891) жазганы боюнча түрк жерлери Фергананын Касан шаарынын жака белинде, түндүк-чыгышта Самарканддын Исфиджаб аймагында болуп,

---

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы Б., 2001.

мусулман жерлерлерине чабуул жасап турушкан. Көпчүлүк түрк урууларынын, анын ичинде, кыргыздардын да ислам динине кеч өткөндүгүн (XVI к.) эске алсак, Тянь-Шанда, Түркстанда жана Мавераннахрда кыргыз уруулары эчактан бери эле конуп-көчүп, отурукташып жашап келгендигинен кабар алабыз. Мунун ырастыгын Француз Улуттук китепканасында сакталып турган Элң-Истахринин "Климаттардын китеби" кол жазмасында жана Ибн-Хаукалдын "Жолдор жана облустардын китебинде" кыргыздар карлыктар менен коңшулаш турушат, кыргыздардан жогоруда (Жейхун дарыясынын) жикилдер жердешет деген маалыматтар далилдешет. X к. саякат жасаган Абу-Долеф тогузгуздардын жеринен кыргыздардын жергесине өтүп төмөнкүдөй сүрөттөп жазат: "Кыргыздар күрүч, таруу жана төөнүн этинен башка уйдун, койдун, эчкинин эттери менен тамактанышат. Алардын сыйынуучу чиркөөсү бар, жазууда камышты пайдаланышат. Эл өзү акыл-эстүү, баам-парасаттуу. Күйүп турган шамды өзү өчмөйүнчө өчүрүшпөйт. Сыйынууда өзгөчө бир калыптагы

ыргактуу тилди колдонушат. Мускус бар, бирок аз. Бир жылда үч майрамы бар. Туулары жашыл түстө. Түштүк тарапты карап сыйынышат. Сатурн жана Чолпон жылдыздарына табынышат, Марсты жамандыктын белгиси деп түшүнүшөт. Жапайы жаныбарлар өтө арбын. Түнү күйүүчү таштары бар, бирок өлкөдөн сырт жактарда күйбөйт. Журт эгесинин бийлиги өтө чоң, анын жанында жашы кырктан ашпаган эч кимдин отурууга акысы жок. Бул жерди бир ай бою тынч жана толук коопсуздукта басып өттүк" [1, 269 б.].

Кыргыздарда өзүнүн уруусуна бекемдиги эң башкы сапаттардын бири болгон. Байыркы таштагы жазуулардан төмөнкүдөй саптарды окуйбуз: "Бөрү башына иш түшкөндө өзүнүн кичине бөрүлөрүн таштап кетет, ал эми барс эч качан таштабайт". Барс күч-кубат менен берилгендиктин символу катары кыргыз урууларынын башчыларынын атына ыйгарылган. Кыргыз жоокери уруштан качса, башы кесилген, милдетин аткара албаган элчинин көргөн күнү да ушундай болгон. Бул жол башчынын эмес, элдин талабынан келип чыккан. Саткындын жазасы өлүм делген. Коркоктук элдешсиз жазаланган. Кыргыздын туусун өйдөлөй бекем туткан, чачылган урууларды бооруна кысып бириктирген Яглакар-хан (Жааганкар-кан) болгон. Аты атап тургандай Яглакар-хандын бороон-чапкынына, күргүштөй урган мөндүрүнө туруштук бере албаган Борбор Азия урууларынын каганына ал зордук сөзүн айтат: "Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордонду алам, анын алдына атымды байлап, туумду саям. Эгерде согушам десең токтобой кел, болбосо тез жоголгун". Кыргыздын ханынын эскертүү буйругун эрөөн албаган уйгур каганынын көрөөр күнү, ичер суусу түгөнүп, бу замандын тогузунчу

---

1.Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы Б., 2001.

жүз жылдыгынын кыркынчы жылы жан таслим болуп, эли түштүк-батыш ылдыйлай сүрүлүп тозгон. Бул кез кыргыздын алчы таасы тик турган заманы катары аңыз кеп калган. Кыргыздын өкүмдүгү Энесайдын көз жетпеген жайыттарынан Саян-Алтай бел-белестерине, моңгол жеринин тоо-түздөрүнө, Жети-Суу, Теңир-Тоого жеткен. "Кул феодалдык доор - варварчылыктын анабашы, таптык коомдордун кыргыздардагы башталмасы. Кыргыз турмушунда бул мезгилде жаңы көрүнүш пайда болот. Ал улустар жана хандардын, бектердин анын үстүнөн болгон бийлиги. Хан, бектердин пайда болушу менен аксакалдардын бийлиги алсырай баштайт. Бул мезгил кыргыз турмушундагы феодализм, же айкөл Манастан кийинки учур. Уруктардын, уруулардын кандай өнгөнүн, өскөнүн "Манас" эпосу баяндаса, улустар жөнүндөгү, алардагы уруу уруу болуп алып, туугандар менен туугандардын кырчылдашкан согуштары, кармашуулары тууралуу кабарларды "Семетей", "Сейтек" баяндайт. "Жаңыл мырзадагы" окуялар дагы бул тууралуу көп ойлорго көмөк болот" [1, 70 б.].

Байыркы жана орто түрк доордагы кыргыздар өз мезгилинин заманбап куралына ээ болуу менен согушта күч-кубаттуу келишкен, алардын кылычы

кериктин терисинен жасалган калканды чаап түшүргөн. Кыргыздар бала кезинен куралды мыктап күтүүнү, согушта өзүнүн туруктуулугун жана чечкиндүүлүгүн көрсөтүп, өтө чеберчилик менен согуштук куралды пайдалана билүүгө үйрөнүшкөн. Баланы согуш ишине жеке үйрөтүү тарбиянын негизин түзгөн. Аларды курал менен эң мыкты согуша билүүгө гана эмес, эл-жерин коргоого дайым даяр турган жоокердик духка да даярдашкан. Согуш мезгилинде коркоктук кылган жоокер эң жогорку жазага кириптер болгон.

Кыргыздар согуш учурунда жердин түзүлүшүн өтө устаттык менен пайдаланышкан. Жер өңүтүнүн ой-түз, аң-дөң экендигине карай өздөрү үчүн ыңгайлуу позицияны ээлешип, душман тарапты аракет жасоого тоскоол болчу одур-бодур жер шарттарына амал менен айдап келип камалашкан. Кыргыздар үчүн ар бир аска-таш, капчыгай-колот согуштук өнөктөш болгон. Баскынчылар менен күрөшүүдө кыргыздар пайдаланган Тянь-Шандын табият шарттары илгертен бери түрдүү элдердин көңүлүн өзүнө буруп келген. Бир караганда жалаң тоо массивдеринен тургандай көрүнгөн Тянь-Шан соода-сатык кербен жолдорунун түйүнү жана ири согуштук жүрүштөрдүн чордону болгон. Улуу жибек жолу Ысык-Көл, Күңгөй, Кемин аркылуу Чүй өрөөнүнө түшүп Батышка жол алган. Нарын жактан Фергана тоо кыркалары аркылуу Яссыны ашып Фергана өрөөнүнө түшүп Мавераннахрды көздөй кеткен.

---

1. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б, 2004.

б) Орто түрк доорундагы уруулук этнонимдердин кыргыз тарыхын жана педагогикасын тактоодогу орду

С.М.Абрамзондун ишениминде этникалык жалпылыктын белгилүү бир этабы катарында кыргыз элинин куралып калыптанышы бир кыйла татаал болгондугу чындык. "Кыргыз" деген аталышты эч кимден "өткөрүп алган" эмес, ал акырындык менен, тарыхый өнүгүүнүн жүрүшүндө, кыргыз этносунун өзүнүн куралып калыптануу процессинде этникалык өз аты катарында аталып калган. Кыргыз деген атка тигил же бул адам өзү таандык болгон уруунун атын кошуп айтып келген мезгил анчалык деле алыс узап кеткен жок. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн жаңылыштыгы алардын кыргыздардын "кыргыз" деген аты бар жерден гана издешкендигинде болгон. Бул ат сыйкырдуу күч сыяктуу изилдөөчүлөрдү өз артынан элпек эрчүүгө аргасыз кылган. Бул аталыштан тышкары турган этникалык топтор кыргыз этногенезине эч кандай тиешеси жок нерсе катарында эсептелген [1, 19 б.].

Кыргыз генеалогиясынын билермандары кыргыздардын этникалык курамында бир кыйла байыркы жана кийинчерээк мезгилдеги уруулардын бар экендигин айырмалашат. Байыркы уруулардын катарына алар кыпчакты, мундузду, кутчуну (кушчуну), кандыны кошушат, бул тарыхый фактылар менен толук сыйышат. Ушул эле топко нойгут, катаган, жедигер урууларын кошуу анчалык негиздүү эмес. Кээ бир кыргыз этнонимдери жана

генеалогиялык уламыштардын далилдери кыргыз урууларынын бир бөлүгүнүн карлук-уйгур чөйрөсү менен болгон этногенетикалык байланыштары жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет, бул чөйрө монголдорго чейинки мезгилде Тянь-Шандын жана Тянь-Шандын жака-белдеринин калкынын этникалык тарыхында маанилүү ролду ойногон [1, 32 б.].

С.М.Абрамзондун пикиринче азык уруусу байыркы асиги менен жакындаштырылат. Ал гэшу (азыркы кушчу) сыяктуу эле Нушиви аймагына тийиштүү болгон (VII к., Батыш түрк каганаты). Ошондой болсо да бул этнонимди Күл-тегиндин жана Тонукуктун урматына коюлган эстеликтердеги орхон жазууларында (Чян жазуу) эскерилген "аз" элинин аты менен окшоштурууга болот. VII кылымдагы Жети-Суудагы түргөштөрдүн эки муунунун - тохсиликтер менен азийликтердин - окулушу күмөндүү экендигин белгилеп, В.В.Бартольд мындай деп жазат: "...мүмкүн азийликтер орхон жазууларында эскерилген аз элинин өзүдүр". В.В.Бартольд өзүнүн "Кыргыздар"

деген эмгегинде да Тонукуктун эстелигиндеги жазууда кыргыздар

---

1. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., "Сорос-Кыргызстан" фонду, 1999.

менен бирге аз эли да бир нече эскерилерин белгилеп келип, аздар да түргөштөрдүн бир тармагы деп ишенимдүү түрдө айтат [1, 30 б.].

Л.Н.Гумилевдун иликтөөсү боюнча Бумын Ил-хан деген титулду кабыл алат, бирок ал 552-жылдын акырында дүйнөдөн кайтат. Такка анын уулу отуруп, Кара Ысык-хан деген титулду алат... Кара Ысык-хан табышмактуу кырдаалда каза болуп, анын уулу Шету бийликтен четтетилип, такка Кара Ысык-хандын иниси Кушу отуруп, Муган хан деген титул алат. Жаңы хан бекем, каардуу, баатыр, акылдуу болгон жана согуштан башка эч нерсеге кызыккан эмес. 553-жылдын кеч күзүндө ал жужандарды кайрадан талкалайт [2, 28-30 б.б.]. ...572-жылы Муган хан дүйнөдөн кайтат. Анын бир тууганы жана мурасчысы Тобо хан Чжоу империясы менен кол үзүшпөстөн Ци империясы менен тынчтык келишимин түзөт... Тобо хан "түштүктөгү эки бала (Чжоу менен Ци) бизге баш ийип турса болду, анда бизге кембагалдыктан коркуунун кереги жок" деп айткан экен [2, 32 б.] ...Истеми өзүнүн аталашы Муган хандын жабгусу катары батышты багындырууга жөнөгөн жана "Күлтегиндан чоң жазуусунда" эки бир тууган чыгыш түрктөрүнүн ата-бабалары катары эске алынышы бул элдин эки бутагынын байыркы убакта болгондугун жокко чыгарат. Бөлүнүү болсо VII к. гана болгон [2, 34 б.].

Л.Н.Гумилев Беш-Балыктагы жеңиш Който-Тамирдеги чакан жазууда чагылдырылгандыгын белгилейт. "Мечин жылы (720-ж.) жетинчи айдын жыйырма ... Табгачтарга (империялыктарга) бардык. (Ошол эле) жылдын токузунчу айында кушуйлук кара баштарды жанчтым (бастым); күзүндө аскерлерим менен...табгачтарга бардым. Жыргал... ушунчалык көп (түрктөрбү) согушуп, талкаланбай кала турган болду!" [2, 329 б.]. Л.Н.Гумилев бул таштагы

жазуулардагы кушуйлук деген этноним бул нушибилер союзундагы кошу уруусу болсо керек деп ойлосо болот деген Н.Я.Бичуриндин пикирине таянат. Ушул эле жерде мындан кийин кошу өз алдынча уруу катарында кезикпейт. С.Малов да: "Кушуйда мен кулдарга ээ болдум". "Кушуну" топоним катарында түшүнүүгө эч маалымат жок деп белгилейт [2, 329 б.].

Л.Н.Гумилев боюнча түргөш ханы Согэ 708-жылы Кытай менен союздук келишим түзгөн. Бирок зор Түргөш дөөлөтү бекем эмес болгон, анткени ал Батыш Түркүт кагандыгын кыйроого алып келген ыркы кетүүнү мураска алган эле. Кыязы, мамлекеттик саясаттан алыс болгон себептер боюнча "Согэ өзүнүн жол башчысы Кюэ-чжо (Кули-чур) менен чыр-чатакташып, экөө өз ара айыгышкан согушту баштаса керек" - деп Н.Я.Бичуриндин жазгандарын мисал келтирет [2, 307 б.]. Л.Н.Гумилев түрктөр (тон-йикук) менен түргөштөрдүн согушу

---

1. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер.

2. 2. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

түрктөрдүн жеңиши менен бүтүп, түргөштөрдүн ханы Согэ каган колго түшкөндүгүн белгилейт. Түргөштөрдүн дөөлөтү кулай баштады. "Он ок бектери жана эли бүт келип, баш ийип беришти" деп С.М.Маловдун изилдөөсүнө таянат [1, 309 б.]. Ошол эле жерде бул операциянын убагында Күл-тегин өзүн даңка бөлөдү, анткени түштүктү карай чегинип бараткан түргөштөрдү жана Кошутутукту, т.а. али Орто Азияда сакталып калган акыркы нушиби хандарын бирин талкалай алды. Капаган кагандын буйругу менен 711-жылы колго түшкөн Согэ жана анын бир тууган иниси Чжен өлтүрүлөт [1, 309 б.]. С.Г.Кляшторныйдын пикиринче түргөштөрдүн Согэ каганы Батыш Түрк каганатындагы түргөш каганы - Сакал-каган. Ал 706-711 ж.ж. кагандык өкүмдарлыгын жүргүзгөн. Сакал-каган кытай булактарында Согэ деп жазылган [2, 167-169 б.б.].

Тарыхый маалыматтар боюнча азык жана кушу уруулары нушибийлердин союзунда болгондугу маалым. Батыш Түрк кагандыгынын бир эле мезгилде түргөш кагандыгын (Сакал-каганды) жана нушиби хандарынын бири болгон Кошу-тутукту жеңип алгандыгын билебиз. Кыргыздардын азыркы кушчу уруусунун курамында сакалды уругу бар экендиги чоң кызыгууну туудурат. Ошондуктан азыр бул уруулук аталыштардын өз ара байланыштыгы болушу мүмкүн деген пикирди да пайда кылат.

С.Г.Кляшторный Батыш Түрк каганатына караган түрк кагандарынын тизмесине тогузунчу каган катары Тоң Алп Элңбер Түрк-каганды келтирет. Ал 634-ж. чейин эки-үч жылдын тегерегинде бийлик кылган шекилдүү - Кытай булактарында анын толук ысмы Тун ахоу балиби дулу кэхан деп аталган. Ал эми интронизацияга чейин Нишу-тегин деп жазылган [2, 169 б.]. Балким, нушибийлердин союзу ушул Нишу-тегин кагандын тушунда башталганбы деген суроого да кептелебиз.

Тарыхта XIX к. чейин Батыш түрк кагандыгы "он уруулар кагандыгы" деп аталгандыгы белгилүү. XIX-XX к.к. баш ченине карай орус жана батыш европалык илимий эмгектерде "Батыш түрк каганаты", "Түргөш каганаты" деген терминдер менен аталганга чейин "он ок эли кагандыгы" жана "он ок будун" деп аталып келген. Ошондуктан бул элдердин мурунку "он ок эли" деп аталышы бизге жакындай туюлат. Батыш түрк каганатынын борбору Суяб (азыркы Токмоктун жанындагы Ак-Бешим шаарчасынын урандылары) шаары, жайкы резиденциясы Испиджабга (азыркы Чимкентке) жакын Миң-Булак капчыгайы болгон. Ал эми түргөш кагандыгынын ставкасы Невакет (азыркы Чүй өрөөнүндөгү) шаарында турган. 568-657 ж.ж.

---

1. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

2. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.

Батыш түрк каганатын Ашина түрк династиясы башкарып келген, VII к. акырынан 766-ж. чейин түргөш уруу башчыларынан кагандар бийлеген [1, 164 б.]. Батыш түрк каганатынын бийлиги бүткүл Орто Азияны, Афганистандын түндүк бөлүгүн, Чыгыш Түркстанды камтыган.

Мындан чыкты сырттан келген Батыш түрк жана түргөш деген терминдерди эске албаганда бул эки кагандыктардын "он ок будун каганы" (Ашина династиясы), "он ок эли" деп аталганына (Кытай булактарында "түрк жабгу каганы") караганда бир эле эл болгон өңдөнөт. Ушундан алардын ордо жери азыркы Кыргызстандын чеги, уруулардын аталыштары да (азык, дулу, кушу) кыргыздардын азыркы уруулары он ок, асык, дуулат, кушчу аталыштары менен дал келгендигинен, кыргыздардын кээ бир уруулары байыртадан эле (VI к. баштап) азыркы Кыргызстандын территориясында жашап келген деп ишеним артууга түрткү берет.

Л.Н.Гумилевдин ишеними боюнча жетекчилик кылууга өтө күчтүү атаандаштар эки уруу союзу болгон: Жети-Суудагы жана Батыш Жунгариядагы дулулар жана батыш Теңир-Тоодогу, Ысык-Көлдүн айланасындагы нушибилер болгон. Ушул эле жерде А.Н.Бернштамдын VII к. Теңир-Тоонун түрк калкын эне-сайлык кыргыздар менен байланыштырууга аракетин (А.Н.Бернштам, Археологический очерк..., 51-54,61-беттер) А.Я.Шер орундуу четке каккандыгы, ал (А.Я.Шер) археологиялык материалда Нушибинин алтайлык байланышынын бар экендигин далилдегендиги (Караңыз: А.Я.Шер. Памятники алтайско-орхонских тюрок..., 156-166 беттер) тууралуу маалымат келтирилет. Бул уруулар союзунун ар бири бештен урууну камтыган, мунун натыйжасында Батыш кагандыгы үчүн кээде "Он уруу" деген ат колдонулган... [2, 154 б.].

Л.Салдадзенин айтымында Батышта, Согдада, ашина династиясынын түркүттөрү биринчи Саманид Исмаилге чейин жашап турган. Түркүт элинин дээрлик баары жок болуп кеткен эле деп жазат. Эми Согдада өзүнүн курамынан кезек менен бирде карлуктарды, бирде дулу, бирде нушиби, бирде

түргөштөрдү бөлүп чыгарып турган "он ок түрк эли" бийлигин жүргүзүп калган [3, 97 б.]. Л.Салдаденин пикирине караганда карлуктар менен түргөштөр "он ок түрк кагандыгынын" курамындагы уруулардан болушкан.

К.Г.Менгес боюнча Кытай көзөмөлүнөн бошонгон Көк түрк империясынын атак-даңкы байыркы түрк жазмаларында, асыресе Орхондогу Күлтегин эстелигинде (732-735) чагылдырылган. Батыш түркүттөр эми "он ок уруулары" деп аталып, дагы да чыгыш

---

1. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.

2. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

3. Л.Салдадзе. Ибн Сина (Авицена). Страницы великой жизни. Т., 1985.

түрктөрүнөн бөлүнгөн. Бул жолу алардын башында Түргөш уруусу турган. VIII кылымдын башында түрктөргө батыш мейкиндиктеринен Согдия жана анын айланасы тараптан арабдар кол салган. Акырында (866-жылы) батыш түрктөрүн (он ок урууларын) Чыгыш Монголиядан чыккан карлуктар басып алган. Карлуктар Монголияда уйгурлардын чыгыш жагында күн көргөн, түркчө сүйлөгөн уруулардан болгон. VIII кылымдын акырында карлуктар Жагбу хандын (Йагбу, Жогбу) башчылыгы менен ислам динине кирген [1, 69 б.]. Кыргыздардын азыркы саруу уруусунун курамында жабагы этнониминин бар экендиги да зор кызыгууну туудурат.

Белгилүү чыгыштаануучу Г.А.Хидоятвудун пикиринче түрк коомунун баштапкы бирдиги ("огуз") жамаатчылыгы болгон жана уруулар "огуздардын" саны жана алган аталыштары боюнча айырмаланышкан "Токуз-огуз" (9 уруу) аталышы уйгурларды, "үч огуз" (үч уруу) карлуктарды билдирген. Ушул эле мезгилде уйгур, карлук, дулу, нушиби, кидан, гуз жана командар (половецтер) түзүлө баштаган [2, 77 б.]. Ушундан улам бүгүнкү күнгө чейин аягына чейин толук тактала элек "кыргыз" этноними "кырк огуз" (кырк уруу) деген байыркы уруулук аталышынан улам келип чыккандыр деген гипотезанын башка божомолдорго краганда негиздүү орун алышы мүмкүн экендигин белгилөөгө болот.

Л.Н.Гумилевдун маалыматы боюнча кытайларга көз каранды абалга туштуккан түрктөр 679-жылы көтөрүлүш чыгарган... Көтөрүлүш чыгаруу менен түрктөр үмүтсүз авантюрага барышкан: алар мамлекеттин чок ортосунда болуп, туш тарабынан душмандар менен курчалган эле, алардын тылы да, союздаштары да, сан жагынан артыкчылыгы да болгон эмес. Муну алардын өздөрү да түшүнбөй коё алышкан эмес, бирок баары бир көтөрүлүш чыгарышкан. Жазуу түрктөр өз турмушун жакшыртуу үчүн эмес, жапайы эркиндик жана бийлик үчүн түздөн-түз чыгышкандыгын түздөн-түз көрсөтүп турат... Көтөрүлүшчүлөр Ашина хан тукумунун ханзаадасы Нишу-бегди хан көтөрүштү жана көтөрүлүштү басуу үчүн сейил кургансыган маанайда бараткан жазалоочу аскерлерди талкалап салышкан. Он миңге жакын кытай жоокерлери курман болуп, туткунга түшүп беришкен, ал эми калгандары

чогулуп курчоону бузуп чыгышкан [3, 279 б.]. Бирок 680-жылы көтөрүлүш басылган.

Нишу деген ысым ушуну менен экинчи ирет кездешүүдө. С.Г.Кляшторный да 634-ж. чейин Нишу-тегин Батыш түрк кагандыгын бийлегендиги тууралуу маалыматты келтиргендигин

---

1. К.Т.Менгес. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2000.

2. Г.А.Хидоятов. Моя родная история. Т., 1990.

3. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

белгилегенбиз [1, 167-169 б.б.]. Нишу-тегин менен Нишу-бектин ортосундагы аралык элүү жылды түзөт. Мындан чыкты Нишубийлер союзуна кирген уруулар кырдаалга же салтка жараша ошол союздун атын жаңы шайланган каганга ыйгарып турушкан деп божомолдоого болот. В.В.Бартольддун изилдөөсү боюнча Шаболо Хамши (634-638) кагандыгынын мезгилинде батыш-түрк эли он муунга (урууга) бөлүнгөн; бешөө Чүй дарыясынын батыш жагын, бешөө чыгыш жагын жердеген; бири - Нушиби, экинчиси - Дулу деп аталган. Андан көп өтпөй эле батыш түрктөрүнүн империясы Или дарыясы аркылуу эки мамлекетке бөлүнүп кеткен. В.В.Бартольддун пикиринче Чүй менен Или дарыяларынын аралыгында конуп-көчүп жүргөн Дулулардын түргөш уруусу өтө күчөгөн; алардын башкы ордосу Суябда, кичи ордосу Или дарыясынын жээгинде болгон. Түргөш кагандарынын эң күчтүүсү Сулу (738-ж. дүйнөдөн кайткан) болуп, анын күч-кубаты батыш түрк кагандыктарын да артта калтырган [2, 104 б.]. В.В.Бартольддун түргөштөрдү дулулардын бир уруусу катары эсептеши да кыргыздардын тарыхын изилдөөдө уруулук этнонимдерге басым жасоонун зарылдыгы тууралуу С.М.Абрамзондун позициясынын тууралыгын тастыктайт.

Түргөштөрдүн башкы ордосунун жайгашкан ордун В.В.Бартольд менен С.Г.Кляшторный түрдүүчө көрсөтүшкөнүн байкоого болот.

Н.А.Аристов боюнча түрктөрдүн Дулу-ханы Чуюс жана Чуми, Чумигун урууларынын аскерлери менен кытайлардын И-ежеу (Хами) шаарына чабуул жасайт. "История дома Тандагы" маалыматта VII жүз жылдыгынын биринчи жарымында түрк батыш түрк хандарына баш ийген он аймакка бөлүнгөн элдердин ичинде жогорудагы чумугунң, чумиши-чубенң жана гешу-чубанң (Khu-chu-tchu-run) уруулары болгон. Акыркы гешу (же Khu-chu) деген уруунун кыргыздардын азыркы кушчу этнонимин байкайбыз. Н.А.Аристовдун пикиринче бул уруулар байыркы мекени Алтайга чейин Чүй дарыясынын жака белин жердеген жана алар байыркы кыргыздар менен уйгурлардай эле чүйлүктөрдүн (чуюе, чуми ж.б.) гана эмес, бүтүндөй эле батыш түрктөрүнүн (канглылардын жана алардын бөлүктөрүнүн (гуз, кыпчак, түркмөн, селжук, осмон ж.б.) байыркы бабалары катары кароо керек [3, 87 б.].

Кыргыздардын төөлөс, мундуз, кыпчак, канды (каңлы), кушчу, бугу, азык, мүмкүн чоң багыш, сары багыш, кара багыш жана айрым башка урууларынын куралышы, биринчи кезекте Түштүк Алтайдын,

---

1. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.

2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

3. Н.А.Аристов. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., фонд Сорос-Кыргызстан, 2001.

Эртыштын жака бойлорунан жана Чыгыш Тянь-Шандын жака-белдеринин территориялары менен байланыштуу болгон. Бул айрым бир кийинки тарыхый булактар менен да ырасталып отурат. Алсак, "Тазкира-и-ходжаган" чыгармасында мындай деп айтылат: Чыгыш Түркстандын территориясында XVI кылымдын орто ченинде эле кушчу уруусу жашаган, ал эми XVIII кылымдын орто ченине чейин Иле дарыясынын бойлорунда кыпчак уруусу жайлаган, кийин алар Хотанга өтүп кетишкен...[1, 44 б.].

С.М.Абрамзондун пикиринче кыргыздардын башка багыттагы байланыштары, айрыкча уруулардын казак-ногой чөйрөсү менен болгон этникалык байланыштары да олуттуу маселе болуп саналат. Сол Канаттын кыргыз урууларынын аттарынын ичинде бечине (пичине) деген этнонимдин бар экендигине көңүл бурбай коюуга болбойт, бул этноним бизди Тянь-Шандын түндүк-батышты карай, огуз чөйрөсүнө алып барат, анткени бул этнонимден орто кылымдардагы "печенег" этнонимин оңой эле көрүүгө болот; айрым бир кыргыз уламыштарында Балгар өлкөсү айтылат - айрым уруулар (жетиген, кушчу, күркүрөө) ушул өлкөлөрдөн келишкен; XV кылымдарда Дешти-и Кыпчакта болуп өткөн окуялардын элестери карыялардын эсинде сакталып калган [2, 48 б.]. Ушундан улам азыркы чоң багыш уруусунун курамында бечине, пичине этнониминин бар экендигин эске алуу зарылдыгы келип чыгат.

С.М.Абрамзон В.П.Юдиндин кыргыздардын курамында "нагыз могул жана могул элементтери менен жалпылыгы бар": баарын, балыкчы, барак, дуулат, керейит, кунчу, моңгол, моңолдор, нойгут жана башкалардын болгондорун адилеттүү белгилегендигин келтирет. Буга баргы уруусун (эгерде В.П.Юдин мисал келтирген барки деген ат туура болсо; бул кээде булактарда да кездешип калат), ошондой мекрит (кыргызда меркит), булгачы (кыргыздарда булгачы - найман) жана черик урууларын кошууга болот [2, 37 б.].

в) Орто түрк доорундагы этномаданий интеграциялык процесстердин педагогикалык ойлорду өнүктүрүүдөгү ролу

В.П.Мокрынин "Византийский историк о согдийцах в Семиречье" деген макаласында жооп иретинде расмий визит менен жүргөн византиялык кыраакы элчилер Жети-Суудагы согдалыктардын укуктук статусунун чектелүү экендигин, алардын түрктөргө баш ийгендигин жана Хорезм, Согдага тең катарда мамлекеттик бирикме болуп эсептелбегендигин байкашкандыгын

---

1. Н.А.Аристов. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., фонд Сорос-Кыргызстан, 2001.

2. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., "Сорос-Кыргызстан" фонду, 1999.

белгилейт [1, 173 б.]. Кийинки кездеги булактарда жети-суулук согдалыктардын түрктөргө саясий көз карандылыгы ачык эле айтылат, маселен, "Суй-еден (Суябдан) батыш жагында ондогон жалгыздан турган шаарлар турат, алардын ар биринин өзүнүн аксакалы бар. Алар бири-бирине көз каранды болбогону менен баары түрктөргө баш ийишкен" [2, 91 б.]. "Таттардын" (жети-суулук согдалыктардын) түргөштөрдөн көз каранды абалда экендигин байыркы түрк руникалык эстеликтери түз эле көрсөткөн [3, 122-123 б.].

С.К.Кенесбаевдин айтымында көптөгөн уруу, уруктардан турган казак эли узак мезгил ичи монгол уруулары менен карым-катнашта болуп келген. Натыйжада казак фратийлеринин көпчүлүгү монголдордун этногенетикалык сызыгы катары жуурулушуп кеткен, бул этнонимдик жана башка аталыштардан (наймандар, керейлер, коңураттар, дулаттар, жалаилер ж.б.) байкалат. Түрк жана монгол урууларынын түздөн-түз жана узак убактар бою өз ара байланыштыгын ири чыгыштаануучу Б.Я.Владимирцов монгол империясына чейинки доорго тиешелүү, XIII-XIV к.к. кийин монгол калкынын негизги массасынын түрк элдери менен түздөн-түз катыштыгы токтогон деп ишендиргиси келет. Бирок Г.Д.Санжеев XIII-XIV к.к. кийин деле кээ бир монгол уруулары түрк уруулары: дархаттар, тувалыктар, буряттар, якуттар, обруттар Түштүк-Сибирдин, Орто Азиянын, Поволоженин ж.б. түрктөрү менен байланыштыгы үзүлгөн эмес деп кайчылаш пикирин таңуулайт. Анын пикиринче мына ушулар орток түрк тилинин түптөлүп, өсүп-өнүгүүсүнө негиз болгон [4, 298 б.].

Б.Я.Владимирцов "орток тилдер" түшүнүгүнүн жактоочусу катары монгол, түрк жана тунгус-манжур тилдеринин тарыхый мамилелери жөнүндө: "Монгол тили түрк жана тунгус тилдерине туугандаш болот, анткени бул үч тил кайсыдыр бир мезгилдеги бир тилдин түрдүү эволюциясынын натыйжасында келип чыккан" [5, 45 б.]. Н.А.Баскаковдун пикиринче түрк тилдеринин өнүгүшү бир кезде алтай тилдеринде болуп өткөн процесстердин ретроспективдик чагылдырылышы катары кызмат кылат. Азыркы түрк тилдеринин баары түрдүү уруулук бирикмелерге кирген өз алдынча уруулардын диалектилеринин жана гаворлорунун, а кийинчерээк туруктуу

жалпылыкты (огуз, карлук, кыпчак, булгар өндүү өз ара туугандаш, бирок өзүнө гана мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөрү боюнча

1. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.
2. Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе. - Изв. АН Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии, вып. 3 (14), 1960.
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники, как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964.
4. Проблемы общности алтайских языков. Л., 1971.
5. Владимирцов Б.Я. Грамматика. М., 1974.

айырмаланган уруулар) түзгөн элдердин жакындашуусунун жана алыстоосунун натыйжасы болуп саналат [1, 318 б.]. X к. чейин эле түрк тилдеринин катары азыркы көпчүлүк түрк тилдерине мүнөздүү грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болуп калган. Мындай өзгөчөлүктөргө биринчи кезекте кызматчы мүчөлөрдү үнөмдөөнүн иштелип чыккан ыкмасы жана мына ушундан тилдин кызматчы эмес бирдиктеринин кызматчы ролдо кеңири колдонулушу. Мунун натыйжасында уңгулардын бир муунга чейин кыскарып кетиши болгон [1, 298 б.].

Б.А.Каррыевдин ырастоосунда фолклордук да, адабий да баатырдык эпостор, романдык жана эпикалык поэмаларды домбра, дутар, кобуз, гижак өндүү элдик музыкалык аспаптардын коштоосунда шаирлер, бахшилер, дастанчылар, жираулар аткарып келишкен [2, 205 б.]. Дастандардын таркалышынын ири очоктору жана аны айтуучулардын чыгармачыл байланыштарынын борбору - өзбек, түркмөн, каракалпак, тажик жана казактардын - бир тууган элдердин маданиятынын топтолгон жери - Хорезм болуп келген. Мында ырчы угармандардын аудиториясына карай өзбек, түркмөн жана башка тилдерде ырдай берген [2, 206 б.]. Орток түрк элдеринин чыгармачыл таланттары, ак таңдай ырчылары өздөрүнүн ырларын, чыгармаларын эл алдында кез-кезде ачык асман алдында аткарып келишкен. В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов: "Хорезм облусунда бакшылардын искусствосу өзүнчө бир өзгөчөлүккө ээ. Эпикалык салт Хорезмди Өзбекстан менен гана эмес, Түркмөнстан менен да байланыштырып турат. Түркмөндүк ырчылар Хорезмге, хорезмдик ырчылар түркмөндөргө барып турушат..."деп жазышат [3, 54-55 б.б.].

Ч.Валиханов "Очерки Джунгарии" деген эмгегинде орток түрк элдеринин эпикалык уламыштарынын өз ара бири-бирине өтүп жүргөндүгү тууралуу: "Бул сагалар биздин көчмөндөрдүн байыркы эстеликтерин кандай урматтап-сыйлашарын жана сактап келишерин көрсөтөт. Отуруктарынын аралаштыгы жана тилдеринин окшоштугунан алардын поэтикалык болмуштары бир элден экинчи элге оңой эле өтүп кетет, ошондуктан аларды ажырата билүү керек" [4, 71 б.].

XIX к. айтылуу венгер окумуштуусу, Прага университетинин чыгыш тилдери жана адабиятынын профессору Арминий Вамберинин

жазып калтырганына караганда Орто Азияда карысы менен жашы да, жоокери менен койчусу да, дин өкүлү менен жараны да - бүт баары поэтикалык чыгармачылык менен алектенет. Ыр ырдоого

1. Проблемы общности алтайских языков. Л., 1971.
2. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кор-Оглы у тюркоязычных народов. М., 1968.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947.
4. Ч.Валиханов. Избранные произведения: Алма-Ата, 1952.

болгон кумардануу түркмөндөргө да, кыргыздарга саякаттап кыдырган адамды таң калтырат. Канчалык чарчаган жана ач калган болбосун жолдогу бакшынын ырын зор эргүү менен тыңдашат...[1, 324-327 б.б.]. Б.А.Каррыев ыр же проза түрүндөгү согуштук эрдиктер тууралуу жомоктор же аңгемелер көчмөндөрдө өтө эле көп экендигин белгилейт [1, 346 б.].

Х.Дурдыев боюнча бир тууган салттардын жана тилдердин элдери ар дайым бири-бирине өз ара жакындыктын сезиминде болуп келишкен. Маданий-рухий табылгалардын мыктылары жалпы орток мүлк катары саналган. Маселен, хивалык жана бухаралык өзбектер Махтумкулини анын окуп жүргөн жаш кезинен бери жакшы билишкен, жергиликтүү бахшылар, шаирлер аны урматтап-сыйлашкан, чыгармаларын аздектеп үйрөнүшкөн. Махтумкули чыгармачыл салттарга таянган жана Чыгыштын алдыңкы инсандары - Рудакиден, Низамиден, Навоиден, Саадиден ж.б. үйрөнгөн. Ошону менен бирге ал карапайым адамдарга жакын жана түшүнүктүү поэзиянын чыныгы новатору, ал эми анын ырлары жарды-жалчылар үчүн үмүттүн шам чырагы болуп калган [2, 197 б.].

А.Н.Киреевдин ишениминде түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларынын эң байыркы формасы болуп проза менен ырдын гармониялык айкалышуусунун негизинде жаралган чыгармалар саналган. Мындай форма Чыгыш элдеринин эпикалык салттарында кеңири жайылтылган. Маселен, ортоазиялык орто түрк доорунун огуз түрк уруулук башатына эгедер "Китаби Коркуд" эпикалык чыгармасы да проза менен ырдын айкалышуусунан турган. Ушундай эле көрүнүштөрдү өзбектердин, каракалпактардын, түркмөндөрдүн, казахтардын, кыргыздардын ж.б. элдердин репертуарларынан көрүүгө болот [3, 245 б.].

Кыргыз этнопедагогдорунун пикиринче кыргыз этнопедагогикасы - улуттук руханий маданияттын өзөктөш бөлүгү. Ал жүздөгөн жылдарда Борбордук Азиянын ар кандай калктары жана майда элдери менен кыргыздардын өз ара байланышта өнүгүшүндө топтолгон. ...Кыргыз элдик педагогикасы акырындык менен кыргыздардын тиричилигинин этникалык өзгөчөлүктөрүнүн өнүгүү процессинде, алардын татаал тарыхый өнүгүүсүндө топтолгон. Анын өзөгүн бардык түрк элдери (анын ичинде баарыдан мурда хакас, казак, каракалпак, өзбектер) үчүн көптөгөн жалпылыктар түзөт [4, 18 б.].

- 
1. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кор-Оглы у тюркоязычных народов. М., 1968.
  2. Х.Дурдыев. Ковчег разума. Ашхабад, "Туркменистан", 1988.
  3. Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. Уфа, 1970.
  4. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Б., 1998.
  2. Орто түрк доорунун рухий жана этнопедагогикалык дүйнөсү, булардын педагогикалык ойлорду калыптандыруудагы орду

а) Орто түрк доорунун диний жана рухий дүйнөсү

Адамдын курчап турган чөйрөгө, табиятка, жан-жаныбар жана адамдарга болгон сүйүүсү болмоюнча ишеним да, дин да болбойт. Христиандыкка чейинки байыркы грек жана римдик диндер, исламга чейинки зороастризм, буддалык, теңирчилик, манихейлик, шамандык, несториандык диндердин баары бүткүл адамзатынын рухий байлыгы болуп саналат. Бардык эле диндердин негизги темасы адам, сүйүү, бала, таалим-тарбия болуп келген. Кайсы диндин, конфессиянын өкүлү экендигине карабай адамдар өз ара учурашып кайрылышканда биринчи кезекте бала-чаканын амандыгын сураган, ар бир эл, уруу өзүнүн келечегин, элдүүлүгүн, бүтүндүгүн сактап калуу үчүн жаш муундардын, урапактардын келечегинин камын көрүп келген. Жашоо турмушунун өзөгү көчмөнчүлүк жана сыйынганы теңирчилик болгон кыргыздар: "Мал-жан, бала-бакыра аманбы" деп учурашкан. Мал дегени төрт түлүк мал: кой, эчки, уй, жылкы, ал эми жан - бул адам, анын үй-бүлөсү. Бул көчмөн кыргыздарда мал аман болсо, бала-бакыраң да аман -эсен турат дегенди туюнткан. "Кыргыз турмушу, тарыхы жөнүндөгү кеп башаты б.з.ч. XXX кылымдардан башталат. Анын алгачкысын кой үстүндө торгой жумурткаланган доор деп калат кыргыздар. Тарыхты мезгилдештирүү принцибине такаганда, бул мезгил - тарыхка чейинки турмуш, жапайычылык. Бул турмушта кыргыздар белсемдүү эл болуп, уруучулук - улуттуктун коломтосу калыптана баштаган, уруктар пайда болгон. Ар бир урукту ата баштап, башкарып келген. Ал кездерде ата сөзү ар бир адамга ыйык дагы, бийик дагы болчу. Аткарылбаган ата сөзү болгон эмес" [1, 70 б.].

Мусулмандардын Куранында кайрымдуулукка басым жасалат. Бул христиандык менен үндөшүп кетет. Кайыр садага берүү мусулмандардын ыйман-сооптук милдети болуп келген. Пайгамбардын "Арзанга сатып алыш үчүн башка бирөөнүн муктаждыгынан пайдаланбагыла; андан көрө аны жакырлыктан куткар", "Ач адамды тойгуз, сыркоого барып кабар ал, күнөөсүз болсо аны абактан куткар" деген насааттары бар. Адамзат маданиятынын эң жогорку катмары катары динден сырткары туруп руханийликтин бекем негизин курууга болбостугу белгилүү. Мухаммед пайгамбар көптөгөн элдердин окутуучусу болгон, анын окуулары бүткүл араб маданиятынын

негизин түзгөн. "Кудай менен адамдын ортосундагы мамилелер орто кылымдын философиясында баарлашуу катары берилет. Баарлашуу бул кудайдын адамга көңүл койгону. Кудайдан

---

1. Исмаилов А. И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.

келген информация адам тарабынан кыйшаюусуз кабыл алынат, ал адамдын жүрүш-турушунун жана таануусунун критерийи жана адам үчүн чексиз ишенүү, б.а. бул адамдын абсолюттук чындык катары кабыл алуусу. Куранда: "Алладан башка кудай жок, кудайдын жердеги жападан жалгыз шакирти Мукамбет", - деп айтылат. Бул кудайдын атынан, анын ишендирме катары жолдомосу. Буга ишенүүдөн башка эчтеме жок жана болууга мүмкүн эмес экенин орто кылымдын философиясы үйрөтөт" [1, 42 б.]. Будданын адамдар менен сүйлөшүү ыкмасы, маектешүүдө түрдүү санат сөздөрдү, макал-лакаптарды, болмуштарды чебердик менен пайдаланышы адамдардын жүрөгүнөн түнөк таап, ага сыйынгандардын аягы үзүлбөгөн. Будда адамдарга аракет кылуу, иштөө, эрктүүлүк эмне экендигин үйрөтөмүн деп айткан. Буддизм христандыктай эле башкы изгилик сүйүү дейт. Анын негизги осуяттары: "Бирөөнүн өмүрүнө кыянат кылба", "Урулук кылба", "Акыл-эсин менен жаша", "Жалган сүйлөбө", "Адамды мас кылуучу ичимдиктерди ичпе". Оюң менен да, сөзүң менен да, денең менен күнөөгө батпоо - буддизмдин ар тараптан жетилген адамды калыптандыруучу тыюу салуу системасы болгон. Ал эми христандардын Евангелиесинин сөздүгүндө "бог" деген сөздөн кийин эле "окутуучу", "окуучу", "сүйүү", "кайрымдуулук" деген сөздөр келет. Христосто: "Адамдар, силер менин үйрөткөнүмдөй жүрсөңөр, менин чыныгы окуучуларыман болуп каласыңар", "Шакирти устатынан озуп кете албайт, бирок ар ким окуп үйрөнүп бүткөн соң устатындай боло алат" деп айтылат. Евангелиеден төмөнкүдөй сөздөрдү окуйбуз: "Бул иуддарча, грек жана латынча жазылган эле", "Ар бирибизге апостолдор өздөрүнүн тилинде сүйлөп жатышканы угулуп жатты...биз баарыбыз угуп жаттык, алар бизге кудайдын жасаган улуу иштерин биздин эне тилибизде айтып жатышты" [2, 147-151 б.б.].

Манихейлик III к. акырында христиандык жана зараоатризм менен тең тайлашкан дин болгон. Манихей дининин негизги түс-турпатын өз калыбындай кылып көрсөтүү азырынча мүмкүн эмес. Зороатрлар да, христиандар да, мусулмандар да бул дин менен аеосуз күрөшкөн жана көптөгөн манихей эстеликтери жок кылынган. Бүгүнкү күнгө чейин манихей тексттеринин кээ бир үзүндүлөрү гана жетип келген. Махинеиликти байыркы тарыхчылар христандык секта деп атаса, башка бирөөлөр зараоатрдык сектага (армян тарыхчысы Езник, V к.) таандык дешкен. Азыркы батыш европалык тарыхчылар манихейликтин негизин эски вавилондук диний окуулардан көрүшөт. Мындай түрдүү көз караштардын чын-төгүнүн аныктоо татаалдыгы манихей тексттеринин үзүндүлөрүнүн өтө эле чектелүү санда экендиги менен түшүндүрүлөт. Манихейлердин башкы борбору Нишапур жана

1. Исмаилов А. И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА, 2000.

Мерв болгон. VII-VIII к. к. манихейлик согда жана түрк урууларында кеңири тараган. Бирунинин сөзү боюнча Кытай жана Тибет элдеринин Чыгыш түрктөрүнүн көпчүлүк бөлүгү жана индустардын кээ бирлери Мани окуусун жана мыйзамын сакташкан. Ал эми Самарканддагы манихейлердин чоң общинасын тогузгуздардын өкүмдары өзү коргоого алгандыгы тууралуу маалымат да бар.

Орто кылымдык мусулмандык таалим-тарбия исламдык канондордо жазылган эрежелерге жана элдик адеп-салттардын, жүрүм-турумдардын нормаларына негизделген. Исламдык диний окууларда "фикх" (терең түшүнүү, билим) деген түшүнүк бар. Бул түшүнүктүн бир жагы: азиз мусулман адамынын жүрүм-турум эрежелерин, адеп-ыйман нормалары. Фикх адамдын таалим-тарбиясынын деңгээли, анын ичинде милдеттүү, сунушталган, уруксат берилген, сөзсүз эмес, өңдүү принциптердин категорияларына бөлүнөт. Бул принциптер мусулман дүйнөсүндөгү таалим-тарбия системасын баланын туулгандан баштап өмүрүнүн аягына чейинки: үй-бүлөдө, мектепте, медреседе ж.б. кары-жаштын, улуу-кичүүнүн өз ара мамилелеринин, карым-катнашынын такталып-түптөлгөн нормаларын үрп-адаттарын жана эрежелердин белгилүү бир деңгээлде аныктап турат. Мусулман баласы исламдык шариаттын мыйзамдарына негизделген фикхке жана жергиликтүү каада-салттар эске алынган адаттарга үйрөнгөн. Орто кылымдык мусулмандык таалим-тарбиянын өзөгүнө Куранды жаттоо, үйрөнүү, сүрөлөрүн түшүндүрүп берүү кирген. Диний мектептерде араб жазуусуна, Куран боюнча исламдык диний окуулардын негиздерине, шариаттын нормаларына үйрөтүшкөн. Медреселер диний мекемелердин кызматкерлерин, молдолорду, мектептердин мугалимдерин даярдаган.

Мында Курандан тышкары исламдын тарыхы, араб тили, география, астронимия, көркөм сөз өнөрү ж.б.дарстар окутулган жана Мухаммеддин жана анын жолун жолдоочулардын ишмердүүлүктөрүн жана айткан сөздөрүн - хадисти үйрөнүүгө чоң маани берилген: мусулмандык таалим-тарбияны улантууда билимди молдодон, имамдан же наиб-имамдан окуучуларга, үйрөнчүктөргө, талибдерге калтырып кетүү принциби - иснад белгилүү ролду аткарган [1, 224 б.].

Мавераннахр, Чыгыш Түркстан, Түштүк Сибирь жана Алтай аймактарын жердеген христиан, будда жана ислам диндери алигече жете элек теңирчилик, шаман, бутпарас ж.б. этникалык-уруулук динге сыйынган элдердин таалим-тарбиясы, тарбиялоо маданияты бир топ башкача нукта өнүгүп отурган. Бирок бул орто кылымдык Батыш менен Чыгыштын бири-бирине этникалык маданий, диний өз ара

1. Озмитель Е.К. Человек и литература  
????????????????????????????????????????????????????????????  
????????????????????????????????????????????????????????

????????????????????????????????????????????????????????????????????????????????????  
????????????????????????????????????????????????????????????????????????????????көлөрүн өз ара  
байланыштырып туруучу Улуу Жибек жолу соода-сатык, алыш-бериштин гана эмес, ушул эбегейсиз зор территорияны камтыган өлкөлөрдүн калктарынын түрдүү диний ишенимдери жана көз караштары кайсыдыр бир деңгээлде трансформацияланып отурган. Маселен, христиан дининен бөлүнүп чыккан несториандык, ал эми зороастрыдык буддалык жана христиандык окуулардын уюткуларынан түзүлгөн манихеизм Орто Азия, Иран, Түндүк Кытай, Түштүк Сибирь элдерине тараган [1, 225 б.].

Кудай менен байланышуунун сопулук жолу күндөлүк ишмердиктин ар бир көрүнүшүн жараткандын жол-жобосуна ылайык жөнгө салуунун адепки аракеттерин сүрүп чыгара баштаган. Тажрыйбанын жеке мүнөзгө ээ болгондугуна карабастан сопулук тарикаттары - дервиштер же бакырлар мистикалык умтулууну ийгиликтүү калыптандырышып, аны диний туугандыктын формасына багыттапты. Атактуу ыйык, аны ээрчиген бир ууч шакирттер, же бу даражада айырмалуу салт-жөрөлгөлөр жана жашоо ыңгайы сопучулуктун жаңы орденин жашоого алып келүү үчүн жетиштүү эле. Саналуусу гана узак мөөнөткө жашап, географиялык кеңири аймакты камтышканы менен XI-XII кылымдарда бүтүндөй мусулман дүйнөсү боюнча сопучулуктун эсепсиз ордендери жайнап кеткен [2, 302 б.]. Белгилүү кыргызтаануучу С.М.Абрамзондун пикиринче ислам кыргыздарда салыштырмалуу кийинки көрүнүш болуп саналат. А түгүл XVII кылымга таандык болгон тарыхый булактарда кыргыздар али "капырлар" деп аталган. Исламдын кыргыздардын арасына бир кыйла жигердүү киришин болжол менен XVII кылымдын экинчи жарымына жана XVIII кылымга таандык кылууга болот, ал убакта кыргыздар бир катар себептер боюнча Кашкардын жана Фергана өрөөнүнүн мусулман калкы менен активдүү катнашка кире баштаган [3, 467 б.]. Кыргыздардын исламды үстүртөдөн өздөштүргөндүгүнүн көбүрөөк ынанымдуу далили аларда өткөндө байыркы диндик түшүнүктөрдүн өтө көп сандаган калдыктарынын бар болгондугу болуп саналат, алардын арасында өзгөчө ири орунду ата-бабасынын арбагын сыйынуу жана шаманчылыктын элементтери ээлеген. Кыргыздардын диндик ишенимдеринде жана мифологиясында буддизмден чыккан айрым түшүнүктөрдүн жана ырым-жырымдардын байкалгандыгын эске алсак, анда биз кыргыз идеологиясындагы

- 
1. Озмитель Е.К. Человек и литература в меняющемся мире: Литературоведческие труды.
  2. У.Г.Макнейл. Батыштын башаты. Адамзат өтмүшүнө кылчаюу. 2 китеп. Б., 2002.
  3. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., Сорос-Кыргызстан" фонду, 1999.
- диндик синкретизм жөнүндө толук негиз менен айта алабыз [1, 467 б.].

К.Г.Менгестин пикиринче исламга чейин түрк тилдүү элдердин көпчүлүгү анын ичинде кыргыздар да теңирге сыйынышкандыгы түрдүү булактардан белгилүү. Теңир деген сөз көк, асман деген түшүнүктөргө синоним болгону менен чыныгы мааниси кудай, алла деген маанини туюнткан. Ошондуктан ислам динин колдоочу бийлик өкүлдөрү тарабынан теңир деген сөздүн кудай маанисинде колдонулушуна тыюу салынган, анткени теңир деген сөз политеисттик манихеизм жана махаяна диндеринде кудай маанисинде колдонулган теңир деген сөз куман (кыпчак) тилинде да сакталып, колдонулуп келинген [2, 277 б.]. Ал эми С.М.Абрамзондун ишениминде асман кулнтунун кыргыздарда сакталып калган изи азыркы кыргыздардын ата-бабалары тарабынан асман эң кубаттуу башкы кудайлардын бири катарында урматталганга шек саналат; анын каарынан, жазасынан коркушкан, демек, байыркы түрктөр асман рухуна курмандык чалышкан. Байыркы түрктөрдө "таңги" - асман, Умай жана жер-суу кудайы менен бирдикте кудай аял катары эсептелген. Төнүкүкө коюлган эстеликтеги жазууларда төмөнкүдөй саптар бар: "Таңги, Umai, Udyg Jar sub basa darti arinc", б.а. "Асман, (кудай аял) Умай, ыйык Жер суу - мына (бизге) жеңишти ушулар берди деп ойлоо керек". Тувадагы экинчи бир эстеликте мындай жазуу бар: "Таңгим очук бизка", б.а. "Менин асманым (кудайым) бизге чатыр" [1, 204 б.].

Кыргыз этнографы кыргыздардын диний көз карашына токтолуп Ч.Валихановдун: "От, ай, жылдыздар алар урматтаган нерселер", казактар менен кыргыздардын "шаманчылыкты" бирдей карагандыгы жана туулган айды көргөндө үч ирет жүгүнүүсү кыргыздарга да тиешелүү" экендигин, Ф.Поярковдун: "Айды көрүп, ар бир кара кыргыз, эркек да, аял да ага бата кылат" дегенин жана этнографтар менен тилчилерде кыргыздардын жылдыздарга өзгөчө мамилеси, шамалды, чагылганды жана табияттын башка каардуу кубулуштарын жандуу нерсе катарында түшүнүшкөнү жөнүндө да айрым маалыматтар бар экендиги тууралуу маалыматтарды келтирет [1, 207 б.].

Умай эне кулнту кыргыздардын байыркы диний кулнттарына кирет. Бул кулнтту кароого киришүү менен баарынан мурда мунун байыркы түрктөрдүн диний түшүнүктөрүнүн системасынын курама бөлүгү болгондугун белгилеп кетүү керек. Бул диний түшүнүктөрдүн бүткүл жыйындысын карап чыгууга болгон аракет Л.Н.Гумилевго таандык дейт ал [1, 193 б.]. Байыркы түрк рун тексттеринде Умай теңири жөнүндө айтылган менен ал жөнүндө ырааттуу маалымат

1. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган эмгектер.
2. К.Т.Менгес. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2000.

жок. А.Н.Бернштам П.М.Мелиоринский менен В.В.Бартольддун айткан пикирлерине таянып, Умайды аял теңири, үйдүн колдоочусу, укум-тукум сактоочусу катарында карап, мындай аялдардын эне кулчтунун калдыгын көргөн [1, 105-106 б.б.]. Кыргыздарда аял теңири, балдарды колдоочу катарында качандыр бир убакта өтө өнүккөндүгү жана кеңири тарагандыгы талашсыз болгон жана Умай эне жөнүндөгү түшүнүк азыркы кезде көөнөрүп, бүдөмүк, ачык эмес бир калдык түрүндө сакталып калган... Кыргыз-мусулмандар байыркы теңирдин образын жана анын атын да мусулмандар кадыр туткан аялдардын: Фатиманын (Мухаммеддин кызы, Аалынын аялы) жана Зухранын образдары жана ысымдары менен бириктиришип аларды бирге аташкан (Батма, Зуура же Суура) [2, 193 б.].

Теңирчилик байыркы Азия, Алтай-моңгол элдеринин ишеними, дүйнө кабылдоосу катары дүйнө диндерине (буддизм, христианизм, ислам) чейин бир канча кылым илгери пайда болуп, кеңири тараган жана анын жигердүү алып жүрүүчүлөрү түрк тилдүү элдер болгон. "Теңирчилик" миндеген жылдар көчмөн цивилизациясынын идеясын түзгөн. Жазма эстеликтер менен дастандарга караганда ата-бабаларыбыз "Көкө Теңирге" ишенген. "Көкө Теңир жер менен көктү жаратты. Бул экөөнүн ортосуна адам баласын койду, адам баласынын башына түрктөрдү каган кылды" деп Күлтегин эстелигиндеги жазмада айтылат. Бүгүн теңирчиликтин көп белгилери түрк тилдүү элдерде - өзгөчө кыргыз, казак, татар, алтай ж.б. сакталып калганына күбөбүз [3]. "Педагогика тарыхынын очерктери" окуу куралында (1998) кыргыз элдик педагогикасынын пайда болушунда жана өнүгүшүндө тилдик байыркы ишенимдер, табынуулар жана ырым-жырымдар, көнүмүш укуктар, адаттар жана дүйнөлүк диндин бири болгон ислам чоң мааниге ээ болгон жана азыркыга чейин маанисин жогото электиги баса белгиленет. Ошону менен бирге авторлор кыргыздар белгилүү шартта асмандан жардам сурашкан, азыркы кыргыздардын ата-бабалары кудуреттүү күч Теңир катары асманды ардактап келишкен, ошондой эле жерге, сууга сыйынуу кеңири тараган деп түшүндүрүшөт. Байыркы кыргыздарда шаманчылык да педагогикалык мааниге ээ болгон. Алардын негизги милдеттери негизинен дарылоо, көзү ачыктык кылуу болгон. Тилдик ишенимдер, шаманизм ж.б.

- 
1. А.Н.Бернштам. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII в.в., М.-Л.: 1946.
  2. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган эмгектер.
  3. К.Исаев. Түрк дүйнөсү - ааламдашуу шартында. Жаңы кылым, №18 (85), 10.03.2006.

байланышкан үрп-адаттар, адамдын психологиясына таасир тийгизгени талашсыз, ал тарбиялык мааниге ээ болгон [1, 25 б.].

Фирдоусинин Шах-намасынын" "Кушандык Камус жөнүндө баян" деген эпизодунда өлкөнүнүн чегине кирип келген ирандыктарга турандык Афрасиабдын кол башчысы Пиран каршы чыгат. Бирок абалы оордоп бараткан Пиран жардамга шаманды чакыртып, ал ирандыктардын үстүнө калың кар жаадырып, ызгаардуу суукту жөнөтөт. Түрк шамандары гана ушундай кудурет-күчкө эгедер болгондугу тууралуу X к. чейинки фарсы-тажик жана араб адабияттары кабардар болгондугуна ишеним артабыз [2, 208 б.].

Байыркы монголдордун "Сокровенное сказание. Юанцчао-биши" летописинде (санжырасында) Б.Я.Владимирцов туура белгилегендей көкөчү "волхв", "служителн неба" эскертилет. Бул асман кызматчысы Тэб-Тэнгери деп аталып, Асмандын ордосу дегенди түшүндүргөн. Хонхотадайлык Мунлик-атанын жети уулу болгон. "Сокровенное сказаниеде" жетөөнүн улуусу Тэб-Тэнгери аты менен көкөчү болгон [3, 100 б.].

[illegible]

Л.Н.Гумилев орхон жазууларынан төмөнкүдөй текстти келтирет: "Түрктөр өлүмгө бара жатканда "Түрктөрдүн Теңири жана түрктөрдүн ыйык Жер-Суусу мындай дешти: "Түрк тукуму өлбөйт, эл болуп кала берет". Андан соң Теңир Элтерес-ханды колдоп, аны көтөрмөлөп, анын кошуунуна кайрат-күч берип, коңшуларын жеңип чыгуусун камсыз кылат. Теңир колдоп гана тим болбостон жогортон сыр да көрсөтө алат, ошондо жер жарылып, каран күн башка түшөт;

1. Рахимова М.С., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогика тарыхынын очерктери. Б., 1994.
2. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
3. Т.А.Бертагаев. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках. Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.

бирок Теңирден ырайым сурап алууга да болот, ошондо ал жардам берет, анткени "мезгил (т.а. тагдыр) Теңирдин колунда". Л.Н.Гумилев "теңирди болжолдуу которуп, туура эмес түшүндүрүүлөрдү пайда кылбоо үчүн ал терминди которбой калтырган жакшы" деп эскертет [1, 352 б.].

Дүйнөлүк (буддизм, христианство, ислам) диндерди үгүттөө көчмөндөрдө көп мезгилге чейин ийгиликке жетишкен эмес. Түрк кагандары будда же ислам динине өтүү согушчан көчмөндөрдүн күжүрмөн духун төмөндөтүп, көбүрөөк гумандуулукка ооп кетүүсүнө негиз түзөт деп эсептешкен. Мына ошентип көчмөндөр маданияты өнүккөн аймактардын идеологиясына өздөрүнүн идеологиясын каршы кое алышкан [2, 163 б.].

Н.А.Аристовдун айтымында Амир Темирдин Моголистанга жетинчи жүрүшүндө (Хижранын 785-ж.) Чагатай өлкөсүнүн кээ бир жерлеринде башаламандык өкүм сүрүп, аскер башы Эмир Мырза Алиге өлкөнүн тынчыбаган мусулман эмес көпчүлүк калкын кырып жоюуну жана негизинен ушунун башында турган Камр-эддиндин артынан куугун уюштурууну тапшырат. Бирок өкүмдар Темирдин Моголистанга, анын ичинде Чүй, Ысык-Көл, Нарын аймактарына бир канча жолку жүрүштөрү ийгиликке жеткен эмес. Н.А.Аристовдун "histoire de Timur-bec" аттуу эмгекте келтирилген "мусулман эмес көпчүлүк калк" деп аталгандар, кыязы, алигече исламды кабыл албаган өздөрүнүн байыркы диндерин (шамандык, теңирчилик, буддалык, манихейлик) тутунган элдер. Мында окуялар негизинен азыркы Түндүк Кыргызстандын жеринде жүрөт, бирок кыргыздар жөнүндө сөз жүрбөйт [3, 346 б.]. Бирок Махмуд Кашкаринин атактуу эмгегинде бир нече жолу эскертилип өткөн кыргыз уруусу ошол эле Ысык-Көлдүн айланасында, Чүй менен Нарын жерлеринде жашап тургандыгына ишеним артууга болот. Кыргыз деп аталбаганы менен кыргыздардын бир канча уруулары исламга өтпөй теңирчилик байыркы динин тутунуп, мусулмандыкка өткөрүүгө катуу аракет жасаган Амир Темирге айыгышкан каршылык көрсөтүшү бекеринен болбосо керек

Н.А.Аристовдун маалыматы боюнча 1485(890)-ж. Мавераннахрдын өкүмдары Юнус-хан Сайрам менен Ташкент, Самарканд шаарларында кыштап чыгат. Ошондо көптөгөн уруулар Юнус-хандын кичүү уулу Султан-Ахмедди өздөрү менен кошо ала кетишип, ал Моголистанды башкарып калат. "Тарихи-Рашидинин" авторунун түшүндүрүүсү боюнча Юнус-хан отурукташкан жашоо образына Персияда туткунда жүргөндөгү көнгөн адаты менен гана

---

1. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду. 1999.

2. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.

3. Н.А.Аристов. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. Б., фонд "Сорос-Кыргызстан", 2001.

эмес, диний ишеними боюнча да "анын букаралыгындагы көпчүлүк калк илгертен берки байыркы диндерин жана каада-салттарын карманып келген, аларды мусулмандыкка өткөрүү көчмөндүктөн отурукташууга өткөндө гана мүмкүн деп эсептеген [1, 359 б.]. Отурукташууга көнбөй жана исламды кабыл албай Моголистанга өтүп кеткен көптөгөн көчмөн уруулардын ичинде кыргыз урууларынын да болгондугуна күмөн кылууга болбойт.

"Тарихи-Рашидиден" алынган маалымат боюнча "Гефтиклимдин" автору Ахмед-хандын өлүмүнөн кийин Моголистандын өкүмдарынын тактына анын улуу уулу Мансур-хан отурат. Мансур-хан менен араздашып турган бир туугандары ар жакка качып жөнөп, алардын Абу-Саид жана Халил дегендери кыргыздарга барып баш паанек табышат. Бирок алардын оюн түшүнгөн Мансур-хан жүрүш менен чыгып Жарум-Чалак капчыгайында аларды талкалайт. Абу-Саид менен Халил Ферганага качып барат, бирок Шейбанинин аталаш тууганы Андижанды башкарган Жаныбек Халил-Султанды токтоосуз өлтүртөт. Абу-Саид качып кутулуп Кабулдагы Бабурга барып кошулат [1, 360 б.]. "Тарихи-Рашиди" боюнча өздөрүнүн байыркы динин тутунган кыргыздардын "белгилүү эмири" Мухаммед 1514-ж. Яркент менен Кашкарды багынтырууда Саид-ханга бир топ жардам берген. Андан соң бул Мухаммед Шейбаниддердин ээлигиндеги Түркстан, Ташкент жана Сайрамга бир нече жолу баскынчылык жортуулдарын уюштурган [1, 375 б.].

Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов, И.А.Абдыразаков пушкиндик Гирей хандын "чыгаан" символикасына карата кызыктуу бир параллелди келтиргендигин жазышат: 1582-ж. Индиядагы Улуу Моголдордун империясынын өкүмдары Жалал-ад-дин Акбар (Фергана өрөөнүнөн чыккан империянын негиздөөчүсү, түрк тилдүү поэзиянын классиги Захир-ад-дин Мухаммед Бабурдун небереси) дин тутуу эркиндиги боюнча аты чыккан "Дин иллахи" ("Алланын дини") аттуу орток диндин киргендиги жөнүндө жарыя кылган. Бул анын оюнча букараларынын баары үчүн бирдей монотеисттик дин болуп калмак. Акбар универсалдуу диний эркиндиктин пинцибин кармаган жана бардык конфессияларга эркиндик берген. Фатпур Сикри жана Аграда өзү курдурган ак сарайлар түрдүү диндердин: исламдын, индуизмдин, жайнизмдин, зороастризмдин, христиандыктын жана иудаизмдин символдору менен жасалгаланган. Акбардын реформасы (ортодоксалдык исламдын туусун көтөргөн феодалдардын айыгышкан каршылыгын жараткан) бардык букараларды бириктирүү жана алардын диний араздашууларын

---

1. Н.А.Аристов. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. Б., фонд "Сорос-Кыргызстан", 2001.

элдештирүүчү саясий мүдөөнү көздөгөн. Авторлордун ишеними боюнча бул түрк-мусулмандык цивилизациянын ареалында илгерки, үсүл-кесил болсо да оптималдуу реформатордук толеранттуулуктун тенденцияларынын болуп келгендигин күбөлөндүрөт [1, 200 б.].

б) Орто түрк доорундагы дин, тил жана жазуу

Казахтардын байыркы мекени Жетисуудагы коргондон б.з.ч. V-IV к.к. жаш жоокердин мумиясы табылган. ...Аны илимпоздор "казах Тутанхамону" деп аташкан. Негизгиси мумиянын жанындагы күмүш табактын түбүндө 26 тамгадан турган жазуу болгон. Бул кандай жазуу эле? Кайсы тилде жазылган?

Эмнени түшүндүрөт? Табышмак бойдон калууда. Бирок, бул, кандай болгон ченде да, байыркы түрктөр жердеген аймакта мындан XXV кылым илгери эле жазуу болгондугунан кабар берет.

Адамзат тарыхында дин, тил жана жазуу дайыма биримдикте каралып келген. Орто түрк дооруна чейин түрк тилдүү элдер түрдүү жазмаларды колдонуп келишкендиги маалым. Байыркы арамей алфавити ошол кездеги алфавиттерге негиз болуп берген. Ал өзү да бардык эле европалык элдердин алфавиттерине окшоп финикиялык жазуудан келип чыккан. Чыгыш иран элдери Ахамениддер мезгилинде (б.з.ч.550-330) арамей тилин жана алфавитин пайдаланышкан. Орто Азия жана Иран элдери Александр Македонскийден баштап араб басып алууларына чейин кайсы жазууларды пайдаланып келишкен деген суроо туулат. Селевкиддердин мамлекетинде (б.з.ч. 312-64), ошондой эле грек-бактриялык падышачылыкта (б.з.ч. III-II к.к.) грек тили жана грек алфавити өкүмдүк кылган. Бирок грек алфавитинде иран жанаа түрк тилдериндеги кээ бир тыбыштарды белгилөөчү тамгалар болгон эмес. Кушандардын бийлигинде (I-IV к.к.) согдалык жана хорезмдик жазуулар кеңири колдонулуп келген. Кытайдын Дунхуан шаарында табылган текстти изилдөө ошол кезде орто азиялык карапайым калк да согдалык жазууну билишкенин, иш кагаздары согдалык жана хорезмдик алфавиттерде жүргөндүгүн тастыктайт.

Жазуу "тышкы эс-тутум" деп аталганды жаратат, анын жардамы аркасында "ички эс-тутумга", б.а. конкреттүү жеке бир инсандын эс-тутумуна караганда оголе көп маалымат топтолот. ...Руникалык эстелик "тышкы эс-тутумдун" өтө күчтүү каражаты болгон, бирок тарыхый себептерден улам жоголуп кеткен [2, 155 б.].

- 
1. Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов, И.А.Абдыразаков. Пушкин и его современники: Восток - Запад: очерки. Б., 2000.
  2. Брудный А.А. К проблеме социально-психологических функций эпоса "Манас" // Эпос "Манас" и эпическое наследие народов мира: Тез. докл. научн. симпозиума. Бишкек, 1999.

Бирок жазууну күндөлүк жашоо турмушта колдонуу адабий тилди түптөй алган эмес. Ошол кездеги эң алгачкы көлөмдүү адабий эстеликтер диний мүнөздө болушу мүмкүн эле. Ошондуктан араб басып алуулары мезгилинде биринчи кезде диний мүнөздөгү согдалык, руналык түркий жазуулар жана адабияттар жок кылынган жана мындай тексттер ислам дининен алыс турган Синцзяндын талааларынан табылган. Колдо бар өтө аз сандагы тексттердин үзүндүлөрүнөн согда жазуусун буддалык, христиандык жана манихейлик диндердин өкүлдөрү пайдаланып келгендигин билебиз. Археологиялык жазуулар буддалык окуулар Орто Азияга б.з.ч. III к. чейин эле кирип келгендигин аныктаган. Буддизм Кушандардын мезгилинде (I-IV к.к. жакын) кеңири жайылтылган. Буддалык тексттерди санскриттик түп нускасынан да,

кытайлык котормосунан да согдалык жана жергиликтүү түрк тилдерине которушкан. Будданын сутрасы адеп-ахлак маселесин, абхидхарма софистикага негизделген догмалык окууларды, жатаки уламыштарды, жомокторду, санжыраларды, элдик оозеки чыгармачылыкка тиешелүү материалдарды камтыйт. Ошондуктан буларды согдалык тилге которуу согдалык адабий тилдин өсүп-өнүгүүсүнө түрткү болгон. Бизге жетип келген согдалык буддалык тексттердин экөө гана көлөмдүү байланыштуу текст болуп саналат. Будданын Сувофна-прабхаса сутрасы кытай тилинен уйгур түрк тилине которулган. Албетте, будданын согдалык жана түркий котормо тексттеринин адабий баалуулугу чектелүү. Бирок бул жергиликтүү тилдердин байыркы индиялык өтө өнүккөн санскрит адабий тилинин деңгээлине жетүүгө өбөлгө түзгөн.

Буддалык тексттер менен кошо эле согдалык жана түркий тилдерде христиандык жана манихейлик адабий тексттер да болуп келгендигин сакталып калган үзүндүлөрдөн көрүүгө болот. Манихей тексттерин ошол кездеги шарттуу түрдө уйгур тили деп аталган (ал азыркы уйгур тилинен өтө эле алыс турат) түркий тилдеринин биринин диалектинде көрөбүз. Бул Орто Азиянын түрк тилдүү элдери байыртадан эле ушул чөлкөмдө жашап келгендигин айгинелейт жана жаңы доордун башынан баштап түрк элдери ирандыктар менен бейкуттукта жанаша жашап келген деген бүтүм чыгарууга болот.

XX кылымдын улуу ойчулу, талыкпаган изилдөөчү Олжас Сулейменов "Шумер-намэ" аттуу атактуу, өлбөс-өчпөс чыгармасында түрк жана шумер тилдеринин маданий тууган экенин, шумер тилиндеги бир топ сөздүн, түшүнүктүн түрк тилинен киргенин, өтө көп лексикалык, фонетика-семантикалык таблицаларды илимий талдоонун негизинде ишенимдүү далилдеген [1]. Т.В.Гамкрелидзе

---

1. К.Исаев. Жаңы кылым, №18 (85), 10.03.2006.

боюнча тил өз алдынча да, абстракттуу мейкиндиктен жана убакыттан сырткары да жашабайт, ал өзүнө ошол тилди алып жүргөн белгилүү бир этнос менен биримдикте мейкиндик жана убакытты камтыган бир бүтүн кубулуш болуп саналат. Тил аркылуу биз ошол этностун маданиятына баа беребиз, анын дүйнөтаанымын жана руханий баалуулуктарын кайрып бере алабыз... "тил адамзат маданиятынын жыйындысы катары маданият менен өтө тыгыз биримдикте жана ошол тилди алып жүрүүчүлөрдүн маданий тарыхынын кең мейкиндигинде үйрөнүлүүсү тийиш" [1, 9 б.]. Бул бүгүнкү күндөн өтө алыс турган доорлордун руханий жана педагогикалык маданиятын изилдөөнүн методологиясын иштеп чыгууга туура багыт берет.

Орто Азиядагы дагы бир ирандык хорезм тилиндеги көптөгөн жазуу эстеликтери арамей алфавитинде жазылган. Булар негизинен иш кагаздары болгон жана көлөмдүү байланыштуу тексттер сакталбаган. Хорезм тили негизинен оозеки сүйлөшүү тили катары кеңири тараган, анын адабий же илимий максатта колдонулушу боюнча эч кандай маалымат жок. Муну X-XI к.к. жашап өткөн эне тили хорезм тили болгон Абу Райхан Бирунинин

"...кандайдыр бир илимди түбөлүккө калтырууга мүмкүн болгон тил гана мен үчүн табигый тил болуп саналат..." деп айтканынан баамдайбыз [2, 65 б.]. Мындан биз Бирунинин хорезм тилиндеги илимий эмгектерден эч кандай кабары болбогондугун түшүнөбүз. Ал эми А.А.Фреймандын пикири боюнча согдалык жана хорезмдик тилдер бири-бирине өз алдынча тилдер эмес, диалектилик мамилелерде турушкан [3, 27 б.]. Демек, ар бир эле сабаттуу хорезмдик адам керек болгон учурда согдалык адабий тилде жаза билген деп айтууга болот.

Орто Азиядагы үчүнчү бир иран тили парфян тили болгон. Бул тилдин жазууда колдонулуп келгендиги б.з.ч. III к. чейинки мезгилди камтыйт. Парфян тили Орто Азиянын батыш жагында азыркы Түркмөнстандын чегинде негизги адабий тилдин ролун аткарган. Өзүнүн өнүгүүсүнүн алгачкы баскычында парфян тили арамей жазмасын пайдаланган, ошол эле учурда сириялык алфавиттин негизинде өзүнүн жазмасын иштеп чыккан жана сасаниддик-персиялык жазуунун өнүгүүсүнө түрткү болгон. "Драхт е Асурик" ("Ассириялык дарак") жана "Аяткар е Зареран" ("Зарер жөнүндө уламыш") аттуу парфян жана орто перстик тилдеги тексттерди үйрөнүп чыгуу араб басып алууларына чейин эле орто перстик поэзиянын болуп келгендигин тастыктайт. Бул тексттер ирандык жана түрк тилиндеги элдердин оозеки чыгармачылыгына мүнөздүү

---

1. Гамкрелидзе Т.В. Лингвистические аспекты реконструкции индоевропейской культуры // Мировая культура. Традиции и современность. М.: Наука, 1991.

2. И.Ю.Крачевский. Бируни и его роль в истории восточной географии. Сб. "Бируни", М.-Л., 1950.

3. А.А.Фрейман. Хорезмийский язык. М.-Л., 1951.

силлабикалык метрикалык формада жазылган жана рифмага ээ болгон. Жогорку эки тексттин парфяндык теги байыркы доордогу жана кийинки IX-X к.к. адабий чыгармачылык сасаниддик ирандык эмес, орто азиялык башат экендигин көрсөтөт.

Орто Азиядагы дагы бир жазма эстеликтерге манихей жазуулары таандык. Манихей жазма эстеликтери согда, байыркы түрк жана орто азиялык пехлеви (дари) тилдеринде сакталган. Манихей дининин негиздөөчүсү Мани б.з. III к. жашап өткөн. Мани жети "ыйык" китептин алтоосун өзүнүн сириялык эне тилинде, бирөөнү эски ирандык тилдердин биринде жазган. Сасанид Шапур I арналган "Шапуракандын" үзүндүлөрүнөн Манинин окуусу ошол кездеги белгилүү болгон диндердин өзүнчө бир курулмасы болгондугун билебиз.

Манихейлик окуу Орто Азияда согдалыктарда жана түрк урууларында кеңири таралган. Бирунинин маалыматы боюнча чыгыш түрктөрүнүн көпчүлүгү, Кытай менен Тибеттин элдери, анча-мынча индиялыктар да Манинин мыйзамын жана окуусун тутунушкан. Ал эми Самаркандда

манихейлик чоң коом жашап, ага тогузгуздардын өкүмдары өзү уруксат берген. Манихейликтин окуусу боюнча "жарыктын падышасында" "улуулуктун атасы" жашайт жана "жарык", "күч-кубат" жана "акылмандыкты" бириктирип турган. Бул "улуулуктун атасы" чыгыш ирандык тексттерде "Зерван", түрк тилиндеги тексттерде "Азруа" деп аталган. Берунинин маалыматы боюнча манихейликте "тандалгандар" бир күндөн ашкан тамак-ашты күтүнбөөсү жана бир жылда бир гана кийим-кече кийип жүрүүсү тийиш болгон. Бул кийинчерээк кээ бир суфийлик коомдордун жол-жоболорунда кабыл алынган жана суфизмдин өнүгүүсүнүн алгачкы баскычтарында манихеизм менен болгон байланыштыгын тастыктайт.

К.Г.Менгестин пикиринче Батыш өлкөлөрүнүн таасири Орхон регионунан Тарим бассейни аркылуу көбүнчө "Жибек жолу" деген улуу соода жолу менен каттаган чыгыш ирандык (адатта согдулук) соодагерлер аркылуу таралган. Мындай жыйынтыкка келгендин себептери: биринчиден, "уйгур жазуусу" өкүм сүрүп турганда согдулуктар кабыл алып, андан уйгурларга өткөн сириялыктардын жазмасы; экинчиден, несториан (христиан), манихей диндеринин уйгур мамлекетинде кеңири тамыр жайганы. 762-жылы манихеизм динин мамлекеттик дин катары кабыл алган уйгур империясы бул динди ушундай деңгээлге көтөргөн бирден-бир мамлекет катары бизге белгилүү... Манихеизм дини тууралуу маалыматтарды байыткан тексттер да так ушул Чыгыш Түркстандан табылган. Буга чейин манихеизм жөнүндө маалыматтар манихеизмге каршы адабияттардан, өзгөчө Августиндин эмгектеринен гана алынып келинген. Рим империясы сыяктуу эле Сасанилер империясы да манихеизмди катуу куугунтуктаган. Ошон үчүн ал доордон эч кандай жазма мурас калган эмес [1, 70 б.].

В.П.Мокрыниндин маалыматына караганда [2] тарыхый маалыматтар боюнча батыш түрк өкүмдарлары VI-VIII к.к. өздөрүнүн кыздарын Согданын, Гаочандын, Кашгардын жана Юйвендин башкаруучуларына аялдыкка беришкен. Кагандар менен анын вассалдарынын туугандашуусу аялзаты тарабынан гана жүргөн. Кагандар өзүлөрү Ашидэ жана Басмылдардын "хатундук урууларынын" кыздарына, ошондой эле эгемендүү державалардын ханышаларына үйлөнүшкөн. Вассалдык аймактардагы эркектер түрктөргө окшоп кийинишкен, ал эми чачтарын өрүп таштап жүрүшкөн. Түрк тили жана жазуусу кеңири колдонулган. Самарканддын өкүмдары Торду-Беке-Кагандын (576-587 ж.ж. батыш түрктөрүнүн "он урууларынын" каганы, 587-603 ж.ж. чыгыш түрктөрүнүн каганы) кызына үйлөнгөн. Ал чачын өрүп таштаган, үйлөнүү жана сөөктү жерге берүү салттары түрктөрдүкүндөй болгон, түрк жазуусу колдонулган.

Бирок ошол эле В.П.Мокрыниндин пикири боюнча бул хроникалардагы маалыматтарды толугу менен чындык катары кароого болбойт. Согдалыктар эч качан байыркы түрк руникалык жазууларын пайдаланышкан эмес. Пенджикент өкүмдары Деваштичтин архивдерин изилдеп чыгуу Согдада өздөрүнүн жазуусу колдонулгандыгын жана иш кагаздары согда тилинде

жүргөндүгүн көрсөткөн. Чүй өрөөнүндөгү анча көп эмес согдалык жазуулардан тышкары каганаттын нак ордосу болгон моңгол талааларында согда жазуусу менен аткарылган түрк тексти бар стела таш табылган. Бирок, ошол эле Деваштичтин архивинде руна жана араб графикалары менен жазылган документтер болгон [2,156 б.].

Азыркы изилдөөлөр согдалыктар түрк жазуусун колдонушпай эле, тетиписинче, согдалык курсивдик графемалар байыркы түрк руникалык белгилердин көпчүлүк бөлүгүн чийип тартуу үчүн пайдаланылган деп божомолдоого мүмкүндүк берет, деген В.П.Мокрынин, ошону менен бирге Фергананын отурукташкан жерлеринен ондон ашуун майда байыркы түрк руникалык жазуулар табылгандыгын да моюнга алат [2, 156 б.]. "Житие Константина" боюнча (текст 869-880 ж.ж. аралыгында жазылган) Константин Философ (чокунгандан кийинки аты Кирилл) Венецияга барганда латын епископтору да, поптор да, черноризецтер да "биз өзгөчө жазмалар аркылуу жаратканды даңктоочу үч гана тилди: еврей, грек жана латын тилдерин гана билебиз" деп ага каршы чыгышкан. Философ аларга төмөнкүчө жооп кылат: Биз жазма искусствосуна ээ

---

1. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., 2000.

2. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.

болгон жана ар бири өзүнүн тилинде жаратканга сыйынышкан көптөгөн элдерди билебиз. Алар: армяндар, перстер, абхаздар, грузиндер, согдулар, чоттор, аварлар, түрктөр, хазарлар, арабдар, египеттиктер, сириялыктар жана башка көптөгөн элдер экендиги белгилүү (курсив биздики, А.Э.) [1, 89 б.]. Мындан биз IX к. эле түрк тилдүү элдердин жазмасы тууралуу маалымат Батышта белгилүү болгондугунан кабар алабыз. Ад эми "Житие Константине" комментарийде төмөнкүчө түшүндүрүлөт:...Өзгөчө "согду" жазмасы арамей алфавитинин согду тилине ыңгайлаштыруунун негизинде, болжолу, биздин доордун биринчи кылымдарында эле түзүлгөн. VIII-X к.к. эле согду тили Кытай менен Араб халифатынын ортосундагы территорияларда өзгөчө бир эл аралык тилдин функциясын аткарып келген. Согду жазмасынын эстеликтери бул мезгилдерде Согдадан ыраак чектерде (Синцзянда, Түндүк Монголияда ж.б.) жолугат [1, 136 б.]. Согда жазмасын түрк тилине ыңгайлаштыруунун негизинде б.з. VI к. кеч эмес түрк руникалык жазмасы пайда болгон жана аны X к. чейин Борбодук Азиянын түрк уруулары кеңири пайдаланып келишкен. Константиндин тизмесиндеги "түрктөр"- "тоурси" этноними дал ошолорго тиешелүү деп ойлоого болот. VI-VII к. к. Византиянын Орто Азия менен байланышы бир топ өнүккөн: согдалык соодагерлер Константинополго катташкан, ал эми түрк каганы императорго "скиф жазмалары" менен жазылган каттарды жөнөтүп турган [2, 48 б.]. Бирок Иранды жана Жакынкы Чыгышты арабдардын ээлеп алууларынан соң бул карым-катнаштар үзүлгөн. Ошондуктан түрк элдеринин жазмасы жөнүндө маалыматтарды Канстантин

Хазарияга жасаган саякатында жыйнаган, ал эми согда жазмасы жөнүндө Багдадда жүргөндө билип алган көрүнөт [1, 137 б.].

Константин атап өткөн өз жазмасына ээ элдердин баары эле жаратканга өз тилинде сыйынышпагандыгы маалым. Эгерде Жакынкы Чыгыштын элдери - коптор, сириялыктар, арабдар, армяндар, грузиндер өздөрүнүн литургиялык тилдерине ээ болсо, чыгышыраак жактагы өлкөлөрдө абал башкачараак болгон. Маселен, перстердин жазма салты Ахемениддердин мезгилинен бери келатканы менен Ирандын несториандык чиркөөсүндөгү литургия сирия тилинде жүргөн. Ушундай эле абал несториандык чиркөөнүн христиандык жазуулардын (евангелиялык тексттер, жития святых ж.б.) согда жана байыркы түрк [3, 131-138 б.б.] тилдериндеги котормолору белгилүү болгону менен алардын арасында литургиялык тексттер жок болгон.

1. Сказание о начале славянской писменности. М., "Наука", 1981.
2. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники, как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской писменности: тексты и исследования. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1951.

Ал эми XIII к. Г.Рубрук Борбордук Азиянын несториандары жөнүндө алар "өздөрү билбеген сирия тилинде сыйынышат жана ыйык китептерди сакташат" деп жазган [1, 132 б.].

Эски жана орто түрк доорундагы тилдерге кайсы тилдерди кошууга болор эле. К.Г.Менгестин классификациясы боюнча (Борбордук Азия тобу) эски түрк доорундагы байыркы тилдерге төмөнкүлөр кирген: 1) Орхон (жана Энесай) жазууларынын тили менен эски (же классикалык) уйгур тили. 2) "Орто түрк" доорундагы тилдер: уйгур тилинен чагатай тилине өтүп жаткан маалдагы тилдер (Махмуд ал-Кашкаринин сөздүгүндөгү жана Караханид империясынын тексттериндеги чыгыш диалектилер жана түндүк-батыш хорезм диалектиси (XI-XII кылымдар). 3) Чагатай тили. Кийинки жана азыркы тилдер. 4. Өзбек тили (ирандашкан диалектилери), б.а. өзбек тилинин айрым таасирлери менен жаңыртылган чагатай тили. 5) Азыркы уйгур тили (таранчы жана башка диалектилери менен бирге); бөлүнүп калган сары йогур жана салар тилдери, монгол жана кытай тилдеринин курчоосундагы бул тилдер азыркы уйгур тилине өтө жакын. 6) Кыргыз тили, азыркы адабий тилден байкалгандай бул тилге түндүк-батыш (Б) же кыпчак тобу бир топ таасир тийгизген. Бул кыпчак тобу "орто түрк" доорундагы түндүк батыштагы эски түрк тилдери: 1) куман тили (Codex cumanicus менен кумандардын (же половецтердин) тили) жана кыпчак тилинен турган. Калган топтор азыркы тилдерден турат [2, 115 б.].

Ал эми "Языки мира: Тюркские языки" (1997) аттуу тарыхый-лингвистикалык жыйнакта белгилүү түркологдордун байыркы түрк тилдери боюнча иликтөөлөрү кенен берилет. Э.Н.Наджиб, Г.Ф.Благованын "Тюрки

язык" аттуу макаласы боюнча түрк тилдүү элдердин аталышынан келип чыккан түрки тил лингвоними түрк тилдеринде XI к. бери белгилүү болгон. Бул термин кийинки чагатай тилинин салтын уланткан китептик-жазма тил катары географиялык зор аймакты камтыган ортоазиялык түрки, алтынордолук түрки, поволжүелик түрки, түндүк кавказдык түрки, кичиазиялык түрки, крымдык түрки тилдерине бөлүнгөн. Алтын Ордонун, андан кийинки XIII-XVI к.к. биринчи жарымындагы Казан хандыгынын расмий тили катары алтынордолук түрки эсептелген. Орто Азияда араб жана фарсы тилдери менен тең катарда ортоазиялык түркиде дарстар өтүлгөн медреселер жана мактабдар болгон. Поволжүеде жана Казахстанда ушундай эле медреселерде окуулар араб, фарсы

- 
1. Делң П. Лано Карпини Д. История монгалов; Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. М.: Географгиз, 1957.
  2. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., 2000.

тилдеринде жүргүзүлгөн [1, 126-128 б.б.].

Г.Ф.Благова "Чагатайский язык" деген макаласында чагатай тилинин XV-XVI к.к. Мавереннахр менен Хорасанда, Түндүк-Батыш Афганистанда, Чыгыш Түркстанда жана Хиндустанда кеңири колдонулгандыгын белгилейт. Автордун пикиринче Бабур өзүнүн уулу - Индиядагы Улуу моголдор империясынын болочок жаш мураскоруна арнап жазган "Мубаййин" аттуу дидактикалык-укуктук трактатын жөнөкөйлөтүлгөн чагатайчада жазгандыгына караганда чагатай тили XVI к. баш ченинде эле окуу-педагогикалык максатта колдонула баштаган. Макаланын автору чагатай тилинин классикага чейинки мезгилине XIV к. аягы - XV к. үчтөн экисин кошот (Саккаки, Лүтфи, Атаи, Ходжанди, Саид Ахмад, Хайдар Хорезми, Амири, Якыни, Ахмади, Гадои). Бул мезгилде грамматикада жана өзгөчө лексикада арабизмдердин саны анчейин көп болгон эмес. Классикалык мезгилине XV к. акыркы үчтөн бири - XVI к. кирген (Алишер Навои, Хусейн Байкара, Бабур, Хамиди, Шейбани, Убайди, Мухаммед Салих, Маджлиси ж.б.). Бул мезгилдин башталышын Я.Эккман Алишер Навои биринчи жолу ырлар жыйнагын жазып бүтүргөн 1464-ж. менен байланыштырат. Чагатай мезгили үчүн арабизмдердин жогорку деңгээли мүнөздүү болгондугун баса белгилейт [1, 149-150 б.б.].

Э.Р.Тенишев "Тюркоязычных писменных памятников языки" аттуу макаласында караханид доорунан араб жазмасы менен аткарылган Юсуф Баласагунинин "Кутадгу билиг", Ахмад Югнакинин "Атабат ал-хакаик" мусулмандык мазмундагы поэмалары, Махмуд Кашгаринин "Диван лугат ат-түркү" жана Куранга түшүндүрмөлөр (тефсирлер) сакталгандыгын белгилейт. Автордун ырастоосу боюнча фонетикалык белгилерине карай С.Е.Малов (1951) түрк тилдерин төрт топко бөлдүштүрөт: эзелки, байыркы, жаңы, соңку жаңы. Эски түрк тилдери биринчи үч топко: балгар тили - эзелки түрк тилине, рун жазма эстеликтери - байыркы түрк тилине, эски кыпчак (печенег, половец) тилдери жана чагатай тексттери - жаңы түрк тилине туура келген [1, 36-38 б.б.].

Э.И.Фазыловдун "Хорезмско-тюркский язык" аттуу макаласында Кутбдун "Хосров жана Ширин" поэмасында (1340) жана Махмуд Алинин "Нахдж ал-фарadis" прозалык диний-дидактикалык чыгармасында (1358) огуз жана кыпчак элементтерин камтыган караханид тили басымдуулук кылгандыгы айтылат. Ал эми Хорезминин "Махабат-нама" (1353) жана Сайфи Сараинин "Гулистан би-т-турки" (1391) поэмаларында огуз-кыпчактык белгилер үстөмдүк абалда турган. Байыркы эстеликтерге жаткан Ясавинин (XII к.)

---

1. Языки мира: Тюркские языки. Б., "Кыргызстан", 1997.  
мистикалык ырларында жана Алинин "Кысса-и Юсуф" поэмасында (1212), тетирисинче, кыпчактык форма кенен орун алган [1, 140 б.].

Манихей тексттеринин бүгүнкү күнгө чейин сакталган үзүндүлөрү манихей адабияты түрдүү иран жана түрк тилдеринде параллелдүү өнүгүп келгендигин далилдейт. Түркий тексттерде көптөгөн ирандык көрүнүштөр, ал эми ирандык тексттерде түркий лексикалык элементтер жолугат. Бул манихейликтин түрк элдеринин арасында өзгөчө жагымдуу шартка ээ болгондугунан улам келип чыккан болуу керек. Е.Э.Бертеллс Орто Азия элдеринин эки тилдүүлүгү эми гана келип чыккан кубулуш эмес, ал эми ошол учурда чыгыш иран элдеринин түрк фольклору менен тааныштыгы калетсиз эле деп корутундулайт. Ал байыркы манихей текстинен төмөнкүдөй үзүндүнү келтирет: "Расти уд авевазинди ду фарра у ду фаррахви о эмешан шахриаран пад сар. О Заданфаррахв дум ханам бамев э фрестограшан э хураван э таңгриха хут булмес алф билга Уйгур-хаган дастур э фрестоган парвараг э хвеш веспухран весдухтан пад сар. О Яххуз-бай, тагин Уга-Пероз, тагин Хисаф, тагин Вазарган, тагин Татар-апа, такин Зирефт, тагин Нев, такин..."

Жогорудагы бир топ көрүнүктүү манихейлик ишмерлер жөнүндө баян эткен байыркы согду тилиндеги тексттен теңри, тегин, алп билге, каган, бай, апа деген байыркы түрк сөздөрүн учуратабыз. Иран тилдүү манихейлердин түрк тилдүү манихейлер менен тыгыз карым-катышын кайсыдыр бир чыгыш иран тилинен (согду тилинен болушу толук мүмкүн), балким V к. эле которулган уйгурлардын тообо кылып сыйынуучу "Хуастуанифти" да көрсөтүп турат. Турфан аймагында табылган манихей тексттеринин үзүндүлөрү сирия алфавитинин базасындагы манихей алфавитинде түзүлгөн турпандык пехлеви болуп саналат [2, 208 б.]. Чыгыш Түкстанды арабдардын басып алуусунан жана ислам дининин жайылтылышынан улам нагыз түрк, уйгур сөздөрү араб жана фарсы сөздөрү менен алмаштырылган. Ислам мамлекеттик динге айланып, мусулмандар өлкөсүндөгү коомдук, саясий жана маданият багытындагы маселелер бүт бойдон исламдын үлгүсүнө салынган.

в) Орто түрк доорунун поэзиясы жана адабий тили

Араб лирикалык поэзиясы квантитативдик метриканы пайдаланган жана ырларында рифма сөзсүз болгон. Классикалык араб поэзиясынын бир өзгөчөлүгү монорифмалык болгондугунда. Кандай көлөмдөгү касыйда болбосун дайыма бир рифмада курулган, биринчи бейтинде ырдын эки сабы тең уйкашса, калган бейттердин \_\_\_\_\_

1. Языки мира: Тюркские языки. Б., "Кыргызстан", 1997.

2. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1964.

экинчи ыр сабы гана уйкашып отурган. Мисалы, төмөнкүдөй формулада: аа, ба, ва, да, еа ж.б. Уйкаштыктын башка ыкмалары араб поэзиясына кийинчерээк гана келип кирген. Касыйда (ар. - максат, ниет) - Чыгыш элдеринде айрыкча араб жана фарсы поэзиясына кеңири тараган көркөм форма. Ода сыяктуу салтанаттуу, мактоо мүнөзүндөгү поэзиялык чыгарма болуп, ал айрыкча орто кылымда аябай өнүккөн, аны көбүнчө ырчылар хандарды, аскер башчыларын мактоо, мартабасын көтөрүү максатында чыгарышкан. Ошондой эле прогрессивдүү акындар да философиялык, саясий темадагы касыйдалар жазышкан. Касыйда газел сыяктуу а-а, б-а, в-а, г-а, д-а... формасында уйкашкан, өзүнчө композициялык түзүлүшкө ээ, көлөмү 15-17 беттен аз болгон эмес. Кыргыз жазма поэзиясында кеңири өнүкпөгөнү менен элге ислам дини жана коңшу түрк элдеринин адабияты аркылуу кирген [1, 40 б.].

Араб поэзиясы арамей жана сириялык алфавиттердин негизинде Аравия жарым аралында жана Иранга чектеш жерлерде исламга чейин эле пайда болгон. Исламдын башка жерлерге таралышы жана бөтөн элдердин Куранды түшүнүү үчүн араб поэзиясын үйрөнүү, аны реформалоого алып келген. Исламдык басып алуулардын алгачкы мезгилинде көптөгөн илимий жана маданий максаттагы эмгектер жок кылынган. Египеттеги атактуу Александриялык китепканадагы миндеген эмгектер да ушундай тагдырга дуушар болгон деп божомолдоого болот. Исламдык фанатиктердин кыйратуусуна ирандык, ортоазиялык жана азербайжандык аалымдардын диний, философиялык жана илимий эмгектери дуушар болгон.

Куранды окуу жана намазга жыгылуу жалаң гана араб тилинде жүргөн, башка тилде сыйынуу ритуалдык күчүн жоготот деп түшүндүрүлгөн. Куранды түшүндүрүүнүн муктаждыгы араб филологиясын жараткан, грамматиканы жана түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүгө, макал-лакаптардын жана байыркы поэзиянын жыйнактарын чыгарууга стимулдар пайда болгон. Ислам дининин жайылышынын алгачкы мезгилинде иш кагаздары көркөм өнөрүнө чоң маани берилген, анткени халифаттагы мамлекеттик иш кагаздары жергиликтүү элдердин тилинде жүргүзүлгөн. Мындай милдетти аткарган сабаттуу адамдардын жетишсиздигинен улам, VIII к. баштап канцелярдык иштер араб тилинде жүрө баштаган.

Арабдардын Орто Азияны басып алуусу ага чейин жашап келген адабий тилдердин өнүгүүсүн токтоп калуусуна жана узак мезгил ичи бир гана араб тилинин адабий тил катары колдонулуп келүүсүнө алып келген. Ар бир эле мусулман адамынын беш убак намаз окуусу араб

1. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн // Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.

тилин кайсыдыр бир деңгээлде билүүгө түрткү берген. Оозеки сүйлөшүү тили болуп жергиликтүү тилдер кала берген, ошону менен бирге алар диний терминдер, административдик мүнөздөгү жана илимий, маданий маанидеги сөздөр менен толуктала баштаган. Жергиликтүү аристократтык чөйрөлөрдө араб тилин билүү, аны менен сүйлөшүү анын коомдогу татыктуу ордун аныктайт деп түшүндүрүлгөн. Ошондуктан VIII-X к.к. Иран жана Орто Азияда араб тилиндеги поэзиянын калыптанганы бекеринен эместир.

Өздөрүнүн чыгармаларын араб тилинде жазган акындардан өзгөчөлөнүп эки тилдүү акындар да болгон. Мисалы, Абул Фатх Бустин жана Абу Абдаллах Мухаммад ал-Жунайди дари жана араб тилинде ырларын жаратышкан. Абул Фатх биздин күнгө жетпей калган Абу Шукр Балхинин "Афарин-наамасын" араб тилине которгон. Халифаттын күч-кубатынын кайтышы менен араб эмес жергиликтүү акындардын өздөрүнүн байыркы маданиятына кызыгуусу күчөгөн. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн жыйноо жана жазып алуу аракеттери жүргөн. Мисалы, мервдик Абул Фазл ас-Суккари деген неме бир топ эски макал-лакаптарды ыр түрүндө араб тилине так өзүндөй кылып которгон жана араб поэзиясына мүнөздүү болбогон жуптук уйкаштыкты - муздавадж формасын колдонгон [1, 88 б.].

Орто кылымдык ирандык жана ортоазиялык араб поэзиясынын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгү болгон. Өкүмдарлардын сарай поэзиясында васф (сүрөттөө) - бир нерсени салыштыруулар, метафоралар, эпитеттер ж.б. аркылуу өзүнчө бир шаан-шөкөттөп сүрөттөп жазуу өзгөчө орунду ээлеген. Мисалы, бийлик эгедеринин атын, кылычын, отурган тактын, короо-сарайын ж.б. сүрөттөө. Васф касыйданын бир бөлүгү болуп саналат. Мындай сүрөттөөлөр Авестада да кезигип, Анахитаны, Митраны сүрөттөөлөрүн эске алсак бул жанрдын байыркылыгын билебиз.

VII-VIII к.к. жалпы эле араб маданияты арабдар басып алган жерлердеги маданияттын деңгээлинен төмөн тургандыгы жөнүндө айтууга болот. Аббасиддер сарайлыгынын мезгилинде жергиликтүү маданияттардын көмөктөшүүсүнүн натыйжасында эң ири маданий борбор түптөлгөн. Ал мезгилде араб коомчулугу антикалык дүйнөнүн маданий мурастарын өздөштүрүп жаткан, ал эми араб поэзиясы ирандык жана орто азиялык поэзиянын деңгээлинен төмөн турган эмес.

X к. баштап фарсы-тажик адабиятында бири-биринен кескин айырмаланган эки агым: арабдык таасирге чулганган бийлик диванынын поэзиясы жана эски элдик салттарды улантууга жана өнүктүрүүгө негизделген поэзия пайда болгон. Араб үстөмдүгүнүн

---

1. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1964.

басаңдашы менен араб тилинин ордуна чыгыш ирандык жана орто азиялык жергиликтүү говорлордун негизинде дари тили өсүп-өнүккөн. Ал араб тилин жана жергиликтүү говорлорду бара-бара сүрүп чыгарып адабий тилдин функциясын аткара баштаган. Араб тили негизинен дин менен илимдин тили катары көп мезгил ичи колдонулуп келген.

Араб поэзиясы менен кошо жергиликтүү поэзияга арабдык квантитативдик метрика - аруз системасы кирген. Бирок дари жана түркий тилдердеги аруз арабдык аруздан ыр саптарындагы муундардын туруктуу саны менен айырмаланып турган. Муну арабдар үчүн белгисиз болгон эпикалык поэзиялардан көрүүгө болот. Орто Азия элдеринин эртеги эпикалык поэзиясынын метри болгон мутакариб жана хасаджда квантитативдик принцип сакталган, ошону менен бирге аларда он бир муундук туруктуу метр мүнөздүү болгон. Жергиликтүү арузда уйкаштыгына чоң маани берилген жана элдик оозеки чыгармачылыктын салтынын таасири күчтүү болгон [1, 88 б.]. Аруз (ар. сөзү) - түрк тилдеринде сүйлөгөн калктардын классикалык поэзиясында, ошондой эле араб-фарсы адабиятында тараган ыр түзүлүшү. Бул түзүлүштөгү ырлар узун жана кыска муундардын кезектешип алмашуусуна, ошондой эле саптагы муундардын сапатына жана чен-өлчөмүнө негизделет. Аруз менен жазылган алгачкы чыгармалардын бири Баласагындык Жусуптун "Кут алчу билим" деген китеби. Орто кылымдарда түрк поэзиясында пайда болуп өркүндөгөн бул система араб-фарсы адабиятынын кийинки өсүшүнө зор таасирин тийгизген. Ар элде өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болуп "араб арузу", "фарсы арузу", "түрк арузу" деп жиктелүүгө жеткен. Аруз Жами, Навои, Махтумкули, Низами ж.б. классиктердин ыр жазуу системасына айланган [2, 19 б.]. Касыйдалардын арабдык түпкү тегинен күмөн саноого болбойт, бирок одалар парфян жана сасанид өкүмдарларынын сарайларында болуп келген деп ишеним артууга болот. Ал эми насибдердеги жаз менен күздү сүрөттөөлөр исламга чейинки байыркы зороастрык норуз жана михрган майрамдары менен байланышкан.

Орто Азиянын байыркы газелдери касыйдалардан бөлүнүп чыккан. Газел (ар. - аялдарга карата сүйүү дген сөздөн) - Чыгыш элдеринин поэзиясындагы лирикалык жанр. Анда адегенде басымдуу түрдө сүйүү сезими ырдалган болсо, кийинки тематикасы кеңейген. Газелдин эң алгачкы үлгүсү VII кылымда арабдарда пайда болуп, кийинчерээк Күнчыгыш элдеринин поэзиясында айрыкча өнүккөн. Газелде үч бейттен он тогуз бейтке чейин болот. Бул формада

- 
1. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1964.
  2. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн / Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.

философиялык ойлор берилгени менен махабат маселеси негизги орунду ээлеген. Көбүнчө а-а, б-а, в-а, г-а, д-а...схемасында уйкашат. Мисалы, Хафиздин 7 бейттен турган газели:

Кулпурган дүйнө курсам кыялымда,  
Кудай ай, кудуретин аядың да!  
Периштем, чарчап турам, чаңкап турам,  
Чөйчөгү махабаттын каягында!  
Торуна тармал чачтын чалынымбы,  
Булбулдай кономун деп тарагыңа.  
Алат ай, атыңды да сурабапмын,  
Атың айт, жар кылайын казалыма.  
Байланам мынча неге кабылдымбы,  
Бактыма же болбосо азабыма.  
Кызылдан көзү катсын дедиң бекен,  
Кызылдан шуру тагып тамагыңа.  
Хафизжан, тепсендиде кала көрбө,  
Мага окшоп махабаттын таманында

[1, 25 б]. Сүйүү насибдери байыртадан эле ортоазиялык поэзияда жана фолклордо болуп келген деп ишенимдүү айтууга болот. Бирок эртеги суфийлик лирикалардагы жүрөктөн чыккан купуя сырдашуулар кийинки суфизимдин схолостикалык трактаттары менен эч кандай жалпылыгы жок болуп, байыркы элдик ырлардын өзүнөн демөөр алышкан. Ал эми рубаилер ирандык жана түркий башатка ээ жана аларга он, он бир, он эки, он үч муундук ыр саптары мүнөздүү. Бирок "төрт саптан турган ар кандай эле ыр рубаи боло бербейт, ал үчүн жалпылаштырган философиялык ойдун болушу зарыл. Чыгыш элдеринин классикалык поэзиясында абдан кеңири тараган дин лирикасынын көпчүлүгүн рубаилер түзөт..."

Өзүнүн эне тилин жерип, анын коомдогу карым-катнаштык ролун баалай албоо, ошол чөлкөмдөгү мамлекеттик жана адабий тилдин функциясын аткарып жаткан бөтөн тилге ооп кетүү өңдүү мисалдар тарыхтан көп эле учурайт. Ушуга окшогон эле көрүнүш фарсы-тажик адабиятын өкүлдөрүндө кездешкен. Мындай акындар араб тилиндеги өздөрүнүн поэзиясын жаратууда анын мүмкүн болушунча жогорку эстетикалык деңгээлде чыгуусуна кам көрүшкөн. Ал эми өздөрүнүн эне тили болгон дариде таптакыр башка теманы козгошуп, аудиторияны анчейин урматташкан эмес. Ушундан улам түрк тилдүү акындар да убагында өз эне тилинин дараметине көзү жетпей, араб же фарсы тилдеринде поэзия жаратышкандыр.

1. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн / Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.

Ошондуктан Баласагындык Жусуп Хасс-хажибдин орток түрк тилинде чыгарма жаратышы XI к. деңгээлден алып караганда атуулдук парз, инсандык эрдик болгон.

Суфийлик эргүү араб поэзиясына караганда фарсы поэзиясын көбүрөөк азыктандырган. Араб поэзиясы дале ургалдуулугун уланткан. Бирок, мусулман адабиятынын чыныгы даңкын фарсы акындарынын эмгектери чыгарган. Фарсы тили IX-X кылымдарда адабий тил катары жарала баштап, өз башатын бузула элек оозеки традициядан жана алгачкы пехлеви жазмасындагы эмгектерден баштайт. Мусулман басып алууларына чейинки перс улутунун байыркыларын даңктаган эпикалык поэмаларды жаратууга бүтүндөй күч-кубатын арнаган Фирдоуси (1020-ж.ө.) эң алгачкы улуу фарсы акыны болуп саналат. Фирдоусинин поэмасына такыбалыктан көрө патриоттуулуктун маанайы көбүрөөк мүнөздүү. Ал эми Анадолудагы дервиш ордендеринин негиздөөчүлөрүнүн бири Руминин (1273-ж.ө.) ырларында диний маанай басымдуулук кылса, Омар Хайямдын (1123-ж.ө.) калемине таандык ырлардын өзөгүн гедонизм түзгөн. Ушундай таасирдүү эки агымдын ортосунда Саади (1281-ж.ө.) менен Хафиздин (1390-ж.) поэзиясы жашап келген [1, 311 б.].

X к. илимдин тили араб тили болсо, поэзияда үстөмдүк дари тилине өткөн. XII к. биринчи чейрегинде Мухаммад Ауфи тарабынан иштелип чыккан байыркы поэтикалык антологияда дари тилинде жазган отузга жакын акындарды алардын нисбасы менен чогуу келтирип маалымдайт. Бул акындар Орто Азияда жана Чыгыш Иранда жашашкан. Монгол чапкынына чейинки акындардын чыгармачылыгынын тематикасы жана стили негизинен окшош болгон, буга, албетте, хан сарайындагы "акындардын эмирлеринин" түздөн-түз кийлигишүүсү да себепчи болгондой.

Ошол мезгилдеги (X-XI к.к.) ар кандай эле адабий, илимий багыттагы эмгектердин дээрлик бардыгы ыр менен шөкөттөлгөн. Өзгөчө тарыхый окуяларды камтып өткөн, түрдүү илимий тармактардан алынган салыштырууларды пайдаланган акындын ырлары баалуу болгон. Ошондуктан ыр жазуудан мурун акын белгилүү бир деңгээлдеги билимге ээ болуп, илимдин түрдүү тармактары менен тааныштыгы бар болушу керек эле. Бул араб тилин билмейинче мүмкүн болбогон. Орток түрк поэзиясынын өкүлдөрү Жусуп Баласагын, Адиб Акмат Жүгинеки, Кулкожоакмат Ясави өндүү атактуу инсандар түрк, дари (фарсы) тилдеринен башка араб тилинде да чыгармаларын жараткан деп ишеним артууга болот. Ал эми атактуу түрк тилдүү инсандар Ал-Фараби, Махмуд Кашкари илимий эмгектерин ислам дүйнөсүндөгү расмий илимий тил болгон араб тилинде гана жазышкандыгы бизге маалым.

---

1. У.Г.Макнейл. Батыштын башаты. Адамзат өтмүшүнө кылчаюу. 2 китеп. Б., 2002.

Жусуп Баласагунин атактуу чыгармасы кайсы түрк уруусунун тилинде жазылган деген суроо туулушу мүмкүн. Н.А.Аристовдун түшүндүрүүсү боюнча Богра-хан "Кутадгу биликтин" авторуна чыгарманды өзүндүн тилинде

жаз деп табыштаган. Бирок бул чыгарма уйгур же өзүнчө башка бир түрк тилинде жазылгандыгы чоң күмөн туудурат. "Кутадгу биликте" уйгур деген аттын өзү жок; анын автору өзүнүн өлкөсүн Түркстан, ал эми тилин түрк тили деп атайт. Вамбери мындай жагдайды чыгыш уйгурлары буддизимди тутунуп келсе, батыш уйгурлары мусулмандыкка өтүп, буддизмге сыйынган уруулаштарынан айырмаланып туруу үчүн өздөрүн түрк деп атап алышкан деп түшүндүргүсү келет. Бирок мындай божомолдун чындык экендигин далилдеген бир да тарыхый далилдөө жок, муну Вамбери өзү да мойнуна алат. Вамберинин божомолунун тууралыгына эч кандай негиз жок [1, 252 б.]. Ошондуктан "Кутадгу биликти" жалпы түрк жамагатына бирдей орто түрк адабий тилинде жазылган деп ишенимдүү айтууга болот.

Биздин күнгө чейин жетип келген манихей тексттеринин үзүндүлөрүн өздөштүрүп үйрөнүү бир топ маанилүү тыянакка келүүгө мүмкүндүк түзгөн. Авеста тили өлүү тилге айланып, жаратканга сыйынуу иретинде гана колдонулуп калган доордо чыгыш ирандык уруулар жашаган аймактагы тилдер адабий тилдин ролун аткарууга өткөнүн согда, парфян жана чыгыш пехлеви тилиндеги жазмалардын үлгүлөрүнөн көрөбүз. Бул адабий тилдердин жана жазмалардын өнүгүүсү арабдык басып алуулардан улам көп убакытка чейин токтоп калган. Орто Азиянын территориясындагы адабий тилдер көркөм адабиятты жаратуу үчүн пайдаланылып бир топ өнүгүү деңгээлине жеткен. Парфян, чыгыш пехлеви жана согда тилдериндегидей эле түркий тилдерде да поэзиянын болгондугуна күмөн кылууга болбойт. Түркий тилдеги байыркы тексттердин үлгүлөрү биздин күнгө чейин жетип келбегендиги өтө өкүнүчтүү. Муну биз түрк тилдүү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгындагы силлабикалык муун түзүлүшү менен сакталып калган поэтикалык чыгармалардын үзүндүлөрүнүн метрикасынын окшоштугунан да байкайбыз. Мисалы, элдик эпостордогу силлабикалык түзүлүш. Исламга чейинки ирандык жана түркий поэзиянын бизге жетип келген үзүндүлөрү силлабикалык принципте гана жаралып келгендиги балгилүү. Силлабикалык (муунчул) ыр түзүлүшү - ыргак түзүүнүн б.а. ыр куруунун каражаты катары муун сандарынын бирдейлигине негизделген ыр системасы. Мында ыргак (ритм) ыр сабындагы муундардын бирдей өлчөм айкашы аркылуу аркылуу түзүлөт, бул система туруктуу басымга ээ тилдерге мүнөздүү. В.Радловдун, А.Самойловичтин, А.Фалевдин, К.Рысалиевдин кыргыз ыр түзүлүшүнө арналган эмгектеринде биздин

---

1. Н.А.Аристов. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

традициялуу ырыбыз ушул системага таандык экендиги көрсөтүлгөн [1, 60 б.].

Л.Н.Гумилев Хойто-Тамиргеги Беш-Балык операциясына арналган эстеликтеги бир жазуунун саптарын мисал келтирет:

"Мечин жылы токузунчу айда биз жашырын түрдө Беш-Балыкка жөнөдүк. Бактылуу баатыр кысталышта калды. Аскерлери болсо курчоодо турат. Эрдин бактысы ачылсын!".

Чыгыш таануучу бул жазуу тарыхый документ жана маданий эстелик катарында эки тараптуу кызыгууну туудурат дейт.

Анын пикиринче бул ыр өлчөмү жана уйкаштыгы бар биринчи түрк ыры катарында белгилүү. Силлабикалык өлчөмдөгү ыр: 4 муун, 5 муун, 8 муун, үч сап строфаны түзөт, бирок ырдап окулганда экинчи сапта үндүү тыбыш басандап турат, ошондуктан муну ритмдик тынуу жана ички рифма менен сегиз муундуу сап катарында окуса же төрт муундуу сап катарында окуса болот.

Автор бул өлчөм татар фольклорунда биздин күнгө чейин сакталып калган деп далилдегиси келет, мисалы:

Аттим карга  
Тошти карга  
Карга тошти ак карга...

Тыбыштар толук дал келип турат.

Рифмалоонун схемасы: а, а, а, б, б, с. Жазуудагы акыркы сап цезура менен эки сапка бөлүнгөн. Бул ырдын композициясы менен түшүндүрүлөт. Биринчи сап - кырдаалды сыпаттоо - тезис; экинчиси анын трагизмин көрсөтөт - антитезис; акыркы сабы - негиз, бул өзүндө "ошондой болот" деген арбоо элементин кармап турат. Ал элемент ырга сыйкырлык маани берилгенин көрсөтөт: андан колдоону, жалгоону күтүшкөн.

Л.Н.Гумилев рифмаланган арбоо ыры - кыска ыр жанры - алгачкы орто кылымдардын мезгили үчүн араб поэзиясына гана мүнөздүү. Биздин материал бул ык түрктөр Орто Азияда арабдар менен карым-катнашта болгондуктан арабдардан алганын же өз алдынча чыгармачылык байланыш экенин аныктоого мүмкүндүк бербейт, бирок кандай болгон күндө да VIII к. музалар байыркы түрктөрдүн кийиз чатырларынын мейманы болуп калганы анык деп тыянак чыгарат [2, 331 б.].

Байыркы убактарда түрктөр бир тилде, бардыгына түшүнүктүү болгон тилде сүйлөшкөн. Болжол менен эки миң жыл мурда алардын тили диалектилерге, б.а. өздөрүнө гана түшүнүктүү болгон тилдерге

---

1. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. II китеп. Ош, 1999.

2. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду. 1999.

бөлүнө баштаган. Бирок, жалпы тил узак мезгил бою унутулбай келди. Ал тил мурдагыдай эле, ар түрдүү эл топтолгон жерлерде, алыс жактан келүүчү алып-сатарлар катышкан базарларда колдонулуп жатты. Бул жалпы тил адабий тилдин башатын берди. Акындар жана жамакчылар түрк дүйнөсүндө бардыгына түшүнүктүү болушу үчүн, чыгармаларында ар бир сөздү жылмалап отурушту. Жалпы тилде мамлекеттик чиновниктер сүйлөшчү, аскерлерди топтоодо, андагы буйруктар, өз ара мамлекеттик алакалар ушул жалпы тилде

аткарылып жатты. Ал мезгилде дээрлик бардык эле мамлекеттер түрк тилинде сүйлөшүп, түрк тилинде жазышчу! [1].

Фарсы жана түрк тилдериндеги орто кылымдык поэзияда рифманын пайда болушу араб поэзиясынын таасиринен улам деп эсептелинет. Мисалы, арабдардын касыйда жана газелдеринде монорифмалык форма мүнөздүү болсо, туташ уйкаш (бейт) жана рубай (төрттүк) араб поэзиясында болгон эмес. Бейт (ар. - үй деген сөздөн) туташ уйкаш эки саптан турган ыр түрмөгү. Ал Чыгыш элдеринин поэзиясына мүнөздүү болгон. Низами, Навоинин поэмалары ушул бейт формасында жазылган. Газел, касыйда адатта туташ уйкаш эки саптан б.а. бейттен турат. Кыргыз оозеки жана жазма адабиятында да бейт көп эле кездешет. А.Осмонов элдик дастандардын негизинде "Мырза уул" "Карагул ботом" поэмаларын бейт формасында жазган. Мисалы,

Күлүккө салган көрпөчөм, кыз ээй,  
Күлкүсү жакшы өзгөчөм, кыз ээй. (А.Осмонов)

Бириң - чынар, бириң - бак,  
Бириң - булбул, бириң - шак. (Б.Алыкулов).

Арабдардын мурабба строфалык формасынын өзөгүн түзгөн а-а-а-б, б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а тибинде уйкашкан төрттүк ыр формасы көптөгөн түрк тилдүү элдердин фольклорунда, ошондой эле Махмуд Кашкардын "Түркий тилдер сөз жыйнагынын" бир топ ырларында орун алган. Ал эми рубай илгертен бери түрк тилдүү элдердин фольклорундагы эң бир сүйүктүү форма болуп саналат. Рубай (ар. төрттүк) - төрт гана саптан турган көбүнчө а-а, б-а, а-а-а-а формасында уйкашкан ыр. Рубайлер араб, парсы-тажик, түрк тилдеринде жазылып, философиялык, сүйүү, диний мазмунга ээ болгон. Төрт саптан турган ар кандай эле ыр рубай боло борбейт, ал үчүн жалпылаштырылган ойдун болушу зарыл. Чыгыш элдеринин поэзиясында абдан кеңири тараган Рудаки, Омар Хайям, Жами, Навои, Бабур ж.б. акындардын лирикаларынын көпчүлүгүн рубайлер

1. Мурад Аджи. Өзүнүн түрк экенин билбеген эл көп. Кыргыз туусу, 20-23.01.2006.

түзөт. Чыгыш поэзиясын изилдөөчүлөр рубайинин төрт элементтен турарын белгилеп жүрүшөт. Биринчи сап тезис деп аталат. Автор рубаисинде айта турган пикирди ортого таштайт, б.а. чыгармасынын темасын белгилеп алат. Экинчи антитезис деп аталган сапта болсо, биринчи сапка карама-каршы пикир айтылат. Үчүнчү моддан рубай деген сапты акын төртүнчү сапта айтуучу жыйынтыгы үчүн көпүрө катары колдонот, төртүнчү сап синтез деп аталат, мында бардык саптардан негизги идея чыгарылат. Рубайинин бул эрежелери Омар Хайямдын (1040-1123) чыгармачылыгында өтө чеберчилик менен ишке ашырылган. Мисалы, анын эки рубаиси:

Ажалым жетсе "чыр" этип денден жан кетер,  
Көрүмдүн оозун эки-үч кирпич бекитер.  
Убакыт өтөр, тирүүлөр мени унутар,  
Мүрзө үчүн башка сөөгүмдөн кирпич куюшар.  
Жүз жыл жаша, мейли миң жыл жашагын,  
Бирок, чындык көр алдында жатарың.  
Падыша бол кайырчы бол баары бир,  
Өлүм үчүн бирдей сенин катарың.

Рубаи өтө кыска болгону менен өтө терең ой берилет. Бул жанр азыркы түрк элдер поэзиясында, анын ичинде кыргыз адабиятында да бар [1, 80 б.].

Е.Э.Бертелңс кызыгарлык бир маселени ортого салат. Махмуд Кашкардын атактуу "Дивани лугат ат-түркү" XI к. экинчи жарымында жазылган. Эпикалык чыгармалардагы ырлардын жана үзүндүлөрдүн андагы келтирилген үлгүлөрү түрк элдери тарабынан XI к. эмес, андан бир топ илгери жаралып, XI к. гана жазылгандыгынан күмөн саноого болобу? Анда келтирилген поэтикалык үзүндүлөрдүн дээрлик бардыгы рифмаларга ээ. Иран элдеринин кеңири массасынын арасында эки адабияттын - араб адабияты менен түрк фольклорунун кайсынысы кеңири тараган деген суроо туулат. Биздин оюбузча, жооп дайын: араб тили Орто Азия калктарынын эл массасына эч качан терең сүңгүп кирген эмес, ал ар убакта алар үчүн бөтөн тил, үстөмдүк кылуучу таптын тили болуп келген. Түрдүү түрк тилдеринин тажик калктарынын арасында кеңири тарагандыгы жакшы белгилүү. Бул кубулуштун өтө байыркылык тамыры бар деп ойлоого болот [2, 88 б.].

---

1. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн / Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.

2. Бертелңс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1964.

г) Орто түрк доорундагы билим жана илим маселелери жана алардын педагогикалык ойду өнүктүрүүдөгү орду

Кылымдар өтүп жатты. Кайра-кайра дүйнөнүн түрдүү бурчунда илимпоздор Аалам сырын ачууга аракет жасашкан. Клавдий Птоломей жана Аристотелң, биздин улуу бабабыз, кыпчак талааларынын кулуну астроном Габбас Жаухари жана улуу самарканчы Улугбек, алгачкы жылдыз таблицасын түзгөн, поляк Николай Коперник жана даниялык Тихо Браге, Галилей жана Джордано Бруно...[1, 20 б.]. Орто Азияда саясий бытырандылык жана түрктөрдүн үстөмдүгү мусулман дүйнөсүнүн интеллектуалдык жана көркөм өнөр маанайын өзгөртүп жиберген эмес. Он биринчи кылымдын соңуна чейин

исламдын ыйык илиминин жана маданиятташкан сарайдын көркөм адабиятынын ортосундагы үчилтик бөлүнүү мурдагысындай эле улана берген. Жада калса Индиянын талоончусу Махмуд Газневий өңдүү өкүмдарлар өздөрү да кат-сабаттуулукка умтулуп, илим-билимдин кишилерине колдоо көрсөтүшүп, каршылаш сарайлардын өзгөчө жетишкендиктерин өздөштүрүүгө умтулушкан. Узакка созулган зордук-зомбулук жана толкундоолор илим-билимге болгон кызыгууларга олуттуу бөгөт боло алган эмес. Саясий бытырандылык атактуу кишилерге колдоо көрсөтүүгө умтулган дымактуу башкаруучулардын жоон тобун жараткан [2, 307 б.]. Орто кылымдык мусулман Чыгышынын билим берүүсүнүн бир өзгөчөлүгү болуп так илимдер (математика, астрономия, география, медицина ж.б.) негизинен араб тилинде, чанда гана фарсы тилиндеги адабияттар менен жабдылып, ушул тилдерде гана окутуп-үйрөтүү иштери жүргүзүлгөндүктөн башка этникалык уруулардын, топтордун өкүлдөрү үчүн илим, билимге ээ болуу кыйынга турган. Ошондуктан билимге умтулган түрк тилдүү жаш мусулмандар биринчи кезекте араб тилин, жазуусун жана расмий тил катары фарсыны кошо өздөштүрүүгө мажбур болгон. Орто түрк доорунун атактуу илимпоздорунан болгон ал-Фараби, Махмуд Кашгари, Улугбек, Али Кушчу Самарканди өңдүү чыгаан инсандарынын ушундай татаал тепкичтерди басып өткөндүгүнөн күмөн саноого болбойт. Билим берүүнүн борборлору мечиттердеги китепканалар, борбордук мечиттердеги ханакалар, завиилер, медреселер болушкан.

У.Г.Макнейл боюнча б.з. он экинчи кылымына карата мусулман

—

---

1. Алимжанов А. Джемшидова чаша. Публицистика. Алма-Ата, "Жазушы", 1973.

2. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1964.

окумуштуулары өздөрүнөн мурдагы грек жана индиялык окууларды өздөштүрүшкөн; айрыкча математика, медицина, химия жана оптика тармактарын жаңы билим менен толукташкан; аны белгилүү өлчөмдө мусулман доктринасына ылайыкташтырышкан. Грек окуусунун улуу системалоочулары Аристотел, Гален, Евклид жана Птоломей мусулмандык илим үчүн негиз болуп беришкен; бирок мусулман илиминин ченемсиз толуктоолору жана чектелүү эрежелери байыркы устаттардан белгилүү бир деңгээлде ашып түшкөн.

Ал-Фарабинин, Ибн Синанын, Бирунинин жана Махмуд Кашкардын илимий эмгектери X-XI к.к. Орто Азияда жана Чыгыш Иранда илимдин канчалык жогорку деңгээлде тургандыгын айгинелейт. Илимий эмгектердин баары араб тилинде жазылган. Дари тилиндеги эң алгачкы илимий иш катары Мухаммад Баламинин атактуу тарыхчы Табаринин бүткүл дүйнөлүк тарыхын кайра иштеп чыгуусу болгон. Эмгек 963-ж. аяктап араб тили менен тааныштыгы жок адамдар үчүн чоң табылга болгон.

X к. ортодоксалдык исламдын илимге каршы чабуулуна жооп иретинде эгемендүүлүгүнөн ажыраган өлкөлөрдө, анын ичинде Орто Азияда да таасирдүү каражаттарды издешкен. Натыйжада халифаттын чегине байыркы грек илиминин келип киришине шарт түзүлгөн жана Орто Азиянын шаарлары математика, астрономия, медицина ж.б. так илимдер жаатында чоң ийгиликтерге жетишкен ири илимий борборлорго айланган. Орто кылымдык аалым белгилүү болгон бардык илимдер менен тааныш өз мезгилинин энциклопедисти катары саналган. Так илимдердин, философиянын, филологиянын мыкты адистерин чоң урмат менен аким (акылман аалым) деп аташкан. Мындай даражага убагында Барскандык Махмуд ибн Хусейин да жетишкен деген ойдобуз. Ал эми түрк тилдүү элдерден чыккан тарыхта белгилүү эң алгачкы аким, албетте, ал-Фараби (873-950) болгон. Фараби IX к. экинчи жарымында Сыр-Дарыяга Арыстын куйган жери Фарабда түрк аскер башчысынын үй-бүлөсүндө туулган. Анын толук аты Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Узлаг ибн Тархан ал-Фараби. Ал чыгыш теги боюнча түрк аскер чөйрөсүнөн чыккандыктан дайыма түрк улуттук кийимин кийип жүргөн жана ата-тегин жашырган эмес. Билимин өркүндөтүш үчүн Дамаскиге барып, анда байыркы грек авторлорунун арабча котормолорун үйрөнгөн. Аты алыска угула баштаган жаш, таланттуу Фарабини Багдадга аалымдардын колдоп кубаттоочусу эмир Сайф ад-Даул (915-967) өзүнө чакырып алат. Фараби ошол кездеги таанымал бардык илимдер: математика, психология, музыка, табият таануу, философия, саясат өндүү илимдер менен машыккан; улуу грек философу Аристотелдин эмгектерин ("Категориялар", "Герменевтика", "Аналитика", "Топика", "Софистика", "Риторика", "Поэтика") араб тилине которуп түшүндүрмө берүүчү катары таанылган. Ал өзүнүн философияга болгон түшүнүгүн "Акылмандуулуктун геммасы" ("Фусус ал-хикам") деген чакан трактатында баяндайт. Бул ошол кездеги Жакынкы Чыгыш философиясынын байыркы грек окууларын исламга чейинки чыгыш мистикасы менен сугарууга болгон аракетин болгон.

Ошол кездеги куман деп аталган ал-Фарабинин эне тили араб жана фарсы тилдериндей эле ошол кезде эл аралык тил болуп саналган. Бирок, көптөгөн китептердин сырын аңдап туюу үчүн араб, фарсы, латын жана санскрит тилдерин билүү керек болгон. Ал музыканы сүйгөн жана өзүнүн биринчи музыкалык аспабын - казахтардын домбрасын жасаган. Көрүнүктүү советтик чыгыштаануучу академиктер И.С.Брагинский, В.М.Жирмунский, Н.И.Конрад ж.б. Абунасыр Мухаммед ал-Фараби "Чыгыш Ренессансынын" доорунда жашаган деп ишендиришет. Анын эмгектери Байыркы Чыгыштын улуу аалымдары Ибн Сина, Абдуллах ал-Багдади, Бируни, Омар Хайямдар үчүн гана жагымдуу рол ойнобостон...Европалык кайра жаралуу процессине өтө зор таасирин тийгизген, анткени анын эмгектерин Леонардо да Винчи жана Коперник, Бекон жана Лейбництер пайдаланышкан ... [1, 40 б.].

IX к. башында халиф Мамундун мезгилинде Багдадда байыркы гректик, сириялык, индиялык ж.б. авторлордун эмгектерин араб тилине которуу боюнча

чоң иштер жүргөн. Жогорку бийлик чөйрөлөрүндөгү сарайларда түрдүү диний конфессиялардын өкүлдөрүнүн ортосунда дискуссиялар өткөрүлүп турган. Мындай дискуссияларда иудаизмди, христиандыкты жана манихейликти зороастрыдык аалымдар катуу сынга алышкан. Ал тургай исламды, куранды ачык түрдө болбосо да сындап чыгуулар болгон. Бирок, X к. ислам биротоло бекемделип зороастризм диний окуу катары коомдук турмуштан сүрүп чыгарылган.

Мусулман илими менен философиясынын эң көрүнүктүү үч адамы: саясий башаламандыктын шартында жашаган Ибн Сина (980-1037), ал-Бируни (973-1046), Ибн Рушди (Аверроес, 1126-1189) жана алардан төмөнүрөөк турган башка ондогон адамдардын жасаган иштери кабыл алынган билимдерди Эллинистик Александриянын деңгээлиндеги же андан да жогору татаалдыктын жана системалуу бүтүндүктүн деңгээлине чыгарган. Ошону менен бирге У.Г.Макнейлдин пикиринче таң калыштуу жана жазмыштуу дал келгендик менен XII-XIII кылымдарда Батыш Европада интеллектуалдык зээндүүлүк ойгоно баштаганда мусулмандык ой былкылдагыс калыпка салгандай сенек болуп калган. Мусулман жогорку окуу жайларында жатка айтуу Батыш Европанын университеттеринин интеллектуалдык кызуу турмушуна

---

1. Алимжанов А. Джемшидова чаша. Публицистика. Алма-Ата, "Жазушы", 1973.

салыштырганда олуттуу айырмаланып турган. Бул британ тарыхчысы он экинчи кылымдан кийин исламдын интеллектуалдык күч-кубаты расмий диний окуунун күчөп турган былкылдагыс мистика салтынын курчоосунда калган дегендик кыйла туура болор деп келип, бул салт ой калчоонун зериктирме формаларынан көрө поэзияда терең чагылдырылгандыгын белгилейт. Ислам илими менен философиясы соолуганда да поэзия менен адабияттын жалпысынан гүлдөп тургандыгынын себебин да ушундан көрөт. Анын оюнча түрк тили акимчилик менен жоопкерчиликтин тилине, фарсы тили көркөм адабият менен сарай катнаштарынын тилине айланган [1, 310-311 б.].

Амир Темирдин небереси Улугбектин доорунда (1394-1451) өлкөдө илимпоздорго, акындарга, сүрөткерлерге жана өнөрпоздорго жагымдуу жагдай түзүлүп берилген. Улугбектин хан сарайында Орто Азиянын эң мыкты делген интеллектуалдуу күчтөрүнүн жылдыздары топтолгон. Мында Руми, Хоразми, Магсуди, Биржонди өңдүү белгилүү илимпоздор жана ойчулдар эмгектенген. Улугбектин ислам дүйнөсүн дүрбөлөңгө түшүргөн "дин туман өңдүү тарап кетет, хандыктар бузулуп жок болот, а бирок аалымдардын эмгектери түбөлүккө кала берет" деген сөзү ортодоксалдык динаят өклдөрүнүн аябагандай каршылыгын туудурган жана анын өмүрүнө чекит койгондугу маалым. Улуу инсандын эң жакын адамы жана шакирти өз мезгилинин Птоломейи саналган Али Кушчу Самарканди (1403-1474) болгон. Анын геометрия боюнча трактатында геометрия билиминин негиздери, чекит, сызык, айлана жана табигый илимдер жаатындагы баштапкы билимдер жөнүндөгү

түшүнүктөр камтылган. Самарканди эң мыкты философ-материалист болгон, анын аныктамасы боюнча бүт дүйнө материалдык бөлүкчөлөрдөн турат да, булардын баары туруктуу кыймыл аракет абалында турушат. Ушул эле мезгилде орто түрк тилинде жазылган мыкты эмгектер пайда болуп, мындай акындар тобунун баштоочулары катары Лүтфи жана Сакаки саналган [2]. Али Кушчу Самарканди өзүнө тахаллус катары Самаркандды алгандыгы көрүнүп турат. Бул атактуу орток түрк илимпозу жана ойчулу Самаркандда туулуп өскөн, же өмүрүнүн чыгармачыл доорун ушул жерде өткөргөндүгүнөн улам ушинтип аталгандыр. Бул кыргыз уруусунун таланттуу өкүлү камоодогу Улугбектин акыркы күндөрүндө анын керээзин орундатып, экөөнүн көп жылдык эмгегинен болгон "Турагон зиджи" жана "Жаңы гурагондук астрономиялык таблицалар" деген бүгүнкү илимий дүйнөгө белгилүү эмгектерин сактап калган. Мында дүйнө элдеринин жыл сүрүү ыкмалары: пайгамбардын доору, гректер, Ездегирддин доору, түркүн системалардын өз ара катыштары, Жалаледдиндин,

---

1. У.Г.Макнейл. Батыштын башаты. Адамзат өтмүшүнө кылчаюу. 2 китеп. Б., 2002.

2. Хидоятов Г.А. Моя родная история. Т., 1990.

уйгурлардын жана кытайлардын доору, майрам күндөрү жөнүндө..., ошондой эле эсептеп чыгуунун таблицалары жана мисалдары, жылдыздардын бийиктигин жана асман телолорунун аралыгын өлчөөнүн, күндүн тутулушун аныктоонун жол-жоболору бар эле [1, 126 б.]. Али Кушчу Самаркандиге замандаш өткөн дагы бир мыкты каллиграф Дөөлөт Мухаммет Теңирберди Кушчуну да белгилеп өтүү зарыл. Ал белгилүү илимпоз, ойчул жана акын Абдурахман Жаминин (1414-1492) "Ал-Кафиинин кыйынчылыктарын чечүү үчүн жеткиликтүү пайдалуу эскертмелер" аттуу эмгегин бир-эки жылдан кийин эле бир нече нускада көчүрүп жазып калтыргандыгы тарыхта маалым.

Казахтын белгилүү жазуучусу Ануар Алимжанов прозанын дөө-шааларынан болушкан Мухтар Ауэзов менен Айбектин өз ара маектешүүсүн төмөнкүчө сүрөттөп жазат: "...Алар экөө гана сүйлөшүп отурган эмес эле. Хафиз жана Жами, Тагор жана Фирдоуси, Навои жана Абай, Шернияз жана Фуркат, Махамбет жана Муками көзгө көрүнбөй ушул айванда өкүмдүк кылып жатышты. Алардын арасында суфий Ахмет Яссави да, астроном Улугбек да бар эле. Алар Орто Азиянын генийи - сүрөтчү Бехзадды эскеришти, Гераттык тарыхчылар Мирхонд жана Хондемирдин эмгектери жөнүндө маек курушту..." [1, 119 б.]. Ушундан улам ошол кезде тигил улуу маектештерде кыргыз жеринин атактуу аалым жана акындарынан болушкан Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Адиб Ахмад Югнакилер жөнүндө айтарлык маалымат болбогон көрүнөт деген ой келет.

С.М.Абрамзондун пикиринче көп кылымдарга созулган тарыхында кыргыз эли эмпирикалык билимдердин бай запасын топтогон, алар, атап айтканда, элдик календарда айкын чагылдырылган, анда оригиналдуу 12 айлык цикл

жана Плеядалар боюнча өтө байыркы эсептөө (тогоол) бар. Ушуну менен катар 12 жылдык айбанаттар цикли деп аталган эсептөө да тараган, ал Орто Азиянын башка элдерине тааныш жана анын чегинен тышкары белгилүү. Белгилүү бул кыргызтаануучу турмуш-тиричиликте кыргыздар ушул убакка чейин узундуктун жана аралыктын элдик чендерин жана убакытты аныктоонун ыкмаларын пайдаланышат деп жазат. Алардын космогониялык түшүнүктөрү турмуштун койчулук образы менен байланыштуу болгон. Өсүмдүктөрдүн гүлдөшүнө жана алардын өсүшүнө, айбанаттардын жана канаттуулардын абалына байкоо жүргүзүүнүн тажрыйбасы кыргыздарга белгилерди иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берген, ал белгилер боюнча алар жаздын же кыштын келишинин убагын аныктоого, анын аз кардуулугун же көп кардуулугун алдын ала көрүүгө, эмдиги жылы чөп кандай чыга

---

1. Алимжанов А. Джемшидова чаша. Публицистика. Алма-Ата, "Жазушы", 1973.

тургандыгын алдын ала айтууга аракет кылышкан. Ал кыргыздардын жандуу жаратылыш жагынан билимдери өзгөчө экендигин белгилейт. Илгертеден бери эле аларга жүздөгөн ар түрдүү тоо өсүмдүктөрү белгилүү, анын үстүнө үй жаныбарлары, ошондой эле адам үчүн алардын уулуу же пайдалуу касиеттери алар тарабынан жакшы аныкталган. Аңчылык үчүн пайдаланылуучу жырткыч канаттуулардын түрлөрүн ажыратууда кыргыз төбөлдөрүн тейлеген тажрыйбалуу аңчылар өзгөчө мыктуулугун көрсөтүшкөн. Кыргыздардын өзгөчө үй жаныбарларына карата анатомиялык билимдери өтө так болгон, үй жаныбарларынын өндөрү, алардын жашы үчүн терминология жакшы иштелип чыккан [1, 394 б.]

С.М.Абрамзон кыргыздардын турмуш тиричилигинде узундуктун өзгөчө өлчөмдөрү колдонулгандыгын белгилейт. Маселен, башка ортоазиялык элдерге белгилүү өлчөмдү - кулачты (эки жакка созулган жана горизанталдуу абалдагы колдун учтарынын ортосундагы аралык), төш жары (созулган колдун сөөмөйлөрүнүн учунан төштүн ортосуна чейинки аралык) өлчөмүн, сөөмөйү (ачылган бармак менен сөөмөйдүн учтарынын ортосундагы аралык), серени (бир ачылган төрт манжанын ортосундагы кеңдик), элини (манжалардын кеңдиги) ж.б. атай кетели. Ал түгүл, эң жөнөкөй болуп көрүнгөн узундук өлчөмү - чакырым (адамдын үнү жеткен аралык) кыргыздар жашаган ар түрдүү релнефтин шарттарында өзүнүн сөзсүз негизи бар дейт. Кыргыздардан биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте күн өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан. Аларга Темир казык, Алтын казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая Медведица), Керген-Саба ( 4 жылдыздан турган топ жылдыз ), Кош-өгүз жылдыздары белгилүү болгон, Дастара-Кундуз жылдызы кырсык алып келүүчү жылдыз деп эсептелген, мындан тышкары Кербен жол, Куш жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкен [1, 478 б.]. Ч.Валиханов кыргыздар Топ жылдыздарга карап түнкү саат канча болгонун

жана жыл мезгилдерин билишет деп жазган. Ал эми М.С.Андреев мезгилди Топ жылдыздарга карап эсептөөнү эң байыркы эсептөөлөрдүн бири деп эсептейт. Кыргыздарда (жана казактарда) элдик метеорологдор жана жылдызга карап билген эсепчилер - планеталардын жана топ жылдыздардын бийлигин байкоолорго негизделген бул календардын билермандары болушкан... Алар малга кайсы жер жайлуу болоорун, кар качан оор түшөөрүн ж.д.у.сыяктууларды жылдыздарга, айга, күнгө карап биле алышкан [1, 75 б.]

---

1. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., Сорос-Кыргызстан" фонду, 1999.

д) Орто түрк доорундагы фолклор жана акындар поэзиясы, алардын этнопедагогикалык ролу

Белгилүү кыргыз философу А.А.Брудный жазуу "тышкы эс-тутум" деп аталганды жаратат, анын жардамы аркасында "ички эс-тутумга", б.а. конкреттүү жеке бир инсандын эс-тутумуна караганда оголе көп маалымат топтолот. ...Руникалык эстелик "тышкы эс-тутумдун" өтө күчтүү каражаты болгон, бирок тарыхый себептерден улам жоголуп кеткен. А бирок анын функциясын жазмадан тышкары сактап калууга мүмкүн эместей туюлган ушунчалык көлөмдү, билимдердин ушундай мазмунун энциклопедия болуп кеткен эпос өзүнө өткөрүп алгандай. Бирок муну "Манас" сактап кала алды. Бул бүтүндөй бир элдин маданиятынын өнүгүүсүнүн өзөгүн жазма эмес формада сактап калган дүйнөнүн маданий тарыхында өзүнчө бир өзгөчө кубулуш. Ошол эле учурда бул ички эс-тутумдун көлөмүнүн канчалык эбегейсиз зор экендигин далилдейт, а бул тарыхый психология үчүн өтө маанилүү [1, 155 б.]. Философ аалымдын жогорку пикири толугу менен кыргыз элинин оозеки жана ырчылар чыгармачылыгына тиешелүү экендигин белгилеп кетүү зарыл.

Фолклордук бай мурасы жок элди элестетүүгө болбойт. Бул мурас кылымдан кылымга, муундан муунга элдик таланттар тарабынан утуру өркүндөтүлүп отурган. Фолклордук мурас - эбегейсиз руханий, эстетикалык бай казына. Алар өзүнө элдин жашоосунун тарыхый-социалдык, коомдук, нравалык-этикалык тажрыйбаларын алып жүрөт. Фолклор дүйнөсү көп кырдуу керемет. Бекеринен ар кайсы мезгилде ал түрдүү багыттагы жана агымдагы сөз чеберлеринин көңүлүн өзүнө буруп келген эмес. Фолклор бир түрдүү түшүндүрүлбөйт [2, 129 б.]. Санат-насыят жана терме ырларында адеп-ыймандуулуктун, акылмандуулуктун элдик педагогикалык негиздери жаткандыгын көрөбүз. Терме жана санат-насыяттарда кыргыз элинин кылымдар бою таалим-тарбиялык көз караштарынын жоболору сакталып келген. Алардын кыргыз элинин жашоо турмушунда аткарган ролу өтө зор болгон. Санат-насыят, термелерде элдик этика жана педагогикалык маданият

өз ара биримдикте элдин педагогикалык көз караштарын, ой жүгүртүүлөрүн толук сактап келген.

"Жүрүш-туруш эрежелери, турмуштук көрүнүштөргө карата болгон мамилелер, салттар ыр түрүндө насыятталган чыгармалар кездешет. Мындай чыгармаларды дидактикалык поэзия дейбиз.

---

1. Брудный А.А. К проблеме социально-психологических функций эпоса "Манас" // Эпос "Манас" и эпическое наследие народов мира: Тез. докл. научн. симпозиума. Бишкек, 1999.

2. Озмитель Е.К. Фолклор, классика и национальная литература. Б., 2000.

Кыргыз оозеки чыгармаларында дидактикалык поэзияга - санат, насыят ырлар жатат" [1, 37 б.]. Ал эми "Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркинде" (1973) санат жана терме ырларынын башкы максаты төмөнкүчө чечмеленет: "Санат жана терме ырларынын жаралышы жалпысынан элдин чыгармачылык жөндөмдүүлүгү менен терең байланышып өнүккөн. Адамдардын турмушундагы ар кыл мамилелерге, жаратылыштын кубулуштарындагы ар башка көрүнүштөргө жараша акыл-насыят айтуу, ой жүгүртүү санат менен терменин башкы максаты болуп саналат" [2, 140 б.].

Санат-насыят ырлары угуучуларга жашоо-турмуштун бул же тигил принциптерин кыйыр маанисинде туюнтса, термеде акыл-насаат сөздөр, адеп-ыйман эрежелери тике берилет. Бирок бул экөөнүн ички жана тышкы түзүлүшүнө жана ырдын курулуш салтына карап эки башка кароого болбойт, анткени терме ырлар менен санат-насыяттардын түпкү башаты бирдей. Ошондуктан аларды бир эле жанр катары кароого болот. "Макал-лакаптын чыккан булагы катары үгүт-насыят, терме ырларын көрсөтүүгө болот...Элдик оозеки чыгармалардын ичинде үгүт-насыят терме ырлар макалдарга, турмушту адамгерчилик жөнүндө, үй-бүлөлүк, коомдук мамилелерди курч, элестүү сөздөр менен баяндап берүүдө эң таамай айтылгандары макалга айланып кетет. Ал эми тескерисинче санат-насыят, термелердин негизги каражаты, уюткусу лакаптардан алынары маалым" [3, 16-17 б.б.].

Элдик оозеки чыгармалардагы таалим-тарбиялык идеяларды чагылткан чыгармалар канчалык маанилүү жана таасирдүү болгону менен андагы идеялар акындар поэзиясында гана өзүнүн турмуштук маанисине ээ болгон. П.Ирисовдун пикиринче фолклордогу тарбиялык идеялар - туруктуу статикалык абалдагы идеялар. Ал жандуу же динамикалык абалдагы идеялар. Башкача айтканда жомоктордогу, эпостук образдардагы, макал-ылакаптардагы тарбиялык идеялар балдарга айтып берүү же тажрыйбалуу кишилердин сөзүндө кошо айтылуу жолу менен жашап, жалпы мааниге ээ болгон. Ал эми ырчылар чыгармачылыгында тарбиялык идеялар дайыма ырдалып, практикалык мааниге ээ болуп келген [4, 68 б.]. Кыргыздардын көчмөн турмушунда ички жана сырткы душмандар менен кагылышуулар эл-жерди

коргоого чакырган атуулдук парз маанисиндеги көптөгөн көлөмдүү да, чакан да оозеки

1. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү. Ф., 1963.
2. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Ф., 1973.
3. Закиров С. Кыргыз элинин макал-лакаптары.Ф., 1972.
4. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. Б., 2004.

чыгармалардын жаралуусуна түрткү болгон. Эл-жерин сүйүү, аны көздүн карегиндей коргоо темасы эң башкы темалардын бири болгон, анткени уруунун карысы да, жашы да бейпилдик заманда гана башка маселелер жөнүндө кам көрүүгө болорун андап туюшкан. Казак адабиятын изилдөөчү С.Калиев адабиятчы, акын Аскар Егеубаевдин төмөнкүдөй пикирин мисал катары келтирет: "...адабиятыбыздын алтын кору болуп эсептелинген акындар поэзиясынын өнүгүп, керемет чеберчилик деңгээлине көтөрүлүшүнүн түпкүлүгү 9-13 кылымдарда өмүр сүргөн, бүткүл Орто Азия элдерине орток Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари, ал-Фараби сыяктуу кемеңгер ойчулдардын эмгектеринен үлгү алышында" [1, 10 б.].

Элдик акындар - жалпылаштырылган, топтоштурулган жана жекече өзгөчөлөнгөн түрүндө оозеки элдик чыгармачылык үчүн салт болуп калган идеялардын, темалардын, сюжеттердин, көркөм формалардын таланттуу жаратуучулары, алып жүрүүчүлөрү жана жеткирүүчүлөрү. Ошону менен бирге элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшүндө өзүнө мүнөздүү шартына карай элдик акындар өзүнчө бир көркөм жеке сапаттарга ээ болушкан. Мына ошонусу менен улуттук адабияттар үчүн алардын көркөм мурасынын өзгөчө мааниси аныкталат. Фолклордун чоң көркөм-эстетикалык мүмкүнчүлүктөрү акындардын көңүлүн өзүнө буруп келген. Акындар өздөрүнөн мурунку муундардай эле элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүү процессине иш жүзүндө түздөн-түз аралашып кетишкен. Акындар поэзиясы үчүн гана мүнөздүү эмес, жалпы эле фолклор үчүн да мүнөздүү болгон үзгүлтүксүз байланыштын чынжыры түзүлгөн жана элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрү муундан муунга өтүп өркүндөтүлүп-өнүгүп отурган.

Элдик акындар эмгекчил массасынын эң бир таланты таш жарган өкүлдөрүнөн болгон. Ошондуктан фолклордун тагдыры белгилүү бир деңгээлде алардын жеке тагдыры жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнөн көз каранды абалда турган. Таалим-тарбиялык милдет аркалаган ырчылар рухий турмушка таасир этчү булактардан алыстабай элдик каада-салттын, маданияттын иштелип чыккан асыл эрежелеринин негизинде өз идеяларын жаратышкан. Тарбиялык багыттагы ырлардын тематикаларынан фолклордон демөөр алып каныккан акындар поэзиясынын ролу зор. Ж.Таштемировдун ишеними боюнча "импровизатор акындардын айрымдары гана санат, насыят сыяктуу дидактикалык чыгармаларды жаратууга дараметтүү. Кайсы акындар коомдогу өсүү процессти даана байкап, социалдык мамилелерди айкын

түшүнүп, элдин көңүлүн белгилүү максатка карай бурууну каалайт экен, ошол акын гана бул түрдөгү чыгарманы

---

1. Калиев С. XV-XIX кылымдардагы акындардын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер. Алматы, 1990.

түзүүгө жөндөмдүү" [1, 103 б.].

Сулуулукту мээримдүүлүк түшүнүгү менен бирдей караган байыркы Платон да ар бир эле көркөм өнөрдү "тууроо" деп эсептейт, ошондуктан чындыкты реалдуу сүрөттөөгө каршы турган. Көркөм өнөр этикалык максаттарга кызмат кылуусу зарыл деп жомоктордун, мифтердин адеп-ыймандуулукка тарбиялоодогу ролун жогору баалаган. Платонго окшоп Аристотел да көркөм өнөрдүн тарбиялык маанисин түшүнгөн жана аны өзүнүн мамлекет жөнүндөгү окуу системасына киргизген. Өзүнүн "Саясатында" көркөм өнөрдүн социалдык маңызын аныктаган. Ал өлкөнүн граждандары аскердик жана башка ишмердүүлүктөр менен алектенүүсүндө бейпилдикти сактап, бош убактысын өндүрүмдүү пайдаланып, керектүү жана пайдалуу эң бир сонун жумуштарды аткарууга мүмкүнчүлүгү болушу зарыл деген.

Кыргыздардын маданиятында оозеки элдик акындык чыгармачылык ири ролд ойногон. Анда элдин өзүнчө тарыхый тагдыры, анын өзүнчө байыркы маданияты, эмгек турумушу, үмүттөрү жана тилектери, жаратылышты поэтикалык кабыл алуу көп жактуу жана ачык формада чагылдырылган. Тарбия идеялары ырчылар чыгармачылыгында адамдын жашоосуна, кулк мүнөзүнө жана адамдык сапаттарына байланыштуу ырдалып, ар бир ырчынын деңгээлине, ырдоо өзгөчөлүгүнө жараша чагылтылган. Таалим-тарбия ырчылык өнөрдүн өзөктүү масалелеринин бири болуп келген. Ар бир эле ырчынын чыгармаларынан бул теманы көрөбүз. Дидактикалык темадагы ырлар ырчынын чыгармачылык талантынын жогорку деңгээлин аныктаган.

Е.К.Озмителдин пикиринче кыргыз фолклорунда тарыхый жанрлар жокко эсе болгон, ошону менен бирге бул улуттук элдик чыгармачылыктын анчейин социалдык эмес активдүүлүгүн айгинелебейт. Улуттук классикалык мурастын өзгөчөлүгү ушундай. Кыргыз совет адабиятында тарыхыйлуулук орус же украин адабиятына окшобой фолклордук салттардын түздөн-түз таасирисиз эле ордун тапкан. Өз кезегинде кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы дидактикалык поэзиялык салттуулугу жагынан бай келет жана анын (жагымдуу гана эмес) таасирдүүлүгү улуттук адабияттын өнүгүүсүнүн тарыхында байкалат [2, 129 б.].

Белгиленип, жазылып алынган жана ал тургай басмадан, чыгарылган фолклордук чыгарма эл арасында оозеки жүзүндө бир эле мезгилде жашап келсе да, өзүнүн функционалдык маанисинде трансформацияланат. Ал жандуу гана аткарылуучу фолклорго мүнөздүү өзүнүн табигый жашоо формасын жоготуу менен өткөн

---

1. Таштемиров Ж. Токтогулдун акындык чеберчилиги. Ф., 1975.
2. Озмитель Е.К. Фолклор, классика и национальная литература. Б., 2000.  
мезгилдин эстелигине айланат. Маселен, "Роланд жөнүндө ыр", "Нибелунгдар жөнүндө ыр", "Калевалалар" менен ушундай болгон. "Илиада" менен "Одиссея", калети жок, бул же тигил түрүндө, мындай же тигиндей вариацияларында оозеки элдик айтылыштарында калыптанган жана жашап келген. Кийинчерээк гана байыркы грек адабиятынын эстелиги болуп калышкан. Элдик оозеки чыгармачылыктын чыгармаларын кол жазма, ал тургай басма сөз түрүндө бекитүүдө ал бирдемкесин жоготуп жана кабыл алуу менен канондоштурулат. Жок эле дегенде жомокчунун өзүнүн болушунун эффекти жоголот. Дастанчынын ролун эч нерсе менен алмаштырууга болбойт [1].

Белгилүү кыргыз фолклористи С.Закиров элдик поэмаларда окуялар эпостордой кеңири сүрөттөлбөстөн, каармандын турмушундагы орчундуу бир учуру гана алынат. Буларды жазма адабияттагы жанрларга салыштырсак ыр түрүндөгү повестке же аңгеме деп атоого болот [2] деп жазат. Ал эми Т.Танаевдин [3, 54 б.] айтымында фолклордук чыгармаларда "эпос" менен "поэма" элдин оозеки кебинде синонимдик мааниде колдонгону менен бул эки көркөм формада белгилүү шарттарда өз ара айырмаланган белгилери бар. Биринчиден, поэмалар сырткы көлөмү эпосторго салыштырганда кыска мазмунда жашайт, экинчиден, эпостор эл арасында өтө кеңири таркап, бай окуяларга ээ болот, ал эми поэмаларда белгилүү гана бир турмуштук көрүнүштү өз ичине камтыйт.

Башкыр фолклорунун адиси А.Н.Киреевдин [4] пикиринче сәсендердин (ырчылардын) кысымга алынышынын натыйжасында оозеки көркөм сөз өнөрүнүн афоризмдик формалары басымдуулук кыла баштаган. Башкы орунга таалим-тарбиялык мүнөздөгү накыл сөздөр (айтемдер) чыккан. Айтем дидактикалык жанры негизинен ыр түрүндө келип, анын ар бир саптары же эки ыр саптары өз алдынча макалдардан турган. Орто түрк дастаны "Алпамыш жана Барчын-Сулуунун" сюжети орток түрк эпикалык салттары менен табырлаш. Бул эпостун көптөгөн улуттук варианттары (алтай, казак, татар, башкыр, өзбек, каракалпак) негизинен төрт байыркы башаттардын (коңурат, огуз, кыпчак, алтай) айланасына топтолушат. А.Н.Киреевдин ишениминде бул эпикалык чыгарманын башаты кыпчак этникалык чөйрөсүндө түптөлгөн.

Кыргыз фолклорунда негизги орунду ыр чыгармачылыгы ээлейт. Бул биринчи кезекте кыргыздардын эң көрүнүктүү акындык дарамети менен алардын акындык сейрек кездешчү жөндөмдүүлүгүнө,

- 
1. Озмитель Е.К. Фолклор, классика и национальная литература. Б., 2000.
  2. Элдик поэмалар. Ф., 1973.
  3. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. II китеп. Ош, 1999.

4. Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. Уфа, 1970.

турмушту курчап турган бардык өтө маанилүү окуяларды поэтикалык образдарда жана ыр формасында өзүнө камтууга жөндөмдүүлүгү менен байланыштуу.

Кыргыз эли эки миң жылдан ашуун тарыхынын ичинде өзүнүн эркиндигин жана көз каранды эместигин бир канча жолу жоготуп, аны калыбына келтире алса да бүтүндөй муундардан адам суктанарлык чыгармачылыгынын эң асыл түрлөрүн биздин күндөргө чейин жеткире алды. Бул чыгармачылыкта элдин өзүнчө бир тарыхый тагдырлары, анын кайталангыс маданияты, жаратылышты поэтикалык кабыл алуусу, эркиндикти сүйүүсү, көп сандаган душмандарга каршы күрөштө эрдиги жана баатырдыгы көп кырдуу жана айкын формада чагылдырылган. Элдик оозеки чыгармачылыктын көркөм эстетикалык бай мүмкүнчүлүктөрү элдик ырчылардын көңүлүнүн борборунда болгон. Элдик ырчылар турмуштун агымы менен элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүү процессине жакындан аралашып, өздөрүнүн өнөрүн кийинки муундарга калтырып отурушкан. Элдик чыгармачылыктын оозеки формасында жүздөгөн жылдар ичи сакталып, толукталып жана өнүгүүсүнө, жаңычыл идеялардын жаралышына жана эл арасында жайылтылышында элдик оозеки чыгармачылыктын базалык мааниси эбегейсиз. Фолклор менен акындар поэзиясын бири-биринен ажыратып кароого мүмкүн эмес. Төкмө акындардын чыгармачылыгынын негизин элдик чыгармачылыктын эң мыкты классикалык үлгүлөрү түзгөн. Эл ырчылары негизинен караламан калктын арасынан чыккан жана алардын ой-тилектерин, мүдөө-талаптарын ырдап чыгышкан. Мисалы, Жайсаң ырчы уруу ырчыларынын өз уруусунун баатырларын даңазалаган салттын алкагы менен чектелбей, бардык уруулардын кызыкчылыгына жана мүдөөсүнө жооп берген идеяларды чагылтууга жетишкен. Ушунун өзү орто кылымдагы же Жайсаңдан кийинки мезгилдеги ырчылык өнөрдүн ошол деңгээлде өнүгүшүнө негиз салат (1, 31 б.). Казак адабият таануучусу Н.Келимбетов өзүнүн "Казак адабиятынын байыркы доору" аттуу эмгегинде: "Казак ырчылары казак аты менен аталган дербес адабияттын башаты гана эмес, ошону менен бирге, өзүнөн мурунку, түрк тилдүү элдердин баарына орток болгон байыркы түрктөрдүн көркөм сөз өнөрүнүн табигый уландысы" деген пикирин айтат [2, 213 б.].

Чыгыш эпосторун изилдеген окумуштуулардын пикиринче түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларынын эң байыркы формасы болуп проза менен ырдын гармониялык айкалышуусунун негизинде жаралган чыгармалар саналган. Мындай форма Чыгыш элдеринин эпикалык салттарында кеңири жайылтылган. Маселен, ортоазиялык

---

1. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. Б., 2004.

2. Келимбетов Н. Казак адабиятынын байыркы доору. Алматы, "Мектеп", 1986.

орто түрк доорунун огуз түрк уруулук башатына эгедер "Китаби Коркуд" эпикалык чыгармасы да проза менен ырдын айкалышуусунан турган. Ушундай эле көрүнүштөрдү өзбектердин, каракалпактардын, түркмөндөрдүн, казахтардын, кыргыздардын ж.б. элдердин репертуарларынан көрүүгө болот. Башкыр элинин эпикалык чыгармачылыгынын кээ биринде проза басымдуулук кылса, башка биринде ыр басымдуу келет. Башкыр элинин эпикалык мурастарынан болгон "Урал-батыр", "Акбузат", "Зая-туляк жана Хыу-Хылу", "Кара юрга", "Куныр буга", "Акхак кула", "Алпамыш жана Барсын-Хылу" жана "Кузы-Курпес жана Маян-Хылу" дастандары проза менен ырдын айкалышынан турган. Бирок "проза менен ырдын айкалышуусунан турган мындай форма эпикалык традицияда жалгыз болбосо керек. Бул башка элдердин чыгамачылыгынын мисалында да айгиленет. Маселен, кыргыз элинин эпосу "Манас" толугу менен ырлардан турат. Казахтар менен сибирдик элдерде да жалаң гана ырлардан турган эпикалык чыгармалар бар" [1, 437 б.].

А.Н.Киреевдин пикиринче редифтүү рифмалар башка эпикалык эстеликтерде сейрек кездешүүчү кызыгууну жараткан, өзгөчө бир көрүнүш болуп саналат. Кыргыз акындар поэзиясында да он бир муундуу ырлардан кийин цезураны байкоого болот. Т.Танаев да "Редиф формасы түштүк кыргыздарда лирикалык майда ырлардан тартып, "Жалайыр жалгыз", "Кулмурза менен Аксаткын" поэмаларына чейин жыш учурайт, анткени редифтик уйгаштар ырдын ыргактуулугун арттыруучу жана ритмдик топторду белгилөөчү күч катары көрүнөт" деп, "Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркиндеги" редифтик уйкаштар жөнүндөгү түшүндүрмөгө таянып, "Жалайыр жалгыз" поэмасында да мындай уйкаштар бардык варианттарында негизги орунду ээлерине мисал келтирет:

Мына, чуудаларын чаң баскан аке, оо... ой!

Мына, эки өркөчүн кум баскан аке, оо... ой!

Кумда жаткан төөлөрүм бар аке, оо... ой!

Мына, Жалайырды кое көр аке, оо... ой! [2, 146 б.].

---

1. В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. Узбекский народный эпос. М., 1947.

2. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. II китеп. Ош, 1999.

Биринчи бап боюнча корутунду

1. Кыргыз эли - жалпы адамзаттын бир бөлүгү. Анын тарыхы жалпы адамзаттын тарыхынан айрылгыс, ажырагыс. "Жалпы адамзаттын тарыхы",

"Азия элдеринин тарыхы", "кыргыздардын тарыхы" деген түшүнүктөрдүн байланышы жана айырмасы философиядагы "жалпылык", "өзгөчөлүк" жана "жекелик" деген категориялар менен мүнөздөлөт. "Адамзаттын тарыхы" - жалпы, "Азия элдеринин тарыхы" - өзгөчө, "кыргыздардын тарыхы" - жеке түшүнүк.

2. Кыргыздардын биринчи жолу Тянь-Шанда болушун б.з.ч. 49-47 ж.ж. Чжи-Чжи Шанңой баштаган гунндардын кошундарынын Тянь-Шанга бастырып кирүүсү жана алардын бир бөлүгүнүн Талас өрөөнүндө калып калуусу менен байланыштырууга болот.

3. Кыргыздар бир эле учурда Энесайдан башка Алтайда, Чыгыш Түркстанда (Пенчул), Жети-Сууда, Чүй өрөөнүндө тухси менен чигилдердин ортосунда, Таласта жана Жети-Суудан жогорураакта кимактардын талаасында жашап келген.

4. Энесайда кыргыз урууларынын өнүгүү процесси кийинчерээк таптык коомдун келип чыгуу доорунда өзүнүн мамлекетин түзүүгө жана байыркы түрк тилиндеги энесайлык руникалык жазуулардын жаралышына негиз түзгөн.

5. Байыркы мезгилде кыргыздар саясий мамиле жагынан өзүнө алуучу өлкө болсо, маданият жагынан башкаларга берүүчү өлкө болгон. Көчмөн түрктөр, анын ичинде кыргыздар өзгөчө Ханң династиясынын тушундагы Кытай маданиятына өз салымын кошкон; Кытай жак көркөм өнөрдөгү реализм үчүн көчмөндөргө милдеттүү, ошону менен бирге көчмөндөр Кытайдан эл аралык мамилелер маданиятын үйрөнүшкөн.

6. Байыркы түрк уруулары Борбордук Азиядан көчүп келгендиги аныкталып такталган. Алардын Батыш Сибирң жана Алтай уруулары менен жакындашуусу жана кошулуп кетүүсү кийинкилердин түрктөшүүсүнө жана Түштүк Сибирде ири түрк тилдүү топтордун түптөлүшүнө алып келген.

7. Кытай тарыхчыларында сакталып келген Батыш түрктөрүнүн аймактарынын аталаштарында бир жагынан кыргыз-казак, экинчи жагынан кыргыз урууларынын болгондугунан маалымат алабыз. Түркстандагы (VI-VIII к.к.) түрктөр дулу жана нушиби урууларынан турган. Дулу деп Улуу Ордонун дуулат уруусу аталып, анын курамында чумекей, жаныс, адбан, суван кыргыз-казак уруктары турган, нушиби аймактарын ассык жана кучу (коши) аттуу кыргыз уруктары жердеген.

8. Орто кылымдагы тянь-шандык кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды изилдөөдө кыргыз деген этнонимдин өзү аздык кылат, аны кыргыздардын азыркы урууларынын, уруктарынын аталыштарынан издөө туура көрүнөт. Муну кыргыз урууларынын уруулук негизде бөлүнүп-бөлүнүп көчүп келүүлөрүндө өздөрүнүн уруу-уруктук аталыштарын так сактап келгендиги менен түшүндүрүүгө болот. Кыргыздардын жер бетинен этнос катары жок болуп кетишинен ушундай уруу-уруктук аталыштарын так сактап, уруу мүчөлөрүнүн азан чакырылып айтылган энчилүү аттарына уруулук аталыштарын такай кошо айтып келишкендиги да себеп болгон.

9. Батыш түрк жана түргөш деген терминдерди эске албаганда бул эки кагандыктардын "он ок будун каганы" (Ашина династиясы), "он ок эли" деп аталганына (Кытай булактарында "түрк жабгу каганы") караганда бир эле эл болгон деп тыянак чыгарууга болот. Бул кыргыз тарыхына жаңыча мамиле жасоого түрткү бермекчи.

10. Түрк коомунун баштапкы бирдиги огуз жамаатчылыгы болгон жана уруулар огуздардын саны жана алган аталыштары боюнча айырмаланышкан. "Токуз-огуз" (9 уруу) аталышы уйгурларды, "үч огуз" (үч уруу) карлуктарды билдирген. Ушундан улам бүгүнкү күнгө чейин аягына чейин толук тактала элек "кыргыз" этноними "кырк огуз" (кырк уруу) деген байыркы уруулук аталышынан улам келип чыккандыр деген гипотезанын негиздүү орун алышы мүмкүн экендигин белгилөөгө болот.

11. "Монгол, түрк жана тунгус тилдери бири-бири менен туугандаш келет, бул үч тил кайсыдыр бир мезгилдеги бир тилдин түрдүү эволюциясынын натыйжасында келип чыккан жана өз ара "орток тилдер" түшүнүгүн түзүшөт.

12. Кыргыз элдик педагогикасы - кыргыз элинин улуттук рухий маданиятынын тамырлаш жана өзөктөш бир бөлүгү. Ал жүздөгөн жылдар ичи борборазиялык, ортоазиялык, чыгыш европалык, кавказдык жана славяндык ар кандай элдер жана майда этностор менен кыргыздардын өз ара байланыштагы карым-катнашында жана кыргыздардын жашоо тиричилигинин этникалык өзгөчөлүктөрүнүн татаал тарыхый өнүгүүсүндө калыптанган.

13. Христиандыкка чейинки байыркы грек жана римдик диндер, исламга чейинки зороастризм, буддалык, теңирчилик, манихейлик, шамандык, несториандык диндердин баары бүткүл адамзатынын рухий байлыгы болуп саналат. Бардык эле диндердин негизги темасы адам, сүйүү, бала, таалим-тарбия болуп келген.

14. Исламга чейин түрк тилдүү элдердин көпчүлүгү анын ичинде кыргыздар да теңирге сыйынышкандыгы түрдүү булактардан белгилүү. "Теңир" деген сөз көк, асман деген түшүнүктөргө синоним болгону менен чыныгы мааниси кудай, алла деген маанини туюнткан.

15. Теңирчилик байыркы Азия, Алтай-моңгол элдеринин ишеними, дүйнө кабылдоосу катары дүйнө диндерине (буддизм, христианизм, ислам) чейин бир канча кылым илгери пайда болуп кеңири тараган жана анын жигердүү алып жүрүүчүлөрү түрк тилдүү элдер болгон. "Теңирчилик" миндеген жылдар ичи көчмөн цивилизациясынын идеясын түзгөн.

16. Орто кылымдагы эң алгачкы көлөмдүү адабий эстеликтер диний мүнөздө болушу мүмкүн эле. Ошондуктан араб басып алуулары мезгилинде биринчи кезде диний мүнөздөгү соғдалык жана түркий руналык жазуулар жана адабияттар жок кылынган

17. Түрк тилдүү элдердин аталышынан келип чыккан түрки тил лингвоними түрк тилдеринде XI к. бери белгилүү болгон. Бул термин кийинки чагатай тилинин салтын уланткан китептик-жазма тил катары географиялык зор аймакты камтыган ортоазиялык түрки, алтынордолук түрки, поволжцелик

түрки, түндүк кавказдык түрки, кичиазиялык түрки, крымдык түрки тилдерине бөлүнгөн.

18. Исламга чейинки ирандык жана түркий поэзиянын бизге жетип келген үзүндүлөрү силлабикалык принципте гана жаралып келинген.

19. Орто Азиянын территориясындагы адабий тилдер көркөм адабиятты жаратуу үчүн пайдаланылып бир топ өнүгүү деңгээлине жеткен. Парфян, чыгыш пехлеви жана согда тилдери менен тең катарда түркий тилдерде поэзия өнүгүп келген.

20. Орто кылымдык ислам Чыгышынын билим берүүсүнүн бир өзгөчөлүгү болуп так илимдер (математика, астрономия, география, медицина ж.б.) негизинен араб тилинде, чанда гана фарсы тилиндеги адабияттар менен жабдылып, ушул тилдерде гана окутуп-үйрөтүү иштери жүргүзүлгөндүктөн башка этникалык уруулардын, топтордун өкүлдөрү үчүн илим, билимге ээ болуу кыйынга турган. Ошондуктан билимге умтулган түрк тилдүү жаш мусулмандар биринчи кезекте араб тилин, жазуусун жана расмий тил катары фарсыны кошо өздөштүрүүгө мажбур болгон.

21. Көрүнүктүү советтик чыгыштаануучулар Абунасыр Мухаммед ал-Фарабинин "Чыгыш Ренессансынын" доорунда жашаган деп белгилешет. Анын эмгектери Байыркы Чыгыштын улуу аалымдары Ибн Сина, Абдуллах ал-Багдади, Бируни, Омар Хайямдар үчүн гана жагымдуу рол ойнобостон европалык Кайра жаралуу процессине өтө зор таасирин тийгизген, анткени анын эмгектерин Леонардо да Винчи жана Коперник, Бекон жана Лейбництер пайдаланышкан.

22. Көп кылымдарга созулган тарыхында кыргыз эли эмпирикалык билимдердин бай запасын топтогон.

23. Руникалык эстелик "тышкы эс-тутумдун" өтө күчтүү каражаты болгон, бирок тарыхый себептерден улам жоголуп кеткен. Анын функциясын жазмадан тышкары сактап калууга мүмкүн эместей туюлган ушунчалык зор көлөмдү, билимдердин ушундай мол мазмунун кыргыз улуттук энциклопедиясы - "Манас" эпосу сактап калган.

Экинчи бап

**ОРТО КЫЛЫМДЫК ПЕДАГОГИКА, ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР, БУЛАР ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ТЕНДЕНЦИЯСЫ**

1. Байыркы жана орто кылымдык педагогиканын өнүгүү тенденциясы

а) Педагогикалык салттуулуктардын жана ойлордун башаттары

Эң эзелки адамзат коомуна тиешелүү тарбиянын алгачкы тарыхый тиби бир топ өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Анын негизги өзгөчөлүгү катары тарбиянын

максаттарынын, каражаттарынын жана натыйжаларынын жогорку өндүрүмдүүлүгү саналган. Алгачкы жамааттык коомдогу тарбия табияттын катаал шартына каршы туруу, анда жашап кете алууга үйрөтүү максатындагы адат-салттарды, көндүм-ыкмаларды өздөштүрүү менен тең катарда жүрүп отурган. Тарбиянын бул тибинде адамдын түшүнбөстүктөн практикалык көндүм-ыкмага, билбестиктен эмпирикалык билимге жетүүгө болгон жанаркетинин эчен кылымдык тажрыйбасы топтолгон. Адам үчүн курчап турган чөйрөнү таанып-билүүнүн зарылдыгы келип чыккан.

Цивилизациялардын жана маданияттардын калыптанышы менен алгачкы жамааттык коомдун социомаданий маңызына ылайыкташкан жана эмгектин табигый бөлүштүрүлүшүнө негизделген тарбиянын бул биринчи тиби тарбиянын экинчи тарыхый тибине орун бошоткон. Тарбиянын бул экинчи тиби эмгектин коомдук бөлүнүшү менен алмашкан жана мүлктүк да, социалдык да теңсиздик менен коштолуп отурган. Түрдүү социалдык топтор жана жеке адамдар өздөрүнүн коомдук абалына жараша мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон. Ошондон улам аларда түрдүү педагогикалык максат-милдеттер келип чыккан, б.а. тарбиялоонун максаты жана аны ишке ашыруунун ыкмаларынын ажырымы пайда болгон. Ошондуктан бул экинчи тип цивилизациялардын, доорлордун, мамлекеттердин, улуттардын социомаданий өзгөчөлүктөрү менен шартталган адамды тарбиялоонун тарыхый көп кырдуулугун аркалаган.

Байыркы цивилизациялар адамзатына адамды уюшкан түрдө тарбиялоого мүмкүндүк берген өзүнүн баа жеткис педагогикалык мурасын калтырып кеткен. Ошону менен бирге ар кандай ири же майда цивилизациялар тарбиялоонун өздөрүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон. Б.з.ч. биринчи миң жылдыктын экинчи жарымында кытайлык, андан кийинки корейлик, жапандык ыраакычыгыштык педагогикалык салттуулук конфуцийликтин, даосизмдин жана буддизмдин синкреттик биримдигинин натыйжасы катары келип чыккан. Ыраакычыгыш акылмандары билимдүүлүккө караганда адамдагы адептүүлүктү, улууну урматтоону, коомдук адеп-ыймандык эрежени сактоону, өзүн өзү өнүктүрүүнүн үстүндө талыкпай эмгектенүүнү жогору коюшкан. Андагы тарбия негизинен үй-бүлөлүк жана мүлктүк-кызматтык мүнөздө болгондугун белгилөөгө болот.

Индиялык түштүказиялык педагогикалык салттуулук жарткандын, акылмандардын жана бабалардын алдындагы адамдын үч милдетинин биримдигинин принцибине таянган. Катаал мүнөздөгү тарбия жана өзүн-өзү тарбиялоо аркылуу адам өзүнүн "мендик" табиятын жеңип чыгуусу жана өзүнүн ички дүйнөсүн инсандык "менинен" жана социалдык түшүнүктөн жогору турган абсолюттук күч менен айкалыштыруусу үчүн өзүнүн ички дүйнөсүн тазалоосу зарыл болгон. Түштүказиялык цивилизациянын педагогикалык салттуулугунун дүйнөтаанымдык негизин индуизм жана буддизм түзгөн. Мында тарбия да, билимдүүлүк да ушул салттуулуктун алкагындагы адамдын табият тартуулаган мүмкүнчүлүгүнүн жана мурастоочулугунун алдында алсыз абалда турган. Касталык мүнөздөгү

педагогикалык идеал өзүн өзү ооздуктоо, изгилик, убадага бек туруу, акыл-эстүүлүк жана жөнөкөйлүк өңдүү жалпы мүнөздөрдү камтыган. Маселен, касталардын кээ бири интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү бийик карманса, башка бири күч-кубат менен эрдикти жогору тутунган, дагы башкасы эмгектенүүнү жана чыдамкайлыкты үгүттөсө, башка бир каста моюнсунуучулукту башкы сапат деп эсептеген.

Ислам дүйнөсүнүн өтө күчтүү таасири астында калыптанган жакынкычыгыштык цивилизациянын педагогикалык салттуулугу рационализмдин элементтерин өзүнө камтыган терең монотеисттик динийлүүлүккө сугарылган абалда болгон. Тарбиянын өзөгүн изгилик сапатына жетүү түзгөн. Исламдык тарбиянын жана окутуунун фундаменталдык негизине дин, билим жана илим, акылмандуулук, адилеттүүлүк, амал жана адеп-ыйман гана эмес, адамдын табият берген зээндүүлүгү да кирген. Чыгыштын улуу цивилизацияларынын базистик педагогикалык салттарын тарбиянын ушул чыгыштык тибин аныктаган. Мында каада-салттык эрежелерди жана канондорду аткарууга коюлган катуу талаптар мүнөздүү келген. Адам акыл-эстин, эрктин жана ички сезимдин рухий биримдиги катары түшүнүлгөн.

Антик доордогу Байыркы гректик батыштык педагогикалык салттуулукка негизденген тарбиялоонун жана окутуунун афиналык жана спарталык модели батыштык педагогиканын теория менен практикасынын өнүгүүсүнүн башаты катары саналган. Афиналыктар адамды ар тараптан гармониялуу өнүктүрүү системасын карманса, спарталыктар коомдук жана согуштук-кубаттык тарбияны жогору коюшкан. Тарбиянын батыштык тибин аныктаган педагогикалык салттуулуктун негизги мүнөзүнө окутуунун жана тарбиялоонун баалуулук-рационалдык мүнөзү, акыл-эсти жана эркти өстүрүүгө багыттоо, адамдын социум менен мамилесин гармониялаштыруу айкалышкан жекече жана чыгармачыл башатын түптөө кирген.

Ошентип, педагогикалык тажрыйбанын өнүгүү тарыхында тарбиянын алгачкы жамааттык-коомдук жана социалдык-багыттык башкы типтерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Адамзаттын цивилизациялык жана маданияттык өнүгүү процессинде таалим-тарбиянын мына ушундай чыгыштык жана батыштык типтери калыптанган. Ошону менен бирге ар бир этностун, элдин, улуттун педагогикалык салтынын өнүгүү тарыхында өзүнө гана мүнөздүү кайталангыс мүнөзгө ээ өзгөчөлүктөрү болорун белгилөө зарыл.

Педагогикалык салттуулуктун калыптануу жана өнүгүү тарыхы коомдун өнүгүү процессинде түптөлгөн белгилүү бир таалим-тарбиялык система менен байланышта болгон. Ар бир таалим-тарбиялык система доордун жана социалдык-саясий түзүлүштүн, коомдук мамилелердин мүнөзүн алып жүргөн. Анын максат-милдеттеринде ошол доордун адамынын идеалы чагылдырылган. Ошого байланыштуу бизге чейин жетип келген салттуулуктардын башаттарын аңдап-туюуга багыт алуу зарылдыгы келип чыккан. Белгилүү бир доордун педагогикалык салттуулуктары конкреттүү-тарыхый, маданий, адеп-ыймандык, идеологиялык жана турмуштук баалуулуктарынын эволюциясынын

логикасына жараша өнүгүп жүрүп отурган. Ал эми адамзат өнүгүүсүнүн тарыхында адамды тарбиялоонун ордосу болуп үй-бүлө, дин, коом жана мамлекет болуп келгендиги айныгыс чындык [1, 43-46 б.].

Элдик таалим-тарбия системасынын калыптанышы жана өнүгүшү эл-жердин көп кылымдык тарыхы жана маданияты менен тыгыз байланышта болуп келген. Баланы жаңыга үйрөтүү ар мезгилде адамдын курчап турган чөйрөгө карата ыңгайлашуусунун айныгыс шарты, анын башка адамдар жана жаратылыш менен шайкештигин калыптандыруунун ыкмасы, элдин социалдык-экономикалык жана маданий турмушуна көнүгүп кетүүсүнүн мүмкүндүгү катары каралган. Жаңыга үйрөтүүнүн көптөгөн методдору, формалары жана ыкмалары миң жылдык тарыхка ээ жана бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген.

Байыркы адамзатынын дүйнөтаанымы жана ишеними, элестөөлөрү жана кыял-чабыттары болмуштук түшүнүктөргө негизденген. Болмуштардын негизи болуп ондогон миң жыл илгери башталган алгачкы жамааттык доордогу адам менен жаратылыштын биримдиги саналган. Мындай түшүнүктүн андан аркы тарыхый

---

1. Н.В.Бородавская, А.А.Реан. Педагогика. Санкт-Петербург, 2001.

эволюциясы индивиддин жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшү менен дал келип отурган. Маселен, алгачкы жамааттык фетишизмден курчап турган чөйрөнү жандуу катары кароо, андан соң асман, жер жана жер алдындагы күчтөргө ээ эпикалык мифология, акырында сыйкырдуу жомоктор жана уламыштар келген. Эпикалык мифологиянын эволюциясынын баскычтары болуп адамзат өнүгүүсүнүн (филогенез) тарыхый ырааттуулугу менен негизинен дал келген өзүнүн динамикалуу өнүгүүсүндөгү индивид (онтогенез) үчүн таалим-тарбиянын, билим берүүнүн мазмунун жана жол-ыкмаларын тандоодогу жетектөөчү принциби саналган. Болмуштар, сыйкырдуу жомоктор жана уламыштар көп кырдуу түрдүү турмуштук кырдаалдар үчүн колдонулуучу окуу китеби болуп кызмат өтөп келген. Алардагы персонаждар түрдүү сырткы күчтөр менен сыйкырдуу каармандардын тигил же бул иш аракеттерине карата ылайыкташкан баланын өнүгүүсүнө жардам берген. Индивидге жашоонун мыйзамдары менен эрежелерин тааныштырган, кыйынчылыктарды чече билүүгө, көп кылымдык акылмандуулукка ыктап аракеттенүүгө жол көрсөткөн.

Баланын оозеки элдик маданият жана дүйнөтааным, тарых жана география жөнүндөгү маалыматтарды өздөштүрүүсү үй-бүлөдө элдик педагогиканын салттуулугу аркылуу ишке ашырылган. Үй-бүлөдөгү негизги мугалимдик милдетти баланын ата-энеси, улуу бир туугандары жана уруудагы абройлуу адамдар аркалаган. Педагогикалык ой жана тажрыйба элдин каада-салттарында, үрп-адаттарында жана оозеки чыгармаларында бекемделген. Балдар оозеки чыгармачылыгы өтө өнүмдүү окуу куралы болуп саналган. Ал

баланын күлкүгө жана көңүл ачуусуна, оюнга, жан-жаныбарларга кызыгуусуна болгон талабын чагылдырган, балалык ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алган. Таалим-тарбиянын, жаңыга үйрөтүүнүн байыркы элдик усулдары эс-тутумду өнүктүрүү (табышмактар, жаңылмачтар) үчүн атайын ылайыкташкан оозеки түрүндөгү билимдерди берүүгө масташкан. Орто кылымдык түрк (кыргыз) дүйнөсүндө байыркы теңирчилик менен кийинки исламдык дүйнөтаанымдык түшүнүктөрдүн чогуу жашап келүү кубулушу келип чыккан.

Адамдын дүйнө менен байланышы аны курчап турган жандуу чөйрө, акыл-эс чөйрөсү жана руханий чөйрө деңгээлинде аныкталып келген. Байыркы акылмандардын, ойчулдардын башкы идеяларынын бири - адамдын ай-ааламдык масштабга тиешелүү экендигин түшүндүрүү болгон. Элдик педагогикалык көз караштан алып караганда адамдын ички дүйнөсү курчап турган тышкы дүйнөгө жаратмандык менен өзүнүн иш аракеттери аркылуу гана орун табат. Билимге ээ болуу, жаңыга үйрөтүү социумдун "буюртмасы" гана эмес, адамдын ай-ааламдагы миссиясы болуп саналган. Адам - бул табиятынан дүйнөтөн инсан, ал өзүнүн дүйнөсүнө сүңгүп кирүүгө умтулуп келген. Бул таалим-тарбияга эгедер болуп жаткан пендезаттын өзүнүн жеке өндүрүмдүү ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашырылып отурган.

Байыркы доордо да ар бир эле пендезат жаратман катары каралган. Жаратмандыктын негизи адамдын табиятынын өзүндө болуп, бул анын өзүнүн ички дүйнөсүнөн сырткы дүйнөгө чыгуу жөндөмдүүлүгү болуп саналган. Ар бир пендезаттын жаратмандыгы жалпы адамзаттык, ай-ааламдык мүнөзгө ээ болуп, өзүнүн жеке ишмердүүлүгү аркылуу адам белгилүү бир тарыхый доордо адамзаттын маданий-тарыхый процессинин катышуучусу болуп саналган. Бардык эле өзгөрүүлөрдүн (анын ичинде глобалдык да) алгачкы башаты адамдын өзү болгон. Жеке бир адамдын өзгөрүүсү бүткүл ай-ааламдын өзгөрүүсүнө тете катары каралган. Ушундан улам таалим-тарбиянын миссиясы жалпы адамзаттык максат-милдеттерге жана процесстерге шайкеш келген адамдардын өзгөрүүлөрүн жана өнүгүүлөрүн камсыздоо болуп келген. Курчап турган дүйнөгө сүңгүп кирүү максатында таалим-тарбиянын системасына аралашып калган адам өзүнүн дүйнөтаанымдык багытын өз билгениндей нукка салган жана инсандык потенциалын иш жүзүнө ашыра баштаган. Анын жаңыны билүүгө умтулуусунун жекече траекториясы жаратылышка, маданиятка, ааламга жана өзүнө карата болгон мамилелеринин системасын түшүндүргөн [1, 36 б.].

Тарбия - адам ишмердүүлүгүнүн өзгөчө бир түрү катары мындан төрт миң кылым илгери алгачкы жамааттык коомдо жаралгандыгы белгилүү. Анын максаты баланы күндөлүк жашоо турмушта практикалык мааниге ээ болгон аңчылык кылууга, балык тутууга, курал жасай билүүгө ж.б. ушул өндүү иш ыкмаларына үйрөтүү болгон. Е.М.Мелетинский боюнча архаикалык коомго дүйнөтаанымдын синкреттүүлүгү жана индивиддин уруу-уруктук общинага толугу менен кошулуп-куюлушу мүнөздүү. Индивид коомдон алигече бөлүнүп чыга элек, б.а. алигече индивиддин өзү жок. Ушундай адамдын бөлүнүп чыга

электигинде (же жетиштүү эмес бөлүнүп чыгуусунда) индивид катары мифтин апсихологизми, мифологиялык ой жүгүртүүсү орун тапкан [2, 225 б.]. Ошону менен бир катарда баланын дүйнөгө болгон көз карашы калыптанып отурган, ошондой эле карым-катнаш жасоонун зарыл ыкмаларына ээ болуу жүргөн. Адам баласы өзүн курчап турган материалдык жана коомдук турмушка тууроо жана өзүнүн жеке активдүүлүгү аркылуу ыңгайлашып олтурган. И.С.Кондун пикиринче индивидуалдык "мен"

---

1. Хуторский А.В. Современная дидактика. СПб: Питер, 2001.

2. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М.: Наука, 1976

социалдык өнүгүүнүн алгачкы баскычында өзүнө өзү эгедер маани-маңызга жана баалуулукка ээ болбойт, анткени индивид (пендезат) коомго анын өз алдынча турган мүчөсү катары куюлушуп кирбестен, андан бөлүнүп чыгып кетиши ойго да келбеген бир бүтүн нерсенин бөлүкчөсү катары кирген [1, 125 б.]. Бирок бара-бара байыркы салттык коомдо адам өзүнүн коомчулугунан, "бизинен" бөлүнүп чыга баштаган. Ушул бөлүнүп чыгуу анын дене түзүлүшү, анын эмоциясы, эргүүлөрү жана адаттары менен эмес, биринчи кезекте анын өзүнү аңдап-туюусу, анын ой-толгоолору, сөздөрү, иш аракеттери, б.а. анын интеллекти менен шартталган. И.П.Вейнбергдин ишениминде индивиддин эмансипацияланышы менен байыркы коомдо мифтик апсихологизмден психологизмге байма-бай жылып өтүү тенденциясына орун бошотуп жумшарып отурган [2, 93 б.].

Педагогикалык ойдун башаттары кыргыздардын элдик оозеки жана төкмө ырчылар чыгармачылыгында, байыркы рун жазмаларында жана орток түрк жазма поэзиясында орун алган. Тарбия адамдын ар кандай башка ишмердүүлүгүндөй эле коомдук көрүнүш болгон. Адамдын инсан катары социалдык тажрыйбасынын татаалдашуусу менен таалим-тарбиянын максаты жана милдеттери да татаалдашкан. Элдик педагогиканын өзөктүү идеяларына - баланы тарбиялоо, камкордукка алуу, чоңойтуп өстүрүү, эрезеге жеткирүү, адам кылуу, элге кошуу өңдүү элдик таалим-тарбиянын өзөктүү маселелери кирген. Элдик педагогикалык ойлор элдик акыл-ойлордун казынасы катары ошол элдик педагогикалык идеялардын пайдубалынан өнүп чыккан. Педагогикалык ой өзүнчө бир кадыр-нускалуу кептер, жекече ой-жоромолдор жана накыл сөздөр түрүндө калыптанган. Алардын башкы темасы ата-энелер менен балдардын жүрүм-турумдарынын жана мамилелеринин эрежеси болгон. Ушундай ой-толгоолордун баары бүгүнкү күнгө чейин макал-лакап, санат-насыят, терме, накыл сөз, нускалуу кептер түрүндө жетип келген. Элдик дастандардан жана ырчылар чыгармачылыгынан көптөгөн элдик педагогикалык ойлорду таба алабыз. Жалпы эле таалим-тарбия маселелери ар мезгилде акындардын, ойчулдардын жана аалымдардын көңүлүнүн борборунда болуп келгендиги бүгүн бизге белгилүү.

- 
1. Кон С.И. Открытие "я". М.: Политиздат, 1978.
  2. Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. М.: Наука, 1986.

#### б) Педагогиканын өнүгүү тенденциясы

Билим берүүнүн ордосу катары мектеп биздин заманга чейинки бир нече миң жыл илгери пайда болуп, Байыркы Чыгыш өлкөлөрүндө шумер, кытай, египет жазуулары өңдүү түрдүү жазмалардын келип чыгуусу менен өсүп-өнүккөн. Ошондуктан б.з.ч. беш миң жылдык мектеп тарыхынын башталышы катары эсептелинет. Сирия, Ассирия, Палестина, Египет, Кытай жана Индиянын шаарларында, общиналарында, храмдарында эң алгачкы мектептер пайда болгон. Байыркы Индияда гурунун айланасына топтолгон окуучулар токой мектептеринде окушкан. Байыркы Кытайда мектептер биринчи ирет балдарды окутууга үйрөтүү милдетин аркалаган кары-картаңдардын үй-жайларында пайда болгон. Мектептерде башкаруучу таптардын жана колунда барлардын балдары гана билим алышкан, ошону менен бирге тексиз таптардын балдарынан иш кагаздары менен иштөөчү адистерди даярдашкан.

Мезгилдештирүүнүн бардык варианттарын тескеп келип, философиянын тарыхынын этаптарын (мезгилдерин) белгилөөгө болот. Биринчи мезгил (этап) - байыркылардын тарыхы. Буга Байыркы Кытайдын, Байыркы Индиянын, Байыркы Грециянын (антик) философиясы кирет. Бул философиянын өкүлдөрү, багыттары, окуулары, концепциялары философиянын тарыхында кенен көрсөтүлгөн. Ал эми бул мезгилдин тарыхынын философиясы, так жана таамай айтыла элек аталган мезгилде философиялык диалектикалык өсүүнүн пайдубалы (түпкү спиралы) жаралган. Бул мезгилдер тарыхтын философиясы, материализм менен философиялык идеализм эриш-аркак болуп, бир бүтүндүн оң жана сол жагындай аракетке келип, кереметтүү нерселерди жаратууга болоорун көрсөткөн. Байыркылардын тарыхынын философиясы өзүнчө илим, анын өзүнчө орду бар. Ошондой эле келечектеги философиялардын негизи. Анын эң баалуу ачылышы - космоцентризм [1, 41 б.].

Байыркы Чыгышта тарбиялоону жана окутуп үйрөтүүнү теориялык жактан негиздөөнүн аракеттери болгон. Окутуу менен тарбиялоонун тажрыйбаларын бириктирген, аны теориялык жактан андап-туйган эң алгачкы педагогдордун бири атактуу кытай акылманы Конфуций (б.з.ч. 551-479) жазуу түрүндө эчтеме калтырбаса да анын атагы дүйнөгө тараган. Ал Кытайдын биринчи мугалими катары элдердин эс-тутумунда бүгүнкү күнгө чейин

сакталып калган. Конфуций (Кун Фу-цзы) эң биринчилерден болуп адамды даңазалаган.

---

1. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.

Конфуций Сулуулукту, Бийиктикти жана Керектүүлүктү жаратуучу маданияттын жаратуучусу адам, ошондуктан ал кудайлардан кем эмес деген. Өзүнүн жашоо турмушу жөнүндө ой жүгүртө билүү гана адамды адамзатынын катарына кошот. Башка бирөөнү үйрөтүүдөн мурун өзүндүн жеке өркүндөп өсүү жөнүндө кам көр. Конфуцийдин бир кесиптин чебери болбой, жеке өзүндүн жүрөгүндүн чебери бол, жашоонун маани-маңызына аң-сезимдин аңтар-теңтер иштешинин негизинде жет, ан үчүн эч кандай техникалык курал, бийлик талап кылынбайт деп айтканы, анын башкы насааты болуп саналат [1, 17 б.]. Кытайдын "алтын доор" мезгилиндеги (III-X к.к.) университет тибиндеги окуу жайларда бүтүрүүчүлөр Конфуцийдин "Өзгөрүүнүн китеби", "Жүрүм-турумдун китеби", "Жаз жана күз", "Поэзиянын китеби", "Тарыхтын китеби" классикалык трактаттары боюнча илимий даражага ээ болушкан.

"Маектешүүлөр жана ой чаргытуулар" деген китепке Конфуцийдин окуучулары тарабынан анын жашоо турмушу, философиялык ой жоруулары жана педагогикалык кеңештери киргизилген. Ал окутуу деп ар бир инсандын руханий жактан өнүгүүсүн эсептеген. Окутуп үйрөтүүнүн негизги максаты: окуучунун руханий сезимталдуулугун өстүрүү; билимдүү адам гана дүйнөнү эркин кыла алат. Өзүн кармана билүү, жупунулук, аракеттенүү, таза ой жүгүртүү ар кимди болсо да акылмандуулуктун бийиктигине алып келет. Ар кандай улуу иштер майда иштерден башталат. Конфуций адамды тарбиялоо үчүн анын эркин өсүшүнө жардам берүү керектигин түшүнгөн. Ал өзүнүн жеке жүрүм-турумунун мисалында башкаларга өзүнүн табиятын өркүндөтүү аркылуу үйрөнүүгө үйрөткөн. Ал адамзат тарыхында биринчи болуп адамдын табият берген жөндөмдүүлүгүн өстүрүүнү үйрөтүүнү максат катары караган.

Конфуцийдин төмөнкүдөй айткан сөздөрү бүгүнкү күнү да өзүнүн маанисин жогото элек:

- Жаштар үйүндө ата-энелерине урмат-сый менен мамиле кылуусу, үйдөн башка жерде улууларды урматтоосу зарыл, бардык адамдарга сылык жана чын дилинен мамиле жасоосу жана адамгерчиликтүү адамдар менен мамиле түзүүсү тийиш;

- Мени уялткан, менин жек көрүүмдү жараткан жана мени коркуткан бир нерсе бар: бул жаш кезинде дурустап билим албаган, жашы өткөндө башкаларды окутуп үйрөтүүгө жарабаган - мен мына ушундан уялам; киндик кан тамган жерден кетип, өкүмдарга мыкты кызмат өтөп, өзүнүн мурунку жан досуна кол бербегенди - көрөргө көзүм жок; пас адамдардын курчоосунда жашап, кадыр сыйы жогору адам менен мамиле түзө албаган адамдан чочуямун [1, 47 б.].

Б.з.ч. VII-IV к.к. Байыркы Грецияда философия менен тең катарда

---

1. Антология гуманной педагогики. Конфуций. М., 1996.

тарбия системалары калыптанып, педагогикалык ой өнүгө баштаган. Мында негизинен спарталык жана афиналык түрдүү педагогикалык системалар өзгөчөлөнүп турган. Спарталык тарбия табият-климаттык шарттар жана дайыма согуштук абалда турган тарыхый тагдырынын өз ара байланыштыгынын негизинде калыптанып отурган. Спарталык тарбиянын максаты согушка дапдаяр күчтүү, шамдагай, чыдамкай аскер адамын даярдоо болгон. Аристотелдин айтканына караганда спарталык тарбиянын жана мыйзамдардын бүт баары согуш үчүн ылайыкташкан [1, 592 б.]. Спарталык аялзаты дени сак аскер адамын төрөп жана тарбиялап өстүрүүгө милдеттүү болгон. Афиналык тарбия спарталыктардан өзгөчөлөнүп өлкөнүн атуулдары ден соолугу мыкты жана ички дүйнөсү бай болушу керек, анткени ушундай инсандар гана бейкуттукта чогуу жашайт жана зарыл болгондо өз мекенин сактап калат деген ишенимде болгон. Афиналыктар чечендик көркөм өнөрүн өтө баалашкан. Өзгөчө ага үйрөтүүнүн (б.з.ч. 469-399) сократтык усулу - дилмаек аркылуу чындыкты аныктоо жогору турган. Байыркы Грециянын Сократ, Платон, Демокрит, Аристотелң өңдүү философторунун окууларынан көптөгөн педагогикалык идеялардын башатын көрөбүз [2, 66 б.]. Цивилизациянын тарыхында билим берүүнү философиялык анализге алуунун башаты Платондон башталып, ушундай анализ жасоо анын философиялык системасынын бир бөлүгү болуп саналган.

Платондун б.з.ч. (427-327) "Мамлекети" кыялдагы мамлекет, үй-бүлө жана тарбиялоо маселесин камтыйт. Убагында муну туурап Томас Мор (1480-1535) да өзүнүн "Утопиясында" "Пир" аттуу сүйүү жөнүндөгү дилмаегин жазып чоң кызыгууну жараткан. Мында дилмаекке катышуучулар сүйүүнү түбөлүк бакытта жашоого умутулуу; сүйүү эң жогорку чындыкка, изгиликке, жаратканга жана өлбөстүккө кошулуунун каражаты, ал эми Сократты өзүнүн окуучуларына болгон сүйүүсүнөн улам идеалдуу сүйүүнүн үлгүсү катары даңазалашат. Платон поэзияны грек сөзүнүн түз маанисинде "чыгармачылык" катары түшүнгөн. Ал эми көркөм өнөр музада жана ички сезимде поэтикалык чыгармачылыкты ойготкон эргүүнүн иши деп эсептейт. Сулуулукту мээримдүүлүк түшүнүгү менен бирдей караган. Платон ар бир эле көркөм өнөрдү "тууроо" деп эсептейт, ошондуктан чындыкты реалдуу сүрөттөөгө каршы турган. Көркөм өнөр этикалык максаттарга кызмат кылуусу зарыл деп жомоктордун, мифтердин адеп-ыймандуулукка тарбиялоодогу ролун жогору баалаган. Платонго окшоп Аристотелң да көркөм өнөрдүн тарбиялык маанисин түшүнгөн жана аны өзүнүн мамлекет жөнүндөгү окуу

---

1. Аристотелң. Соч.: в 4 т. М., 1984. Т.4.

2. Радциг С.И. История древне-греческой литературы. М.. 1968.

системасына киргизген. Өзүнүн "Саясатында" көркөм өнөрдүн социалдык маңызын аныктаган. Ал өлкөнүн граждандары аскердик жана башка

ишмердүүлүктөр менен алектенүүсүнө бейпилдикти сактап, бош убактысын өндүрүмдүү пайдаланып, керектүү жана пайдалуу эң бир сонун жумуштарды аткарууга мүмкүнчүлүгү болушу зарыл деген. Аристотелдин "Поэтика", "Поэтикалык көркөм өнөр жөнүндөгү изилдөөлөр", "Акындар жөнүндө" деген эмгектери көркөм өнөр жана поэзияга арналып бүгүнкү күндө да тарыхый, маданий баалуулукка ээ.

Аристотел боюнча поэзия илимден өзгөчөлөнүп конкреттүү образдар аркылуу жалпы ойду билдирет. Акындын милдети болуп жаткан окуялар жөнүндө эмес, боло турган жана зарылдыктан улам болчу нерселер жөнүндө баяндап берүү. Тарыхчы менен акындын айырмачылыгы бири метрикалык, экинчиси метрикасыз кеп аркылуу ойлошот, бири болуп жаткан, экинчиси боло турган окуялар жөнүндө сөз кылат. Ошондуктан поэзия тарыхка караганда философиялашып турат: поэзия жалпы, тарых жеке мүнөзгө ээ. Поэзияда башкы нерсе форма эмес, мазмун [1, 66 б.]. Адабият адамдардын ритмди табиятынан сезе билүүсүнөн аны бара-бара өркүндөтүп өстүрүү менен жөнөкөй импровизациялоодон өзүнөн өзү келип чыккан.

Б.з.ч. IV к. эллинисттик адабиятта проза басымдуулук кылган. Поэтикалык формага жамынып нукура прозалык мазмундагы чыгармалар орун алган жана тексттин илимийлүүлүгү андагы поэзияны басып турган. Ошондуктан көркөм адабиятты түшүнүү үчүн илим менен алдын ала тааныш болуу керек болгон. Эллинизм доорунун эң башкы маданий борбору Александрияга грек дүйнөсүнүн эң мыкты окумуштуулары келе башташкан. Алар Эвклид, Архимед, Эратосфен, Аристарх Самосский, Аристарх Самофракийский, Клавдий Птоломей ж.б. болуп илим, билимдин түрдүү тармактарында үзүрлүү эмгектенишип, дүйнөлүк атакка жетишкен.

Чоң шаарлардагы жашоого канагаттанбай көпчүлүк калк жаратылышка жакын шарттагы жашоо турмушту өөдө көрүшкөн. Бирок, акындардын чыгармаларында карапайым элдин, мал баккандардын реалдуу турмушу эмес кыялдагы жашоо турмушу көркөмдөлүп кооздолуп сүрөттөлгөн. Эллинисттик поэзиянын реалисттик багытынын өкүлдөрү турмушту кандай түшүнүшсө дал ошондой сүрөттөп жазышкан. Алардын көпчүлүгү карапайым калктын жакырланган турмушун сындаган ырларын жазышкан. С.И.Радцигдин пикиринче гомердик поэмаларды кароодо алардын башка элдердин баатырдык эпостору: орустардын былиналары, түштүк славяндардын юнактык ырлары, моңгол-ойрот жана кыргыз эпостору, эски француздук "Роланд жөнүндө ыр",

---

1. Радциг С.И. История древне-греческой литературы. М.. 1968.

байыркы германдык "Нибелунгдар жөнүндө ыры", карело-финдик "Калевала", эстондук "Калевипоэги" ж.б. баатырдык эпостору менен өтө жакын окшоштугун баамдоого болот. Бул эстеликтерге байкоо жүргүзүү эпикалык чыгармачылыктын жалпы мүнөзүн, окшоштугун, дүйнөтаанымындагы жалпы окшоштуктарын көрсөтөт. Ошентип, коомдук шарттардын кээ бир окшоштугу

менен түшүндүрүлгөн элдик эпикалык стилдин жалпылыгы жөнүндө айтууга болот [1, 67 б.].

Батышта Рим империясы кыйрап (476), Чыгышта Византия күч ала баштаган (1453-ж. чейин). Ошол эле учурда мында антикалык маданияттын элементтери христиандык-православдык идеалдар менен бириккен. Византияда билим, илимдин баркы жогору турган, чиркөө-мектеп турмушуна алгачкы мезгилде кийлигише алган эмес, византиялык маданияттын таасири Батышка да, Чыгышка да тараган. Византиялык кечилдер Кирилл жана Мефодий IX к. славяндык жазууну киргизишкен. Орто кылымдык Батыш Европанын чиркөөсү өлкөнүн социалдык-маданий турмушуна, анын ичинде билим берүү ишине да толугу менен кийлигишкен. Натыйжада антикалык маданият, илим, билим берүү системасы бара-бара бузулууга туштугуп, унутулуп, адамдардын эстутумунан жоголо баштаган.

Бул философия III кылымда башталып XIII кылымда бүтөт, 1000 жылдан ашык мезгилди камтыйт. Мазмуну, багыты боюнча дээрлик философиялык идеализм, анын тарыхый социалдык тамыры дин менен бирге жана өзөктөш. Эзүүчү таптардын кызыкчылыгын колдогон, жактаган, ага кызмат кылган. Философиялык материализмди жектеп куугунтукка алып, өстүрбөй, тарыхтын тасма жолунун сыртына түртүп салган. Орто кылымдагы философиянын өнүгүүсүнө эбегейсиз шарт түзүлүп, ал өсүп-өнүгүүнүн аракеттеги рупору болгон, дин менен биригип алып, коомго, дүйнөгө эбегейсиз үстөмдүк кылган. Бул философиянын демилгеси, сунушу кудайдын буйругундай кабыл алынып, мамлекеттик машиналар аркылуу турмушка киргизилген [2, 43 б.]. Католиктик чиркөө мамлекеттик жана коомдук турмуштун бүт баарына кийлигишип өзүнүн көзөмөлдөөсүнө алган. Бул дүйнөнүн опасыздыгы, тигил дүйнөнүн түбөлүктүүлүгү, жеке демилгелүүлүктү башатында жок кылуу, тагдырдын маңдайга жазганына каниет кылуу бардык чиркөөлөрдө, топ жыйындарда миң жолу кайталанып айтылган. Орто кылымдык динаят адамды туулганда эле күнөөсү менен кошо жаралат, ал эми адам бу дүйнөдө күнөөсүн жууп, аркы дүйнөнүн бейишине даярданышы керек деп үндөгөн. Маданият, билим берүү, тарбиялоо баары католиктик чиркөөнүн каардуу чеңгелинде калган жана ага кызмат кылууга мажбур болгон.

---

1. Радциг С.И. История древне-греческой литературы. М., 1968.

2. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.

Антикалык дүйнөдө да диндин үстөмдүгү өкүм сүргөн, бирок ал элдик мифология менен тыгыз биримдикте болгон, ал эми орто кылымдык католиктик чиркөө өзүнө өзгөчө укук берип, авторитардык мүнөзгө ээ болгон жана маданияттын эркин өнүгүшүнө кедерги болуп, диндик догмасын бекем тутунган. Мына ушунун баары илим, билимдин жана маданияттан артта калуусуна алып келген, адамдардын арасында сабатсыздардын катары өскөн, өзгөчө караламан калк караңгылыктын чүмбөтүнө оролгон, кала берсе бийлик төбөлдөрүнүн көпчүлүгүнүн кат сабаты ачалбай кала берген.

Ошону менен бирге орто кылымдык европа өлкөлөрүндө VI-VII к.к мурунку дайынсыз жоголгон антикалык мектептердин ордуна чиркөө тарабынан диний максаттагы кызматкерлерди даярдоочу мектептер ачылган. Чиркөө мектептери балдарды кечилдикке жана чокунуп сыйынуучу адамдарга диний агит-үгүт ишин жүргүзүүчү адамдарды даярдашкан. Собордук мектептер негизинен тектүү шаардыктардын балдарына таалим-тарбия берүү менен алектенген. Приходдук мектептер чиркөөнүн приходдорунун алдында ачылган. Окутуу жалаң латын тилинде жүргүзүлгөн. Чиркөөлүк жана собордук мектептерде окутуунун түрлөрү бир топ кеңейтилген жана жети эркин көркөм өнөр: грамматика, риторика, диалектика, арифметика, география, астрономия, музыка үйрөтүлө баштаган. Бирок чиркөө мектептери аз санда жана диний багытта болгондуктан күндөлүк практикалык жумуштарды аткаруу үчүн коомдун сабаттуу адамдарга болгон муктаждыктарын канааттандыра алган эмес. XIII-XV к.к. шаардык бийликтер жана шаардыктар тарабынан кол өнөрчүлөрдүн балдары үчүн цехтик, көпөстөрдүн балдары үчүн гильдиялык мектептер ачылып, кийинчерээк булар шаардык мектепке биригишкен. Окутуу латын жана эне тилдеринде жүргөн, ушундай эле окуу жайлар кыздар үчүн да ачылган. Чиркөөлүк таалим-тарбия менен бир эле мезгилде феодалдардын балдары үчүн рыцардыкка тарбиялоо мектеби өз алдынча өнүгүп отурган. Буга ири феодалдардын, тектүү инсандардын, рыцарлардын балдары тартылган. Окутуу жети рыцардык өнөрдү: ат үстүндө жүрүүнү, сууда сүзүүнү, найза сайып, кылыч чабууну, фехтованиеге, аңчылык өнөргө, шахмат ойноого, ыр жазууга жана обон созуп ырдоого үйрөткөн. Балдарга таалим-тарбия берүүнүн орто кылымдык мындай фармаларынын кээ бир үлгү болорлук жактары XV-XVII к.к. педагог-гуманисттер тарабынан эске алынган.

XII к. соборлордун жана чиркөөлөрдүн алдында алгачкы университеттер ачыла баштаган. Университеттер жергиликтүү бийликтерден көз каранды болгон эмес, ректорду өздөрү шайлаган, өзүнүн соту болгон, илимий даражаларды ыйгарышкан, уставдарын иштеп чыгышкан жана ошонун негизинде иш жүргүзүшкөн. Орто кылымдык Батышта схоластика өнүккөн. Ал XI-XV к.к. универсалдуу философия менен теология катары илим менен дин таанууну, светтик билим менен христиандык диний ишенимди жараштырууну, жакындаштырууну көздөгөн. Схоластика формалдык-логикалык ойлоону өнүктүргөн жана теологияны жандандырган. Анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири болгон Фома Аквинскийдин (XIII к.) эмгектери мектептерде динтаанууну үйрөнүүдөгү башкы булактардан болгон. Убакыттын өтүшү менен схоластика формалдуу түрдө чечен айтыш "илимине" айланып кеткен, ошентсе да бир нече кылым бою окутуу жаатында үстөмдүк абалды ээлеп келген. Ушундай схоластикалык окутуп үйрөтүүнүн натыйжасында кала берсе университетти бүтүп келгендердин да билими күткөндөгүдөй болбой чыккан. Бул жөнүндө XVII к. Я.А.Коменский: "Ошондой бир магистрдин бирөөнө эсеп чыгар десек чыгара албады, өлчөп бер десек аны да аткара албады, бөтөн бир чет тилинде сүйлөчү десек сүйлөп бере албады, акырында окуп жана жазып берчи десек,

аны да билбеген болуп чыкты" - деп чоң өкүнүү менен жазганы бар. Схоласт окумуштуулар "Кар акпы же карабы?", "От ысыкпы же муздакпы?" деген темалардын үстүндө түгөнбөгөн диспуттарды өткөрүп убара болушкан [1, 110 б.].

Платондун идеясы орто кылымдык философияда өнүгүп отурган, ал түп тамыры менен динге - иудаизмге, христиандыкка, исламга, монотеизмге өтүп кеткен. Ал (дин) үчүн бүт эле нерселерди аныктоочу чындык болуп жаратылыш эмес, а Жараткан саналат. Жаратмандык идеясы - орто кылымдык онтологиянын негизи, ал эми ачылыш идеясы - гносеологиянын негизи. Мына ушундан улам философиянын теологиядан, бардык орто кылымдык институттардын чиркөөдөн көз каранды экендиги келип чыгат... Орто кылымдык философия негизинен феодализм дооруна (V-XV к.к.) таандык [2, 43 б.].

Европалык маданиятта XV к. баштап дүйнөгө жана адамга карата орто кылымдык диний-догматтык көз караштан айырмаланган көз караш калыптана баштайт. Эң алдыңкы ойчулдар гуманизмдин идеясын жайылтышкан, ал эми адамды эң жогорку баалуулук деп таанышкан. Кайра жаралуу деген доор башталып, бул антикалык дүйнөнүн жоготулган баалуулуктарын кайра калыбына келтирүү, антикалык маданият, билим жана илимдин жетишкендиктерин кайрадан жаңыдан ачуу дегенди билдирген. Кайра жаралуунун идеялары Италияда жаралып, Франция жана башка европалык өлкөлөргө жайылтылган. Педагог-агартуучулар колдонуудагы тарбиялоонун системасын катуу сынга алышкан жана таалим -

---

1. Лордкипанидзе Д. Ян Амос Коменский. М., 1970.

2. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.

тарбиянын жаңы гумандуу принциптерин иштеп чыгышкан.

Кайра жаралуу доорунун көрүнүктүү өкүлү Эразм Роттердамский (1469-1536) өзүнүн "Маңыроолукту мактоо" деген сатиралык чыгармасында адамдардагы мажестикти, бой көтөрүүчүлүктү, эки жүздүүлүктү мыскылдаган. Ал өзүнүн педагогикалык эмгектеринде адамдар жаратылышынан баары бирдей тең болуп жаралат деп жарыялап, баланы тарбиялап өстүрүүдө анын дене түзүлүшүн, күчүн жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алууга чакырган, эмгек ишмердүүлүгү аркылуу табигый жөндөмдүүлүктөрүн жана активдүүлүгүн өнүктүрүүнүн зарылдыгын айткан. Англиялык окумуштуу, педагог Томас Мор (1478-1535) эң башкы орунга коомдун жана ар бир эле адамдын кызчыкчылыгына жооп берген жогорку адеп-ахлакка, моралга ээ жаш муундарды тарбиялоону койгон. Жөнөкөйлүк, изгилик, эмгекти сүйүү, боорукердик - булар гармониялык жактан телегейи тегиз адамдын эң маанилүү инсандык өзгөчөлүгү. Окутуу өз эне тилинде жүрүүсү тийиш деген. Француз жазуучусу жана агартуучусу Франсуа Рабле (1494-1553) "Гаргантюа жана Пантагрюэлн" деген романында ошол мезгилде кеңири орун алган

жалкоолукка, оору-сыркоого, бекерчиликке каршы турган дене тарбия жана акыл-эсти өстүрүүчү түрдүү машыгуулардан баш тарткан кайрымсыз таалим-тарбияны сүрөттөгөн. Томазо Кампанелла (1568-1639) "Күн шаар" (1602) аттуу утопиялык эмгегинде теңчиликке негизделген коомдун үлгүсүн көрсөткөн. Бул эмгегинде тарбиялоону түзүүчү: илимди, тарыхты, каада-салт жана үрп-адатты үйрөнүү; көркөм өнөр, кол өнөрчүлүк, коомдук-пайдалуу эмгек менен машыгуу; гимнастика, чуркоо, түрдүү оюндар менен дене тарбияны өнүктүрүүчү педагогикалык принциптерди сүрөттөп жазат. Кайра жаралуу доорунун гуманист агартуучуларынын башкы идеяларына баланын активдүүлүгүнө негизделген гармониялык жактан телегейи тегиз бала жөнүндө кам көрүү, балдардын нравалык, дене тарбия, акыл-эс жагынан өсүп-өнүгүүсүнө жетишүү, кагып-силкүүдөн баш тартып, эмгекти сүйүүгө үйрөтүү кирген. Педагог-гуманисттердин көөнөрбөс идеялары орто кылымдык схоластикалык таалим-тарбияны жактоочулардын каршы турууларынан улам ондогон жылдар бою турмушка ашпай келген. Педагогика илим статусуна көрүнүктүү чех педагогу Ян Амос Коменскийдин (1592-1670) эмгектеринен улам ээ болгон. Анын негизги педагогикалык идеялары "Улуу дидактика" аттуу өлбөс-өчпөс эмгегинде чагылдырылган. Коменскийдин бүт эмгеги адамдын инсандык өркүндөп-өсүүсүнө ишеним артууга сугарылган. Улуу педагогдун фундаменталдуу идеясы - пансофия, б.а. цивилизациялардын жана маданияттардын бүгүнкү күнгө жетип келген бардык билимдерин жалпылоо болгон.

Бул философия орто кылымдын идеалисттик философиясына каршы пайда болгон. Негизги максаты антик коомундагы материалисттик философиянын негизги жоболорун жандандыруу жана аны өнүктүрүү, философиялык идеализмди, динди сынга алуу... Антик философиясында универсализм, космоцентризм, политеизм; орто кылымда теоцентризм, монотеизм үстөмдүк кылган. Бул концепцияларды улоодо, өстүрүүдө дагы бир кадам жасалса, анда философия антропоцентризмге бармак. Кайра жаралуу доорунун философиясы ушул проблема менен алектенген... Кайра жаралуу доорундагы негизги идеялар - антропоцентризм, гуманизм, адамдын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн мааниси, дүйнөнү жекече материалдык мааниде кабылдоо, турмушту (акылмандыкты) эстетикалык, моралдык, илимий мүнөздө түшүнүү, динди схоластикадан ажыратып, жаңыча талкуулоо, дүйнөнү геометриялык-структуралык мааниде изилдөө, пантеизм... Бул мезгилдеги философиянын, кайра жаралуу доорунун философиясынын негизги предмети жана жыйындысы - антропоцентризм [1, 45-46 б.б.].

Илимий-педагогикалык билимдин тарыхый өнүгүүсү бир канча баскычтарды басып өткөн [2, 21 б.]: 1) педагогикалык идеялардын философиялык окуунун агымында келип чыгышы; 2) педагогикалык көз караштардын жана теориялардын философиялык-педагогикалык чыгармалардын чегинде калыптанышы; 3) гипотетикалык жана утопиялык теориялардан педагогикалык практикага жана экспериментке негизделген

концепцияларга өтүү. Байыркы грек, римдик, византийлик, чыгыш философторунун жана акылмандарынын (Платон, Аристотел, Плутарх, Гераклит, Сенеки, Квинтилиан, Конфуций, Ал-Фараби, Ибн Сина, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Адиб Ахмад Югнаки) эмгектеринен жана дастандарынан таалим-тарбия жөнүндө баа жеткис ойлорду табууга болот.

Ислам дүйнөсүндө билим берүүнүн эки деңгээли калыптанган. Билим берүүнүн баштапкы деңгээлин соодагерлердин, кол өнөрчүлөрдүн, оокаттуу дыйкандардын балдары үчүн ачылган мечиттердеги диний мактабдар берип келген, ал эми билим берүүнүн экинчи деңгээли мечиттердин алдындагы фикх жана каламдарда ишке ашырылган. Завийи жана ханакаларда шариат жана теология, ошондой эле араб философиясы, риторика, логика, математика, астрономия, медицина өздөштүрүлгөн. Мындан тышкары баштапкы жана жогорулатылган баштапкы билим берүүчү диний багыттагы Курандын мектеби, фарсы мектеби, Курандын жана фарсы тилинин мектептери жана улуулар үчүн араб мектептери өндүү агартуучу ийримдер болгон.

Багдаддагы 800-ж. ачылган Акылмандуулуктун Үйүндө көптөгөн

- 
1. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б, 2004.
  2. Н.В.Бородавская, А.А.Реан. Педагогика. Учебник для вузов. Санкт-Петербург, 2001.

ири аалымдар жана алардын шакирттери чогултулган. Мында адабий чыгармалар, философиялык жана илимий эмгектер, трактаттар талкууланган, кол жазмаларды даярдашкан, дарстарды окушкан. XI-XIII к.к. Багдадда жаңы жогорку окуу жайы - Низамия медресесинде (1067-ж.) диний окуулар менен кошо илимий билимдер да окутулган. Чыгыштагы лекциялык залдарга, бай китепканаларга, илимий мектептерге, өзүн өзү башкаруу системасына ээ университет тибиндеги окуу жайлар Европанын орто кылымдык университеттеринен алда канча мурун ачылгандыгы өтө маанилүү. Ислам дүйнөсүнүн билим берүү практикасы Европадагы жогорку окуу жайлардын өнүгүшүнө зор таасирин тийгизген.

Орто кылымдык Европа Чыгыштын артынан ээрчип жүрүп отурган, Жакынкы Чыгыштын аалымдарынын тажрыйбалары аркылуу тереңдеп жана байып отурган бүткүл антикалык акылмандык европалыктарга арабдар аркылуу келип кирген. Эллинизм кулчулук коомдун маданияты катары каралса, араб мезгилиндеги илим менен маданияттын дүркүрөп өнүгүүсү европалык Ренессанстын кезинде өзүнүн күчүн жогото баштаган чыгыш феодализмдин маданияты катары эсептелет. Көрүнүктүү чыгыштаануучу академик Конрад араб өлкөлөрүндөгү маданияттын гүлдөп өсүү доорун батыш Ренессансынын алдындагы - "Чыгыш Ренессансы" деп атаган. XVI-XVII к.к. арабдар түрк империясынын эзүүсүнө кабылгандан баштап Чыгыш Ренессансы төмөндөп кеткен [1, 137-138 б.б.]. Европа агартуусунун жана Ренессансынын 350-400 жыл илгери Борбордук Азияда билим, илимдин негизинде математика,

астрономия, архитектура, искусство, поэзия, философия гүлдөп өнүгүп, накта ренессанс XI-XII кылымдарда болгон. Демек, XV-XVI кылымдарда Европанын ренессанс булагында Борбордук Азиянын, анын ичинде түрк элдеринин маданияттагы, искусстводогу, архитектурадагы, медицина илиминдеги жетишкендиктери болгонун тарых билет. Борбордук Азия түрк цивилизациясы адамзат казынасына өзүнчө чоң салым кошкон [2].

## 2. Этнопедагогика, элдик педагогика жана педагогикалык ой маселелери

Илимий-педагогикалык билимдин өзүнчө бир тармагы катары калыптанган "этнопедагогика" түшүнүгү XX к. орто ченинен (Г.С.Виноградов, Г.Н.Волков) баштап өзүнчө өнүгө баштаган. Дегеле этнопедагогикалык практика элдик педагогика катары өзүнүн жаралыш теги боюнча эң байыркы доорго таандык. Элдик

---

1. Алимжанов А. Джемшидова чаша. Публицистика. Алма-Ата, "Жазушы", 1973.

2. К.Исаев. Түрк дүйнөсү - ааламдашуу шартында. Жаңы кылым, 10.03.2006. педагогиканын мазмуну Г.С.Виноградов тарабынан төмөнкүчө чечмеленет: "Элде жашоо турмушка, жаш муундарды тарбиялоого жана окутууга карата белгилүү бир элестөөлөрү, көз караштары, аларга таалим-тарбия берүүнүн максат-милдеттери жана таасир этүүнүн белгилүү бир каражат-жолдору болгон. Мына ушулардын баары жана өз ара байланыштыгы элдик педагогика деп аталган түшүнүктү берет" [1, 127 б.]. Ал эми Г.Н.Волковдун пикири боюнча элдик педагогика элдик оозеки чыгармачылыкта, каада-салттарда, балдар оюндарында ж.б. сакталып келген педагогикалык маалыматтардын жана педагогикалык тажрыйбалардын топтому болуп саналат [2, 7 б.].

Этнопедагогика - элдик таалим-тарбияны үйрөтүүчү педагогика илиминин бир тармагы болуп саналат. Бул илим салттуу маданият, элдик оозеки чыгармачылык жана санжыра менен түздөн-түз байланышкан. Анын предмети болуп уруктун, уруунун, элдин жана улуттун педагогикалык маданияты эсептелинет. Менталитеттин улуттук өзгөчөлүгү табият, этникалык чөйрө жана этникалык таалим-тарбиянын таасирине көз каранды абалда болот. Этнопедагогика этнология, этнография, антропология жана социология илимдеринин жетишкендиктерин пайдаланылат. Бул педагогиканын маанилүү жетишкендиктеринин бири педагогикалык мыйзамченемдүүлүктөрдү табигый-тарыхый процесс катары кароо болуп саналат. Мында таалим-тарбия инсандын ишмердүүлүгүнүн жана жүрүм-турумунун табигый формасы катары келет. Этнопедагогика элдик педагогикалык процесстердин мыйзамдарынын объективдүү мүнөзүн аныктап көрсөтөт.

Этностордун таалим-тарбиясынын, б.а. алардын элдик педагогикасынын өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү этнопедагогика илиминин максатын жана мазмунун

түзөт. XX к. советтик этнопедагогиканын негиздөөчүсү Г.Н.Волков бул илимдин методологиялык проблемаларын иштеп чыгып анын предметин төмөнкүчө аныктайт: Этнопедагогика - этникалык топтордун балдарды тарбиялоодо жана билим берүүдөгү эмпирикалык тажрыйбасы жана үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун, элдин, улуттун түпкүлүктүү баалуулуктарына карата моралдык-этикалык жана эстетикалык көз караштары жөнүндөгү илим болуп саналат [2, 4 б.].

Н.А.Бердяевдин пикиринче адам жарык дүйнөгө келүү менен адамзатка улуттук индивидуалдуулугу, бир улуттун адамы катары кошулат. Адамзаттын ар бир эле мүчөсү өзүндө индивидуалдык-улуттук касиет-сапатты камтып турат, ошондуктан жалпы адамзаттык

---

1. Виноградов Г.С. Народная педагогика. Иркутск, 1926.

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА. 2000.

деп аталган кандайдыр бир абстракттуу, конкреттүү маани-маңызынан ажыраган мазмундагы маданиятты түзүү жана балдарды тарбиялоо курубекер убарагерчилик [1, 94 б.]. Ошондуктан этносту үйрөнүүдө улуттук мүнөз маанилүү болуп саналат. Улуттук мүнөз төмөнкү учурларда даана көрүнөт:

- каада-салт, үрп-адат жана жүрүм-турумдарында;
- курчап турган чөйрөнү эмоционалдуу кабылдоодо;
- баалуулукка багыт алууда;

-маданияттын улуттук өзгөчөлүктөрүндө чагылдырылуучу муктаждыктар менен каалоолордо.

Этностун тарыхы анын педагогикалык маданиятына из калтырып келген. Этностун жаңы табияттык-климаттык шарттарга көчүүсү менен жашоо тиричилиги, ишмердүүлүгүнүн түрлөрү да өзгөрүүгө дуушар болгон. Бул жаш муундарга табияттын, климаттын жаңы шартына ыңгайлашууга, жашоонун жаңы образын өздөштүрүүгө туура келген. Кийинки орун которуштурган элдин педагогикалык маданиятына мурунку туруктуу жергиликтүү калктын жашоо шартындагы таалим-тарбиянын усулдары жана ыкмалары кирип отурган.

Элдин маданиятынын мүнөзүн жана этникалык өзгөчөлүктөрүн аныктоочу себептеринин ичинде негизги орунду жашоо турмуштун объективдүү шарттары түзөт. Жер шарынын элдери түрдүү табигый зоналарда жашашат. Ата мекен "этнос" түшүнүгүнүн бир компоненти болуп саналат; бул анын ландшафтынын түрдүү элементтеринин кайталангыс айкалышуусун камтыган баштапкы территориясы [2].

Этнос менен жаратылыштын ажырагыс биримдиги. Белгилүү бир тарыхый доордогу элдин таалим-тарбиясынын мүнөзүн кароодо эл тарабынан түптөлүп такталган, анын өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу, бардык мезгил үчүн өзөктүү болгон негизги маңызын унутта калтырбоо зарыл. Ошондуктан элдик педагогика жана этнопедагогика жөнүндө сөз кылууда этнос деген түшүнүктү чечмелеп алуу зарылдыгы келип чыгат. Этнос дегенде

урук, уруу, эл жана улутту түшүнөбүз. Этнос жөнүндө анын өзгөчө белгилери катары этнология жана психология төмөнкүчө чечмелейт:

-этнос - бул баары үчүн бирдей киндик кан тамган жери, өз Ата Мекени бар тарыхый жактан калыптанган адамдардын тобу болуп саналат;

-этникалык топтун мүчөлөрү бири-бири менен баарлашуунун жалпы тилине ээ болушат жана ошол өздөрүнүн этникалык тобунун маданиятын сактап муундан муунга алып жүрүүчүлөрү катары

---

1. Бердяев Н.А. Судьба России. М., 1990.

2. Лихачев Д.С. Заметки о русском. // Новый мир. 1980 № 3.

эсептелишет;

-этностун өкүлдөрү моралдык-психикалык жагдайы боюнча салыштырмалуу туруктуу өзгөчөлүктөргө ээ;

-этникалык топтун өкүлдөрү өзүлөрүн башка этностордон бөлөк абалда турарын аңдап туюшат.

Эл болуп калыптануу - бул, узак мезгилдерди, кылымдарды карыткан процесс. Бул - көптөгөн себептерге көз каранды болгон тарыхый процесс. Болгондо да, кескин күтүлбөгөн окуялардан туруучу. Эл дарактын мөмөсү сыяктуу, ал мезгили келгенде гана бышып жетилет. Кантип? Мына ушуну эч ким билбей жатпайбы. Байыркы замандарда эле адамдар бири-бирин аңдоого, назар салууга үйрөнүшкөн. Акырында отуруп адамзатта элдердин турмуштук жана маданий өзгөчөлүктөрү, алардын өз ара мамилелери жана айырмачылыктары калыптана баштайт. Бул билимдер бир топ кийинки мезгилдерде дээрлик бир илимге айланды. Аны этнография ("этнос" - "эл", "уруу" мааниде) деп аташты, б.а. дүйнө элдери жөнүндө илим деп [1].

Этностун башка этностордон айырмалап туруучу мүнөздөмөлөрүнө тили, баалуулуктары жана нормалары, тарыхый эс-тутуму, дини, киндик кан тамган жери тууралуу элестөөсү, байыркы жалпы бабалары жөнүндөгү уламыш, улуттук мүнөз, элдик маданият, тарбия кирет. Л.Н.Гумилев боюнча бала жарык дүйнөгө келүү менен энесинин этникалык талаасына кирет, өзүнүн алгачкы ыңаалоосу аркылуу эне менен байланышын түзөт. Этнос үчүн мүнөздүү баланын темпераменти, жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү, б.а. гендик коду, этникалык чөйрө алмашкан ченде да көрүнүп турат. Баланын жүрүм-турумунун стереотиптери анын жашоосунун алгачкы жылдары белгилүү бир улуттук чөйрөдө калыптанып отурат [2]. Ал эми белгилүү педагог К.Д.Ушинскийдин ишениминде ар бир элдин тарбиялык идеялары кандайдыр бир башка нерсеге караганда улуттугу менен көбүрөөк тамырдап тереңдеп кеткен, ушунчалык тамыры тереңдеп кеткендиктен аны башка бир кыртышка которуу жөнүндө ойдун болушу да мүмкүн эмес [3, 32 б.]. Биосферадагы тирүү жандардын биохимиялык энергиясынын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү узак тарыхый мезгил ичинде түрдүү доордогу жана түрдүү региондордогу этникалык жамааттардын жүрүм-турумуна таасирин тийгизген. Адамдардын мүнөзүнүн өзгөчө касиет-сапаты катары бул энергиянын

өзгөрүүсүнөн келип чыккан эффект - пассионардуулук (кумарлануу, күйүп-жануу) деп аталат. Пассионардуулук кандайдыр-бир максатка (көбүнчө кыялдагы)

---

1. Мурад Аджи. Өзүнүн түрк экенин билбеген эл көп. Кыргыз туусу, 20-23.01.2006.

2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М., 1990.

3. Ушинский К.Д. Собр. Соч.: В 11 т. М.; Л., 1948-1952. Т.3.

жетүүдө адамдын иш-аракетинин аң-сезимдүү, же көбүнчө аң-сезимдүү эмес ички аракети, үстөмдүгү болуп саналат. Бул максат-мүдөөгө жетүү үчүн пассионар өзүнүн өмүрүн кыюуга, а түгүл замандаштарынын, уялаштарынын, санаалаштарынын өмүр-жашоосун да тобокелге салууга даяр. Адамдын пассионардуулугунун деңгээли жогору да, орто да, төмөн да болушу мүмкүн, ал ошол адамдын психикалык турпаты катары тышкы таасирлерге көз каранды эмес; анын колуна эрдик менен кылмыш да, чыгармачылык менен бузуп-жаруу, талкалоо да, жакшылык менен жамандык да келет, бир гана кайдыгерлик болбойт, жүрүм-турум эрежесин таназар албайт.

Ар бир тирүү жан энергетикалык талаага ээ болгондой эле, этнос да этникалык талаага ээ. Этностун же суперэтностун жаралыш процессине мейкиндик менен убакыттын түздөн-түз таасири тиет. Мейкиндик - бул ландшафттык жана этникалык айлана болуп саналат. Ландшафттык айлана бул этностун жашоо-тиричилигинин түрүнө, үрп-адатына таасир этет, анын мүмкүнчүлүктөрүн, келечегин аныктайт. Этникалык айлана, коңшулаш этностор менен түрдүү карым-катнашы анын өнүгүү баскычындагы мүнөзүнө өз таасирин тийгизет. Мезгил кайталангыс нерсе. Мезгил - бул аны менен этникалык байланыштын түрлөрүн аныктоочу этногенездин жана этникалык айлананын баскычы болуп саналат. Мезгил менен мейкиндиктен башка дагы энергия (күч, кубат) бар. Энергетикалык аспектиден алып караганда этногенез маданияттын булагы болуп саналат. Этногенез пассионардуулуктун эсебинен улам жашап келет. Дал ушул энергия - пассионардуулук болот жана этногенез процессинде өзүнүн энергиясын сарптап отурат [1, 87 б.].

Пассионардуулук - бул генетикалык жактан өтүп отуруучу табигый көрүнүш. Бул - адамдардын психикасынан келип чыгуучу биосферадагы жандуу нерсенин энергиясынын эффектиси. Пассионардуулук бул же тигил ландшафттык шарттардан келип чыкпайт. Ал генотиптин өзгөрүүсүнөн соң жаңы белги катары пайда болот, бул көрүнүш мутация деп аталат. Пассионардуулук ар кандай эле экстремалдык белги катары табигый тандап ылгоодон күчүн жоготуп отурат [1, 386 б.].

Ал эми географиялык чөйрө коомдук кубулуштардын кыймылын аныктайт. Ал адамдардын турмушуна таасир берип, кээ бир өзүнчө этникалык коомдордун өнүгүүсүнүн басаңдашына же тездетилишине шарт түзөт. Жаңы гана жарык дүйнөгө келген жамагат өзүнүн ар бир мүчөсүнүн ээлеген ордун бөлүштүрөт, өзүн өзү коргоо үчүн ал бат эле социалдык институттарды иштеп

чыгат. Алар мүнөзү боюнча ар бир учурда географиялык, этнографиялык чөйрө жана адамзат өнүгүүсүнүн баскычы менен шартталат. Дал ошол өзүн өзү

---

1. Гумилев Л.Н.. Конец и вновь начало. М., 1994.

бекемдеп чыңдалуусу системанын тездик менен өсүүсүн камсыз кылат. Системанын өнүгүүсү үчүн күчтөр популяциянын жогорку эпкиндрүүлүгүнөн же пассионардуулуктан алынат [1, 388 б.].

Л.Н.Гумилевдин пикиринче пассионардуулуктун жогорулашы же басаңдашы жашоо турмуштун, маданияттын гүлдөп өсүүсүнө өбөлгө боло албайт. Пассионардуулуктун "күйүп кетүүсү", "чектен тыш күчөшү" ички этникалык же суперэтникалык системаларда, ошондой эле өз ара коңшулаш турган элдер жайгашкан региондордо, андагы эл массасынын демилгесиздигине жана кош көңүлсүздүгүнө карабастан ырайымсыз кан төгүүлөргө алып келет. Пассионардуулуктун деңгээли өтө төмөндөп кетсе, этникалык жана табияттык курчоолорго каршы туруу жоголо баштайт да, этностун жок болуп кетүүсүн шарттайт. Пассионардуулук бардык этногенетикалык процесстерде орун алат жана глобалдык масштабда этнологиялык өз ара салыштырууларга мүмкүнчүлүк түзөт [1, 389 б.]. Пассионардуулукка өзүн өзү коргоо инстинкти карама-каршы турат жана аны "антиинстинкт" катары кароого болот. Адамдар тарабынан жасалуучу көптөгөн иш-аракеттер, кылык-жоруктар жеке инсандык болобу, этностук деңгээлде болобу өзүн өзү коргоо инстинктинин негизинде болору шексиз. Пассионардуу чыңалуу сактануу инстинктинен жогору туруп калса эмне болмок деген суроо туулат. Анда, - деп түшүндүрөт Л.Н.Гумилев, - конкистадорлар жана жер кезүүчүлөр, акындар жана ересиархтар, акыры Цезарь жана Наполеон өңдүү демилгечил күчтүү инсандар пайда болушат. Эреже катарында мындай адамдар көп эмес, бирок алардын энергиясы тарых барагында жазылып калчудай ургаалдуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө же демилгелүүлүккө шарт түзүлөт [1, 390 б.].

Чыгыштаануучунун ишениминде географиялык чөйрө этногенездин өнүгүү процессин аныктоочу фактор болуп саналат, аны четке кагуу "географиялык нигилизмге" алып келет (С.В.Колесник). Ошону менен бирге географиялык чөйрөнүн, башкача айтканда, "географиялык детерминизмдин" маанисин ашыра баалоо да күткөн натыйжага алып келбейт (А.Г.Исаченко) [1, 396 б.].

Л.Н.Гумилевдин пикиринче этнос - башаты жана аягы бар тарыхый мезгили ичи өсүп-өнүгүүчү система; тагыраагы, этногенез - дискреттүү процесс. Этностордун бири-биринен өзгөчөлөнүп турушунун универсалдуу ченем-өлчөмү бирөө: жүрүм-турум стереотиби, ал ата-энеден, урук-жааттардан урпактарга тууроо жолу менен өтөт. Этностук система карым-катнаш процессинде коомдогудай аң-сезимдүү мамилелер аркылуу эмес, "өзүнүкү" жана "бөтөндүкү" деген сезим-туюм аркылуу кызмат өтөйт. Ошондуктан этнос феномен катары адамзат коомунун ушул кезге чейин болуп келген социалдык

---

1. Гумилев Л.Н.. Конец и вновь начало. М., 1994.

бир дагы формасы менен дал келбейт. "Биз" жана "алар" деген турмуштук этноцентризмдин негизинде түрдүү системалар өз ара кайчылашпайт, б.а. этностон тышкары сыртта калган адам болбойт да, ар бир киши бир гана этноско тиешелүү болуп саналат. Этностук системадагы карым-катнаш, этностогу биримдик биосферадагы тирүү жандардын геобиохимиялык энергиясынын негизинде сакталып турат. Биосферанын уюштурулушунун этникалык деңгээлдеги натыйжалуулугун Л.Н.Гумилев пассионардуулук кубулушу катары сүрөттөйт [1, 401 б.]. Этногенез этностордун жер бетинде пайда болуусу, өсүп-өнүгүүсү жана жок болуп кетүү тарыхы жана этностордун өмүр сүрүүсүнүн жана "бар болушунун" себеп-натыйжалаш байланыштары болуп саналат. Биосферанын энергетикалык ландшафты, маданият жана ой жүгүртүү ишмердүүлүгүсүз этногенез болбойт [1, 16 б.].

Жердин ландшафты, географиялык абалы, климаты, флорасы, фаунасы, жаратылыш байлыктары ар түрдүүчө болгондой эле, белгилүү бир территорияны жердеген адамдардын жашоо тиричилигинин образы да түрдүүчө келет. Ошондуктан улуттук мүнөздө, баалуулуктарда жана баланы тарбиялоодо көптөгөн нерселер адамдар жашаган табияттын чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. В.О.Ключевскийдин пикиринче адамзаттын жашоосунун түрдүү бөлүктөрүндө табият, географиялык чөйрө жарыкты, жылуулукту, сууну - берекетти жана кырсыктарды баарына бирдей тегиз бөлүштүрбөйт, ушул тең эместиктерден адамдардын жергиликтүү өзгөчөлүктөрү, б.а. жашоо шарты жана руханий өзгөчөлүктөрү да түрдүүчө келет [1, 40 б.].

Элдин педагогикалык маданияты - бул жаш муундарга таалим-тарбия берүү менен тыгыз байланыштагы анын материалдык жана рухий маданиятынын чөйрөсү болуп саналат. Элдин педагогикалык маданиятында байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейинки педагогикалык элестөөлөрдүн эволюциясы чагылдырылган. Педагогикалык маданият чөйрөсүндө билим менен билгичтик, ыкманын ортосунда бири-бирине дал келе берүү боло бербейт. Элдик педагогикада билимден оолак туруп эле билгичтиктерге ээ болуу кездешет. Бул элдик педагогикада теоретиктердин болбогондугу жана алардын ой жүгүртүүгө жөндөмдүү практик болгондугу менен түшүндүрүлөт. Ошону менен бирге таалим-тарбиянын илимий-теориясын билүү менен педагогикалык ишмердүүлүктүн ортосунда дал келбөөчүлүктүн болушу да ыктымал. Этнопедагогика илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Г.Н.Волков элдин педагогикалык

---

1. Гумилев Л.Н.. Конец и вновь начало. М., 1994.

2. Ключевский В.О. Курс русской истории: в 9 т. Т 1. М., 1987.

чыгармачылыгында миллиондогон эл массасынын кылымдардан бери сакталып келе жаткан демократтык маданиятынын эң негизги белгилери жайгашкан, анда аттары белгисиз болуп кеткен философтордун, психологдордун, педагогдордун, жалпы эле тарбиячылардын бизге калтырган унутулгус ата салттары жатат деген пикирин айтат [1, 12 б.].

Биздин күнгө чейин элдик маданияттын анын бир бөлүгү катары педагогикалык маданияттын салттык негиздери жетип келген. Ар бир инсан белгилүү бир маданий-тарыхый мейкиндикте жашоосу белгилүү. Бири-бирине көз каранды абалда турган маданий-тарыхый факторлор инсандардын жашоо ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн аныктайт жана инсандын өнүгүүсүнө этномаданий чөйрөнүн таасири тийет. Инсандын этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрү ар түрдүү материалдык жана руханий компоненттер, анын ичинде тарбия аркылуу аныкталып отурат. Д.И.Латышинанын пикиринче "ар бир индивид белгилүү бир маданий-тарыхый мейкиндикте жашайт; бири-бирине көз каранды жана бири-бирине таасир этип туруучу маданий-тарыхый факторлор индивидуумдардын жашоо ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн аныктайт; инсандын өнүгүүсүнө этномаданий чөйрөнүн тийгизген таасири чоң. Инсандын этнопсихологиялык касиет-сапаты материалдык жана руханий маданият, анын ичинде тарбиялоо аркылуу аныкталат [2, 77 б.].

Тарбия маселесин тарыхый аспектиде кароодо төмөнкүдөй түрдүү суроолор туулат: тарбиянын мүнөзүн кандай факторлор аныктаган жана анын мазмунун эмнелер түзгөн? Тарбия кандай методдор жана каражаттар аркылуу ишке ашырылган? Орто кылымда жана ага чейин балдарды окутуп тарбиялоочу атайын мекемелер негизинен болбогондуктан жана атайын иштелип чыккан педагогикалык теориялар жок болгондуктан тарбиялоо ишинде башка факторлордун ролу жогору болгон. Мындай факторлорго табияттык-тарыхый мейкиндик, социалдык чөйрө, эмгек ишмердүүлүгүнүн түрлөрү жана мүнөзү, үй-бүлө, дин, элдик маданият кирген жана буларсыз тарбиянын табиятын жана маани-маңызын аныктоо мүмкүн эмес. Ошондуктан тарбиянын тарыхы түрдүү билимдердин жана элдик педагогиканын өз ара айкалышуусунун негизинде үйрөнүлүүчү тармак болуп саналат.

Б.Я.Рыбаковдун пикиринче "элдик маданиятты, крестьяндык чыгармачылыктын бүтүндөй баарын таанып билүү анын архаикалык тилдик негизин аныктап тактамайынча мүмкүн эмес. Язычеству изилдеп үйрөнүү - байыркылыкка тереңдеп сүңгүү гана эмес, ал элдердин маданиятын түшүнүүгө жол болуп саналат" [3, 606 б.].

---

1. Волков Г.Н. Чувашская народная педагогика. Чебоксары, 1958.

2. Латышина Д.И. Истории педагогики (История педагогики и педагогической мысли): Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2003.

3. Рыбаков Б.Я. Язычество древних славян. М.. 1981.

Кыргыздардын жана түрк тилдүү элдердин этнопедагогикасынын жаралыш доору жөнүндөгү маселе бул элдердин тарыхынын контексттинде гана каралуусу зарыл. Ошондуктан байыркы тарыхка ээ кыргыздардын элдик педагогикасынын башаты б.з.ч. III к. жана андан да мурунку мезгилди камтыйт. Кыргыздардын элдик педагогикасы муундан муунга өтүп, түптөлүп такталып, бай тажрыйба топтоп, системага салынып элдик оозеки чыгармалар жана акындар поэзиясы аркылуу бүгүнкү күнгө жетип келген. Тарбиянын элдүүлүгү жөнүндө сөз кылганда төмөнкү түшүнүктөрдү эске алуу талап кылынат:

-ар бир эл өзүнүн өзгөчө тарбия системасына ээ жана ал аркылуу өзүнүн идеалына жетүүгө умутулат;

-элдик тарбиянын системасы эл тарабынан кылымдан кылымга өнүгүп-өсүп түптөлүп отурат;

-ар бир элдин өзүнө гана мүнөздүү өзүнүн жекече тарбия системасы болот;

- бардык эл үчүн бирдей, жалпы тарбия системасы болбойт;

- ар бир элдин баланы тарбиялоодо максат кылып койгон идеал адамы болот жана аны ар бир инсанда калыптандырууга аракет кылат;

- ошону менен бирге бардык элге мүнөздүү педагогикалык идеялар, алсак, коомдук тарбиянын идеясы, адамды мамлекет жана коом үчүн тарбиялоонун мазмуну жалпы мүнөзгө ээ болот, бирок аны турмушка ашыруу улуттук негизде жүрөт.

Тарбиялоо маселесине элдин көз карашы жалпы эле жашоо тиричиликтин төмөнкүдөй:

- тарыхый жана географиялык шарттары;

- эмгек ишмердүүлүгүнүн мүнөзү;

- күндөлүк турмуштук;

- адамдардын өз ара карым-катнашынын системалары;

- каада-салты, үрп-адаты өндүү өзгөчөлүктөрүнүн таасири астында тарыхый жактан калыптанып отурат. Жаш муундарга карата булардын баары педагогикалык ролду аткарып, тарбиялоонун элдик, этникалык системасын түзөт.

Кыргыз этнопедагогикасынын предмети - бул кыргыз элинин кылымдардан берки иштелип чыккан таалим-тарбиясынын улуттук системасы. Анын алып жүрүүчүсү болуп кыргыз этносу өзү саналат, бирок элдик педагогиканын өзөгүн кыргыздардын көчмөнчүлүк жашоо образы түзгөн. Кыргыз элдик педагогикасы жөнүндө сөз болгондо анын эки кыртышы: баланы курчап турган чөйрө - жаратылыш, жашоо шарты, эмгек ишмердүүлүгүнүн түрлөрү жана нукура педагогикалык, б.а. улуулардын балага таалим-тарбия (фолклор, дин, оюндар, үрп-адаттар ж.б.) берүү максатында таасир берүүсү эске алынат. Бул эки кыртыш тең маанилүү, буларсыз элдик таалим-тарбиянын негиздерин түшүнүүгө болбойт.

Элдик педагогиканын төмөнкүдөй типтүү өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө болот:

-элдик педагогиканын түзүүчүсү жеке бир инсан же адамдардын топтому эмес, элдин өзү;

- бул педагогика психиканын андап-туюу, сезе билүү чөйрөсүнө негизденет, ал каада-салт, үрп-адат, улуулардын жеке аброюна жараша жашап келет;

- таалим-тарбиянын нарк насили жазма түрүндө эмес, оозеки түрүндө жетип отурат;

- педагогикалык жана адеп-ыймандуулук нормалары социалдык абалына карабастан ар бир инсан үчүн бирдей милдеттүү [1, 42 б.].

Кыргыз элдик педагогикасынын төмөнкүдөй постулаттарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

- таалим-тарбияда билимге, өнөр ээси болууга басым жасоо. Маселен, "Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат", "Билим алуу ийне менен кудук казгандай", "Өнөр алды - кызыл тил", "Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат" ж.б.

- жалпы милдеттерди чечүүдө муундардын эриш-аркактыгы. Маселен, "Ырыс алды - ынтымак", "Көп түкүрсө көл болот", "Бөлүнгөндү бөрү жейт" ж.б.

- улуулардын кичүүлөргө, кичүүлөрдүн улууларга кам көрүүсү. Маселен, "Жаш келсе ишке, кары келсе ашка", "Улууга - урмат, кичүүгө - ызат", "Карынын сөзүн капка сал" ж.б.

- Эмгек кылуу. Маселен, "Эр эмгегин жер жебейт", "Жазында эмне эксең, күзүндө ошону оросуң".

- Балага таалим-тарбия берүүдө жамааттык мамиле. Маселен, "Кайсы элдин кулунусуң?", "Сен кимдин баласысың?", "Атаңдын аты ким?", "Азаматтык кылдың, балам", же "Атаңы тартпай калыпсың", "Экинчи мындай кылбай жүргүн", "Атаңа айтып койом" ж.б. насаат-тескөөчү сөздөр.

- киндик кан тамган жерин ыйык тутуу. Маселен, "Туулган жердин тузу таттуу", "Өз үйүм - өлөң төшөгүм", "Үңкүр да болсо өз үйүм", ж.б.

- сабырдуулук. "Сабырдын түбү сары алтын", "Саргара жортсоң, кызара бөртөрсүң", "Сабыр кылгыла, балдар" ж.б.

- фатализм жана тагдырдын жазмышына ишенүү. "Кудайга шүгүр", "Кудайдын айтканы болор", "Кудайым өзү сактасын", "Теңирим өзү колдосун", "Маңдайга жазганды көрөсүң", "Адам тагдыры менен кошо төрөлөт" ж.б.

---

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА, 2000.

- көчмөн дух, атка сыйынуу. "Көчмөнчүгө үй даяр", "Ат жалына казан ас", "Ат - адамдын канаты", "Ат айланып казыгын табат" ж.б.

- улуу муундарды эскерүү жана мазарга куран окуу. "Жаткан жери жайлуу болсун, топурагы торко болсун", "Жаны жаннатта болсун", "Жакшы адам эле" ж.б.

- Аялзатын урматтоо. "Кыздын кырк чачы улуу", "Кыздуу үйдө кыл жатпайт", "Энени көрүп кызы өсөт" ж.б.

Педагогиканы билүү жана балага таасир эте билүү эки башка нерсе. Акыл-эс, интуиция, импровизация илимге караганда көбүнчө күчтүүлүк кылары бекеринен эмес. Адамзат артка кайрылбай туруп, алыскы жана жакынкы муундардын бардык рухий баалуулуктарын кайрадан карап чыкмайынча алга карай жылуусу мүмкүн эместиги белгилүү. Ар кайсы эле илимдин, анын ичинде педагогиканын келечегин түшүнүү анын бүгүнкү жана өткөнкү жетишкендиктерин үйрөнүү аркылуу жүрүп отурат. Элдин байыркы маданиятынын үлгүлөрү, салты канчалык көп сакталган болсо, ошончолук элдин өзүнүн байыркы эстеликтерине мамилеси да жогору болот. Кайра жаралуу доорунда Батыштын алдыңкы көз караштагы инсандары орто кылымдык караңгылыктын бет пардасын сыйрып байыркы антикалык маданиятка кайрылышканы бекеринен эмес. Кайсы эл өзүнүн басып өткөн тарыхына, маданиятына зор ынтаа менен көңүл буруп кайрылса, аны үйрөнүүгө дилгирленсе, ошол элдин маданиятынын, билиминин чыныгы жогорку деңгээлде тургандыгын айгинелейт.

Этнопедагог Г.Н.Волков айтылуу Чыңгызхан жаш муундарды тарбиялоону биринчи орунга койгондугун, маселен, анын "Жасагынын" биринчи беренесинде тескери тарбиянын натыйжасы жөнүндө айтыларын белгилейт: "Балдар атасынын адеп-ыйманга үндөгөн ойлорун укпаган, кичүүсү агасын укпаган, эри аялына ишенбеген, ал эми аялы эринин айтканын кылбаган, кайненелер келиндерине түз караган эмес, ал эми келиндер кайненелерин урматтап сыйлабаган, чоңдору кичүүлөрүн тарбияга алган эмес, кичүүлөр улуулардын айткан насааттарын эрөөн алган эмес...Бул уруу ушундай тартипсиз, маани-маңызы жок болгон". Автор "Жасактын" бул тексти стили, ыргагы жана манерасы боюнча элдик, анткени Чыңгызхан сабатсыз болгон жана документтин тексти анын оозеки айтканы боюнча жазылган дейт. Г.Н.Волковдун жер жүзүн багындырууну самаган Чыңгызхан жөнүндө айткандары чоң кызыгууну туудурат. Анын айтканына караганда моңгол жапырыгына туштуккан элдердин каргышына калган Чыңгызхан түрк элдери үчүн личност-символ болгон. Ооба, ошол каардуу кездин этикасы бүгүнкүдөн өтө эле айырмаланып турат. Согуштун ырайымсыздыгы согушкан эки жак тарабынан тең акталган. Урушта ырайымсызы эмес, уюшкандыкты көрсөткөндөр жеңип чыгат. Чыңгызхан аскерин өзүнүн жекече инсандык касиет-сапаты жана эң мыкты педагогикалык жөндөмдүүлүгүнө жараша уюштура алган. Ал миллиондогон адамдардын тарбиячысы... Алгачкы булактардын келтирген далилдери боюнча Чыңгызхан демейде кең пейил, калыс, жөнөкөй болгон, өз элинин түпкү каада-салттарын бекем тутунган. Эбегейсиз чоң байлыкка эгедер болсо да, өмүрүнүн акырына чейин ар кандай жалтырак-жултурактардан өзүн алыс кармаган. Ал көчмөндүк кийимин таштаган эмес жана талаанын үрп-адаттарын карманып келген, өзүнүн мураскорлоруна жана бүткүл моңгол элине кытай жана мусулман маданиятынын бузуп-жаруучу таасирине кабылбоо үчүн бул үрп-адаттарды

бекем тутунууну осуят катары айткан [1, 157 б.]. Бул айтылуу этнопедагог "Улуу Жасак" - адамдын ой-пикиринде бүт дүйнөлүк акылмандуулукту - элдердин этнопедагогикалык пансофиясын күбөлөндүрүүчү документ-символ болуп саналат деп ишендирет.

Педагогикалык ойлордун жетишкендиктерин, калктын педагогикалык сабаттуулугун, өсүп келе жаткан муундун таалим-тарбиясынын, өлкөнүн атуулдарынын жекече педагогикалык маданиятын өзүнө камтыган элдин педагогикалык маданияты коомдук прогресстин конкреттүү деңгээлин чагылдырат. Педагогикалык маданияттын өсүп-өнүгүшүнө таалим-тарбиянын элдик салттарына көңүл бурууну жогорулатуу чоң стимул болуп саналат. Элдик педагогика практика жана таалим-тарбиянын көркөм өнөрү катары педагогика илимине караганда байыркы болуп, аны байытып келген жана өзү да байып отурган. Бул экөөнүн мындай бири-бири менен такай карым-катнаштыгы элдин жана коомдун педагогикалык маданиятынын прогрессин камсыз кылат. Элдик педагогиканын башаты болуп педагогикалык көркөм өнөрдүн түйүлдүгү катары эң жөнөкөй педагогикалык билгичтиктер болгон. Элдик педагогдордун ишмердүүлүгүнүн чен өлчөмү болуп акыл-эс жана тажрыйбаны эмпирикалык негизде жалпылаштыруу болгон, булар өз кезегинде педагогикалык теориялар үчүн баштапкы негиз болуп кызмат өтөгөн. Илим жөнүндө алигече түшүнүктөрү жок, байыркы элдик тарбиячылар муундан муунга өтүүчү элдик даанышмандыкка - теориянын түйүлдүгүнө таянышкан. Элдик педагогика жазуунун жоктугунан, сабаттуулуктун өксүктүгүнөн улам көптөгөн элдик алтын эрежелерди, санат-насыяттарды, акылман осуяттарды утуру жоготуп, жүз жолу кайра түзөп, толуктап отурууга аргасыз болгон. Топтолуп-түптөлгөн педагогикалык билимдерди бир жерге топтоштурууга мүмкүнчүлүктүн жоктугунан элдин педагогикалык маданиятынын

---

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА, 2000.  
өнүгүшү кечендеген.

Адам баласынын алгачкы жаралган доорунда байыркы адам жөнөкөй эмгекти гана билип, тарбиялоо да ошого жараша жөнөкөй болуп, билимдин деңгээли да билгичтик менен бирдей жүрүп отурган. Билимдин билгичтиктен бөлүнүп обочолонушу менен илим келип чыккан. Байыркы жөнөкөй илим табият менен адамга өтө жакын болгон. Жазууга чейин педагогикалык идеялар муундан муунга элдик оозеки чыгармачылыктын жардамы аркылуу өтүп келген. Макал-лакаптар, санат-насыяттар, термелер, табышмактар, болмуштар, жомоктор элдик педагогиканын казына-кенчи болгон. Рухий маданиятты өнүктүрүүдө караламан калктын түзүүчүлүк ролу өтө чоң. Улуу көркөм өнөрдүн негизи жана тамыры ар дайым элдик болуп келген.

Г.Н.Волковдун пикиринче рухий маданият биздин бабалардын бардык муундарынын жан-аракеттери менен адамзат цивилизациясынын көп кылымдык өнүгүүсү аркылуу топтолуп чыңалган жана чогултулган энергия болуп саналат. Муундардын ортосундагы байланыш таалим-тарбия аркылуу

камсыз болот. Ошондуктан педагогикалык маданият ошол чогултулуп чыңалган жана топтоштурулган рухий энергияны пайдалануучу инсандын акыл-эсин кыймылга келтирүүчү өзүнчө бир кыймылдаткыч күч болуп саналат. Рухий маданиятты сактоо жана өнүктүрүү педагогикалык прогресс болмоюнча жүрбөөсү белгилүү. Таалим-тарбия канчалык эффективдүү болсо, ошончолук инсандын, элдин, өлкөнүн жана бүтүндөй адамзаттын жалпы рухий прогресси жогору болот [1, 32 б.].

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, өзгөчө, макал-лакаптарда адамдын эң баалуу сапаты - изгиликке, гумандуулукка, адамгерчиликке тарбиялоого болот жана адамдагы көпчүлүк кемчиликтердин себеби билимсиздиктен, түркөйлүктөн деген ой-пикирлер бекем орун алган. Адамдын жүрүм-туруму анын билиминин деңгээлине жараша болот. Билим менен жүрүм-турумду тарбиялоо бириктирип турат. Адамдын изгилиги адамзат рухий маданиятынын маанилүү бир бөлүгү болгон педагогикалык маданияттан сырткары турушу мүмкүн эмес. Ошого жараша педагогикалык маданият адамзат маданиятынын, илимдин, көркөм өнөрдүн бардык эле эң маанилүү жетишкендиктерин пайдаланып келет. Эгерде көркөм өнөр адамдын сезимин ойготсо, акылмандуулукту сүйүүчү илим инсандын интеллектин курчутат. Тарбиялоо процессинде топтолгон рухий байлык муундан муунга өтүп, кайра иштелип, өркүндөтүлүп, өсүп-өнүгүп байып отурат.

Г.Н.Волковдун ишениминде тарыхый-педагогикалык илимде

---

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА, 2000.

мүмкүнчүлүктүн жоктугунан элдин педагогикалык маданиятынын бүгүнкү күнгө чейин эмгекчил массасынын балдарын тарбиялоо жөнүндө изилдөөлөргө аз көңүл бурулуп келүүдө. Балдарды афиналык жана спартандык, римдик тарбиялоо, феодалдардын же иезуиттик ордендердин балдарын тарбиялоо жөнүндө көп айтылат. Ал эми кул ээлөөчүлүк жана феодалдык коомдогу көпчүлүктү түзгөн кулдардын жана крепостной дыйкандардын балдарын тарбиялоо жөнүндө маалыматтар өтө эле аз. Кулдар эч бир мектепке алынган эмес, крепостной дыйкандар үчүн кала берсе цифирдик училищелердин эшиги бек болгон. Бирок ушунун негизинде кулдар менен крепостной дыйкандар өздөрүнүн балдарын тарбиялаган эмес деп тыянак чыгарууга болбойт [1, 42 б.].

Элдик оозеки чыгармачылыктай эле карт тарых да элдик таалим-тарбиянын эң бай каражаттарынан болуп саналат. Орто кылымдык кыргыз тарыхынан элдик педагогиканын эң бай материалдарын табабыз. Элдик оозеки чыгармачылыктагы тарыхый көрүнүштөрдүн мүнөздөмөсү жаш муундарды элин, жерин сүйүүгө аны көздүн карегиндей коргоого үндөөдө жана рухий, адеп-ахлак, ыймандуулукка тарбиялоодо таасири тийген.

Коомдогу ээлеген орду, чыгыш теги жана кем-карчынын абалынан илим-билимден алыс болгон караламан калктын балдары элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн, эл массасынын түрдүү тарыхый кыймылдарга,

окуяларга катышуусунун мисалдарында тарбияланышкан. Элин, жерин коргоодо, чоң жана кичи казаттарда курман болгон азамат уулдар элдин эстутумунда түбөлүккө сакталган, эл аларды санжыра кеп кылып болочок муундарды тарбиялап өстүрүүдө үлгү катары пайдаланышкан, оозеки чыгармачылыкка дидактикалык материал болуп, элдик ырчылардын санатнасыят, термелеринде тынымсыз ырдалып келген. Элдик оозеки чыгармаларда элин, жерин коргоо темасы башкы темалардан болуп, ата-энени сүйүү, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, эмгекти сүйүү, бекерликке берилбөө, табият менен таттуу мамиледе болуу, сүйүү адам баласынын баалуулуктарын камтыган маселелерге жаткан. Рухий баалуулуктардын түгөнгүс булагы элдин өзү экендиги талашсыз. Тарыхта аты калган улуу инсандар, ошол эле ал-Фараби, Рудаки, Жайсаң ырчы, Ибн Сина, Фирдоуси, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкар, Кет Бука, Кулкожоакмат Ясави, Адиб Акмат Жүгинеки, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми, Асан Кайгы, Жами, Алишер Навои, Бабур жана алардын кийинки канчалаган атагы алыс кеткен инсандар өздөрүнүн чыгармачылык талантынын өсүшүнө элдик оозеки чыгармачылык демөөр болуп берген. Элдин рухий жана

---

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА, 2000.

эстетикалык баалуулуктарынын башкы таразасы эмгек болгон. Баланы эстетикалык жактан тарбиялоо эмгекке тарбиялоо менен тыгыз биримдикте жүрүп отурган.

Таалим-тарбия улуу муундардын кийинки урпактарга калтырган маданий мурастарынын, дүйнөтаанымынын, каада-салтынын, акыл-ойлорунун, жүрүм-турумунун эреже-мыйзамдарынын түгөнбөс кенчи. Ал коомдук аң-сезимдин бир формасы катары педагогика илиминин жаралышына негиз болгон. Ал эми педагогиканын өзүнчө илим болуп түптөлүп өсүп-өнүгүүсүнө башат катары элдик педагогиканын орду эбегейсиз зор. Кыргыз фолклористикасында тарбиялоонун өзгөчө миссиясын аткарган чыгармалардын тобун мурдатан бери "дидактикалык чыгармалар" делинип аталышы да бекеринен болбош керек. Себеби этнопедагогикада дидактика өзгөчө орунду ээлеп, алардын милдетин түздөн-түз макал-лакаптар, санатнасыят, терме ырлар, табышмактар, куудул сөздөр, элдик сатиралар, эпостор аткарышкан. Мындай чыгармалардын жаралыш табиятында этнопедагогиканын түрдүү методдору, жаштарды үйрөтүүдөгү педагогикалык көз караштары кыргыздар үчүн кадимкидей эле окуу куралдарынын милдетин аткарып, кийинки муундар аларды уланта алышкан. Элдик тарбиянын ардактуу, бирок оор жүгүн көтөргөн дидактикалык чыгармалардын ичинен кыргыз фолклорунда түздөн-түз этнопедагогиканын турмуштагы жашаган практикалык салтын окуткан санатнасыят, терме ырлардын поэтикалык ыргагында иштелип чыккан элдик тарбиялоонун концепциясы жатат" [1, 54 б.].

3. Элдик педагогикалык ойлор жөнүндөгү илимий-педагогикалык изилдөөлөрдүн, көз караштардын тенденциясы

а) Элдик педагогикалык ойлордун, идеялардын чет элдик окуу китептеринде жана окуу куралдарында чагылдырылышы

"История педагогики" окуу китебинин (1959) авторлорунун (Н.А.Константинов, Е.Н.Медынский, М.Ф.Шабаева) көз карашы боюнча Ш.Летурно, А.Эспинос өңдүү кээ бир батыш теоретиктери вулгардык-эволюциялык көз карашка негизденүү менен тарбиянын башатын жаныбарлардан, ал тургай курт-кумурскалардан да издөөнү сунуш кылышкан. Ушундай багытты тутунушкан илимпоздор тарбияны биологиялык көрүнүш катары карашкан. Алар тарбиянын аң-сезимдүү мүнөзүн танышкан да, андан стихиялык-табигый кубулушту көрүшкөн. Ал эми П.Монро сыяктуу башка бир теоретиктер тарбиянын келип чыгышын баланын улууларды аң-сезимсиз эле тууроосунан улам келип чыккан деп түшүндүрүшкөн.

---

1. Танаев Т., Ташполотова Б. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.

Эмгектин "Исламды тутунган элдердин педагогикасы жана мектеби" деген бөлүмүндө аскердик дене тарбия максатындагы ат үстүндө аңчылык кылуу, куш салуу, жаа атуу оюндары; түрк тилдүү элдерде көк бөрү; иран элдеринде ат үстүндө узун таяк менен топ ойноо (човган); той-тамашаларда түрдүү аскердик-жигит оюндары өткөрүлөрү айтылат. Чыгыштын педагогдору адеп-ахлакка тарбиялоо максатындагы аңгеме-баяндарын жан-жаныбарлардын, канаттуу куштардын тилинде сүйлөтүүнү адатка айлантышкан. Билим артынан түшкөн жаштарга авторлор түрдүү адамдар менен мүмкүн болушунча көбүрөөк сухбат кылууну жана жер кезип саякатка чыгууну кеңеш беришкен. Текстти жатка билүү эң башкы маселе болгон; ал эми эске тутуунун дидактикалык тажрыйбасынын жазууга чейинки топтолгон байыркылыгы бар болгон. Оозеки үйрөнүүнүн дидактикасы эсте сактап калуунун төрт ыкмасын колдонуп келген [1, 36].

И.Ф.Харламовдун [2], В.А.Сластениндин [3] ж.б. окуу китептеринде, Б.Т.Лихачевдун лекциялар курсунда [4] тарбиялоонун өзгөчө маанилүү мыйзамченемдүүлүктөрүнөн жана принциптеринен болуп инсанды өнүктүрүү жана калыптандыруу жамаатта жана жамаат аркылуу гана ийгиликтүү ишке ашырууга болору белгиленет. Ал эми Ш.А.Амонашвилинин "Размышления о гуманной педагогике" [5], Д.А.Белухиндин "Основы личностно ориентированной педагогики" [6], П.И.Пидкасистыйдын редакциясы астында чыккан педагогика боюнча окуу куралдарында жамаат жана жамааттык тарбиялоо проблемасы көтөрүлбөгөндүгүн белгилөө маанилүү.

В.С.Безрукова боюнча [7] жамаат жана жамааттык тарбия жөнүндө жеке адамга багытталган педагогика инсандын ички татаалдыгын жана автономиясын тааныйт жана жеке адамга карата социалдык топтун таасири

башкы ролң ойногон жамаатка карама-каршы турат. В.С.Безрукованын, ошондой эле И.П.Подласыйдын [8] пикиринче жамааттык тарбиялоо теориясын киргизүүдөн келип чыккан карама-каршылык инсанды нивелировкалоодон, анын пассивдүүлүгүнөн жана конформизминен (көпчүлүктүн пикирине баш ийүү), жекече касиет-сапатын жана кайталангыстыгын жоготуудан байкалат.

1. Н.А.Константинов, Е.Н.Медынский, М.Ф.Шабаева. История педагогики. Учебник для педвузов. М., 1959.
2. И.Ф.Харламов. Педагогика: Учеб. пособие. М., 1997.
3. В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. Педагогика. М., 1997.
4. Б.Т.Лихачев. Педагогика. Курс лекций. М., 1992.
5. Ш.А.Амонашвили. Размышления о гуманной педагогике. М., 1993.
6. Д.А.Белухин. Основы личностно ориентированной педагогики. М., 1994.
7. В.С.Безрукова. Педагогика. Проективная педагогика: Учебное пособие для инженерно-педагогического институты и индустриально-педагогических техникумов. Екатеринбург, 1996.
8. И.П.Подласый. Педагогика. М., 1996.

В.Д.Семенов [1] социалдык тарбиялоонун үч принцибин көрсөтөт. Биринчиси - таалим-тарбиянын табият менен эриш-аркактыгы - бул тарбиялоо процессин табияттын мыйзамдарына ылайык жүргүзүү. Экинчи принциби - маданият менен шайкештиги - бул адамдын адамзат тарабынан кылымдап жыйнаган маданияты менен диалогу жана аны өнүктүрүүсү. Үчүнчү принцип - адамды жашоо-турмуш (өзү, ата-энеси, урук-туугандары, жоро-жолдоштору, эмгек жамааты) менен бир бүтүндүктө тарбиялоо. Мына ушул принциптер социалдык педагогиканын теориялык негизин түзөт.

А.В.Хуторский [2] боюнча элдик таалим-тарбия системасынын калыптанышы жана өнүгүшү эл-жердин көп кылымдык тарыхы жана маданияты менен тыгыз биримдикте турган чөйрөгө карата ыңгайлашуусунун айныгыс шарты болуп келген. Баланы жаңыга үйрөтүү ар мезгилде адамдын, анын башка адамдар жана жаратылыш менен шайкештигин калыптандыруунун ыкмасы, элдин социалдык-экономикалык жана маданий турмушуна көнүгүп кетүүсүнүн мүмкүндүгү катары каралган. Жаңыга үйрөтүүнүн көптөгөн методдору, формалары жана ыкмалары миң жылдык тарыхка ээ жана бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген.

В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев жана Е.Н.Шияновдун [3] "Педагогика" (2002) деген эмгегинде билим берүү социалдык кубулуш катары биринчи кезекте объективдүү коомдук процесс болуп саналат. Билим берүү коомдук табиятка жана тарыхый мүнөзгө ээ болуу менен өз кезегинде ошол социалдык функцияны ишке ашырган коомдун тарыхый тиби аркылуу шартталат. Адам жарык дүйнөгө келгенден баштап бул же тигил социалдык топко тиешелүү болуп, менчиктин табияты, өндүрүүнүн жана материалдык пайдаларды

бөлүштүрүүнүн мыйзамдары менен белгилүү бир мамиледе болот. Ата-эненин, насаатчылардын тарбиялоодогу жана жаңыга үйрөтүүдөгү усулдары канчалык мыкты болбосун таалим-тарбиянын максат-милдеттери, каалоолору жана умтулуулары акыр аягында коомдун, бул же тигил социалдык топтордун таламдарына жана идеалдарына, жашоонун жалпы шарттарына көз каранды абалда турган. Коомдук турмуштун башка түрлөрүнөн социалдык тажрыйба жана билим берүү процесси бөлүнүп чыгып, таалим-тарбия маселеси менен атайын адистешкендердин энчине айлангандан баштап билим берүү социалдык турмуштун өзгөчө чөйрөсүнө айланган. Ошону менен бирге билим берүү маданиятты мурастоону, инсанды социалдаштырууну жана өнүктүрүүнү камсыз кылуучу социалдык ыкма катары коомдун

---

1. В.Д.Семенов. Социальная педагогика: история и современность. 2-е изд. Екатеринбург, 1995.

2. Хуторский А.В. Современная дидактика. Учебник для вузов. СПб: Питер, 2001.

3. В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. Педагогика. М., АСАДЕМА, 2002. жаралышы менен келип чыккан жана эмгек ишмердүүлүгүнүн, ой жүгүртүүнүн, тилдин өнүгүүсү менен бирдей өнүгүп келген.

Авторлордун ишениминде алгачкы жамааттык-коомдук түзүлүштөгү балдарды социалдаштырууну үйрөнүү маселеси менен алектенген окумуштуулардын пикиринче ал мезгилдеги билим берүү коомдук-өндүрүштүк ишмердүүлүктүн системасына толугу менен аралашып кеткен. Таалим-тарбиянын функциясын, маданиятты муундан муунга өткөрүп берүү улуулар тарабынан балдарды эмгектик жана социалдык милдеттерин аткарууга түздөн-түз аралаштыруу процессинде ишке ашырылып отурган. Коомдун ар бир улуу мүчөсү күндөлүк жашоо-тиричиликте педагогдун функциясын аткарууга туура келген. Кандай болгон ченде да билим берүү зарыл компонент катары коомдук турмуштан ажыраган эмес.

Окумуштуу педагогдор алгачкы жамааттык коомдо таалим-тарбия, жаңыны билүүгө үйрөтүү процесси стихиялуу, атайын ойлонуштурулган иш аракетсиз эле жүрүп отурган деген пикир чындыкка коошпойт деп түшүндүрүшөт. Бул доордун жамаатында маалыматты топтоштуруунун, аны муундан муунга өткөрүп отуруунун жетиштүү деңгээлде өнүккөн системасы болуп келгендиги атайын изилдөөлөр аркылуу аныкталган. Прimitивдик коомдорду изилдеп үйрөнүү эмгекке эптеп жашоонун каражаты катары гана кароо өндүү традициялык көз караштан алыстап, аны улуу гуманисттик баалуулугун түшүнүүгө мүмкүндүк берет [1, 63 б.]. Таптык коомго чейинки коомдук өнүгүүнүн түрдүүлүгүнө жана өзгөчөлүктөрүнө карабастан таалим-тарбия коомдук мүнөздө болгон, анткени ал күндөлүк социалдык, баарынан да өндүрүштүк жашоо-тиричилик процессинде жүзөгө ашып отурган. Мындан тышкары бардык эле улуу адамдар өздөрүнүн гана эмес, башкалардын балдарына карата да педагогикалык функцияны аткарышкан жана бул

процесске улуу балдары кичүүлөрүн үйрөтүү аркылуу да тартылышкан. Алгачкы жамааттык коомдогу таалим-тарбиянын мына ушундай мүнөзү аны таалим-тарбиянын архаикалык түрү деп атоого мүмкүндүк берет деп бүтүм чыгарышат окуу китебинин авторлору [1, 65 б.].

Бул "Педагогика" окуу китебинин авторлору карым-катнаштын чегинин кеңейип отурушу, тилдин жана жалпы эле маданияттын өнүгүшү жаш муундарга берилүүчү тажрыйбаны жана маалыматты көбөйтүүгө алып келген, бирок аны өздөштүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болгон деп ишендиришет. Мындай карама-каршылык тажрыйбаны жана билимди топтоштурууга жана жайылтууга адистешкен атайын коомдук структуралардын же социалдык

---

1. В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. Педагогика. М., АСАДЕМА, 2002. институттардын түзүлүшү менен чечилүүгө тийиш болгон. Жеке менчиктин пайда болушу, адамдардын экономикалык жамаатчылыгы катары үй-бүлөнүн бөлүнүп чыгышы таалим-тарбиянын функциясынын бөлүнүп-жарылышына алып келген жана педагогдун милдетин жамааттык коом эмес, ата-энелер аткарып калган. Үй-бүлөлүк таалим-тарбиянын башкы максаты үй ээсинин милдетин аркалаган, ата-энеден калган очоктун мураскорун калыптандыруу болгон. Жазуунун жана математикалык белгилердин келип чыгышы маалыматты топтоштуруунун, сактоонун жана берүүнүн ыкмаларында гана төңкөрүш жасабастан, таалим-тарбиянын мазмуну менен методдорунда да ири өзгөрүүлөргө алып келген.

Бул "Педагогика" окуу китебинин авторлорунун бүтүмүндө элдик педагогика адамдардын эмгек ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсү менен шартталган таалим-тарбиядагы объективдүү социалдык зарылдыкка жооп катары келип чыкканы менен бүгүнкү күндөгү окуу китептерин, мугалимдерди, мектепти жана илимди алмаштыра албасы бышык. Бирок ал педагогика илиминен жана классикалык билим берүүдөн алда канча мурун эле пайда болуп өз алдынча өнүгүп келгендиги белгилүү. Ошону менен бирге педагогика илими тарбиялоо жана окутуп үйрөтүүдө элдик билимдерден өзгөчөлөнүп бөлүнүп-жарылган абалдагы фактыларды жалпылаштырып, кубулуштардын ортосундагы себеп-натыйжалаш байланыштарды аныктап тактоо мүмкүнчүлүгүнө ээ [1, 68 б.].

Б.З.Вулңфов жана В.Д.Ивановдун "Основы педагогики" (2000) аттуу окуу куралында элдик педагогика элдин каада-салтында, жашоо образында, оозеки чыгармачылыгында чагылдырылган таалим-тарбиялык эриш-аркактыктардагы стихиялуу көрүнүштөрдү үйрөнсө, этнопедагогика эксперименттерге жана илимий изденүүлөргө негизделген ошол этностун педагогикалык чындыгындагы фактыларды жана кубулуштарды өзүнө камтыйт деп белгиленет. Этностун улуттук-этностук өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүдө кеминде эки: 1) салыштырма жана өлчөнүүчү анализдерге негизденген этносоциологиялык жана 2) улуттук феномендерди, мисалы, этностун

менталитетин жана мүнөзүн түшүндүрүүчү "мифологиялык" мамилелер орун алган. Бул өзгөчөлүктөр таалим-тарбиянын мазмунунун улуттук компоненттерин иштеп чыгууда эске алынуусу зарыл. Таалим-тарбиянын бул мазмуну улуттук маданиятка негизденген болуу керек [2, 148 б.].

Эмгектин авторлорунун пикиринче азыркы актуалдуу педагогикалык милдет этнопедагогикалык салттуулуктарды анын көп

- 
1. В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. Педагогика. М., АСАДЕМА, 2002.
  2. Б.З.Вулфов, В.Д.Иванов. Основы педагогики. Учебное пособие. М., Изд. УРАО, 2000.

кырдуулугунда жана карама-каршылыгында үйрөнүү, анын позитивдүү өнүгүүсүнүн механизмдерин иштеп чыгуу болуп саналат. Коомдук тарбиянын жана билим берүүнүн азыркы мезгилдеги концепциясын иштеп чыгууда сөзсүз ата мекендик этнопедагогикалык салттуулуктарга таянуу зарыл. Ага маани бербөө толук кандуу жана өндүрүмдүү илимий теорияларды түзүүгө көмөк боло албайт [1, 152 б.]. К.Ушинскийдин "тажрыйбанын натыйжасынан келип чыккан ой гана берилет, бирок тажрыйбанын өзү эмес" дегенин келтирүү менен илимпоз-педагогдор, "тажрыйба аны ким иштеп чыккан болсо ошонун өзүндө гана калат, тажрыйбадан ага негизделген белгилүү бир теория, логикалык тыянак гана келип жетет. Демек, педагогика - жөн гана тарбиялоонун техникасы эмес, ошондой эле жеке индивидуалдык чыгармачылык эмес, ал - тарбия жөнүндө логикалык жактан негизденген идеялардын системасы. Педагог талантынан жана жеке тажрыйбасынан тышкары теориялык педагогикалык билимге ээ болушу керек" деген корутунду чыгарышат [1, 218 б.].

В.И.Смирновдун пикиринче антропологиялык пайдубалынан ажырап калган педагогикалык ой норма менен паталогиянын өтө кенен диапазонундагы адамдын касиет-сапаттарынын чачырандысын эсепке алуунун об'ективдүү кыйынчылыгынын алдында, индивидуалдуу вариациялардын гигантталган калыңдыгы аркылуу өзүнө жол салып жаткан мыйзамдарды изденүүнүн алдында катып калгандай сезилет. Бул кыйынчылыктарды жеңип чыгуу үчүн ар бир адамды жалпынын, өзгөчөлөнгөндүн жана өзүнчө жеке бир нерсенин бир бүтүндүккө биригүүсү катары түшүнүү керек. Ар бир адамда ошол жерге, мезгилге, жамааттарга караштуу жалпылык же жалпы адамзаттык, өзгөчөлөнүп туруучулук, өзүнчө жеке же кайталангыс жекече сапаттар ажырагыс бириккен [2, 58 б.].

Д.И.Латышина боюнча атайын социалдык институт катары мектеп биздин заманга чейин миңдеген жыл илгери Байыркы Чыгышта жазуунун шумердик, кытайлык, египеттик түрлөрүнүн жаралышынын натыйжасында пайда болгон. Биздин заманга чейинки беш миңинчи жылдык мектептин келип чыгышынын тарыхы катары эсептелинет. Байыркы Чыгыш цивилизацияларына баа берүү менен алардын өнүгүшү педагогикалык салттарды, окууларды үйрөнүү аркылуу жүрүп отургандыгын белгилөө зарыл. Турмуштук зарылдыктан улам

келип чыккан мектеп өз кезегинде маданият менен илимдин андан ары өнүгүшүнө түрткү болгон. Адамзат Байыркы дүйнөдөн билим берүүнүн зарылдыгы идеясын, тарбиялоонун максаттарын жана окутуунун типтерин мураска алган [3, 11 б.].

1. Б.З.Вулцфов, В.Д.Иванов. Основы педагогики. М., Изд. УРАО, 2000.
2. Смирнов В.И. Общая педагогика. Изд. Второе, перераб., испр. и доп.- М.: 2003.
3. Латышина Д.И. История педагогики. М.: Гардарики, 2003.

б) Кыргыз этнопедагогдорунун илимий-педагогикалык изилдөөлөрү

XX к. экинчи жарымынан кийин советтик педагогикада тарыхый-педагогикалык изилдөөлөрдү Н.А.Константинов, В.Я.Струминский, Ш.И.Ганелин, В.З.Смирнов, В.П.Аникин, Ф.Ф.Королев, Г.С.Виноградов, Д.И.Латышина ж.б. жүргүзүшкөн. Г.С.Виноградов, Г.Н.Волков педагогика илиминде биринчи болуп "этнопедагогика" деген түшүнүктү киргизишкен жана бул жаңы тармактын өсүп-өнүгүүсүнө зор салымдарын кошушкан. Боордош бир тууган элдерде элдик педагогика тармагында казактардан А.И.Сембаев, Т.Т.Тажиев, С.Калиев, А.Жарыкбаев, түркмөндөрдөн Т.Б.Бердыев, М.Д.Аннокурдов жана А.А.Курбанов, өзбектерден С.Р.Раджабов жана И.К.Кадыров, татарлардан Я.Н.Ханбиков, чуваштардан Г.Н.Волков, тажиктерден М.А.Арипов, азербайжандардан М.М.Мехти-Заде, А.Ш.Гашимов жана А.Ю.Сеидов, орустардан А.Ф.Афанасцев, М.И.Мелцников, Д.И.Латышина, грузиндерден У.П.Оболадзе, Д.О.Лордкипанидзе, А.Ф.Хиндибидзе жана С.Н.Сигуа, ж.б. үзүрлүү эмгектенишкен.

Элдик педагогика жана этномаданият маселелерин изилдөөчү илим катары этнопедагогика келип чыккан. Этнопедагогикалык практика элдик педагогика катары өзүнүн жаралыш теги боюнча эң байыркы доорго таандык. Илимий-педагогикалык билимдин өзүнчө бир тармагы катары калыптанган "этнопедагогика" түшүнүгү XX к. орто ченинен (Г.Н.Волков) баштап өзүнчө өнүгө баштаган.

Кыргыз этнопедагогикасы жаш илимий тармактардан болуп саналат. Бул багытта түрдүү илимий-усулдук жумуштар, фундаменталдык изилдөөлөр жолго коюла баштагандан бери көп убакыт өтө элек. Кыргыз этнопедагогикасы тармагында эмгектенип илимий изилдөө жумуштары менен алектенген адистердин саны жыл өткөн сайын көбөйүүдө. Бул тармакта эмгектенгендердин катарына кыргыз педагогикасынын белгилүү ишмерлери А.Э.Измайлов, М.Р.Балтабаев (60-ж.ж.), Т.Ормонов, Б.Апышев, Ж.Бешимов, К.Кадыралиев, Н.И.Имаева, Ж.Саипбаев (70-ж.ж.), М.Р.Рахимова, У.Эгембердиев, А.Калдыбаева, Ж.Орозбаев, А.Исаев, Д.И.Койчуманов, А.Аттокуров, Н.Панкова, С.Байгазиев, С.Иптаров, Т.Үмөтов, А.Алимбеков, М.Амердинова, А.Бердиев (80-90-ж.ж.) ж.б. кошууга болот. 1988-ж. жарыкка чыккан "Кыргыз ССРинин педагогика ойлорунун антологиясы" (М.:

Педагогика, 1988) кыргыз педагогикасында өзүнүн бараандуу ордун тапты. Кыргыз билим берүү институтунун (Бекбоев И.Б.) кыргыз этнопедагогика илимин түптөөдөгү жана өнүктүрүүдөгү кошкон салымы эбегейсиз экендигин баса белгилөө зарыл.

Тарбиянын турмуш практикасы менен байланыштуулугу, аң-сезим менен жүрүм-турумдун биримдүүлүгү, инсанды жамаатта жана эмгекте тарбиялоо, жеке өзгөчөлүктөрүн жана жаш курагын эске алуу, педагогикалык талаптын ырааттуулугу, үй-бүлө менен коомчулуктун бирдей талап коюусу, тарбияга комплекстүү мамиле жасоо өңдүү илимий педагогиканын принциптерин элдик педагогиканын төмөнкүдөй: тарбиянын чөйрө, турмуш практикасы менен байланыштуулугу; тарбиянын аң-сезимдүүлүгү; эл менен бирге болуу; баланы жаш курагына жана жеке өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо; элдик салттарды сактоо, бузбоо жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды эске алуу сыяктуу принциптери менен өз ара салыштырма ыкманы колдонуу аркылуу көп окшоштуктарын көрсөтүп чыгат [1, 136 б.].

Эл өзүнүн урпагын тарбиялоонун методдорун жана принциптерин түзүп чыгышкан. Ал методдор менен принциптер элдик методиканын урунттуу категорияларынан болуу менен урпактарды тарбиялоонун негизги таянычы жана багыт берүүчүсү болуп кызмат кылып келет. Ошону менен бирге, алардын ар биринин мүнөздүү белгилери, обьектиси жана аткаруу милдет-максаттары айкын. Анткени, алардын негизинде жаткан идеяларда өрнөктүү жашоо жөнүндөгү элдик кодекстер бекем сиңирилген. Элдик таалим-тарбиянын принциптери жана методдору туурасында этнопедагог-окумуштуулар өз элинин көп кылымдык тажрыйбаларын изилдеп келип бир катар ойлорун айтышканы белгилүү. Тактап айтканда, М.Мелников (орус), М.И.Стелцмахович, Г.Н.Волков (чуваш), К.Пирлиев (түркмөн), Я.Н.Ханбиков (татар), А.Ш.Гашимов (азербайжан), А.Алимбеков ((кыргыз) ж.б [1, 167-169 б.]. Белгилүү этнопедагог М.И.Стелцмахович элдик тарбиянын төмөнкүдөй системага салынган методдорун көрсөтөт: 1) ишендирүү методдоруна түшүндүрүү, үйрөтүү, сөзгө туруу, кеңеш айтуу, аңгемелешүү, үлгү көрсөтүү, баарлашуу жана эскертүү; 2) баланын турмуштук ишкер аракеттенүүсүн уюштуруу, туура жүрүм-турумга көнүктүрүү эмгек жана эс алуу эрежелерине машыктыруу, тапшырма берүү, талап кылуу, үйрөтүү, сурануу, буюруу, тыюу методдору; 3) баланын маданий жүрүм-турумун стимулдоо методдору: кубаттоо, жатыктыруу, колдоо, мелдештирүү, сыйлоо, жазалоо [2, 14-17 б.б.].

1. Рысбаев С. Кыргыз балдар фолклорунун педагогикасы". Б., 2006.
2. Стелцмахович М.И. Родная школа, 1993, №4,

Кыргызстанда "элдик педагогика" деген термин алгачкы жолу "Мугалимдер газетасында" (1974) "Элдик педагогиканын казынасынан" деген рубрикада пайда болуп, ошол кезден баштап "элдик педагогика", "элдик тарбия" деген түшүнүктөр кеңири колдонула баштаган. Өткөн кылымдын 70-ж.ж. кыргыз элдик педагогикасы маселесин илимий негизде изилдөөгө алган алгачкы кыргыз этнопедагогдорунун эмгектери бул багыттагы алгачкы саамалыктар эле. Алсак, Н.Имаеванын "Идеи воспитания в творчестве киргизского акына-демократа Токтогула Сатылганова" (1969), Т.Ормоновдун "Педагогические воззрения древних киргизов" (1972), Ж.Бешимовдун "Народные традиции в нравственном воспитании школьников старших классов" (1974), Б.Апышевдин "Народные традиции и их использование в трудовом воспитании старшеклассников" (1974), К.Кыдыралиевдин "Проблемы воспитания в киргизских народных сказках" (1979) аттуу илимий изилдөөлөрү кыргыз этнопедагогикасынын түрдүү маселелерин камтыган баалуу эмгектер катары кыргыз совет педагогикасында өз ордун табышкан. Маселен, Т.Ормоновдун изилдөөсүндө байыркы кыргыздардын элдик педагогикасы маселеси илимий негизде ар тараптуу изилдөөгө алынат. Ж.Бешимов менен Б.Апышевдин илимий иштеринде мектеп окуучуларын адептүүлүккө жана эмгекке тарбиялоодо кыргыз элдик педагогикасынын курамын түзгөн элдик каада-салт, үрп-адаттардын таалим-тарбиялык орду өндүү заманбап маселелер илимий-теориялык негизде чечмеленген. И.Р.Курманходжаеванын "Педагогические воззрения Ч.Айтматова" аталыштагы доктордук диссертациясы (2001) элдик педагогика жаатындагы белсемдүү илимий изилдөөлөрдүн бири болуп саналат.

Кыргыз педагогикасынын белгилүү ишмерлери Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. тарабынан иштелип чыккан "Педагогика тарыхынын очерктери" (1998) [1] окуу куралында элдик педагогика маселесине чоң басым жасалган. Эмгектин "Педагогикалык билимдердин түзүлүшүндөгү кыргыз этнопедагогикасы" параграфында кыргыздардын байыркыдан берки этнопедагогикасы, элдик үй-бүлөлүк тарбиянын өзгөчөлүктөрү, элдик тарбиядагы эмгектин ролу, кыргыз оюндарынын тарбиялык милдеттери, элдик үрп-адаттар тарбиялоодогу каражат катары, кыргыз фолклорунун тарбиялык, билим берүүчүлүк милдеттери, кыргыз билими өндүү кыргыз элдик педагогикасынын негизги маселелери чагылдырылган. Авторлордун пикиринче кыргыз

- 
1. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогика тарыхынын очерктери. Б., 1998.

этнопедагогикасы улуттук руханий маданияттын өзөктөш бөлүгү болуп эсептелет. Ал жүздөгөн жылдарда Борбордук Азиянын ар кандай калктары жана майда элдери менен кыргыздардын өз ара байланышта өнүктүрүүлөрүнүн жүрүшүндө топтолгон. Кыргыздар өздөрүнүн көп кылымдык тарыхында өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун бай тажрыйбасын топтогон. Кыргыз элдик педагогикасынын өзөгүн бардык түрк элдери, анын ичинде баарыдан мурда хакас, казак, каракалпак, өзбектер үчүн көптөгөн жалпылыктар түзөт. Эзелтен эле салттуу деп эсептелген кыргыз элдик педагогикасы өзүнүн түпкү табияты боюнча патриархалдык-феодалдык маселенин алкагында калыптанган (21 б.).

Кыргыз этнопедагогдорунун ишениминде кыргыз этнопедагогикасынын маанилүү фактору болуп адаттын мыйзамченемдүү абалдарынын бардыгы үчүн милдеттүү болгон адеп-этикалык эрежелердин оозеки жыйнагына негизделген коомдук пикир эсептелет. Көбүнчө тарбиялоонун натыйжалуулугу инсандын, үй-бүлөнүн, уруунун, айылдын бедели, адамдар өздөрүнүн айкын иш-аракеттерин акыл-эстүү коомдук пикир менен кандайча алмаштырууларына жараша болот. Элдик педагогиканын өзгөчөлүгү болуп өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо процесси үйдө, урук, уруу ичинде, айылда, көчүп-конууда ж.б. коллективдүү мүнөзгө ээ болушу эсептелет (23 б.). Окуу куралынын авторлору этнопедагогика да табиятка сыйынуу менен байланышкан деп эсептешет. Асман жөнүндөгү түшүнүктү кыйла байыркы сыйынуучулук деп эсептөөгө болот. Эреже катары, кыргыздар белгилүү шартта асмандан жардам сурашкан. Азыркы кыргыздардын ата-бабалары кудурети күч Теңир катары асманды кадырлап келишкен; анын каарынан коркушкан жана ага курмандык чалууга тийиш болушкан. Кыргыздарда жерге сыйынуу кеңири тараган. Бул эреже катары Жер, Суу кудайы жөнүндө түшүнүк... (26 б.).

Этнопедагог окумуштуулар кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын тарбия темасындагы ордуна чоң маани беришет. Педагогикалык илимде фольклор - бул болгону элдик педагогикалык көз караштардын булагы деген гана бир жактуу пикир түзүлгөн. Чындыгында, оозеки эл чыгармачылыгы, өзгөчө балдар менен иш алып баруу да түздөн-түз тарбиялык, билим берүүчүлүк милдеттерди да аткаргандыгын баса белгилешет (44 б.). Бул окуу куралында макалдар жана ылакаптар элдик педагогиканын эң активдүү жана кеңири тараган эстеликтеринин бири болуп эсептелерине басым жасалат. Эл өзүнүн көп кылымдык социалдык-тарыхый тажрыйбасын макал, ылакаптарына жалпылап, аны негизделген, учкул сөз түрүндө айткан. Эл өзүнүн көп кылымдык тарыхында көптөгөн муундарды үй-бүлөлүк тарбиялоо практикасынан педагогикалык жагдайдагы бардык баалуулуктарды тандап алган жана сабак болорлук учкул сөз формасында туюнткан. Макалдар жана ылакаптарда элдин жаштарды адеп-ахлактык тарбиялоого, жекече алганда эмгекчилдикке, коллективдүүлүккө, кайраттуулукка, улууларга урмат менен мамиле кылууга багыттоочу педагогикалык көз караштары топтолгон (45 б.).

Авторлор кыргыздардын оозеки элдик чыгармаларынын ичинен баатырдык, лиро-романтикалык мүнөздөгү эпикалык чыгармалар көрүнүктүү орун ээлегендигине, мында монументтик "Манас" менен катар эле ондон ашык эпикалык чыгармалар да бар болуп, алардын көпчүлүгү баатырдык мазмунга ээ жана бул аталган эпикалык поэмалардын негизги мазмуну - сүйүү жана жаштардын бакыт үчүн, элдин бактысы үчүн күрөшүүсү экендигине басым жасашат (51 б.). Этнопедагогдордун пикиринче кыргыздар кылымдан кылымга көчмөн турмушта жашап, дээрлик дайыма ачык асман астында болуп, табияттын шарттарына такай көз каранды болушкан, ошондуктан анын сырларын активдүү билишкен. Курчап турган дүйнө (дүйнөнүн элеси) жөнүндөгү муундан-муунга өтүп келе жаткан көз караш жана билим ушундайча калыптанган. Кыргыздардын астрология, география, флора чөйрөсүндөгү таанып билүүсү эмгек ишмердүүлүгү процессинде топтолгон (59 б.).

Бул окуу куралынын авторлору чыгыш теги түрк, бирок фарсыча эркин сүйлөп, эмгектерин араб тилинде жазган алң-Фарабиге кенен токтолуп өтүшөт, анын таалим-тарбия, илим-билим боюнча ой-тыянактарын келтиришет. Чыгыштын дагы бир көрүнүктүү инсаны Низами Гянджеви авторлордун пикиринче моралга жана адептүүлүккө болгон көз караштары адамдын адамды эзүүсүнө келишпестиги, терең гуманизм жана элди сүйүүсү менен аныкталган. Ошондой эле Хорезминин, Киндинин, Фарабинин, Беруниин, Ибн Синанын, Омар Хайямдын, Тусинин ж.б. илимпоз-энциклопедиячылардын илимий эмгектери - адамдардын илимий билимдеринин бирдиктүүлүгү, ал Чыгышта гана эмес, Батышта да билим берүүнүн негизин түзгөндүгү баса белгиленет (79 б.).

Авторлош (Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.Жоробеков) жазылган "Педагогика" окуу китеби (2002) [1] элдик педагогика маселесин бир топ жогорку деңгээлде камтыган эмгек болуп саналат. Авторлор муну "Элдин педагогикалык ойлорунун өнүгүү динамикасы", "Манас - залкар педагогикалык идеянын кенчи", "Элдик педагогдордун таалим, тарбия жөнүндөгү ой толгоолору", "Боордош казак элинин илимий педагогикалык ой жүгүртүүсүн негиздөөчүлөр", "Кыргыздын элдик педагогдору таалим, тарбия жөнүндө" деген параграфтарында чагылдырып өтүшкөн. Окумуштуу педагогдордун ишеними боюнча адам коомунун тарыхый өсүүсүнүн белгилүү сересинде гана элдин

---

1. Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.Жоробеков. Педагогика. Б., 2002.

педагогикалык ой толгоолору, тарбия жөнүндөгү эмпирикалык түшүнүктөрү элдик фолклордо, айрыкча санат сөздөрүндө, макал-лакаптарында, болмуштарында, тамсилдеринде ж.б. оозеки чыгармаларында чагылдырылса, элдик маданият пайда болгон учурдан баштап педагогикалык идеялар сөз чеберлеринин көркөм чыгармаларында бериле баштайт. Ал эми өзүнүн түбөлүктүү жазма адабияты жок элдерде педагогикалык көз караштарды

өзүндө көркөмдөп чагылдырып, аны муундан муунга жеткизүүчү бирден бир каражат - элдин оозеки чыгармачылыгы (5 б.).

Окуу китебинде "Манас" эпосу - кыргыз элинин педагогикалык идеяларын, тарыхын, тилин, динин, этнография, философиялык жана илимий көз караштарын, психологиясын, маданиятын, көркөм өнөр ажарын, руханий жана социалдык-саясий турмуш тажрыйбаларын изилдөөнүн ишенимдүү булагы катары бааланып, анын жети осуятынын ар бирине астейдил илимий түшүндүрмөлөр берилет. Авторлор эпосто Манасты улуттар аралык интернационалисттик достуктун, ынтымактыктын гаранта деп баса белгилешет. Анда боордош түрк элдеринин ынтымагы, түбү бир экендиги, өздөрүнүн эркиндиги жана коопсуздугу үчүн бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган биримдиги айтылат. Манастын тегерегинде казактардын Көкчөсү, өзбектердин Санжыбеги, кыпчактардын Үрбүсү, оогандын Акун хан, түркмөндөрдөн "Жарагы белде бир кучак" Музбурчак, каракалпактан Бердике, башкырлардан Жамгырчы баары баш кошуп, "Аргын менен кыргызга салып койгон чеп" болушат. "Казак, кыргыз туушкан, кызыр чалган мурунтан", "Кабырга тууган кыпчак" деп, Манас алардын баарын бир тууган көрөт. Өзүн кыргыз элинин гана эмес, жалпы түрк калктарынын кулунумун деп эсептеп, баарысынын намыс-арieti, тагдыры, келечеги үчүн түйшөлөт (13 б.). Эпосту улам кайталап окуган сайын "Манас" - элдин өзүн өз тукумуна таанытып туруучу Улуу дүйнө экенине терең ынанасың деп зор канааттануу менен белгилешет авторлор. Манас дүйнөсүн аңтарып ар бир кыргыз өз тегин, элин үйрөнөт, өз тамырын эл тамыры менен туташтыра турган улуу сабак алат. "Манаска" туташпай, андан кабарсыз калуу маңкурттукка, улутбезерликке алып келсе, аны терең иликтеп үйрөнүү жаныбыздын арууланышына, элдик эң сонун сапаттарды жан дүйнөгө, акыл-эске сиңдирип алууга мүмкүндүк түзөт. Манастан бейкапар урпактарыбыз толук кандуу кыргыз боло албайт деп кесе айтылат эмгекте (18 б.).

Авторлор тарабынан Чыгыштын белгилүү инсандарына: аалымдарына, философторуна, педагогикалык идеялардын жаратмандарына чоң маани берилет. Алар өздөрүнүн илимий-популярдуу эмгектеринде тарбия жөнүндөгү өз көз караштарын баяндашкан. Ибн Синанын "Үй-бүлөлүк чарба" деген фундаменталдык эмгегинин төрт бабын улуу акылман педагог бабабыз Ибн Сина балдарга дене тарбиясын берүү маселесин изилдөөгө арнаган. Ал эми "Дарылап айыктыруу китеби" деген изилдөөсүндө окумуштуу тарбиянын негизги усулдарын талдап, илимий нукка салган (30 б.).

Окуу китебинде ал-Фараби, Омар Хайям, Кей Хавустун таалим-тарбия, билим берүү жаатындагы ой пикирлери, көз караштары чагылдырылат. Баласагындык Жусуп түз эле "педагог бабабыз Жусуп" деп аталса, Махмуд Кашкар окумуштуу, агартуучу, педагог делет. Жусуп бабабыз инсандагы асыл сапаттарды жетилдирүүнүн эң негизги каражаты окуу, билим, илим экендигине элди ынандырып, малга, пулга жардылык эмес, рухий жардылык адамды кемсинтип, жан дүйнөсүн жардыланып, наадандык касиетке ээ кылып,

катардан чыгараарын эскертет. Авторлордун бүтүмүндө Жусуп бабабыз урпактарына түбөлүккө белекке калтырган дастаны "Куттуу билим" деп аталган себеби түрк калкынын ишениминде кут бардык жакшылыктын жышаанасы. Бул дастан залкар педагогикалык ой-пикирге ысык толгон улуу эстелик, эч качан көөнөрбөс мурас. Анда элибиздин байыртадан берки педагогикалык гумандуу ой жүгүртүүлөрү камтылган (37 б.).

Көрүнүктүү кыргыз этнопедагогдорунун бири С.Иптаровдун [1] жеке ишениминде бала эненин боюндагы кезинен эле эне тилинин керемет күүсүн туюмдап жетилет. Ал төрөлгөндөн кийин да эне тили, өз маданияты менен жуурулушуп өсүп олтурса гана нагыз атуул болот. Себеби, элдин төл маданиятынын не бир кылдат көрүнүштөрү анын тилинде чагылат, ал дүйнөнү жана өзүнүн эне тилинде гана бөтөнчө, кайталангыс туюнтат. Автор адамдын дүйнөтаанымынын калыптануусунда тилдин ээлеген ордуна өзүнчө токтолуп өтөт. Айлана-чөйрө, дүйнө тууралуу маалыматтын көбүн адам тил аркылуу алгандыктан, ал ар кандай материалдык дөөлөттөрдүн алкагындагы сыяктуу эле өзүнүн рухий, интеллектуалдык, социалдык керектөөлөрү үчүн түзүп алган түшүнүктөрдүн да алкагында жашайт. Адатта, тигил же бул адамдын кебинде кандайдыр бир сөз, сөз тизмеги, туюнтмалар басымдуулук кыларын байкоого болот. Ошентип, ага толгон-токой маалымат сөз аркылуу келгендиктен, адамдын коомдогу ийгилиги көбүнесе анын сөз билгилигине ("Сөз билген колко бербейт"), кеп маданиятынын денгээлине да ("Адеп башы - тил") байланыштуу болот. Демек, кызыл тилдин мухитине сүнгүп кирмейин, анын купуя сырларын кылдат изилдеп билмейин ("Миң адамдын атын билгенче, бир адамдын сырын бил") адамдын акыл-эс таанымы анча өрүштөнө албайт. Ошондуктан, абалкылар: "Бийиктөө үчүн тереңдөө керек" дешкен деген тыянакка келген.

Автор этнолингвистика маселесине көбүрөөк басым жасап

---

1. С. Иптаров. Кут билим, 12.02.2002.

келип элибиздин улуттук дүйнө бейнесин, анын философиялык жана социалдык негиздерин так айкындоо курч коюлуп турган чакта элибиздин эне тилде катылган дүйнө тууралуу ой-топтомдоруна саресеп салып көрүү да жүйөлүүдөй туюлат деген түшүнүгүн ортого салат. Автордун ишениминде тилдеги бардык эле көрүнүштөрдү бир гана мыйзамченемдүүлүк, бекем эреже же ыкма менен түшүндүрүп коюу мүмкүн эмес. Ошондой болсо да айрым тилдик үлгүлөрдү: тыбыштарды, сөздөрдү, сөз айкаштарын, макал-ылакаптарды, аңыз-уламыштарды, ыр түрмөктөрүн ж.б. тилдик көрүнүштөрдү этнолингвистикалык өңүттөн талдап көрүү элибиздин улуттук маданияты менен менталитети жөнүндө тереңирээк билүүгө жол ачат. Аларда элдин дүйнөгө болгон көз карашы, коомдук түзүлүштүн бейнеси, доордун идеологиялык көз карашы ж.б. шүүдүрүмдүн тамчысынан бүт аалам чагылып көрүнгөн сыңары, бажырайып көрүнүп турат. Анын пикиринче тил сыры - адамзаттын эң абалкы жана эң татаал, купуя сырларынын бири: эгер ал ачылса,

балким, анда кылымдар катып жаткан, атүгүл жок болуп кетти деген билимдер менен түшүнүктөр кайра ачылар эле.

Кыргыз этнопедагогу С.Иптаровдун төмөнкүдөй ой-тыянактары кызыгууну туудурбай койбойт: "Эмгек, эмгекчил, эмерек сыяктуу түшүнүктөр акыйкатта сандык натыйжаны сыпаттап тургандыгы талаш туудурбас. Ошондуктан, бай Жакып Манасты Ошпурга бергенде: "Муну эмгекке үйрөт, мал бакканды билсин" дебестен, "Сөөгү бышып катыксын, сөз айтууга жатыксын" деп табыштайт. Бул жагдай биздин педагогикалык, өзгөчө идеологиялык ураандарыбызда ишмердиктин кайсы түрүнө басым коюп, адам наркын кандай көрсөткүчтөр менен баалап аныктоо керектигин таасын нускап турат. Себеби, кыргыз дүйнө бейнесинде: "Адамды адам кылган - эмгек" деп, сандык натыйжага умутулган иш-аракетке эмес, "Адамды адам кылган - өнөр, тил" деп б.а. сапаттык натыйжаны жаратуучу ишмердикке төр берилип келген. Ошондуктан, "Чыныгы жигитке 70 өнөр да аздык кылат".

Автордун терең ишениминде кыргыздардын амандашкандан кийин эле озунуп "мал-жандын эсендигин" сураганы ("мал-жан тынчпы"), "Мал боор эт менен тең" деп, аны бөтөнчө жакын тутканы тегинден болбосо керек. Ушул сыяктуу элдик диний ишенимдерде да дүйнөнү таанып-билүүнүн өзүнчө жөнү иштелип чыккан. Ай-ааламдын жаралышын кыргыздар үч баскычта караган: Жараткан - Жаратылыш - Жаран. 1. Жараткан-бар-бирликти өз кудурети жана каалоосу менен жасап чыккан, б.а. жараткан субъект. 2. Жаратылыш-өсүш, өзгөрүш, өнүгүш деген сыяктуу өзүнөн өзү жаралып, жаңыланып, кубулуп турган объект. Ошондуктан жаратылыш кубулуштары дейбиз. 3. Жаран - акыл-эстүү макулук. "Манаста" айтылгандай, жаран - бир нерсени эсинде сактап калууга жана аны андан ары өз урпагына өткөрүп берүүгө жөндөмдүү адам: "Жабыратып айтабыз, Жарандардын көөнү үчүн" деп чечмеленет макалада.

Кыргыз этнопедагогикасынын адис аалымы А.Алимбеков менен белгилүү кыргызтаануучу элдик педагог А.Акматалиев "Кыргыз эл педагогикасы: изилдөөлөр, табылгалар" (1998) деген китепте элдик педагогиканын олуттуу маселелеринен болгон анын принциптерин ("Элдик тарбиянын эреже-жоболору жана принциптери") илимий негизде аныктоого басым жасашат. Алардын пикиринче кыргыз элинин салттуу тарбия маданияты: 1) табиятка шайкештик, 2) тарбиялануучунун курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу, 3) баланын инсанын урматтоо менен ага коюлуучу олуттуу талаптардын биримдигине жетишүү сыяктуу принциптерине негизделген [1, 54 б.].

А.Алимбеков "Кыргыз этнопедагогикасы" ( I бөлүк. 1996) [2] деген эмгегинде элдик педагогика - бул баарыдан мурда, тигил же бул улуттун социалдык турмушунун практикасы, таалим-тарбия жаатындагы предметтүү, жөрөлгөлүү иш-аракеттеринин системасы... Элдик педагогика - бул улут-улут болуп калыптанга чейин эле узак мөөнөт жашап, белгилүү географиялык жана тарыхый шарттардын, элдин керектөөлөрүнүн негизинде өнүгүп-өркүндөп, адамды муундан муунга мурасталган идеялардын, ишенимдердин, ыймандык нарк дөөлөттөрдүн духунда тарбиялоого багытталган эмпирикалык

билимдердин жана иш аракеттердин бөтөнчө системасы деп аныктама берет (7 б.).

Автордун пикиринче эгерде элдин рухий жактан өнүгүшү үчүн кайдыгер кароого мүмкүн болбогон, атүгүл анын тагдыры үчүн олуттуу мааниге ээ болгон бөтөнчө кубулуштар бар десек, анда алардын сыр түйүнүн чечмелөөчү илимдин жаралышы да мыйзамченемдүү зарылдык. Этнопедагогика илиминин жаралышы дал ушул мыйзамченемдүүлүктөр менен түшүндүрүлөт деген корутунду чыгарат. Ал элдик педагогика менен этнопедагогиканын өз ара бөтөнчөлүктөрүн тактоо иретинде белгилүү этнопедагогдордун эмгектерине таянып төмөнкүдөй тыянакка келет: "элестүү айтсак, эгер "элдик педагогика" жана "этнопедагогика" деп эки хрестоматиялык жыйнак түзүлө турган болсо, анын биринчисинде элдик педагогикалык мазмундагы оозеки чыгармалар, үрп-адат, каада-салттардын кыскача баяндамалары орун алмак, ал эми экинчиси ошол тарбиялык салттарды, орошон ойлорду илимий талдоого алган эмгектерден турмак" (8 б.).

А.Алимбеков "тарбия" жана "тарбиялоо" түшүнүктөрүнө түшүндүрмө берүүгө аракет жасайт. Анын пикиринче "тарбия" деген

- 
1. А.Алимбеков. Китепте: "Кыргыз эл педагогикасы: изденүүлөр, табылгалар". Б., 1998,
  2. А. Алимбеков. Кыргыз этнопедагогикасы. Б., 1996.

жалпы түшүнүктүн семантикалык мааниси бардык түрк элдеринде бирдей, башкача айтканда, инсанды өнүктүрүү, өстүрүүгө байланышкан педагогикалык кубулуштарды жалпылоо маанисинде колдонулуучу чулу түшүнүк. Ал эми "тарбия" деген уңгу сөзгө - лоо мүчөсү жалганганда инсандын көп кырдуу сапаттарын калыптандыруу, өстүрүү процессин, мыйзамченемдүүлүктөрүн мүнөздөөчү түшүнүккө айланат. Жалпылап айтканда, кыргыз элиндеги "тарбиялоо" түшүнүгү баланы багуу, кароо, анын акыл-эсин өстүрүү, ден соолугун чыңдоо, аны өрнөктүү жүрүм-турум адаттарына үйрөтүү дегенди билдирет (45 б.).

Кыргыз этнопедагог илимпозу С.Рысбаевдин "Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы" (2006) [1] аттуу эмгеги кыргыз этнопедагогикасынын тарыхында эң алгачкылардан болуп балдар оозеки чыгармачылыгындагы педагогикалык идеяларды жана ойлорду чагылдыруу жана ошонун негизинде бүгүнкү балага таалим-тарбия берүүнүн жол-ыкмаларын үйрөтүүнүн милдетин аркалайт. Аталган эмгекте жаш жеткинчектерге дүйнөтаанытуунун жана таалим-тарбия берүүнүн элдик принциптерин, методдорун, тарбиянын түрлөрүн бирдиктүү бир системага салуу жана жалпылоо, философиялык-педагогикалык анализге алуу жана синтездөө өңдүү кыргыз этнопедагогикасынын глобалдуу маселелери камтылган. Автор эмгегинде дүйнөлүк жана кыргыз педагогика илиминин баштоочуларынан болгон көрүнүктүү инсандардын эмгектерине таянат, ушу

кезге чейинки салттуу педагогика, этнопедагогика жана балдар фольклорундагы элдик педагогикалык идеялар, ойлор жөнүндөгү изилдөөлөрдү илимий иликтөөгө алат.

Доцент С.Рысбаевдин илимий изилдөөсүнүн жаңычылдыгы катары кыргыз этнопедагогикасында илимий педагогикага салыштырма кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын негизиндеги элдик тарбиянын принциптерин жана методдорун иштеп чыккандыгы болуп саналат. Ага элдик педагогиканын төмөнкү принциптери көрсөтүлөт: тарбиянын чөйрө, практикасы менен байланыштуулугу, тарбиянын аң-сезимдүүлүгү, эл менен бирге болуу, баланы жаш курагына жана жеке өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо, элдик салттарды сактоо, бузбоо жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды эске алуу. Кыргыз элдик жомокторунун негизиндеги тарбиянын бир канча методдорун аныктап келип, алгачкы калыптандыруу методдору катары төмөнкүлөрдү эсептейт: аңгемелешүү, кеңеш айтуу, үйрөтүү, ынандыруу, түшүндүрүү, өрнөк көрсөтүү, антка туруу, убаданы аткаруу. Ал эми таасир этүү методдоруна: сурануу, эскертүү,

---

1. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. Б., 2006.

уюткаруу, тыюу, бата берүү, буюруу, кубаттоо, какшыктоо, зекүү, коркутуу, жазалоо өңдүү элдик ыкма-усулдарды атаса, элдик тарбиянын текшерүү методдору катары сыноо (акыл сынагы, күч сынагы, адебин сыноо), талап кылуу, тапшырма берүү, мелдештирүү, текшерүү жана өзүн өзү текшерүү өңдүү жол-ыкмаларды көрсөтөт. Эмгектин авторунун пикиринче эл ушул сыяктуу талаптарды ишке ашыруу үчүн өзүнүн педагогикалык маданиятында таасир этүү методунун бекем системасын иштеп чыккан. Алардын түшүнүгүндө элдик маданиятты, салтты орундатпоо, четке кагуу - ыймансыздык деп түшүндүрүлгөн. Элдик маданий, педагогикалык салттар анын көөнөрбөс нравалык баалуулуктары, этикалык-нравалык нормалары, т.а. моралдык кодекстери болуп кызмат аткарган. Аларда таасир берүү аркылуу элдик тарбия-таалимдин технологиясы жатат (173 б.).

Кыргыз этнопедагогунун этнолингвистиканы эске албоо, элдик макал-лакаптардын, табышмактардын өзөгүндөгү этнопедагогикалык идеяларды эзелки кыргыз элинин экзотикалык турмуш үлгүсү катары гана карап, аларга кургак адабий-лингвистикалык талдоо жүргүзүү менен чектелүү, баланын улуттук маданий дөөлөттөрдү билип чоңоюу курагында үйрөтпөөнүн кесепети - мектепте эне тилинен билим жана тарбия берүүнү жылаңач хаоско, андан ары космополитизм менен маңкүртчулукка алып барбай койбойт дегени окуу китептерин жана программаларын түзүүдөгү эски ыкма-жолдорду тутунган идеяларды, багыттарды ойлондулары шексиз.

Автор элибиздин улуттук психологиясында сөзгө өзгөчө маани берүү маданияты бекемделгендигин дагы бир ирет эске салып келип, бул кылымдар

бою жоокерчилик заманда өз жазуусун колдонбой, унутка калтырып, элдик чыгармачылык анын улуттук феноменалдуу белгиси катары кабылданганы түшүнүктүү экендиги, ошол себептен элдик көркөм сөз урпакты тарбиялоо-өстүрүү, жетилдирүүнүн элдик институтунун негизги милдетин аткарып келгендигин баса белгилейт. Изилдөөчүнүн тарбия-таалимдин күчү - сөздө, сөз кандай болсо- таалим-тарбия ошондой болот; туура сөз осол адамды да ийге салат, эсине келтирет, элибизде сөзгө туруу, сөзгө ийменүү, сөзгө сынуу, сөзгө жыгылуу күчтүү болгон деп айтканы бүгүнкү илимий-техникалык прогресстин заманында да элдик оозеки чыгармачылыктын баланы эл-жерин сүйүүгө, мекенчил болууга тарбиялоодо, адеп-ыйманга үйрөтүүдө миң жыл илгери кандай болсо бүгүнкү күнү деле күчүндө экендигин түшүндүрүп жеткирүүнүн далалаты.

Илимпоз С.Рысбаевдин эне тилибизди жана төл адабиятыбызды окуп-үйрөнүүгө жаңыча концептуалдуу көз карашта мамиле жасоо, элдик тилдин, дүйнөтаануунун жана таалим-тарбиянын казынасы болгон оозеки адабиятты, анын ичинде, элдик балдар жомокторун, балдар ырларын, макал-лакаптарын, накыл кептерин, табышмак-жаңылмачтарын окутууда алардын адабий-лингвистикалык табиятынан мурда дүйнөтаануучулук жана таалим-тарбия берүүчүлүк мазмунуна өзгөчө көңүл буруу жана андагы элдик педагогикалык идеяларды орундуу, максаттуу колдонуу менен мектепте эне тилин окутууну этнопедагогикалык нукта өркүндөтүү проблемасын кыргыз педагогика илиминин алдында учурдагы актуалдуу проблема катары коюу жана илимий-методикалык негизде чечүү зарылдыгы көрүнөт деген пикири проблеманын канчалык актуалдуу экендигин дагы бир ирет тастыктайт.

Эмгекте кыргыз баласынын сүймөнчүлүгүнө айланган жомоктордун дээрлик баары автор тарабынан этнопедагогикалык негизде терең иликтөөгө алынып, алардын элдүүлүгү, баланы тарбиялоодогу дидактикалык ролу, ушу бүгүнкү күнгө чейинки актуалдуулугунун себептери чеберчилик менен илимий негизде чечмеленип берилет. Автор изилдөөсүндө балага таалим-тарбия берүүдө элдик педагогиканын жогоруда аталып өткөн принциптерин жана усул-ыкмаларын канткенде өндүрүмдүү пайдалануу менен максималдуу ийгиликке жетүүнүн жол-жоболорун далилдүү көргөзө алган деп айта алабыз.

Кыргыз этнопедагогика жаатында таанымал аалым А.Калдыбаева өзүнүн "Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар" деген эмгегинде төкмө акындар Барпы, Жеңижок, Калык ж.б. чыгармачылыктарында элдик педагогикалык идеялардын чагылдырылышын чечмелеп берген.

в) Илимпоз-филологдордун этнопедагогикалык тенденциялар жөнүндө көз караштары

1949-жылы жарык көргөн IX класстын "Кыргыз адабияты" окуу китебинин авторлору З.Бектенов жана Т.Байжиев [1] айтылуу Низами Гянджеви менен Алишер Навои жөнүндө эң сонун пикирлерин айтышкан. Анда авторлор азербайжан акыны Низами Гянджеви өзүнүн эне тилинен баш тарткан эмес, мыкты поэмаларынын бири "Лайли менен Мажнунду" фарсы тилинде эмес, азербайжан тилинде жазмакчы болсо да, Ширваншах Низамиге жаңы чыгара турган поэмаңды фарсы тилинде жазасың деп буйрук кылган деген кызыктуу бир маалыматты келтиришет. Алар: "Низами адамды өтө жогору

---

1. З.Бектенов, Т.Байжиев. Кыргыз адабияты". Орто мектептин IX классы үчүн хрестоматия окуу китеби. 2-басылышы. Б., "Мектеп", 1993.

баалайт. Ал элдин оюн изилдеп, ага эркиндикти каалайт. Адамды кордоочу алдамчылыкка, өң карамалыкка, кара өзгөйлүккө, кошоматчылыкка каршы күрөшкөн. Низами - өз элинин, өз өлкөсүнүн улуу патриоту" деп улуу акынга зор баа беришкен. Акындын кээ бир поэмалары Күнчыгыш элдерине абдан сиңип, фольклорду, өз авторунун (Низаминин) атын унутта калтырган. Авторлордун кыргыз элинин кээ бир ырчылары "Лайли менен Мажнунду" ыр түрүндө жатка айтышкандыгы тууралуу кызыктуу маалыматын башка бир адабий, илимий булактардан жолуктура бербейбиз. Низаминин атактуу беш поэмасынын бири "Хосров менен Ширинди" акын Алыкул Осмонов кыргыз тилине которгон деген өңдүү баалуу маалыматтарды бул окуу китебинен алабыз (267-270 б.б.).

Авторлордун пикиринче Алишер Навои өз заманындагы араб, фарсы тилдериндеги кенчтердин баарын сын көз менен карап, кайра иштеп чыккан. Навоинин чыгармаларынын ичинен "Чардиван" аттуу лирикалык төрт жыйнагы жана "Хамсе" аттуу беш ири поэмасы көрүнүктүү орунду ээлейт. Навоинин чыгармаларынын акындык стили өтө бай жана ар түрдүү. Маселен, "Чардиван" деген лирикалык ырлары эки, төрт, беш жана алты саптан турат. Навоинин тилеги жана ою - адамды сүйүү, эл үчүн кам көрүү. Анын чыгармасы ушул гуманисттик идеясы менен унутулгус болуп эсептелет (283 б.). Ошондой эле окуу китебинде "Хосров менен Ширин" жана У.Абдукаимовдун котормосундагы "Лайли менен Мажнун" поэмаларынан үзүндүлөр келтирилет.

Авторлору С.Мусаев, Ж.Таштемиров болгон орто мектептин IX классынын "Кыргыз адабияты" окуу китебинде (1990) Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" поэмасына кенен мүнөздөмө берилет. Алардын пикиринче "Кутадгу билигдин" авторунун негизги максаты - адам мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы оң-терс, жакшы-жаман сапаттар жөнүндөгү өз ой, түшүнүктөрүн баяндоо. Ошон үчүн поэманын мазмунун дидактикалык мүнөздөгү ыр саптары түзөт.

Адабияттаануучулардын пикиринче акын поэмасын жазган тарыхый шарттагы өз чөйрөсүнө таандык түшүнүктөрдү чагылдырган көз караштардагы оң менен терске берилген баа көп жактан энөө, таптык кызыкчылыктар эсепке

алынбайт, демек реалдуулукка эмес, кыялга негизделген. Ошондой болсо да автор өз ойлорун айтууда башкы булак жана таяныч катары прогрессивдүү элдик көз караштарды пайдалангандыктан турмуш чындыгына жакын турган түшүнүктөр чыгарманын негизги мазмунун түзөт. Мунун далилдерин поэмадагы адилеттиктин, калыстыктын, акылдын, билимдин мааниси ж.б. окшогон көптөгөн багыттагы ой-түшүнүктөрдөн кеңири жолуктурабыз. Окуу китебинде: "...автор чыгармасын кандай тамга менен жазганы белгисиз. Белгилүү түрколог С.Е.Малов акын поэмасын араб тамгасы менен эле жазып, Кашкар ханына тартуу кыларда уйгур тамгасы менен көчүрүлсө керек деген жоромол айтат" деген кайчы пикирди жаратчу ой-пикир да орун алат [1, 177-179 б.б.].

Белгилүү кыргыз адабияттаануучу, академик А.Эркебаев Жусуп Баласагунинин "Кут алчу билим" поэмасы жөнүндө: "...чыгармада эл башкаруунун мыйзамдары жана эрежелери, бектерге кызмат кылуунун жолдору, үйлөнүү, балдарды тарбиялоо, этикет эрежелери да көңүлдөн сырткары калган эмес. Жалпылап айтканда, биздин колубузга ошол замандын бийиктигинен туруп дин жана космология, психология жана этика, педагогика жана саясат маселелерин терең талдап, жаркын чагылдырган энциклопедия, адам акылынын ой бермети, асыл туундусу келип жеткен" деген оюн айтат. Анын пикиринче "Кут алчу билимдеги" Өткүрмүштүн образы аркылуу өз чагылышын тапкан аскетизм жана кембагалчылыктын артыкчылыгы, бул дүйнөнүн опасыздыгы, тигил дүйнөнүн жыргалы, түбөлүктүүлүгү идеясы кийин (XI-XII кылымдарда) айрым түрк тилдүү чыгармалардын өзөктүү темасына айланган. Сөз Кулкожоакматтын (Акмат Ясавинин) "Дивани хикмат" ("Санат-насыят китеби"), Адиб Акмат Жүгинекинин "Хибат ал хакаик" (Акыйкат мөмөлөрү), Сулайман Бакырганинин "Акыр заман китеби" сыяктуу поэтикалык чыгармалары тууралуу болуп жатат.

Окумуштуу-филолог орто кылымдардагы түрк адабияты жалаң эле мактоо-даңктоо же акыл-насаат айтуу багытындагы поэтикалык чыгармалар эмес, Библиянын жана Чыгыштын белгилүү сюжеттерине негизделген махабат поэзиясынын үлгүлөрүн да жараткан деп келип, аларга Кутбдун "Хосров менен Ширин" поэмасын, Хорезминин "Мухабат намесин", Алинин "Юсуф баянын" (XIII-XIV к.к.) кошот. Кыскасы, деп корутунду чыгарат академик, орто кылымдардагы түрк тилдүү поэзия мазмун, форма, стил жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, бир (оозеки) абалдан экинчи (жазма) абалга өткөн, айрым үлгүлөрү классикалык деңгээлге жетип, жалпы адамзаттык маданий казыныга айланган. Биз бул мураска сыймыктануу менен бирге аны, албетте, азыркы түрк тилдүү калктардын кайсы биринин жеке энчиси эмес, орток маданий мурасы катары кароого тийишпиз. Анткени, ал учурда азыркыдай этностук жана тилдик жиктелүү болгон эмес, тек түрк урууларынын жамаатташтыгы, бирдиги өкүм сүргөн... Орто Азиядагы түрк тилдүү калктардын этникалык, тилдик жана саясий тарамдалуусу, өз-өзүнчө болуп калыптануусу XV-XVI кылымдарда башталган. Ошого жараша алардын поэзиясы да өз алдынча тилге,

улуттук өң-түскө, айырмалуу белги-сапаттарга ээ болгон. Муну кыргыз поэзиясынын орто кылымдардан берки тарыхы да

---

1. С.Мусаев, Ж.Таштемиров Кыргыз адабияты. Орто мектептин IX классы үчүн окуу китеби. Ф., "Мектеп", 1990.

тастыктайт...Ал поэзия XX кылымга "акындар поэзиясы" деген ат менен жетти [1, 5-11 б.б.]. Автор кыргыз элинин ак таңдай ырчылары жана ойчулдары Кет Бука (XII-XIII к.), Токтогул ырчы менен Толубай сынчы (XIV к.), Асан Кайгы (XV к.) ж.б. тууралуу баалуу илимий тыянактарын кыргыз этнопедагогика жана жалпы эле түрк тилдүү адабият коомчулугуна сунуш кылат.

Белгилүү окумуштуу-философ, профессор Ш.Б.Акмолдоева өзүнүн "Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса "Манас")" (1998) деген эмгегинде эмгекти сүйүүнүн мааниси барчылыкка гана алып келбейт, адамдагы бекерчилик менен жалкоолуктан гана арылтуу эмес, ошондой эле адамдагы жеке аруу сапаттарды калыптандырат. Ошону менен бирге милдетти түшүнүүгө үйрөтөт, күжүрмөндүүлүк жана эрдик сапаттары иштелип чыгылат. Байыркы адамдын жеке аруу сапаттары, моралдык баалуулуктары жана нормаларынын ичинен өзгөчө орунду күжүрмөндүүлүк ээлейт. Бирок күжүрмөндүүлүк өзүнчө эле эмес, а мүнөздүн башка бир оң жана терс касиеттери менен салыштыруудан келип чыгат. Булардын ичинде "күжүрмөндүүлүк - коркоктук" деген оппозиция маанилүү болуп саналат. Эр жүрөктүүлүк - эпикалык баатырдын аныктоочу сапаты деген бүтүм чыгарат [2, 199 б.].

Автордун ишеними боюнча адамдын гармониялык жашоосунун өзү акылмандык болуп саналат. Ошондуктан байыркы түпкүлүктүү коомдо байыр алган руханий маанидеги баалуулуктардын ичинен жашоо-турмуштун тажрыйбалуулугу катары акыл-эс, билим катары, өз ара түшүнүүчүлүктүн кадамы катары "акылмандуулукту" көрсөтүүгө болот. Байыркы адам үчүн акылмандуулук сөзсүз түрдөгү баалуулук болуп келген, ошол эле учурда маңыроолук, билимсиздик, түркөйлүк сөзсүз эле жамандык катары каралган [2, 202 б.].

Байыркы кыргыздардын этикасы анын негизи бактылуу болууга умтулуу моралдык принциби жаткан кандайдыр бир баалуулуктардын стимулдарынын, нормаларынын, эрежелеринин системасы катары келет. Ошондуктан байыркы кыргыздардын этикасын оң мүнөздөгү эвдемонизм этикасы катары, ал эми бүтүндөй бир көз карашты дүйнөтаанымдык жана жашоо-турмуштук катары мүнөздөөгө болот [2, 211 б.].

Көрүнүктүү адабияттаануучу, профессор С.Байгазиев өзүнүн "Орхон-Энесай осуяттары" аттуу макаласында [3] байыркы кыргыз элдик педагогикасы маселесин илимий иликтөөгө алат. Кыргыз этнопедагогунун пикиринче энеге татыктуу болууга уул гана умтулбастан, эне да уулунун эне-атасына жана эл-журтуна опаасы

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы, I том. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
2. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса "Манас". Б., Илим, 1998.
3. С. Байгазиев. Орхон-Энесай осуяттары. Кутбилим, 29.04.2005.

тийген адам болуп өсүшүн тилеген, күткөн жана ошол нукта тарбия-таалим жугузган. Уулу күткөнүндөй, тилегениндей эр азамат болуп чыкса, эне бактылуу болгон. Мына ошон үчүн Күл-Тегиндин эстелигинде: "Умай энедей каныша энемдин багына иним Күл-Тегин эр атын (наамын) алды" делип, сыймыктануу менен жазылып жатат. Демек, Күл-Тегиндин ийгилиги - эненин багына экен. Мунун өзү жогоруда айтылган, эне - түрк уулунун татыктуу, ар намыстуу жашоосунун бийик чен-өлчөмү жана аны түп жактан шыктандырып турган кудуреттүү күч деген ойдун тууралыгына күбө өтүп турат.

Автордун ишениминде ташка чегилип жазылган мына ушул окуялар тарыхый изилдөөлөр аркылуу такталган, турмушта болуп өткөн тарыхый чындык. Бул жерде сөз VI кылымдын орто ченинде Монголиядан Каспий деңизине чейинки мейкиндиктерде, башкача айтканда, байыркы Туран аймагында орногон биринчи Чыгыш Түрк каганаты жөнүндө болуп жатат деп тактап өтөт. Ушул тарыхты ташка чектирген Билге каган ошол каганатты курган, башкарган ата-бабалары Бумын, Истеми кагандардын эрдиги менен көкүрөгү толо сыймыктанып отурат. Билге каганда тарыхый эс-тутум күчтүү өнүккөн. Жети атаңды тааны дейт эмеспи, кыргыздарда да. Билге кагандын акыл-эси үчүн Бумын менен Истеми бабалар түрк мамлекетинин символу өңдүү жана даанышмандыктын, калыстыктын өрнөгү. Жазууда ата деген дал ушул Бумын менен Истемидей акылман, алп, насааттуу, нарктуу, буйругу калыс, түз болуш керек дегендей идея бугуп жатат. Түрк уулу үчүн ата-баба деген тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Кыргызда айтылган "Ата - аскар тоо" деген сөз бекеринен эмес. Уул атанын багытынан адашканда, ата наркынан ажыраганда үй-бүлөдөн да, эл-журттан да күч тайыйт, атүгүл мамлекет кулайт. "Андан кийин уулдары да кан болгон эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду. ... Акылсыз каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз жаман болгон эле...Түрк калкынын элдүүлүгүнүн, мамлекетинин биримдиги учуп кетти (бузулуп калды)" делип жазылат, андан ары ошол эле жазууда. Бул жерде сөз VI кылымдын аягында, VII кылымдын баш жактарында биринчи чыгыш түрк каганатынын кулашы баян этилип жатат. Күл-Тегиндин эстелигиндеги жазуунун автору каганаттын бузулуп, кулашынын себебин биринчи иретте, уулдардын атасындай боло албагандыгынан, кийинки тукумдан ата наркын, ата салтын жолдой албагандыгынан, түрк канынан, түрк бектеринин бабалардын калыс мыйзамдарын колдоно албагандыгынан көрөт деген бүтүмгө келет этнопедагог аалым.

"Орхон-Энесай педагогикасындагы дагы бир метод,- деп тактоого алат С.Байгазиев - бул өзүнүн жеке өрнөгүнүн мисалында балага тарбия-таалим берүү. Бул - маселен, Элбилге эненин индивидуалдуу энелик үлгүсү, жекече нарктуу жүрүм-туруму. Ошон үчүн уулу сыймык менен "Умай энедей каныша энем" деп урматтап, Умай энеге салыштырып, ташка чегип отурбайбы. Дагы кошумча, жанагы Йаглакар атанын жекече мисалын, өрнөгүн эстеңиз". Автордун пикиринче атанын атуулдук, каармандык жолун жолдоого тарбиялоо үчүн практикалык түрдө көргөзүү, көнүктүрүү, машыктыруу ыкмасы колдонулган. Илгерки кыргыз-түрк жоокерчилик заманында аталардын өмүрү ээр үстүндө өткөндүгү белгилүү. Аталар уулдарды, агалар инилерди жортуулдарга ала жүрүп телчиткен, мээнет кылганга көнүктүргөн. Орхон-Энесай жазууларында мындай көрүнүштөрдүн мисалдары сейрек эмес. Барлыктагы экинчи эстеликтеги: "Даңктуу тутук агам мени киши кылды", - деген жазууну эске түшүрөлү. Кыскасы, илгери балдарды ата салтында тарбиялоо мына ушинтип, практикалык ишмердикти уюштуруу амалдары менен да жүзөгө ашырылып турган. Ырас эле "Ата көргөн ок жонот", "Атаны көрүп уул өсөт" деген накылдар чындык эмеспи деген тыянак чыгарат автор.

Профессор С.Байгазиев "Ташта жазылган аталар же Орхон-Энесай рун жазууларындагы атага байланышкан педагогикалык ойлор" аттуу макаласында [1]: "Түрк коомунда эне менен ата эч убакта бири-биринен ажыратылып каралган эмес. Орхон-Энесай жазууларында эне менен катар эле, Ата түшүнүгүнүн статусу да өтө жогору. Ата деген да, бул жерде уулдун жүрүм-турумун, жашоо мүнөзүн, атуулдук ишмердигин ченей турган жогорку нравалык чен-өлчөм катары чыга келет. Тээ байыртан бери түрк дүйнөсүндө "Ата-мекен, эне-нур" деген макал жашап келет" - деп жазат. Андан ары автор "түрк уулу үчүн ата-баба деген тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Кыргызда айтылган "Ата - аскар тоо" деген сөз бекеринен эмес. Уул атанын багытынан адашканда, ата наркынан ажыраганда үй-бүлөдөн да, эл-журттан да күч тайыйт, а түгүл мамлекет кулайт" деген бүтүмүн чыгарат.

Илимпоз-филолог VII-VIII кылымдарда жаралган "Коркут ата китебиндеги" "Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун, ата белинен өнгөнүнөн өнбөгөнү жакшыдыр. Эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшыдыр", кыргыз акылманы Калыгулдун: "Жаман болгон баланын, атасы жакшы болсо да, төө үстүнөн ит кабар" деген өңдүү накылдары тастыктагандай, рун жазууларындагы "ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун" бечелдиги, кесепети бир кезде түрк

---

1. С.Байгазиев. Ташта жазылган аталар же Орхон-Энесай рун жазууларындагы атага байланышкан педагогикалык ойлор. ZAMAN Кыргызстан, 24.06.2005.

мамлекеттүүлүгүн, элдүүлүгүн, түрк биримдигин мүдүрүлткөн делип, жогору жакта эстеликте жазылып жатпайбы деген пикирин сунуштайт. Ал биологиялык гана тукум улоочу эмес, уул баарынан мурда атанын калтырган мурастарын, руханий дөөлөттөрүн жана атуулдук-патриоттук нарктарын

сактоочу, улантуучу, айбалтаны аштоочу, калың журтту баштоочу, белге таңуу кылуучу тирек. Анан калса уул атага гана эмес, элге-жерге таандык ("Элге кызмат эткениң - улуу урматка жеткениң"), уул - ата үчүн эң жогорку асылнарк. Ошол үчүн ата көрдө жатса да "Уулумдан айрылдым" деп бакырып турбайбы деп жазат этнопедагог.

Адабияттаануучу аалымдын пикиринче тарбия, тарбиялоо адамзат коомундагы түбөлүктүү категория. Коомдо муундар аралык өтмө-катыштыктын мыйзамы сакталып турганда гана коом коом катары, мамлекет мамлекет катары жашап турат. Ал эми коомдогу ошол ар качан токтобой жүрүп турган өтмө-катыштык процессинин моторун айлантип турган нерсе бул - тарбия. Макаласын тыянактап жатып автор маанилүү бир жакшы идеяны ортого таштайт: "Орхон-Энесай жазууларынан бала-бакыраны, өсүп жаткан муундарды эне менен атаны пир тутуп, урматтоого тарбиялоонун жолдору, методдору, ыкма-амалдары жөнүндө ачык-айкын көрүнөө турган нерселерди окуш кыйын. Сыртынан караганда андай нерселер көрүнбөгөнсүйт. Бирок эстеликтердеги жазылгандардын логикасын уласак, көмүскөдө катылып жаткан маанилерди жана байланыштарды туя билсек, анда илгерки кыргыз-түрк коомунун педагогикалык системасынын колдонгон инструменттерин ачып чыгууга болот. Бир гана рун таштарынын педагогикалык "кодун" үңүлүп окуй билүү талап кылынат".

Белгилүү адабияттаануучу, профессор А.Акматалиевдин "Байыркы түрк адабиятынын очерки" аттуу эмгегинде Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен тартып "Коркут ата китеби", "Огуз-наме", Махмут Кашкардын "Дивани лүгати ат-түрк", Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим", Кулкожоакмат Ясавинин "Дивани хикмат", "Адиб Акмат Жүгинекинин "Хибатул хакаик", Сулайман Бакырганинин "Акыр заман китеби", Байыркы кыпчактардын "Кодекс куманикус", Кутб Хорезминин "Махабат-наме", "Хосров жана Ширин", Насреддин Рабгузинин "Кысас ул-Анбия", Сайф Сарайинин "Гулистан бит-турки", Захираддин Бабурдун "Бабур-наме" өңдүү орто кылымдык түрк (анын ичинде кыргыз) дүйнөсүнүн адабий мурастарынан болгон көөнөргүс маданий эстеликтер илимий иликтөөгө алынып, жалпы окурмандардын талкуусуна коюлат.

А.Акматалиев кыргыз ырчылар чыгармачылыгынын тарыхындагы өзүнчө көркөм-эстетикалык, таалим-тарбиялык мазмунга мол феномен болгон Жайсаң ырчы, Бука ырчы, Токтогул ырчы, Асан Кайгы өңдүү кыргыздын таланттуу өкүлдөрүнөн турган ырчылар чыгармачылыгын адабияттаануу өңүтүнөн системалуу изилдөөгө алган окумуштуу экендиги белгилүү. Чынгыз хандын уулу Жоочунун өлүмүн угузгандагы Кет Буканын ыры жөнүндө ал XIII к. араб аалымы Ибн-Ал Асирдин маалыматына таянат. Бул, албетте, маселеге жаңыча мамиле катары кабыл алынуусу тийиш. Айгандын жообунун негизинде Чыңгыз хандын акылмандуулугу жана ойчулдугу даана байкалары белгиленет.

Илимпоздун пикиринче айтылуу төкмө ырчы Токтогул жеке Жаныбек хан эмес, өз заманында бет келген ар бир деспотту ашкерелеп, сындап ырдаган

түрү бар. Ал Токтогул ырчы жөнүндөгү кыргыз санжырасынан үзүндү келтирип, анда байыркы теңирчилик динин тутунган кыргыз урууларын күч менен исламга баш ийдирүүгө аракеттенген Амир Темир, Кудаян өңдүү залым хандарды айыптап ырдап чыккандыгы баян этилет. ...Албетте, элдин таламын талашып, деспотторго каршы мындай ырдоо ал учурда жазасыз калмак эмес деп бүтүмүн чыгарат автор [1, 18-19 б.б.]. Адабияттаануучунун ишениминде анын репертуары өтө кенен, өтө бай болуп, адамдын ички толгонууларын эң бир чебер бере алган лирикалар, деспотторго тикеден-тике каршы турган памфлет тибиндеги социалдык-саясий тарыхый төкмө ырлардан тартып улуу эпос "Манасты" алгач жаратуучулардын бири болгон. Ал ушул аты гана сакталып, чыгармалары эбак эстен чыккан недеген залкар жомокчулардан, төкмөлөрдөн тартып, аты, чыгармалары белгилүү соңку кездеги элдик таланттардын бардыгынын төл башында турган улуу талант, улуу инсан [1, 23 б.].

Кыргыз акындар поэзиясынын таанымал иликтөөчүлөрүнүн бири П.Ирисов өзүнүн "Ырчылар чыгармачылыгы" (2004) аттуу эмгегинин "Ырчылык өнөрдүн тарбиялык функциясы" деген бөлүмүндө акындар поэзиясынын (автор "акындар поэзиясы" деген түшүнүктү "ырчылар чыгармачылыгы" түшүнүгү менен алмаштырууну сунуш кылат) таалим-тарбия маселесинде өтөгөн кызматына кеңири токтолот. Анын пикиринче кыргыз фольклорундагы тарбиялык идеяларды чагылткан чыгармалар рухий турмушта канчалык маанилүү жана таасирдүү болгону менен андагы идеялар ырчылар чыгармачылыгында гана жанданып активдүү рол ойной баштаган. Тарбиялык идеялар сүйүү темасындагы ырларда деле жаштардын кулк-мүнөзүндөгү жагымдуу белгилер үгүттөлөт, өлүм жөнүндөгү ырларда адамдык мүнөздүн тирүүлүктөгү кадыр-баркы ырдалып, угуучуларга көрүнөө өмүрдүн улуулугу жөнүндө, жарык дүйнөдө жакшы жашоо жөнүндө өтө таасирдүү ойлорду билдиришкен. Ал эми байыркы көчмөн турмушта да ар бир жашты салттык негизде, б.а. узак тарыхта калыптанган салттык жүрүм-турум

---

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. V т. Кыргыз эл ырчылары. Б., 2002.

эрежелери менен тарбиялоо жашоодогу биринчи зарылдык катары эсептелген. Демек, кандай болгондо да тарбия маселеси - ырчылык жөнүндөгү өзөк маселелерден.

П.Ирисовдун көз карашында тарбиялык функцияда да ырчылар дин же башка рухий турмушка таасир этчү булактардан алыс болуп, элдик салттын тарыхында иштелип чыккан асыл эрежелердин негизинде өз идеяларын жаратышкан. Тарбиялык багыттагы ырлардын тематикаларын талдап көргөндө эле ырчылар чыгармачылыгынын ойногон тарыхый ролу көрүнө калат. Маселен, балдардын акыл-эстүү болуп өсүшү үчүн же бактылуу болуп жашоосу үчүн ал сөзсүз түрдө эмгекти сүйүп, эмгек кылууга жаштайынан үйрөнүп жетилиши керек. Бул аксиомалык чындык дээрлик бардык ырчылардын ырларында бар. Окумуштуу "көчмөндөрдүн турмушунда түрдүү

уруулар ортосундагы же талоончул душмандар менен болгон кагылышуулар эл-жерди коргоого чакырган патриоттук ырлардын чексиз көп пайда болушуна алып келген. Ал көлөмдүү ырлардан тартып эпосторго чейинки бардык ырларда кездешип ырчылардын да, угуучулардын сүйгөн темасы болуп калган. Бул - тарбиялык идеялардын эң орчундуусу жана маанилүүсү" деген тыянак чыгарат.

Ырчылар ата салтына, элдик тарбияга туура келген мүнөздөгү асыл сапаттарды даңазалап, үлгү катары көрсөтүү менен терс мүнөздүү типтерди, жүрүм-туруму начар жалкоолорду үй-бүлөнүн куту боло албаган кыз-келиндерди ашкерелеп ырдашып, тарбиялык идеяларынын өтө таасирдүү болушуна жетишкен. Автор ошондой эле сүйлөөнүн этикасын сактоого арналган ырлар көп кездешерин белгилейт [1, 68-69 б.б.].

Кыргыз фолклористикасынын белгилүү адистеринин бири Т.Танаев (авторлошу Б.Ташполотова) "Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фолклорундагы орду" (2004) деген эмгегинде бүтүндөй кыргыз элине мүнөздүү болгон элдик педагогика доорлор аралыгында үзгүлтүксүз жашап, белгилүү социалдык шартта иштелип чыккан тарбиялоо булактары муундан муунга мурас катары калтырылып, алар элдик салт-санааларда, үрп-адаттарда, традицияларда, принциптерде, эрежелерде, кулк-мүнөздөрдө фолклордук чыгармаларда өнүктүрүлүп, түбөлүктүү өз жашоосун улантып отурган. Авторлор кыргыздын элдик тарбиясы фолклордук чыгармалардын жанрлар арасында аралашып эркин өнүктү, алар өзүнчө системага түшүп, фолклор өзүнүн ички дүйнөсүнө сиңирди, улам мезгил өткөн сайын тереңдетти, байытты, такыр жок болуп кетүүдөн сактап калды деп элдик оозеки чыгармачылыктын ардактуу миссиясын баса белгилешет. Элдик тарбиянын өнүгүшүнө фолклор өзгөчө зор рол ойноп, аткарган коомдук функциясы боюнча бири-

---

1. П.Ирисов. Ырчылар чыгармачылыгы. Бишкек, 2004.

бирин толуктады, анткени экөө тең социалдык турмуштун зарылдыгынан келип чыккан көрүнүштөр, адамдын духовный маданиятын канааттандырган рухий байлыктын натыйжасы деп эсептешет. Алар фолклордун дидактикалык функциясына өзгөчө басым жасашат, анын милдетин түздөн-түз макал-лакаптар, санат-насыят, терме ырлар, табышмактар, куудул сөздөр, элдик сатиралар, эпостор аткарышкандыгынан көрүшөт. Мындай чыгармалардын жаралыш табиятында этнопедагогиканын түрдүү методдору, жаштарды үйрөтүүдөгү педагогикалык көз караштары кыргыздар үчүн кадимкидей эле окуу куралдарынын милдетин аткарып, кийинки муундар аларды уланта беришкен.

Авторлор элдик педагогдорго акындарды, сөз чечендерин, манасчы-жомокчуларды, акылман аксакалдарды, жалпы эле ата-энелерди жана турмуштук бай тажрыйбасы кеңири адамдарды кошушат жана алардын ичинен орчундуу орунду элдик ырчы-акындарга ыйгарышып, алардын педагогикалык

көз караштарынан жаралган санат-насыят, терме ырларындагы жалпыланган, тарбиялык маанисин дагы тереңдеткен формалары жогору турарын баса белгилешет. Т.Танаев менен авторлошунун пикиринче акындардын дүйнөгө болгон көз карашы менен жекече моралдык сапаттары, тарбиялоонун элдик үлгүлөрүн байытуу принциптери - илимий түшүнүк эмес, ошондуктан алардын этикасын, философиясын жана педагогикалык ой жүгүртүүлөрүн илимдин такталган аныктамасында кароого болбойт. Санат-насыят, термелердеги дагы бир педагогикалык маани - акындардын акындык өнөрканасынан жаралган морал менен философия өз ара гармоникалык жактан үндөшүп, адамдын духовный жактан калыптанышына түгөнгүс кубат берип, акылмандуулук менен адептүүлүктүн ортосундагы органикалык байланыш дагы тереңдеп, ошол коомдук эки аң-сезимдин биргелешкен кубаты аркылуу элдик педагогикадагы түбөлүк орун алган акыл менен нравалык тарбиянын өзгөчө методдорун иштеп чыкканга жетишкен деген корутунду чыгарышат эмгектин авторлору [1, 52-62 б.б.].

Белгилүү адабиятчы-түрколог Х.Г.Кор-Оглы "Узбекская литература" аттуу эмгегинде XI-XVI кылымдарды камтыган орток түрк жана андан кийинки (XVII-XIX к.к.) өзбек поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы боюнча илимий негизде иликтөө жүргүзгөн. Анын изилдөөсүнүн көч башын орто түрк доорунун айтылуу инсандары Юсуф Баласагуни менен Махмуд Кашгаринин чыгармачылыгы ээлеп, түрк адабий тилинде жазылган эң алгачкы эмгек катары "Кутадгу биликтин" дүйнөлүк маданияттагы

---

1. Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фолклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.

орду жана адабий, илимий-педагогикалык поэма катары ролу баян этилет. Андан кийинки суфий акын Ходжа Ахмад Ясави жана таалим-тарбиялык жана дидактикалык поэзиянын акын-насаатчысы Адиб Ахмад Югнакинин чыгармаларынын өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн илимий негизде талдоого аракет жасайт.

Х.Г.Кор-Оглы орто түрк доорунун атактуу инсандарынын жолун жолдогон түрк поэзиясынын кийинки көрүнүктүү устаздарынын чыгармачылыгынан кенен маалымат берет. Адабият таануучу Гератка жакын Дехи-Канар кыштагында туулуп өскөн, кылым жашаган, орто түрк поэзиясынын таанымал өкүлү Лүтфинин (1366-1465) чыгармачылыгына токтолуп, анын поэзиясынын өзөгүн махабат жана оптимисттик маанай, достук жана шертке бекемдик, изгилик жана кең пейилдик, тайманбастык жана эр жүрөктүк өңдүү темалар түзгөндүгүн белгилейт. Автор Лүтфинин 1411-ж. жазган 595 бейттен турган "Гүл жана Нооруз" аттуу дастанында акын өлбөс-өчпөс махабатты бир дем менен ырдап жазган, сүйүүнү даңазалоо менен өзүнүн поэмасын дидактикалык нукка салгысы келген деп белгилейт.

Ал орток түрк адабий тилинин жана адабиятын негиздөөчүлөрдүн бири Низамеддин Алишербек Навоинин (1441-1501) поэзиясын кылдат иликтөөгө алып, анын Низами Гянгевиге назира катары жараткан өлбөс-өчпөс "Бештигиндеги" адамдагы боорукердик, адал эмгек, адамзатын сүйүү түбөлүктүү темаларын зор ынтаа менен илимий негизде талдоого алат. Акындын 1500-ж. жазган соңку "Махбуб ал-кулуб" ("Жүрөктөрдүн махабаты") аттуу поэмасы нукура дидактикалык мүнөздө болгондугун баса белгилейт.

Андан соң илимпоз-филолог улуу орток түрк акыны Захираддин Мухаммед Бабурдун (1483-1530) поэзиясындагы жаш муундарга акыл-насаат иретиндеги ойлору жөнүндө өзүнүн оюн сунуштайт. Бабур Чыгыштын улуу рационалисттери Хайям, Хафиз, Саади, Навои ж.б. өндүү эле "ыйык-шайыктардын" көзү ачыктыгын четке кагып, акыл-эс менен таанып билүүнүн түгөнүп бүтпөс жолун даңазалагандыгын илимий, адабий коомчулукка маалымдайт жана тимурид акындын акыл-насаат иретинде жаш муундарга жашоо-турмушка оптимизм менен кароого үндөгөн поэзиясына сын-пикирин айтат. Мисалы, анын төмөнкү ыр саптарындагы:

Улуу болуп мен айтайын, сен ук, иним,  
Бу тирүүлүгүң чымчык экен учуп кетчү, иним,  
Бүгүнкүң кайра кайтпайт билгин, иним,-

деген өндүү эпикурдук чакырыктары акындын жашоонун кыйласы өтүп калган чендеги дидактикалык насааттарынан эле деп белгилейт [1, 23-70 б.б.].

Белгилүү казак фолклористи С.Калиев өзүнүн "XV-XIX кылымдардагы акын-ырчылардын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер" [72] деген эмгегинде XV-XVII кылымдарда өмүр сүргөн казак акын-ырчыларынын поэзиясынан кылымдар сырын, элдин салт-санаасын, ой-өрүшүн, тилек-максатын ачык-айкын туябыз деп жазат. Аны XV кылымдын орто ченинде жашап өткөн казак талаасынын улуу ойчулу, элибиздин коомдук-саясий, алеуметтик ой-пикирлердин көч башы Асан Кайгынын чыгармачылыгынан байкоого болот. Казак аңыздарында Асан куттуу конуш, жакшы жайлоо - "Жерүйыкты" издеп дүйнө кезген даанышман, мекенчил инсан.

Фолклор иликтөөчүнүн пикиринче акындар күнүмдүк көр тириликтин көйгөйлөрүнөн өөдө туруп, көбүнесе заман-доор, өткөн менен келечек, адамгерчилик, жакшылык менен жамандык жөнүндөгү ойлорун, кадыр-нускалуу сөздөрүн айтып отурушкан. Ошондуктан да казак поэзиясында акындар топ баштоочу, акылгөй таалим-тарбиячынын ролун аткарып келген. Алардын чыгармаларынан ой-кыялдын байлыгы, ойдун кең өрүштүүлүгү сезилет. Ал акыл-ойго, терең таалим-тарбияга сугарылган поэзиялык сөз берметтеринен улуттук сапатты чагылдырган маданий байлыктардын тарыхын таанып билебиз.

С.Калиев орто түрк доор поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнөн болгон Казтуган (XV к.), Доспамбет ырчы (1490-1523), Шалкииз Тилеңшиулынын

(1465-1560) басып өткөн өмүр жолу жана чыгармачылыгы жөнүндө кенен баяндайт. "Беш кылым ырдайт" үч томдугунун түзүүчүлөрү М.Магауин менен М.Байдилдаевдин түшүндүрмөсү боюнча Казтуган ырчы болжол менен XV кылымдын 20-30-жылдарында Эдил боюнда көшпели шонжарлар аулетинен чыккан түркий урууларынын журтбашчысы жана баатыры болгон. Акындын биздин күнгө чейин беш-алты гана өлөңдөрү жетип келген. Эдилден сүргүн болгон элине кабыргасы кайышкан ырчы "Кайран менин Эдилим..." деп кейийт. Анын поэзиясынын өзөгүн эл-жери үчүн күйүп-жанган, мекенчил маанайдагы ырлар түзгөн. Баатыр ырчы:

Азамат эрдин баласы  
Жабыкканын билдирбес  
Жамандар мазак кылар деп!-

эр жигиттик ар-намысты бийик тутууга чакырат.

---

1. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М., 1968.

Казак оозеки адабиятынын көрүнүктүү өкүлү, "ары баатыр, ары ырчы" Азов менен Астрахан чөлкөмүндө аз болсо да саз жашап өткөн Доспамбет жырау сөз баштаган чечен, кол баштаган баатыр болгон. Анын:

Эки арыстан жоо чапса,  
Ок кылкандай жаадырса,  
Аккан суудай төгүлсө,  
Бетегелүү сарыарканын боюнда  
Согушуп өлгөн өкүнбөс,-

деген ыр саптарынан жаш жигиттерди эрдикке, эл-жерин баскынчылардан коргоодо жан соогалабай тайманбас чабышууга чакырган жалындуу үгүт-насаат сезилет. Бул саркер ырчынын да көптөгөн ырлары сакталбай калган.

Казак акындар поэзиясынын алыбы, жүз жаш жакын жашаган Шалкииз Тиленшиулы Жайык дарыясынын жээгиндеги Дашти-Кыпчак жерин жайлаган Ногой журтунун эмири Темирдин белдүү билермандарынан болуп калат. Автор акындын ырларынын мазмуну боюнча аны эмирдин колу менен чогуу Крым, Тердик Кавказ, Дон жээктерин аралап келген көрүнөт деген тыянакка келет. Ырчы:

Адил төрө эл баштар,  
Ага жигит кол баштар,

Чечен адам сөз баштар,-

деп жигит "сегиз кырдуу, бир сырдуу" болуп элге камкор болсо экен деген ойду табыштайт. Анын поэзиясынын тематикасынын өзөгүн жакшылык менен жамандык, жакшы дос менен жаман дос өңдүү түшүнүктөр түзөт. Мисалы анын:

Жаманга жакыным деп сөз айтпа  
Күндөрдүн күнү болгондо  
Ошол жаман өз башыңа айгак болот

же

Күлө кире, күңгүрөнүп  
Чыккан достон миң сактан,-

деген ыр саптары казак, кыргыздардын кылым карыткан айтылуу макал-лакаптары менен үндөшүп тургандыгы байкалат.

Фолклорист окумуштуу өзүнүн бул изилдөөсүндө казак (анын ичинде орток түрк поэзиясынын өкүлдөрү да болгон) акындар поэзиясындагы педагогикалык ойлор жөнүндө кенен-кесири баяндап берүүгө аракеттенет [1, 3-25 б.б.]. С.Калиевдин кийинки "Казак этнопедагогикасы" (1993) деп аталган илимий изилдөөсүндө элдик каада-салттар тарбиянын башаты экендигине басым жасалат, адеп-ыйман маданиятынын белгилери жана баскычтары маселелери кенен талкууга алынат. Автор инсанда адеп-ыйман маданиятын калыптандырууда жолдоштук, достук; айланасындагыларды урматтоо; өз ара жардамдашуу сезимдерине калыптандыруу; адамдар менен изги мамиледе болуу; моралдык тазалыгы; сыпайы мүнөздө болуу; белсемдүү эмгектенүү; башка бирөө менен мээрим төгүп сүйлөшө билүү; улуттук салттарды билүү ж.б. сапаттарын бөлүп көрсөтөт [2].

Түркмөн адабияттаануучусу Х.Дурдыевдин пикиринче бир тууган салттардын жана тилдердин элдери ар дайым бири-бирине өз ара жакындыктын сезиминде болуп келишкен. Маданий-рухий табылгалардын мыктылары жалпы орток мүлк катары саналган. 60-ж.ж. "Эдебият ве сунгат" республикалык гезитинин беттеринде Махтумкулинин реализми жөнүндө пайдасыз талаш-тартыш жүргөн. Анын себеби талкуунун катышуучулары башка бир доордо түзүлгөн, башка бир улуттук адабий тажрыйбалардын жана салттардын негизиндеги конкреттүү поэтикалык материядан эмес, чыгармачыл метод катары азыркы маанисиндеги реализмдин принциптеринен карашкандыгында болгон. Анын реализминин маани-маңызы - реалдуу чындыктын глобалдуу проблемаларынын үстүндө акындын ой жүгүртүүсү. Акын чындыкты издейт. Жалпы адамзаттык проблемалардын маани-маңызын түшүнүүгө аракеттенет. Жашоонун маңызы эмнеде? Адамдардын өз ара карым-катышынын гармониясын эмне аныктайт? Өмүр жана өлүм, жакшылык жана жамандык деген эмне?

Дүйнөнү, бүт ааламды айланып учкум келет,  
А бирок, канатым жок - учуу мага буйрубаптыр.  
Түркүн-түмөн китеп окуп, талбай үйрөндүм,  
Бирок аны бүт таанып билүү мага буйрубаптыр.

Акындын ою бир орунда токтоп турбайт. Бул ой белгисиз терең түпкүргө сүңгүп чөгүп, арышын токтотпойт.

Махтумкули, кадыр-баркын бийик кармап инсандын,  
Бу ар-намыссыз дүйнөнүн сыйрып мен бет пардасын.  
Ойлордун деңизинде акыл-эс кайыгымды,  
Чөктүрдүм мен, эми кайра калкып чыга албаймын.

- 
1. Калиев С. XV-XIX кылымдардагы акын-ырчылардын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер. Алматы, "Рауан", 1990.
  2. Калиев С. Казак этнопедагогикасы. Докт. дисс. авторефераты. Алматы, 1993.

Ал үчүн башкы, түйшөлткөн маселе - адам жана дүйнө, адамдын бу курчап турган дүйнө менен өз ара мамилеси.

Жаңжалың көп, дүнүйө, тынып тынчыбаган,  
Бири көптү берсе, экинчиси көп алсам дейт...

Шүмшүктү адамдардын султаны кылып салдың,  
Сыйлап аны байлыгын да, бийлигин да ага бердиң...

Бири кедей жетип-жетпей араң зорго өмүр кечсе,  
Башкалары байлыгы мол, бузукуда күн кечирет ...[1, 118-122 б.].

Акындын гумандуулукка, адамды сүйүүгө сугарылган ойлору жана изденүүлөрү өз мезгилинин күндөлүк-турмуштук проблемалары менен ажырагыс байланышкан. Анын көз караштары татаал жана карама-каршылыктуу. Ал - тыным билбеген ойчул, анын ойлору доордун ири маселелери менен алектенген. Анын чыгармачыл эс-акылы коомдун чечилбеген социалдык кагылышууларында, элдин социалдык түркүн-түмөн түйшүктөрүндө чагылып турат

---

1. Х. Дурдыев. Ковчег разума. Ашхабад, "Туркменистан", 1988.  
Экинчи баптын корутундусу

1. Байыркы Чыгышта тарбиялоону жана окутуп үйрөтүүнү теориялык жактан негиздөөнүн аракеттери болгон. Окутуу менен тарбиялоонун тажрыйбаларын бириктирген, аны теориялык жактан аңдап-туйган эң алгачкы педагогдордун бири атактуу кытай акылманы Конфуций (б.з.ч. 551-479) болгон. Конфуций (Кун Фу-цзы) эң биринчилерден болуп адамды даңазалаган, адамзаттын окутуучусу аталган.

2. Байыркы гректерде негизинен спарталык жана афиналык түрдүү педагогикалык системалар өзгөчөлөнүп турган. Спарталык тарбиянын максаты согушка дапдаяр күчтүү, шамдагай, чыдамкай аскер адамын даярдоо болгон, спарталык тарбиянын жана мыйзамдардын бүт баары согуш үчүн ылайыкташкан. Афиналык тарбия спарталыктардан өзгөчөлөнүп өлкөнүн атуулдары ден соолугу мыкты жана ички дүйнөсү бай болушу керек, анткени ушундай инсандар гана бейкуттукта чогуу жашайт жана зарыл болгондо өз мекенин сактап калат деген ишенимде болгон. Байыркы Грециянын Сократ, Платон, Демокрит, Аристотелң өңдүү философторунун окууларынан көптөгөн педагогикалык ойлордун башатын көрөбүз.

3. Антикалык дүйнөдө да диндин үстөмдүгү өкүм сүргөн, бирок ал элдик мифология менен тыгыз биримдикте болгон, ал эми орто кылымдык католикттик чиркөө, исламдык ортодоксалдык динаят өзүнө өзгөчө укук берип, авторитардык мүнөзгө ээ болгон жана маданияттын эркин өнүгүшүнө кедерги

болуп, диндик догмасын бекем тутунган. Мына ушунун баары илим, билимдин жана маданияттан артта калуусуна алып келген.

4. Европалык маданиятта XV к. баштап дүйнөгө жана адамга карата орто кылымдык диний-догматтык көз караштан айырмаланган көз караш калыптана баштайт. Эң алдыңкы ойчулдар гуманизмдин идеясын жайылтышкан, ал эми адамды эң жогорку баалуулук деп таанышкан. Кайра жаралуу деген доор башталып, бул антикалык дүйнөнүн жоготулган баалуулуктарын кайра калыбына келтирүү, антикалык маданият, билим жана илимдин жетишкендиктерин кайрадан жаңыдан ачуу дегенди билдирген.

5. Илимий-педагогикалык билимдин тарыхый өнүгүүсү бир канча баскычтарды басып өткөн: 1) педагогикалык идеялардын философиялык окуунун агымында келип чыгышы; 2) педагогикалык көз караштардын жана теориялардын философиялык-педагогикалык чыгармалардын чегинде калыптанышы; 3) гипотетикалык жана утопиялык теориялардан педагогикалык практикага жана экспериментке негизделген концепцияларга өтүү.

6. Этнопедагогика - элдик таалим-тарбияны үйрөтүүчү педагогика илиминин бир тармагы болуп саналат. Бул илим салттуу маданият, элдик оозеки чыгармачылык жана санжыра менен түздөн-түз байланышкан. Этнопедагогиканын предмети болуп уруктун, уруунун, элдин жана улуттун педагогикалык маданияты эсептелинет.

7. Этностун башка этностордон айырмалап туруучу мүнөздөмөлөрүнө тили, баалуулуктары жана нормалары, тарыхый эс-тутуму, дини, киндик кан тамган жери тууралуу элестөөсү, байыркы жалпы бабалары жөнүндөгү уламыш, улуттук мүнөз, элдик маданият, тарбия кирет.

8. Этногенез этностордун жер бетинде пайда болуусу, өсүп-өнүгүүсү жана жок болуп кетүү тарыхы жана этностордун өмүр сүрүүсүнүн жана "бар болушунун" себеп-натыйжалаш байланыштары болуп саналат. Биосферанын энергетикалык ландшафты, маданият жана ой жүгүртүү ишмердүүлүгүсүз этногенез болбойт.

9. Кыргыз этнопедагогикасынын предмети - бул кыргыз элинин кылымдардан берки иштелип чыккан таалим-тарбиясынын улуттук системасы. Анын алып жүрүүчүсү болуп кыргыз этносу өзү саналган жана элдик педагогиканын өзөгүн кыргыздардын көчмөнчүлүк жашоо образы түзгөн. Кыргыз элдик педагогикасы жөнүндө сөз болгондо анын эки кыртышы: баланы курчап турган чөйрө - жаратылыш, жашоо шарты, эмгек ишмердүүлүгүнүн түрлөрү жана нукура педагогикалык, б.а. улуулардын балага таалим-тарбия (фолклор, диний жана рухий баалуулуктар, ырчылар чыгармачылыгы, оюндар, үрп-адаттар ж.б.) берүү максатында таасир берүүсү эске алынат.

10. Таалим-тарбия улуу муундардын кийинки урпактарга калтырган маданий мурастарынын, дүйнө таанымынын, каада-салтынын, акыл-ойлорунун, жүрүм-турумунун эреже-мыйзамдарынын түгөнбөс кенчи. Ал коомдук аң-сезимдин бир формасы катары педагогика илиминин жаралышына негиз болгон. Ал эми педагогиканын өзүнчө илим болуп түптөлүп өсүп-өнүгүүсүнө башат катары элдик педагогиканын орду ченемсиз.

11. Кыргызстанда өткөн кылымдын 70-ж.ж. "элдик педагогика", "элдик тарбия" деген түшүнүктөр кеңири колдонула баштаган. Кыргыз элдик педагогикасы маселесин илимий негизде изилдөөгө алган алгачкы кыргыз этнопедагогдорунун эмгектери бул багыттагы алгачкы саамалыктар эле.

12. Окумуштуу этнопедагогдордун ишеними боюнча адам коомунун тарыхый өсүүсүнүн белгилүү сересинде гана элдин педагогикалык ой толгоолору, тарбия жөнүндөгү эмпирикалык түшүнүктөрү фольклордо, санат-насыяттарда, накыл кептерде, макал-лакаптарда, болмуштарда, тамсилдерде ж.б. элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылса, элдик маданият пайда болгон учурдан баштап педагогикалык идеялар сөз чеберлеринин көркөм чыгармаларында бериле баштаган.

13. Илимпоз-педагогдор тарабынан элдик педагогиканын төмөнкү принциптери көрсөтүлөт: тарбиянын чөйрө, практика менен байланыштуулугу, тарбиянын аң-сезимдүүлүгү, эл менен бирге болуу, баланы жаш курагына жана жеке өзгөчөлүгүнө жараша тарбиялоо, элдик салттарды сактоо, бузбоо жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды эске алуу. Алгачкы калыптандыруу методдору катары төмөнкүлөр эсептелинет: аңгемелешүү, кеңеш айтуу, үйрөтүү, ынандыруу, түшүндүрүү, өрнөк көрсөтүү, антка туруу, убаданы аткаруу. Ал эми таасир этүү методдоруна: сурануу, эскертүү, уяткаруу, тыюу, бата берүү, буюруу, кубаттоо, какшыктоо, зекүү, коркутуу, жазалоо өңдүү элдик ыкма-усулдар аталса, элдик тарбиянын текшерүү методдору катары сыноо (акыл сынагы, күч сынагы, адебин сыноо), талап кылуу, тапшырма берүү, мелдештирүү, текшерүү жана өзүн өзү текшерүү өңдүү жол-ыкмалар көрсөтүлөт.

14. Адабияттаануучу аалымдардын пикиринче Орхон-Энесай жазма эстеликтеринен таалим-тарбиянын жолдору, методдору, ыкма-амалдары жөнүндө ачык-айкын көрүнөө турган нерселерди окуш кыйын. Сыртынан караганда андай нерселер көрүнбөгөнү менен эстеликтердеги жазылгандардын логикасын улоо, көмүскөдө катылып жаткан маанилерди жана байланыштарды туюу аркылуу илгерки кыргыз-түрк коомунун педагогикалык системасынын колдонгон инструменттерин ачып чыгууга болот. Бир гана рун таштарынын педагогикалык "кодун" үнүлүп окуй билүү талап кылынат.

15. Дидактикалык мазмундагы эмес, бирок адал жашоону, таза сүйүүнү даңазалаган, жогорку көркөмдүктө, чоң эргүү менен жазылган орто түрк доорундагы түрк тилдүү поэзиянын эң мыкты чыгармаларында таалим-тарбиялык маанилерди камтыган жалпылаштырылган ой жатарын туябыз. Анткени, ар кандай эле сүйүү лирикаларында тазалык, аруулук, сулуулук, жакшылык, жаштык жана ак дил өңдүү түшүнүктөр камтылган.

Үчүнчү бап

# ОРТО КЫЛЫМДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ, АДАБИЙ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА АНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1. Орто кылымдык чыгыш поэзиясындагы интеграциялык процесстер, булардагы педагогикалык ойлор

а) Орто кылымдык чыгыш поэзиясында фарсы-түрк этномаданий интеграциялык процесстердин чагылдырылышы

Орто Азияда араб эзүүсүнөн кутулууга болгон аракеттер ырайымсыздык менен басылып турган. IX к. башында гана халиф Харун ар-Рашиддин дүйнөдөн кайтышы менен анын уулдарынын ортосундагы так талашуудан улам Халифаттын алсырашынан пайдаланып жергиликтүү төбөлдөр кайрадан көз каранды эместикке жетише баштаган. Орто Азиядагы жана Хорасандагы эң алгачкы көз каранды эместикке жетишкен тахириддер династиясы (821-873) өздөрүнүн ээлигинде исламды чыңдаган, араб тилинин жайылтылышын жана аны адабий тил катары бекем орун алышын ар тараптан колдошкон.

Тахириддерден кийинки сафариддер династиясынын (873-903) хансарайында араб адабиятынан оолактоо башталганы менен анын жергиликтүү тилдерди толук колдоого чамасы жеткен эмес. Араб тилин толук сүрүп, анын ордуна чыгыш ирандык тилдерди кеңири колдонуу саманиддердин (874-999) тушунда гана мүмкүн болгон. Тахириддерден өзгөчөлөнүп саманиддер эски маданий салттарды кайра жандантпай туруп мамлекеттин бекем эгемендүүлүгүнө жетишүүгө мүмкүн эместигин түшүнүшкөн. Бирок ислам дини калктын калың катмарына терең сиңип калган мезгил болгондуктан саманиддер жана аларды жактоочулар араб тилиндеги адабий чыгармачылыкка тоскоолдук кылышкан эмес. Ошону менен бирге зороастризмди ачык эле көкөлөтүү, эски маданий салттарга кайра кайтуу, көпчүлүк калк пайдаланган тилде чыгарма жаратуу колдоого алынган. Бул дари тили болгон да, ал азыркы Афганистандын чыгыш чегинен Мерв оазистерине жана Сыр-Дарыянын жээктеринен Хорасандын түштүк чектерине чейин жайылтылган [1, 109-110 б.б.].

---

1. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Дари тилинде адабияттын аябагандай гүлдөп өсүшү бул чөлкөмдө анын адабий тил катары колдонулушуна алып келген жана Ирандагы орто фарсы (пехлеви) тилин адабий чөйрөдөн сүрүп чыгарган. Адабий тил катары дари көп мезгилдер ичи жашап келген жана кийинчерээк гана Орто Азияда тажик

адабий тилине, Иранда фарсы адабий тилине орун бошоткон. Араб поэзиясы чектелүү чөйрөдө акындардын, аалымдардын жана динтаануучулардын үлүшүнө туура келген. Илим жана динтаануу тармагында жападан жалгыз араб тили гана үстөмдүк кылган.

XI к. башында саманиддердин эң акыркы өкүмдары Исмаил өлтүрүлөт. Бир кездеги кубаттуу саманиддердин династиясынын ордуна эми Чыгыш Түркстан, Жети-Суу, Шаш, Фергана, Согданы камтыган караханиддердин жана түндүк Индиядан Каспий деңизинин түштүк жээктерине чейинки аймакты ээлеген газневиддердин бийлиги орногон. Бул эки ээликте тең саманиддердин доорунда адабий тил катары гүлдөп өскөн дари өзүнүн өнүгүүсүн уланта берген. Ошол кездеги караханид ээлигиндеги адабияттын өнүгүшү жөнүндөгү маалыматтар бизге өтө аз санда жетип келген. Газневиддер теги боюнча түрк урууларынын бирине тиешелүү болгон. Согуштук бийлик түрк бектерине тиешелүү болгону менен граждандык бийлик жана мамлекеттик иш кагаздары дагы эле ирандыктардын колунда турган. Ошондуктан дари мамлекеттик тил катары жалпыга бирдей адабий тилдин милдетин аткара берген. Газневиддер мезгилиндеги акындардын чыгармалары саманиддер чөйрөсүндөгү акындардын чыгармаларына караганда бир топ көп сакталып калган. Газневид чөйрөсүнүн акындарынын чыгармачылыгы негизинен хансарай поэзиясына таандык болуп, бул поэзиянын жанры негизинен касыйда болуп келген.

Ал кездеги эң мыкты деп эсептелген акындардын дээрлик бардыгы элдик чыгармачылыктын үлгүлөрүнө кайрылышкан. Газневиддер менен байланыштагы акындар чыгармачылыгынан эки топту ажыратууга болот: биринчи топко Рудаки жана анын мектебинин салтын улантуучулар кирсе, кийинки газневиддик акындар экинчи топту түзгөн. Экинчи топтогу акындардын чыгармачылыгы үчүн форманы өтө эле татаалдаштырып жиберүү, тематиканы жөнөкөйлөштүрүү, негизги мотивдерди бир нукка салуу жана суфийлик мотивдердин жаралышы мүнөздүү болгон. Бул мезгилде поэзияда элдик ырлардын духу менен жакындашууга умутулуу, рубай жанрына кызыгуу жана башкаруу төбөлдөрүн сынга алуу орун алган. Алар негизинен шаардык кол өнөрчүлөрдүн, майда соодагерлердин жана жакырданган дин кызматкерлеринин көз карашын чагылдырган.

Ээлиги Мавераннахр, Түркстан, Жети-Сууга тараган караханиддердин доорунда адабият жана поэзия гүлдөп өскөндүгү маалым. Ошол кездеги газневид сарайынын акыны Низами Арузи караханиддер өлкөсүндөгү абал жөнүндө төмөнкүлөрдү баяндайт: Хызр-хан ибн Ибрахимдин мезгилинде караханиддердин урпактарынын мамлекети аябагандай гүлдөп өскөн; ал эң сонун башкарылган жана мурда болуп көрбөгөндөй күч-кубатка ээ болгон. Ал падыша өзү акылман болгон, Мавераннахрды жана Түркстанды ишенимдүү башкарган; Хорасан тараптан ага толук бейкуттук түзүлгөн жана ал достук жана туугандык, ошондой эле келишимдер жана макулдашуулар аркылуу камсыздалган. Ал акындарды өтө урматтап сыйлаган, ага эмир Амйак, устаз Рашиди, Нажжар Сагаржи, Али Баниди, Писар-и Даргуш, Писар-и Исфараини

жана Али Сипихри кызмат кылышкан. Алар чоң сый жана урматка ээ болушкан. Эмир Амйак "эмирлердин акыны" катары бул династиядан өтө көп энчиге ээ болгон жана аябагандай зор байлыкка жетишкен. Шахтын кабыл алууларында чоң урматка ээ болгон жана башка акындар ага кызмат кылууга мажбур болушкан. Ал эми устаз Рашиди жаш болсо да, поэзия жаатында мыкты болгон. Падышанын көңүлүнө төп келген ырларды жазып жүрүп "акындардын саиди" титулуна жеткен [1, 290-306 б.б.].

Албетте, Низами Арузинин (XII к.) бул маалыматынан караханиддердин акылмандарга, акындарга жана жалпы эле илим-билимге ээ жарандарына мамилесин түшүнүүгө болот. Низами Арузи аты аталган акындардан тышкары жалпы эле карханиддер династиясынын акындарынын ысымдарын келтирет. Бул караханиддердин үй-бүлөсүнө тиешелүү шахтардын аты-жөнү Лулуи, Гулаби, Амаку Бухари, Рашиди Самарканди, Нажжар Сагаржи, Али Баниди, Али Сипихри, Жаухри жана Али Шатранжи өндүү акындардын эмгегинен улам белгилүү болгон.

Бизге жеткен маалыматтар боюнча караханиддердин диванында административдик иште чоң тажрыйба топтогон жергиликтүү феодалдардан турган иш билгилер кызмат өтөп келишкен жана аларды көчмөндөр аристократиясынын өкүлдөрүнүн алмаштыруу процесси өтө эле жай жүрүп отурган. Караханиддердин тушунда да ортоазиялык мусулман династиясынын орду эбегейсиз зор болгондугунан шек саноого болбойт. Низами Арузи атап өткөн акындардын көпчүлүгүнүн чыгармалары бүгүнкү күнгө чейин жетпей калган. Ошентсе да ысымы аталган акындардын кээ бирлеринин эмгектери бүгүнкү күнгө аз санда гана жетип келгени менен чоң кызыгууну туудурат. Е.Э.Бертелңс Низами Арузи өзү санап өткөн акындардын кимиси кайсы тилде жазгандыгы жөнүндө эчтеме айтпайт, ал өз эскертмесин дари тилинде жазган жана кээ бир

---

1. Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

ысымдардын (м: Писар-и Даргуш) окшоштугуна карап аларды тажик деп эсептөөгө болот деген оюн айтат. Е.Э.Бертелңс негизинен фарсы, тажик адабиятынын тарыхын изилдөөчү болгондуктан аны да түшүнүүгө болот. Чындыгында XI-XII к.к. акындар билингвиг катары фарсы жана түрк тилдеринде чыгармаларын жаратышкандыгынан күмөн саноого болбойт. Ал эми алардын көпчүлүгү түрк урууларынын өкүлдөрүнөн болуп, балким өздөрүнүн ырларынын басымдуу бөлүгүн ошол кездеги мамлекеттик фарсы тилинде, башка бирин түрк тилинде жартышкандыр. Тилекке каршы көптөгөн эмгектер бүгүнкү күнгө чейин жетип келген эмес. Жусуп Баласагындын башка эч кимиси түрк тилинде чыгарма жазган эмес деп кесе айтууга болбос эле. Жаңы гана адабий тил катары калыптанып келаткан орток түрк тилинде

жазылган чыгармалар хансарайындагы акындардын эмирлери, устаздары тарабынан каттоодон өтпөй кол жазма боюнча калып жоголуп да кеткендир. Канткен ченде да түрк адабий тилинде чыгарма жаратып Жусуп Баласагындын жолун уланткандар болгон деп ишеним артууга болот.

Ошону менен бирге ал кездеги фарсы акындарынын түрк тилинде сүйлөп жана ыр да жазышканын баамдайбыз. X-XI к.к. жашап өткөн газневиддик фарсы тилдүү көрүнүктүү акын Минучихри о дүйнө кеткен атактуу Фирдоусиге арнап төмөнкүдөй ыр саптарын арнаган:

Ты, как будто, лучше поешц на тюркский лад,  
Пропой же мне тюркские стихи и стихи гузские.

Ты можешц красноречиво говоритц на любом из известных тебе языков,

Ибо ты абджад и хавваз всякого языка [1, 368 б.].

Бул ыр саптарынан автордун атактуу Фирдоусинин түркчө ыр окуп жүргөндүгүн, анын түрк жана огуз ырларынан дагы да окуп (ырдап) берүүсүн самагандыгын, акындын өзүнө белгилүү ар бир эле тилде эң мыкты сүйлөй алгандыгын, ал (Фирдоуси) ар кандай эле тилдин башаты (абжады жана хаввазы) экендигин билдирет. Биз Минучихринин бул диванынан фарсы тилдүү акындардын, анын ичинде Фирдоусинин өзү да, түрки тилинде чыгармаларын жаратып, кези келгенде бири-бирине окуп беришкенинен күмөн санабас элек. Анткени, Минучихри Фирдоусиге сен түркчө ырларыңдан окуп бер, а мен аны угайын деп өзүнүн да түрк, огуз тилдерин түшүнгөндүгүнөн

---

1 Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

кабар берет. Акындын бул төрт сап ыры Юсуф Хасс-хажибдин "Кутадгу билигинен" отуз-кырк жыл илгери жазылганын эске алсак, бул түркий тилдеги бизге белгилүү эң алгачкы поэмага чейин эле түрк тилиндеги поэзия болуп келгендигин жана түрдүү себептер менен бизге жетпей калгандыгын божомолдоого болот.

Е.Э.Бертелс боюнча өз мезгилинин атактуу аалымы Жалал ад-Дин Руми (XII к.) Кония базарынын түрк тилинде ыр да жазып жүргөн экен. Анын замандашы дагы бир ири динтаануучу Касим ал-Анвар фарсы тилинен башка гиян жана азербайжан түрк тилдеринде да ырларын жаратып келген. Алар көпчүлүктү түзгөн жергиликтүү түрк тилдүү элдердин тилдеринде ыр жазуу менен чыгармаларын караламан калктын калың катмарына жеткирүүнү максат кылып коюшкан [1, 494 б.]. Ушундан улам ошол Минучихринин берген маалыматтарынан, орток түрк поэзиясынын таңкы жылдызынын ("Кутадгу билиг") поэмасынан кийинчерээк, ал эми "Хибат ал-хакаик", "Диван-и хикмат"

поэмаларына чейин же чамалаш эле түрк тилиндеги поэзия болуп келгендигине дагы бир жолу ынанабыз. Суфийлик поэзиянын көрүнүктүү өкүлү, айтылуу аалым Жалал ад-Дин Руми:

Аттар был духом, Санаи - двумя очами его,  
Я же пришел следом за Санаи и Аттаром,- [1, 438 б.]

деп, бул атактуу фарсы акындарын өзүнүн устаттары катары санаган.

Минучихринин касыйдасынан төмөнкүдөй бейттерди кезиктиребиз:

Порази, о газелеокий тюрк, газелң концом стрелы,  
Ибо и сад, и луг, и гора, и степң полны лун и полны Сириусов.  
Один - как шатер хакана, другой - как палатка хатун,  
Третий-как опочивалңня кайсара, четвертый-как купол кисры [1, 378 б.].

Бейттердеги эликтин карегиндей көздүү түрк уулу, анын таамай тийчү жебеси, түрк ханынын, анын байбичесинин жана дагы башка түрк төбөлдөрүнүн боз үйлөрүнүн сүрөттөлүшү акындын түрк өкүмдарынын хансарайында, анын жака белинде кези келгенде болуп тургандыгынан кабар берет.

Минучихри газневиддик акындардын ичинен Унсури, Фаррухиден кийинки катарда турган акын болгон. Ал Мухаммед

---

1.Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Газневинин тушунда тархан титулун алууга жетишкен. Өзүнүн касыйдаларын фарсы жана араб тилдеринде бирдей жазып, устаты катары Унсурини өтө сыйлаган. Фаррухи жашы боюнча Минучихриден бир топ улуу болуп, хансарайдагы үстөмдүк ордун бошоткусу келген эмес шекилдүү. Аталар менен балдардын проблемасы түбөлүктүү тема болуп келгендиги Минучихринин бейттеринен байкалат:

Завистник говорит мне: "Мы - старики, а ты - помоложе,  
А молодой человек не равняется по знанию старику".

Буга Минучихри төмөнкүдөй жооп берет:

Я знаю и богословие, и медицину и грамматику,  
Я помню наизусть много арабских диванов,  
А ты невежда, и кроме всякой чепухи ничего не знаещ [1, 358 б.].

Минучихри өмүрүнүн кийинки мезгилинде таррикат жолуна б.а. дервиштикке өткөн көрүнөт. Аны төмөнкү бейттеринен баамдайбыз:

О сердце раз всякое дело в мире кончается небытием,  
Не нагружай сердце скорбю ради мирских дел  
Не стелись, как скатерть, из-за хлеба,  
Не разогрейся, как танур, (лишь) ради брюха [1, 358 б.].

Мындан чыкты бул атактуу фарсы акыны акыры бир күн бу дүйнөдөн сапар кезүү түшкүлүгүн болгону, бу көртириликке көп кейий бербей сыздатып көкүрөктү, кара курсагынын камы үчүн тепсендиде калбагын, тандир сымал күйүп бышпа көп эле деген таризде сааты чыкканда суфийликке баш урган көрүнөт.

Так эмес маалыматтар боюнча Минучихри 1040/41 ж.ж. дүйнөдөн кайткан. Бул мезгилде Жусуп Баласагын эр жетип Фирдоусу, Унсури, Минучихри өңдүү араб жана фарсы тилдеринде эркин жаза билген акындардын чыгармачылыгы менен жакындан тааныш болгон деген ойдобуз. Ардактуу салт боюнча Жусуп Хасс-хажиб өзүнүн атактуу поэмасын фарсы же араб тилинде жаратканда, балким, анын түрк тилдүү акын экендигин толук идентификациялоо кыйын болмок. Газневиддер да, караханиддер да чыгыш теги боюна түрк болушкан. Булардын хансарайында штатта турган акындардын корпусу болгон. Өкүмдарлар акындарды өздөрүнүн бийлигин чыңдоого пайдаланышкандыгы менен адабияттын, поэзиянын өсүшүнө \_\_\_\_\_

1.Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.  
да эркисизден аралжы болушкан. Ошону менен бирге өздөрү да билимдүү болушкан же ага умтулушкан. Ибн ал-Асирдин маалыматы боюнча теги түрк Султан Махмуд Газневи араб тилинде Куранга түшүндүрмө бере алган, фарсы тилин жакшы билген жана бул тилде ыр жазууга да аракеттенген көрүнөт [1]. Анын карамагында төрт жүздөй акын болгон деген сөз да айтылат, бул албетте, аша чапкандык болушу мүмкүн. Канткен менен да Түркстан, Жети-Суу, Мавераннахр чөлкөмүндөгү түрк хандыктары илим-билим, адабият, поэзиядан алыс болбогондугунан кабар алабыз.

Караханийлер сарайынын дагы бир белгилүү акыны Сузани Самарканди (XI-XII к.) фарсыча жазган өзүнүн касыйдасында төмөнкүдөй макалды келтирет:

Ради восклицаний ахсант и зих (никто) не ввергал себя в грех,  
А из-за блох никто не клал на огонь (свой) палас [1, 475 б.].

Бул бейттин биринчи сабындагы ахсант и зих деген сөздөр "эң сонун!" "абдан жакшы!" деген колдоо, кубаттоо маанидеги сөздөр; ал эми экинчи саптагы сүйлөмдү "Бүргөнүн айынан эч ким өзүнүн шалычасын отко салган эмес" деп которсок, бул байыркы фарсы тилиндеги макал менен мааниси

боюнча окшош азыркы биздин "Битке өчөшүп, көйнөгүндү отко ыргытпа" деген макал толук үндөшүп турат. Балким, бул макал орток түрк элдерине мүнөздүү келип, фарсы тилиндеги котормосудур.

Сузанинин касыйдаларында түркий сөздөрдүн колдонулушу сейрек эмес, мисалы:

О луноликая тюрчанка, что было бы, если бы вечером  
Ты заглянула в мою лачугу и спросила: кунак керекпи?  
Ты розоволикая тюрчанка, а я, хотѣ и не тюрок,  
Знаю, что по-тюркски цветок - чечак.  
Из глаз моих на этот цветок твои капают слёзы,  
Не убивай же меня тюркской свирепостью, не заноси топорик.

Мында акындын фарсыча мехмон эмес конок керекпи жана чечек (гүл) түркий төл сөздөрүн пайдаланганын көрөбүз, ушундай эле башка түрк сөздөрүн билгендигинен, сүйлөп да жүргөндүгүнөн кабардар болобуз. Эгерде белгилүү бу фарсы акынынын өзүнөн ушундай ашыглык ырлары чыгып атса, ошол айчырайлуу түрк кызына жете албай, мажнун көзү жашылданып, анын түрки

м????????????????????????????????????????????????????????????????????????  
????????????????????

????????????????????????????????????????????????????????????????????????  
????????????????????????????????????????????????????????????????????????  
?????????????????ын болот.

Акын түркий сөздөрдү колдонуу ыкмасын төмөнкү бейтинде да пайдаланат:

Аз по-тюркски означает "мало", но никогда в жизни  
Виночерпий щедрот и даров не может датѣ аз [1, 476 б.].

Сузани Самаркандинин бул бейтинен кыргыздардын айтылуу аз (асык) уруусу жөнүндө сөз болуп жаткандыгын байкаса болот. Ушундан улам XI-XII к.к. жана андан мурун эле көпчүлүк кыргыз уруулары бүгүнкү ордунда эле жашап жүргөндүгүнөн күмөн санабаса болчудай. Ошону менен бирге фарсы акыны түрки сөздөрүн бир топ эле дурус билгендигин да байкап калабыз.

Е.Э.Бертеллстин пикиринче согуштук аристократия чөйрөсүнөн бир топ алыс турган Сузаниге окшогон акындар кандайдыр бир деңгээлде түрк тилин билген болсо, XII к. Самаркандда түрк тилинин кеңири тарап кеткендигин түшүндүргөн [1, 476 б.]. Бирок XI-XII к.к. Мавераннахр түрк урууларынын кол астында турган, ошондуктан Самарканддагы ар бир инсан тегине карабастан түрк тилин билүүгө аргасыз болгон деп ишеним артууга болор эле.

Сузани биз жогоруда сөз кылган караханид акыны, фарсы жана орток түрк адабиятынын өкүлү Али Шатранжи (XII к.) жөнүндө анчейин деле жакшы ойдо эместигин төмөнкү бейтинде жашырбайт:

Шатранджи узнал о моей сатире  
И стал выметать уличную пыль на улицу.

Бул бейтин ал, кыязы, Шатранжинин жообуна жооп катары жазган өңдөнөт. Сузани андан мурун төмөнкүдөй эки ыр сабын жазган экен:

Когда внезапно высунул голову из яйца аистенок,  
Увидел он похожую на яйца голову отца над его крылом.

Зуллиснейн акын Али Шатранжи караханиддердин Самарканддагы увазири Хызр-хандын буюртмасы боюнча илегилек жөнүндө касыйда жазганы белгилүү. Ушул илегилек редифи менен Сузани атаандашы Шатранжинин өзүнөн ашып түшүүнү эңсеген көрүнөт.

Фарсы тилинде жазган акындардын кээ бирөөлөрүнүн

---

1.Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.  
көчмөндөргө карата текебердик жана көрөөлбастык мамилесин алардын касыйдаларынын төмөнкүдөй ыр саптарынан сезибиз:

Барсхан - город, где люди как собаки,  
Пожирают кости, а хлеба не видели и во сне.  
На тыкву из конских волос (струны) навязывают, делают рубаб  
Пшеница и просо, что для нас хлеб, для них-мираж [1, 476 б.].

Белгилүү орток түрк даанышманы Махмуд Кашкаринин эмгегинен улам дүйнөгө таанымал болгон караханиддердин Барскан атыккан шаары жөнүндөгү Сузанинин калпыс сүрөттөөлөрүн формага салып уйкаштыруу максатында токулган деп Бертелс да ишендиргиси келет. Кыргыздын "Сөөк мүлжүбөй этке тойбойсуң" деген макал сөзү, "Этти устукандап тартуу", "Устукан сунуу", "Этти жиликтөө" салттык түшүнүктөрү бүгүнкү күндө да активдүү лексикага кирет. Ал эми Адиб Акмат Жүгинекинин:

Көрк берип турган чыны этке  
жилик,  
Жиликсиз эт да этпи? Керек билим  
Көрк берген эрге - акыл, этке-  
жилик,  
Жиликсиз эт сыяктуу билимсиздик,-

деп жиликти акылга салыштырып теңештиргени маанилүү да, кызыктуу да. Канткен менен орто кылымдагы отурукташкан калктын күндөн күнгө таасири күчөп бараткан көчмөн урууларына карата ичи тардык мамилеси бүгүнкү күндө да кызыгууну туудурат.

Дагы бир фарсы тилдүү газневид акыны Санайде (XI-XII к.к.) төмөнкүдөй бейттерди жолуктурабыз:

С тех пор как дихканы, словно притеснители, носят каба,  
Сделали они посе́вы людей лишенными урожая и плодов.  
С тех пор как таджики, словно кипчаки, начали носить кулах,  
На голове у ходжей из чалмы сделаны венцы...[1, 476 б.].

Араб халифаттарынын Орто Азиядагы бийлигинин мезгилинде адамдар коомдук катмардын бирине таандык экендигине карай кийим кийишкен. Ыр саптарында дихкандар (жер ээлөөчү феодалдар) мурункудай ирандык улуттук кийимдердин ордуна эми арабдардын кабасын кийип калышты, ал эми отурукташкан тажиктер \_\_\_\_\_

1.Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.  
кыпчактардын согуштук баш кийимин (кулах) кийип согуштук жүрүштөр үчүн аскердик сапка туруп калышты деп кейийт.

Санайдин махабат темасындагы газелдеринде согуштук түрк төбөлдөрү менен отурукташкан калктын өз ара мамилелери ашыглык оту күйгөндө аскер сабындагы фарсы жоокеринин онбашы, жүзбашынын "кой-айына" карабастан (жаап-жашырынып) асылкечине (фарсы кызыбы, түрк кызыбы) жетүү үчүн бой ураары өңдүү эпизоддору аркылуу да чагылдырылат:

Тому, чңи мысли устремлены толңко на свидание с тобою,  
Какое ему дело до таша, что ему до тагина.

Мындагы таш менен тегин деген аскерий даражалар ошол кездеги түктөрдүн согуштук аристократиясында кеңири колдонулгандыгы булактардан белгилүү. Түрк төбөлдөрүнүн расмий бийлигинин өкүмдүгүнөн көп кыжаалат тарткан, бөтөн элдин салттык маданиятын көп андай бербеген, же ага кызыкдар да болбогон, "улуу перс" духунда тарбия көргөн бу аджем акыны төмөнкү бейтинде:

Ученому мужу пойти в ад - это то же самое,  
Как если тюрка поведут (слушатң) музыканта,-

Иран менен Турандын илгертен берки пикир келишпестиги Күнчыгыш поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармаларында ошол XI-XII к.к. да кездешкендигине күбө болобуз. Бул албетте, ислам цивилизациясы менен мусулмандыкка алигече баш оту менен кире элек, жараткан теңирге сыйынган байыркы көчмөндөр цивилизациясынын дүйнөтаанымынын коошпогондугу менен түшүндүрүлөрү бышык.

ку Бухари, Рашиди Самарканди, Нажжар Сагаржи, Али Баниди, Али Сипихри, Жаухри жана Али Шатранжи өндүү акындардын эмгегинен улам

б) Орто кылымдык чыгыш поэзиясындагы типологиялык процесстер жана андагы педагогикалык ойлор

Түрк-селжуктарынын бийлигинин тушундагы (XI-XII к.к.) адабият жана поэзиянын таасири Жакынкы жана Ортоңку Чыгышка чейин тараган. Сыр-Дарыядан Перс булуңуна чейин ээликке эгедер болгон селжуктардын мамлекетинде мамлекеттик жана адабий тил болуп дагы эле фарсы-дари колдонулган. Бул тилдин кеңири жайылышына шарт түзгөн түрк-селжуктар көпчүлүк калк массасын түрктөштүрүүнү тездетишкен жана түрк урууларынын тилин адабий тил катары колдонууга да аракеттенишкен.

Эгерде саманиддер менен газневиддер доорунан негизинен хансарайлык поэзия мураска калса, селжуктар мезгилиндеги поэзияга суфийлик философиялык поэзия, дидактикалык эпостор жана диний-философиялык исмаилиттик адабияттын чыгармалары мүнөздүү болгон. Ошол мезгилдеги газневиддик чөйрөдөгү акындардын чыгармалары сарайлык поэзиянын үлгүсү катары эсептелинген. Бирок газневиддик касыйдалардын тематикасынын чектелген мүнөзү (жасалма сүйүү лирикасы, мактоо, даңазалоо) селжук сарайындагы акындарды алымсындырган эмес да, алар поэзиянын тематикасын кеңейтүүгө аракеттенишкен.

Селжуктар чөйрөсүндөгү акындарга сарайдык поэзияга

---

1. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.  
кандайдыр бир жаңычылдык киргизүүгө кыйын болгон. Анткени сарайдык расмий акындардын кызматтык абалы чоң салтанаттарга арнап параддык касыйдаларды жазууга милдеттендирген. Газневиддик акындар үчүн поэзиянын тематикасы өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн түгөткөндөй туюлган. Махабатты даңазалаган улуу Рудакинин насибдеринен соң бул темада жазууга болбой калды деп Унсури кыжаалаттанат. Табияттын көрүнүштөрүн сүрөттөө да модадан калып бараткандай көрүнөт. Бул сүрөттөөлөр негизинен исламга чейинки зороастрийлик доор менен тыгыз байланышта болгон. Исламдык бийлик төбөлдөрүнүн түздөн-түз кийлигишүүсүнөн улам жашн-и сада жана михрган өндүү байыркы чыгыш майрамдарына тыюу салынып отуруп бир гана ноороз калган. Ошондуктан селжук акындары жаңыча, салттуулукка жатпаган жолдордун, ыкмалардын үстүндө изденишкен.

Селжук касыйдаларынын ири устаттарынын бири, поэзиясын фарсы-дариде жазган Муиззи (XI к.) касыйданын башка бир түрүн тандап алат:

Смотри на это бирюзовое море, берегов коего не видно:

Вынесло оно из пучины своей царственные жемчуга.

Золотая ладня на нем то высоко, то низко.

Серебряный челнок на нем то скрыт, то явен.

Взгляни на этот элемент, что вышел из булата и камня,

Темный мир становится от него светлым, как солнце.

Взгляни на этого коня, что не отдыхает от бега:

То он переходит через, степи, то переправляется через моря.

Взгляни на этот зажигательный снаряд, утешающий душу, принимающий (разные) формы:

Взгляни на этот разбитый шатер, у которого над текущей водой

Крепко прибиты тяжкими гвоздями ноги.

Взгляни на этот распорядок человеческий, взгляни на это утончение формы,

Взгляни на этот распорядок дел:

От него сегодня явно то, что сокрыто было вчера,

От него сокрыто этот год то, что явно было прошлый год [1, 508 б.].

Бул - увазирдин уулунун өлүмүнө арналып жазылган марсийанын (элегия) башталышы. Муиззи мында насибдин салттуулугунан жана адаттык көрүнүштөрүнөн четтейт. Алгачкы бейттерде биринин артынан бири келген лугзылар (табышмактар) сөз ким жөнүндө жүрүп жаткандыгынан кабар бербейт, анын белгилери \_\_\_\_\_

1.Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

гана санап көрсөтүлөт. Акын ырды түздөн-түз кабылдоону кыйындаткан атайын ыкманы колдонот. Бирок поэзияга жакын адамга элегияны түшүнүүнүн эч кандай деле татаалдыгы жок экендиги бат эле айкын болот.

Муиззинин марсийасынын бейттерин Айгандын баласы өлгөндө Кет Буканын (XII-XIII) угузганы менен салыштырып көрөлү:

Туу куйругу бир кучак  
Тулпар качты, Айганым.  
Туурунан бошонуп,  
Шумкар качты, Айганым.  
Алтын така, күмүш мык  
Дулдул качты, Айганым.  
Алтын ордо багынан  
Булбул качты, Айганым.  
Дениз толкуп чайпалып,  
Көл бөксөрдү, Айганым.  
Терек түптөн жулунуп

Жер бөксөрдү, Айганым.  
Ала-Тоо кулап, пас болуп  
Бел бөксөрдү, Айганым,  
Берекелүү нур качып  
Эл бөксөрдү, Айганым,  
Төрөлөрдүн уругунан  
Төл бөксөрдү, Айганым.  
Кара жандан таптатты  
Ынак көчтү, Айганым.  
Касиеттүү башкача  
Чырак өчтү, Айганым.

Же Айгандын баласын кулан тээп өлтүргөндө Кет Буканын угузганынын экинчи вариантын карап көрөлү:

Алтын боолуу ак шумкар  
Алтын боосун тытыптыр  
Айды карап сызыптыр.  
Күмүш боолуу ак шумкар

Күмүш боосун тытыптыр

Күндү карап сызыптыр.  
Ал эми не болучу?  
Туу түбүндө көк бука  
Күндү карап өкүрөт,

Алчагай мүйүз ак эркеч  
Айды карап бакырат,  
Бул эми не шумдугу?  
Асмандан ак ала булут  
сөгүлөт,  
Аяктап мөндүр төгүлөт,

Көктөн көк ала булут сөгүлөт  
Көнөктөп мөндүр төгүлөт,  
Бул эми не болучу? [1, 501 б.]

Айган менен Чынгызхан бир эле адамдын аты. Байыркы моңголдордо Чынгызхандын түпкү атасы Ай-нур деген мифтик түшүнүктөн улам Айган деген ат менен белгилүү болгон. Анын Чынгызхан деген аты кийинки мезгилде гана элге сиңген, ага чейин эл ичинде, фолклордо Айган деген ат менен оозго алынып жүргөн. Ошондон улам Кет Букада Айган деп аталышы түпкүлүгүндөгү аты менен дал келет. Кет Буканын жогоруда Чынгызхандын уулунун өлүмүнө байланыштуу угузгандарынын азыр колдо бар

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999.

варианттарынын бардыгы Чынгызхандын улуу уулу Жоочунун өлүмү менен байланыштырылат. Бул жөнүндө В.В.Бартольд В.Радловдун уккан уламышы боюнча бала Жучи көп куландардын тепсендисинде калып, алардын үйүрү менен кошо кетет. Баласын өлүмүнө карата Чынгызханды????????????????????????????????

????????????????????????????????????

????????????????????????????????????????????????????????

????????????????????????????????????????????????????????????

????

????????????????????????????????

??? разлучен со своим мужественным сыном [1, 212 б.].

Чынгызхандын Кет Буканын табышмактуу суроосуна жообу жогорудагы В.Радлов уккан уламыштын мазмуну менен үндөшүп турат.

Алтын боолуу ак шумкар  
Алтын боосун тутканы  
Айды карап сызганы  
Ал кулунум ботом болгону...  
Култук мүйүз көк бука

Туу түбүндө өкүрсө  
Ал атасы болгону...

XIII к. моңголдордун баатырдык эпосунда ("Сокровенная история монголов") кыргыздарды монголдордун каратып алуусу жөнүндө айтылат. Бул моңгол элдик эпосундагы окуялар 1207-ж. Жучинин кыргыздарга жасаган жүрүшү менен байланыштырылат. Жучинин аскеринин эпкиндүү тобун Бука аттуу кол башчы баштагандыгын тарыхый маалыматтардан билебиз [1, 212 б.]. Бирок Кет Бука төкмө ырчы менен Бука кол башчынын бир же эки башка адам экендигин азыр маалыматтын жоктугунан так айтуу кыйын, ошону менен бирге аттарынын (Бука) окшоштугу, бир эле мезгилде, бир мейкиндикте көрүнүктүү (коомдук, аскердик) ишмерлерден болгондугунан бир эле каарман деп божомолдоого болот. Кет Бука жана анын табышмактуу угузуу формасындагы ыры тууралуу материалдар түрк тилдүү башка элдерде (ногойлордо, казактарда) да бар экендиги, өзү найман уруусунан болгондуктан Найманлы деген ылакап аты да болгондугу бизге анык маалым [2, 10 б.].

Селжук түрктөрүнүн хансарайынын фарсы тилдүү акыны Абу Муиззинин жогорудагы табышмак касыйдасынын (лугзынын)

---

1. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999.

бейттери XI к. экинчи жарымына таандык деп эсептесек, бул лугзы менен Кет Буканын (XIII к. биринчи чейреги) табышмактуу угузууларынын пайда болушунун ортосундагы ажырымдын аздыгына, мындай табышмак ырлардын фарсы жана түрк тилдүү элдерде негизинен болуп келгендигине ынанабыз. Муну акындар поэзиясы элдик оозеки чыгармачылыктан үлгү алып келгендиги менен түшүндүрүүгө болор эле.

К.Г.Менгестин маалыматы боюнча Түштүк Сибирь түрктөрүнүн уруулары тарыхта жакшы белгилүү түрк-моңгол урууларынын, уруктарынын аттарын алып жүргөн. Мисалы: кыргыз, кудат, төлөс (төлис) же эскиче төлиш (түргеш) - тубаларга караган уруу, батыш түрктөрдөн чыккан түргеш уруусунун тукуму, ошондой эле кыпчак, меркит (мөркүт), найман (найма, майман). Бул элдер же уруулар, Чынгызхандын түндүктөгү душмандары, моңголдордон жеңилген соң Алтайдын жана Танну-Оланын токойлоруна сүрүлгөн. Кийинчерээк, 1207-жылы Жочи хан бир катар "токой элдерин" багындырган [1, 100 б.]

Түндүктө кереиттер, меркиттер, наймандар талкаланган соң Чынгыз ханга карашылык көрсөтчүлөр табылбай калган. Бул тарыхый маалыматтардан улам наймандардын XIII к. баш ченинде өзүнчө эл болгондугун, Жочи хандын 1207-ж. "токой элдерине" жасаган чапкынынан соң бул элдин кээ бир уруулары өзүнүн элдүүлүгүн сактап кала албай, башка күчтүү элдердин (ээликтердин), анын ичинде кыргыздардын курамына бир уруу катары кирип аман калган

көрүнөт. Азыркы кезде кыргыздарда найман уруусу бар экендиги белгилүү. К.Г.Менгестин пикири боюнча ошол улуу чапкындан кийин кыргыздардын качандыр бир кезде Минуса аймагында жетишкен маданий ийгиликтери алардын дыйканчылыгы сыяктуу тез эле дайын-дарексиз жоголгон. Минуса аймагы ээн талаага айланган. Бирок "кыргыз" деген этноним унутулган эмес. Бул ат сибирдик бир катар түрк элдеринин уруу топторунда сакталган. Бул алардын мурунку мезгилде кыргыз урууларынын конфедерациясына киргенин же ата-бабалары кыргыз болгондугун көрсөтөп турат [1, 102 б.].

Найманлы атыккан Кет Бука, балким, ошол чабылып-чачылган найман элинин өкүлү катары моңгол нойондорунда ордо ырчысы катары кызмат өтөгөндүр. Ошондуктан Кет Буканы кыргыз, найман, казак, ногой элдеринин орток акыны катары кароо бекеринен эместир. К.Г.Менгес наймандарды моңголдордун бир уруусу катары эсептейт. 1209-ж. жакын моңгол чапкынан сүрүлүп келген наймандардын акыркы ханы Таян хандын уулу Кучлук Жети-Суу, Фергана чөлкөмүндө бирде кара-кытайлардын гурханына өтсө, бирде хорезм-шахка ыкпарлыгын билдирип, көптөгөн кырды-бычак

---

1. К.Г.Менгес. Түрк элдери жана алардын тилдери.Б., 2000.

жортуулдарды уюштурган. В.В.Бартольддун маалыматы боюнча 1212-ж. Фергананын түштүк бөлүгү хорезмшах Мухамед, ал эми түндүк жагындагы Касан жана Аксыны наймандардын өкүмдары Кучлук ээлеген. Бул ээликтер 1218-ж. моңголдордун карамагына өткөнгө чейин наймандардын ханынын кол алдында болгон. Моңголдордун нойону Жебе 20000 аскери менен Кучлукту Жети-Сууда талкалап, Кашкардан ары кире качкан Кучлукту Сары-Колдо кууп жетип өлтүрөт [1, 317 б.].

Жогорудагы эки табышмак ырда (лугзыда) тең окшош салыштырууларды, кыйыр маанидеги түшүнүктөрдү учуратабыз. Муиззинин марсийасында жээги кыйырсыз бирюзалуу деңиздин түпкүрүнөн зор (падыша) берметтеринин калкып чыгышы, деңиз бетиндеги алтын кайык менен күмүш кайыктардын бирде бийик, бирде төмөн түшүп, толкунда кээде көрүнүп, кээде жоголушу лугзынын сырдуулугун күчөтөт. Мааниси боюнча ушуга үндөш идеяны Кет Букадан учуратабыз: алтын така, күмүш мык, дулдул качты, Айганым; алтын туур ордуна туйгун качты, Айганым; Алтын ордо багынан булбул качты, Айганым; деңиз толкуп чайпалып, көл бөксөрдү, Айганым. Эки ырды салыштырып көрөбүз:

Муиззиде: алтын кайык, күмүш кайык

Кет Букада: алтын така, күмүш мык.

Муиззиде: жээги кыйырсыз бирюзалуу деңиз, кайыктарды ойноткон толкундар, толкундардын өйдө-ылдый чарпылышы.

Кет Букада: деңиздин толкуп чайпалышы, көлдүн бөксөрүшү.

Муиззиде: деңиз түпкүрүнөн зор (падыша) берметтердин калкып чыгышы.

Кет Букада: Алтын ордо багынан булбулдун учуп качышы.

Бул эки акындын табышмактуу ырлары (лугзылары) бири-бири менен мазмуну жана стили жагынан да үндөшүп кетишет.

Муиззи: "Мына бул атты карачы, жүрүштөн такыр чалыкпайт, бирде талаа кезип өтсө, бирде деңиз сүзүп өтөт" деп сүрөттөп муңданса,

Кет Бука: "Туу куйругу бир кучак, тулпар качты, туурунан бошонуп шумкар качты, алтын така, күмүш мык, дулдул качты" деп безилдеп төгөт.

Муиззи: "Карачы бузулган бул боз чатырды, аккан суунун

1. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

үстүн жаба, бекилген бепбекем зор мык менен кереге-уукту" деп боорду эзсе,

Кет Бука: "Жер бөксөрдү, Ала-Тоо кулап пас болуп, бел бөксөрдү берекелүү нур качып, эл бөксөрдү, төрөлөрдүн уругунан төл бөксөрдү" деп күйүп жанат.

Мейкиндик абалы боюнча бири Борбордук Азияда, экинчиси Мавераннахр, Түркстан чөлкөмүн жердеген, мезгили боюнча бири-бирине жакын доорлордо (XI-XIII к.к.) жашап өткөн, бири фарсы тилдүү жазгыч акын, экинчиси түркий (кыргыз) тилдүү төкмө ырчынын окшош теманын (хандын жана увазирдин уулдарынын өлүмүн угузуу же аза күтүү) үстүндө поэзиянын башка бир жаңы түрү болгон табышмак ырды (лугзыны) тандап алышы бүгүнкү күндө да таңдантат. Кандай болгон ченде да акындар поэзиясынын өкүлдөрү катары Муиззи да, Кет Бука да элдик оозеки чыгармачылыктын салттуу үлгүлөрүнөн демөөр алып тургандыгынан күмөн саноого болбойт.

Кет Буканын айткан сөзүнүн маңызына акылы жеткен, жүрөгү менен сезген Айган:

Алтын боолуу ак шумкар  
Алтын боосун тутканы,  
Айды карап сызганы  
Ал кулунум ботом болгону.  
Күмүш боолуу ак шумкар  
Күмүш боосун тытканы,  
Күндү карап сызганы  
Бул кулунум ботом болгону.  
Күлтүк мүйүз көк бука  
Туу түбүндө өкүрсө,  
Ал атасы болгону.  
Асмандан ак ала булут сөгүлсө,  
Аяктап мөндүр төгүлсө

Көктөн көк ала булут сөгүлсө,  
Көнөктөп мөндүр төгүлсө  
Көзүмдүн жашы болгону,- [1, 501 б.]

деп, табышмак ырдын маани-маңызын аңдап-туйганы, акыл-эси менен каймана ырды кабылдоосу, "ал кулунум ботом болгону", "бул кулунум ботом болгону", "ал атасы болгону", "ал энеси болгону", "көзүмдүн жашы болгону" деп баласы Жоочу хандан айрылгандыгын түшүнүүсү, табышмактуу суроого тапкычтыгы Айгандын ырчылар чыгармачылыгы (акындар поэзиясы) менен жакындан тааныш болуп, \_\_\_\_\_

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999.

ырдын мындай ыкмасы менен (башка бир мазмундагы) мурунтан тааныш да болуп жүргөндөй таасир калтырат. Ушундан улам орто кылымдык түрк тилдүү (кыргыз, казак, ногой, найман, уйгур, кара-калпак) элдердин ырчылар чыгармачылыгында табышмак ырлардын (лугзылардын) илгертеден эле болуп келгендигине ынанабыз. Анткени, башын жерге сайып, кан алдына келген Кет Бука ырчы аттуудан биринчи болуп ушинтип ырдаган да, ботосунан айрылган Айган ага ошентип каадасыз аргасыз жообун тапкан деп эч ким кесе айта албас эле. Ачууга алдырган кан "Кет-кет, Бука, кет Бука, Кеби жаман ит Бука" деп, ырчыны жазага аларда, Бука ырчы "элчи менен ырчыга өлүм жоктугун", "баш кесмей бар, тил кесмей жоктугун" мизбакпай, тапкычтык менен дагы бир ирет эсине салып, өз элинин актаңдай да, акылман да болгон ырчысы (мындай кооптуу милдетти уюткулуу уруусу ар кимге эле сунуштамак эмес) Айганды каардуу буйругунан баш тартууга өзү мажбур кылат. Күнбатышы менен Күнчыгышын да чөгөлөткөн кан болсо да, элинин кылым карыткан салттуулугунда тарбия алган, каада-салт, үрп-адаттарды бекем тутунган, мамлекеттик эреже-жоболорду (Жасакты) өзү баш болуп сактоого милдеткер болгон Айган (Чынгызкан) бу жолу да айтылган сөздүн актыгына, "кылыч кеспес тил болоруна", канчалык кыйын болсо да, ачуусун басып, айкөлдүк кылат.

Моңголдордун "Жасагын" түзгөн ушундай инсан сөздү куюлуштуруп сүйлөгөн, актаңдай чечен да болушу мүмкүн эле. Чынгызкандын мына ушул сапаты аны жалпы эле букараларына, конкреттүү жеке инсанга (ар бир учурдагы кырдаалга карай) карата гумандуу мамилесин, даанышмандыгын, адилет чечимге келүүсү кагандык парзы болуп келгендигин дагы бир ирет тастыктап, бийиктикке оболотот. Айган менен Бука ырчынын демарштары жалпы жаамы-журтка, урпактарга таалим-тарбия берүүдө үлгү болорлук касиет-сапатка эгедер болуп келгендигине бүгүнкү күнү да ынанабыз. Элдик оозеки жана ырчылар чыгармачылыгынын ушундай үлгүлөрү аркылуу кээ бир тарыхый инсандарга (Кет Букага да, Чынгызканга да) баа берүү алардын чыныгы жүзүн ачууда ыктуу ыкмалардан болуп саналары бышык. Ушунчалык тарыхый-маданий, философиялык-этикалык жана педагогикалык маани-

маңызга ээ болбогондо, караламан калктын калың-катмарына сиңбегенде бул ырдын биздин күнгө жетип келиши да күмөн эле.

Бука ырчынын Кет Бука болуп атыгып кетишине ошол Айгандын өзүнүн себепчи болгону тексттен ("Кет-кет, Бука, кет Бука") даана байкалып турат. Ырчыны кан "ит Бука" деп да атайт, бирок мунусу жанындагы күбөлөрдүн кулагынын сыртынан кетет, анткени маселенин маани-маңызы Бука ырчынын Айгандын көзүнөн кайым болушу (өлтүрүлүшү) жөнүндө болуп жаткандыгы менен "кет" лакабы Букага ыйгарылып калгандыгында болуп жатат.

в) Орток түрк поэзиясындагы фарсы темасы, андагы педагогикалык ойлор

Алтын Ордо кыпчактарынын тилинде жазылган "Махабат-наме" поэмасынын (1353) автору Кутб Хорезминин энциклопедиялык билимине бүгүнкү күндөн туруп таң калбай кое албайсың. Анын мутакариб ыр формасында жазылган төмөнкү поэзиясынан үзүндү келтирүү менен буга ынанабыз:

Курт аттуудан бычакчан болду кээси,  
Агызууга Намруддун баштан мээсин.  
Шамал үчүн Сулайман жакты чырак,  
Шамал акыр дүйнөнү күм-жам кылат.  
Кой күтүүгө Мусага берер сугбан,  
Мисирликке Жусупту кылар султан.  
Мээнат менен Аюпту дос-чар кылды,  
Азар отко баласын кактап турду.  
Таажы болду Ысанын башына күн,  
Мустафаны Мухаммед көккө сунду [1, 472 б.].

Биз бул ыр саптарынан Алтын Ордону байырлаган орток түрк акынынын куранды мыкты билип, поэзиядан башка диний илимий адабияттар менен да жакындан тааныштыгын сезебиз. Араб ислам дүйнөсүнүн ордо калаалары тууралуу түшүнүгү мол, ошону менен бирге сүйүү дастанынын окурманы фарсы менен түрктөн ыраак кетпейт деп эскертип да өтөт:

Бүткөрүүгө жазганды тамга жетпейт,  
Махабат-наме Мисирге, Шамга  
жетпейт (474 б.).

Муну поэманын кыпчак диалектиндеги түрк тилинде жазылгандыгы, ошондуктан окурман аудиториясынын чектелгендиги менен түшүндүрүп жаткандай. Бул түрк дүйнөсүнүн мекенчил интеллектуалдуу инсаны мына ушунусу менен тарыхта аты калганын сезсе антип өкүнмөк эмес. Чыгармаларын фарсы-дариде жазган канчалаган этникалык түрк акындарынын ысымы мына азыр белгисиз болуп отургандыгы да чындык.

Орто кылымдык фарсы жана түрк дивандык поэзиясындагы салт боюнча акын өзүнүн Мухаммад Кожо-бегин өтө эле даңазалап, аны:

Жансыз дене сен жокто бардык элиң,

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999.

Шахтын шахы Жаныбек сенде деми,- (474 б.)

деп Токтогул ырчы менен Толубай сынчыны көп эле сыздаткан айтылуу Жаныбек хан жөнүндө айтып жатканын баамдайбыз. Ушундан улам замандаш белгилүү инсандар катары Кутб Хорезми менен Токтогул ырчы бири-бирин билишкен го деп ойлоого негиз пайда болот. Төмөнкү ыр саптарында да акындын географиялык түшүнүгүнүн кенендиги байкалат:

Жаша, бегим, эч качан чөкпөй көңүл.

Турпатыңыз эч кимге туура келбес,

Иран, Рум жана Канан ченде (475 б.).

Поэманын төмөнкү ыр саптарында "Фархад-Ширин" элдик дастаны жана анын акындардын бир нече версиясындагы ("Хосров жана Ширин", "Фархад-наме", "Фархад жана Ширин") поэмаларынын каармандары келтирилет:

Сөзүңө ашык болуп Ширин, Фархад,

Кашмирлик сыйкырчы да көзүн артат (477 б.).

Мында акындын "кашмирлик сыйкырчы" дегенине караганда акын "Фархад жана Шириндин" Хосров Дехлеви жараткан индиялык версиясы жөнүндө айтып жаткандай. Кутб Хорезми улуу Низаминин "Хосров жана Ширин" поэмасынын негизинде өзүнүн "Хосров жана Ширин" поэмалык (1340) версиясын биринчи болуп түрк тилинде жазган акын болуп саналат. Бул жөнүндө белгилүү өзбек адабият таануучусу С.Эркинов төмөнкүчө жазат: "...В литературе XIV-XV веков вновь встречается поток произведений на ту же тему: поэмы азербайджанского писателя Арифа Ардабили (XIV в.), узбекского поэта Кутба Хорезми (XIV в.), турецкого поэта Мухаммеда Шейхи (XV в.) и др" [1, 402 б.].

Кутб Хорезминин бул поэмасынын негизги өзгөчөлүгү ирандык сасанид хансарайынын турмушун эмес, турандык Алтын Ордо хандыгын сүрөттөөгө алуунун негизинде чыгарма жараткандыгында. Ал эми Алишер Навои "Фархад жана Ширин" поэмасын (1484) түрк тилинде ошол Кутб Хорезмиден кийин экинчи болуп жазган акын болуп саналат. Навои бул поэмасынын "Жами жөнүндө" деген киришүү бөлүмүндө:

Хосров жана Низами - пилдер, бирок бизге

Жами келди, келөмү тең жүздөй пилге,- [1, 7 б.]

---

1. Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Т.IV. Ташкент, 1968.

дегенинен Низами Гянджевинин "Хамсесинин" негизинде Хосров Дехлевиден (1253-1325) кийин экинчи болуп өзүнүн версиясын берген, атагы Чыгышка тараган фарсы акыны Абдаррахман Жамини (1414-1492) акындын өтө урматтап пир тутканын сезебиз. Алишер Навои "Искендердин чеби" деген акыркы бешинчи поэмасынын корутунду бабында өзүнүн орток түрк адабий тилинде жараткан "Бештигин" ("Хамсе") жаңы гана бүтүп, эң жакын адамы, устазы, пикирдеши, улуу Жамиге көрсөткөндүгүн баяндайт. Аны Жами абайлап барактап, бейт артынан бейтин бир дем менен окуп чыгып, кубанычын жашырбайт, шакиртинге жылуу пикирлерин айтат. Ушуга байланыштуу Навоинин "Бештиги" бүтүндөй түрк тилинде жазылгандыктан Жами да түрк тилин билген деп ойлоого негиз пайда болот.

Алишер Навои улуу Низами жөнүндө өзүнүн улуу сезимин жашыргысы келбейт. Ал "Искендердин чеби" поэмасынын баш ченинде:

Ал кезде Юнанда башкарган Файлакус;  
Анын өкүмүн тааныган Урум жана Урус.

Анын тарыхын билүү үчүн, сен алгын -  
Низамини окугун падышасы акындардын,- [1, 6 б.]

деп орто кылымдык фарсы-дари поэзиясынын залкарлары Рудаки, Фирдоуси, Санай, Хакани же замандашы Жамини да эмес, улуу "Хамсенин" негиздөөчүсүнө эң жогорку даражаны ыйгарып жаткандыгы Низаминин өлбөс-өчпөс поэмаларына болгон таазими деп түшүнүүгө болот.

Ошону менен бирге Навои Хосров Дехлевини:

Ал өзү түрк - Хосров индий наамы  
Жайнаган сөз аскерине дүйнө багынды,- [1, 384 б.]

деп Индияда жашап өткөн, чыгармаларын фарси-дариде жараткан, бирок өзү этникалык түрк экендигинен кабар да берет. Ушундан улам фарсы тилдүү атактуу индий акыны теги жагынан ал-Фарабидей эле түрк элинин өкүлү болуп чыгат. Эмир Хосров Дехлеви Низами Гянджевинин "Хамсесинин" негизинде өзүнүн "Пяндж гянджын" ("Беш казына-кенчин") жазып чыккан (фарсиде) эң алгачкы

---

1. Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Т.IV. Ташкент, 1968.

акын болуп саналары бизге маалым. Ал эми Алишер Навоиге чейин Низами Гянгевинин "Хосров менен Ширин" поэмасынын негизинде өзүнүн поэмасын түрк тилинде биринчи жолу жазган Кутб Хорезми "Хамсенин" калган варианттары боюнча поэмаларын жазганбы деген суроого маалыматтардын жоктугунан так жооп берүүгө мүмкүн эмес.

Кутб Хорезминин чыгармачылыгы менен жакындан таанышуу акындын өзүнөн мурунку Фирдоуси, Асади Туси, Низами Гянгеве, Эмир Хосров Дехлеви өндүү фарсы акындарынын поэзияларын мыктап өздөштүргөндүгүн көрсөтөт. Муну төмөнкү айтканынан да байкаса болот:

Дасторкондун башында айтам кенен,  
Махабат-наме жазмакмын он кат  
менен.  
Фарсыларча кылайын эки бабын,  
Жарашары атлес тон мага маалым [1, 474 б.]

Ал эми акындын:

Берип турат аскериң динге кубат,  
Мискиндерге Фарудин кеңеш курат,- (474 б.)

деген ыр саптарынан автордун Фирдоусинин атактуу "Шах-намеси", анын каармандары менен жакындан тааныштыгын да сезебиз.

Асади Тусинин "Гаршасп-наме" (1065/66) поэмасында ("Шах-намеден" кийинки орто кылымдык эң акыркы фарсы баатырдык дастаны) төмөнкүдөй эпизод орун алган:

Перс шахы Фаридун Гаршаспка бакма уулу Нариман менен кошо өзүнө келүүгө буюрат. Жогорку деңгээлде тосуп алуудан соң падыша Гаршаспты Туран менен согушууга аткарат. Асади Туси Гаршасптын Чачты (азыркы Ташкент) көздөй жүргөн жолун сүрөттөйт (автор ал кезде Самарканд жок эле деп эскертет). Баатыр Испиджаб аркылуу Заххак менен өмүр бою каршылашып келген Йагар-каган башкарган Илек дарыясына жетет. Каган өзүнүн жээни Тегин-таш менен согушуп тургандыктан эгерде ага каршы күрөшүүдө жардам берсе Фаридунга багынып берерин айтат. Тегин-таштын аскери тогузгуздардан турган. Нариман Тегин-ташты жеңип туткунга алат [2, 264 б.].

Ушундан улам Кутб Хорезми өзүнүн поэмасында "Гаршасп-наменин" Фаридуну жөнүндө сөз кылып жаткандыр деген ой да жаралышы ыктымал. Белгилей кетчү нерсе бул поэмадагы Илек

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Б., "Кыргызстан -Сорос" фонду, 1999.

2. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

(Или) дарыясы аймагын жердеген Йагар-каган дегенде IX к. кыргыздардын улуу державасын негиздеген Яглакаркан (Жааганкар каган) жөнүндө сөз жүрүп, ушунун негизинде поэмада тарыхый-фолклордук башаттын бар экендиги тууралуу пикирдин орун алышы толук мүмкүн.

Албетте, Хорезминин "Махабат-намеси" сүйүүнү даңазалаган, жогорку көркөмдүктө, чоң эргүү менен жазылган орто түрк доорундагы түрк тилдүү поэзиянын эң мыкты чыгармаларынын бири. Ошону менен бирге поэмада таалим-тарбиялык маанилерди камтыган жалпылаштырылган ой жатарын туябыз. Анткени, ар кандай эле сүйүү лирикаларында тазалык, аруулук, сулуулук, жакшылык, жаштык жана ак дил өңдүү түшүнүктөр камтылган.

Орто түрк доор поэзиясынын өкүлдөрү пенде катары жакшылыктарга кубанып, ийгиликтерине баладай сүйүнүп, кубанычы-сүйүнүчү менен кошо жашаган. Коомдук жана табият таануучулук илимдери менен исламдык илимий чөйрөдө аты чыккан Махмуд ибн Хусейиндин поэзиясында лирикалык жыргап-куунайлык маанайындагы ырлардын да болушу зор кызыгууну туудурат.

Үч ирет илип куунайлык,  
Секирип, секирип ойнойлук.  
Арстан сымал улайлык,  
Кетсин кайгы жыргайлык.

Үч мертеден шарап ичип,  
Ойноп-күлүп бийлейлик.  
Арыстандай айбат кирип,  
Санаа жогун билдирелик [1, 452 б.]

Көртириликтин көйгөйүнөн арылганда акын да "секирип, секирип ойногусу, ойноп, күлүп бийлегиси" келет, ага башканы да кошулууга, кубанычын тең бөлүшүүгө чакырат, бир эмес "үч мертеден шарап ичип, кетирип кайгы-санааны, жыргаганга" чакырат. XI кылымдагы ортодоксалдык ортоазиялык мейкиндикте ушундай гедонистик маанай менен чакырыктарга жол да берилип келингенине күбө болобуз.

Ж.Ж.Руссонун ишениминде "эгерде өзүңөрдүн тарбияңардагы баланын акылын өнүктүрөбүз десенер, аны жетелеп кетүүчү күчтөрдү өнүктүргүлө. Анын дене мүчөсүн үзгүлтүксүз көнүктүргүлө; акылман жана туура ой жүгүртө билген болуш үчүн аны бекемдеп чыңдоо зарыл; ал иштесин, аракеттенсин, чуркасын, кыйкырсын, ал дайыма

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

кыймыл аракетте болсун: канчалык дени-карды бекем болуп жетилсе, ошончолук акыл-эс жагынан да эрте жетилет" [1, 127 б.]. Орто түрк доорунун таңкы жылдызы аталган акындын төмөнкү ыр саптарынан дене тарбиялык максаттагы педагогикалык ойлорду окуйбуз:

Жигиттерди иштетели,  
Дарак силкип жемиш терсин.  
Андан кийин кулан куусун,  
Кубанычтуу күндөр өтсүн.

Куш агытып, тайган салып,  
Жаштар кетсин алдыга.  
Түлкү, доңуз айдап берип,  
Кумардан бир каналык.

Жаштар атын туйлатсын,  
Азоолорун үйрөтсүн.  
Итке кийик алдырсын,  
Үмтөтөлү соогатын (455 б.).

Акындын лирикасы оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндөй силлабикалык ыр түзүлүшүндө жазылгандыгы поэзиясын карапайым калктын калың катмарына бат жеткирүүнүн ыңтайлуу жолунан болгондой.

Эдил боюндагы тээ алыскы Алтын Ордонун дивандык акыны Кутб Хорезми өзүнүн "Махабат-намесинде" тирүүлүктүн жыргал-кууралын унутта калтырбайт. Кези келгенде түгүнбөгөн түмөн түйшүктөн "качып жоголуп" шарапчыга өктөм буюрат:

Жоогазындай, шарапчы, апкел шарап,  
Аттанайын кайратын үйүн карап.  
Сүйгөнүмдү ыр кылып оболуюн,  
Тыңдасын журт, анан соң жоголоюн.  
Ойлоп турсам баарынан сабыр жакшы,  
Билдим эми сабыр да бүткөн какшып (КПА, 477 б.).

Кутб Хорезмиден жүз жыл ашык кийин жашап өткөн Алишер Навои да атактуу "Бештигинин" ар бир поэмасын бүткөн сайын эйфорияга чөмүп тургандыгын жашырган эмес. Алишер бектин масневисиндеги бейттеринин мазмуну жана формасы алтын ордолук

акындын мусаматтары менен үндөшүп тургандыгын жеңил эле байкоого болот.

Ой, шарапчы, алып кел бакыт чөйчөгүн,  
Жайпап өт жаандай төгүп мээни чарчаган!

Жанданайын чөйчөгүңдү ичип мен,  
Боз талаадай гүлзарларга чулганган.

Ырчым менин, соңку бейттериме кулак салчы,  
Көкүрөк кайгы-муңун ырың менен кууп салчы [1, 396 б.].

Ушундан улам орто кылымдык фарсы жана түрк поэзияларынын интегративдик мүнөзүнө, өз ара маданий, поэтикалык жана маалыматтык жалпы мейкиндикти түзүп келгендигине дагы бир ирет ынанабыз. Гедонистик маанайдагы лирикалык ырлар таалим-тарбияда санат, термелердей тикелей үгүттөбөстөн, татыктуу жашоого жана ойноп-күлүп эс алууга да болоруна кыйыр түрүндө үндөйт.

## 2. Орто кылымдык Кытай поэзиясынын көчмөндөр темасындагы этико-философиялык жана этнопедагогикалык ойлордун чагылдырылышы

Эчен кылымдар бою отурукташкан элдер менен көчмөн калктардын тынчтыкта жанаша жашап саясий-экономикалык, социалдык-маданий өз ара байланышта болуп келгендиги карт тарых барактарынан маалым. Кытай жак көчмөн урууларына мамлекеттик дипломатия жаатында көбүрөөк өрнөк көрсөтүп келсе, маданият багытында кытайлыктар көчмөндөрдөн көп нерсени алышкан. Байыркы жана орто түрк доорунда замандаш жашап өткөн атактуу кытай акындарынын поэзиясынан көчмөн түрк уруулар темасын байма-бай учуратабыз. Муну улуу кытай акыны Бо Цзюйдун (772-846) көчмөндөрдүн боз үйүнө зор эргүү менен берген эң сонун сүрөттөмөсүнөн байкайбыз.

Болбойт экен дубал, бурчу боз үйдө  
Бирок ичи жайлуу, жылуу мемиреп.  
Боз үйүмдү бороон уруп кете албайт,

---

### 1. Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Т.VII. Ташкент, 1968.

Кийизинен бышырылып басылган  
Нөшөрлөгөн жамгыр суусу өтө албайт.  
Айлуу түндүн көркүн ачып ажайып,  
Көк боз үйүм жакшынакай жарашык.

Жүн кийизди кыроо баспайт түк дагы  
Кыш күрөөдө күн бүркөлсө тунарып.  
Жылуулугу жан жыргатып көшүлтүп  
Жерге тегиз мамык талпак төшөлгөн  
Киргим келбей тиги турган там үйгө,  
Жатып алам жылуу жумшак боз үйдө.  
Очоктогу алоо жалын ойноктоп,  
Оролушат көлөкөсү соймоңдоп.  
Кызыл чоктун оттой ысык аптабы  
Таң аткыча жылуулукту сактады.  
Күүгүмдөнгөн түндү жарып түнөргөн,  
Түтүн булайт жай созулуп түндүктөн.  
Тоңуп калган муз да эрип шырылдайт,  
Жазда кирген шаркыратма суусундай.  
Жыпар жыттуу гүлдөн жасап көшөгө  
Көрсөткөнү чакырсаң да, көшөрө  
Эч биринин чыккысы жок боз үйдөн.

Көчмөндөрдүн турак жайын (боз үйүн) ошол VIII-IX к.к. жашап, чыгармаларын жараткан кытай акынынын сүрөттөөсүн бүгүнкү күндөн туруп баа берүү оңойго турбасы бышык.

Ал эми төмөндөгү:

Сугун артат кечил дагы боз үйгө,  
Жадагалса окуусунун акысын  
Төлөй албай жүргөн тиги окуучу  
Жашасам дейт жылуу-жумшак боз үйдө,-

деген ыр саптарында акын, кыязы, кытай баласы менен чогуу эле көчмөндөрдүн балдарын да ошол боз үйдө кат-сабатка үйрөтүп жүргөн будда кечилин айтып жаткандай. Ушундан улам кытай калкы менен көчмөн түрк уруулары бейкут күндөрү колу-коңшулук мамиледе жанаша жашап эле келгендигин туябыз.

Боз үй ээсинин үстүндөгү үйүнө өтө аяр мамиле жасап, сактап, өзүнөн кийинки муундарга, өмүр көчүн улантуучу урпактарга ыйык ата-эне белегин калтыруусун ушул улуу кытай акынынын миң жыл ашуун мезгил мурун жазган ырларынан баамдайбыз:

Мейманымды тосомун боз үйүмдө,  
Бой жеткенде балдарыма берем деп  
Аяр күтүп урунамын күнүгө.

Кытай ханзаадаларынын ак сарайларына көчмөндүн боз үйүн алмашпастыгы акындык эргүүдөн, сонуркоодон жана эркин жашоо-турмушка суктангандыктан гана болбосо керек:

Хан сарайы жыгач менен курдурган  
Укмуштантып оймолонгон, бирок да,-  
Көк боз үйгө жетмек эле ал кайдан!  
Ханзаадалар кооздотуп салдырган  
Сарайларга боз үйүмдү алмашпайм [1, 76 б.].

Л.Н.Гумилев боюнча кытай акыны орточо оокаттуу көчмөн жашай алгыдай кадимки турак жайды сүрөттөгөн. Хандын боз үйү болсо Влахерн сарайынын жасалгасын көргөн византиялык императордун сарайында иштеген Менандр Протекторду да таң калтырган. Ал алтын тактысы бар чатырды сүрөттөп жазат. Чатыр ушунчалык жеңил болгондуктан аны бир атка жүктөөгө болот. Экинчиси - "жибек жабуулар менен кооздолгон", үчүнчүсү - алтын жалаткан тирөөчтөн туруп, алтын бейиш куштары хандын тагын тиреп турат. Мына ушул ажайып кооздуктар биздин күнгө жеткен эмес,- деп кейийт бул атактуу чыгыштаануучу,- жыгач менен кымбат терилер чирип, алтын менен күмүш жамбыга кайра куюлуп, куралдарды дат басып, эчак чаңга айланган. Бирок кат жүзүндөгү булактар көп кылымдар бою бай жана кайталангыс маданият жөнүндө маалыматтарды бизге жеткирди, ошентип алар аз сандаган археологиялык табылгаларга караганда көбүрөөк ишеничке арзыйт [1, 76 б.]. Маданияттын чордону катары мейкиндиктин ушул заткажык көлөмү уюштуруучу башаттын алып жүрүүчүсү катары чыккан. Өзүнү жаратканды Ай-ааламдан бөлүп, турук-жай ал үчүн эсеп башынын чекити - бир эле учурда - өзүнө тартуучу борбор катары кызмат кылган. Ушерден адам даңгыр жолго сапар салган, быякка ал баш паанеги катары кайра кайтып турган [2, 57 б.].

Байыркы кытай поэзиясы араб, фарсы жана түрк поэзиясынан өзүнүн ыр каражаттарын тандоодогу сарандыгы, токтоолугу менен өзгөчөлөнгөн. Кытай акынын жыкжыйма базар ичинде же күү-шаа чоң жыйындарда жүргөнүн элестетүү кыйын. Ал дайым жалгыз, тоонун сүрүн тиктеп же дайра күүсүн тыңшап ойго чөмүп, сезимдери уйгу-туйгу.

---

1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

2. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир // Лнзова Э.Л., Октябрнская И.В., Сагалаев А.М. - Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ие, 1988.

Л.Н.Гумилевдун пикиринче империялык башталма менен кытайлык башталманын күрөшү адабиятта да чагылдырууга ээ болгон. Тан доорундагы кытай поэзиясы түркөй пацифизмге жык толгон, булардан оппозициялык маанайды жана өкмөттүк саясий багытты чүмбөттөп айыптоону оңой эле көрүүгө болот. Байыркы кытай акыны Цуй Жундун:

Батыш деңиз үстүнө  
көтөрүлүп күмүш ай...  
Чек арадан  
соккон шамал сес берет.  
Тоого, түзгө  
ай жарыгы төгүлүп-  
Уч-кыйырсыз теребел да мемирейт!  
Кытай колу  
жайык жакка жулунуп,  
Атчандары жарып өтөр жол издейт.  
Душман жактан  
муңайым күү сыбызгып  
Үйдү эңсетип  
жүрөктү эзет кусалык,- [1, 317 б.]

деген ыр саптарынан көчмөн хун, гунн, түрк уруулары тарабынан такай коркунуч туудуруп турган чек арадан "соккон шамалдын сес беришин", көчмөндөрдүн учу-кыйырсыз тоо-түз мейкиндигине кайгуулга аттанган, үйдү эңсеп кусаланган аргасыз (пацифист) кытай жоокеринин муңайым элесин көз алдыга тартабыз. Ушуга байланыштуу К.Г.Менгестин түркүттөр уйгурлар басып алганча Улуу Кытай дубалынын түндүгүндө Сары деңизден Иртышка созулган талааларга ээлик кылып турган деп жазганын эске салуу ылайыктуудай [2, 68 б.]. Ушундай эле мазмундагы ыр түрмөктөрүн дагы бир кытай акыны Ким Чон Сонун чыгармаларынан көрөбүз. Мында да түндүктөн соккон шамал айбаттуу улуп, кытайдын көчмөндөргө чектеш алыскы чек арасынан узун кылыч байланган, бирок каарман сакчы табгачтын мекенчил (патриоттук) маанайын туябыз:

- 
1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
  2. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2000.

Бак учунда  
улуп түндүк шамалы,  
Кар бетинде  
чагылат ай жарыгы.  
Ата журттан  
алыскы чек арада  
Сакчы болуп

узун кылыч байланып,  
Каармандык үлгүсүндөй турамын...

Каарданган айкырыгым  
таш жарат,  
Жер үстүндө  
жолум тосор күч жоктой [1, 317 б.].

Ошол эле Ким Чон Сонун поэзиясынан пацифисттик маанайдагы ырлары да кездешет:

...Салгылашта жеңип чыкса  
эрдемсип  
Жоокер деми  
көтөрүлүп турчу деп,  
Карыялар  
узун сабак кеп кылат.  
Эми кара,  
өлгөндөрдүн сөөктөрү агарып,  
Жатат минтип  
чөлдөй үнсүз тунжурап [1, 318 б.].

Л.Н.Гумилев Кытайдын согушка каршы ырларынын тизмесин дагы улантууга болор эле дейт. Маселен, Ду Фу түз эле мындай деп билдирген: "Мен картаң болуп турсам да, өлкөлөрдүн чек араны кеңейтүүсү керектигинен шектенем". Анын мындай жообуна тарыхчы өзүнчө бүтүм чыгарат: Бул дегеле бейкуттукту сүйгөндүк эмес, анткени варварлардын үстүнөн болгон жеңиш ага өтө жагат, эң акырында, көчмөндөрдүн жортуулдарынан кутулуунун бирден-бир жолу - чек ара аскерлерин мүмкүн болушунча ары карай жылдыруу экендигин ал түшүнбөй кое алмак беле. Жок,- дейт акындын оюн түшүнгөн тарыхчы,- ага Кызыл сарайдан, т.а. Суй династиясынын сарайынан алынып кеткен алтын табактар менен тойлоп жаткан династияны жана сарайды айыптоо маанилүү болгон [1, 318 б.].

---

1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

VIII к. кытай поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү, мекенчил акын Ду Фунун (712-770) "Улуу дубалдан ары карай (кидандарга) жортуулга" аттуу ырында (755-ж. жакын) көчмөндөргө каршы жүрүшкө анчейин кызыкдар эмес кытай аскеринин басыңкы маанайын баяндайт:

...Тизилишип жоокерлер сап катарга  
Бирден баарын толуктап санаганча,

Кишенеген аттардын жаңырыгын  
Шамал айдап таратты туш тарапка.  
Чатыр тигип кумдуу түзгө жайкалтып,  
Жайланышып жатып калдык тыныгып.  
Жымжырттыкта үшкүрүнгөн үн чыгат,  
Күү тартылса чоор үнү сыбызгып.

Айтылуу фарсы акыны Фирдоусинин сөзү боюнча түркүттөр чабуул жасап киргенде согдулар мөгдүрөп азап чегишкен, ошентсе да эфталиттер үчүн согушууну каалашкан эмес [1, 41 б.]. Көчмөн түрктөрдүн күжүрмөн духун, согушчан табиятын алыс-жакындан көрүп уккан кытай жоокери да чабышка түшө электе эле шалдырап колунан буюму түшүп калган өңдөнөт. Ошол эле Ду Фунун "машыгуу жүрүп жатканда чаап баратып ээрдин башын кармабаймын деп кытай атчаны сыймыктануу менен айтат" деп жазганын Л.Н.Гумилев да "бул талаалыктардын гана эмес биздин да күлкүбүздү келтирет. Баракелде, жетишкендик эмес бекен!" деп өзү ыңгайсызданат. А чындыгында кытай атчанына шамалдай учкан, өмүрү ат үстүндө өткөн чабандес номадга теңелүү кайда! Кытай тарап ар дайым атка таңкыс болуп келген, ошондуктан өз ара соода-сатыкта алтын-күмүш, эсепсиз жибек кездемелерин көчмөндөрдүн жылкыларына айырбаштап келгени тарыхтан маалым.

Ошол эле Ду Фунун "Ооруган ат" ырынан жуңго баласынын жанжолдош адамканатын канчалык аздектеп күткөнүн, экөөлөшүп канчалаган "көр азабын" баштарынан кечиришкенин, дагы эле жанагы "түндүктүн ыраак чебиндеги, ызгаарлуу кыштын кечиндеги, мупмуздак кары эстеби" (түштүктүн жылуу кечтериндеги эмес) деп муңкана байкуш атына кеп салат:

Баспадык кандай жерлерден,  
Байкушум, атым, сен менен.

Ыраак чеп. Кыштын кечтери,  
Ызгаары, кары эстеби?

---

1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

Тырыштың, кошо тырмыштың,  
Тартыштың жүгүн турмуштун.  
Калганча минтип жарабай,  
Күчүңдү бердиң аябай.

"Ат экен" дешээр мерездер,  
Акылы тунук эместер.

"Обу жок" дешээр көргөндө,

Ою пас, жаны кереңдер.  
Ордуңан козгоп алалбай,  
Ооруңа дабаа боло албай!  
Кайыша түшүп кабыргам,  
Карайлап турам жаныңда.

Өзү да өмүрү оорудан башы арылбаган эртеги орто кылымдык табгач акындын "байкуш атын" ордуңан козгоп алалбай, оорусуна дабаа боло албай калгандагы үмүтсүз жанаракети өткөн кылымдык кыргыз прозасындагы ичер суусу түгөнгөн айтылуу гүлсараттын кайгылуу эпизодун, ошондо кабыргасы кайыша түшкөн, жанында карайлап турган аргасыз адамдын тагдырдын жазмышына кайыл болуп турган элесин эске салат.

Л.Н.Гумилевдун пикиринче VIII к. кытайлар коркок болушкан деп ойлоого болбойт, дегеле андай эмес, бирок алар түштүктөргө мүнөздүү болгондой жүүнү бош, чыдамкай эмес келишкен, аларда түрктөрдүкүндөй, кидандардыкындай жана тоолук тибеттиктердей кайраттуулук жетишкен эмес. Кытайлар сепилдерде коргонуу жагынан айлалуу болушканы менен, маневрлүү согуш аларга мүнөздүү болгон эмес [1].

Бирок Ду Фу башка бир ырында жалпы эле кытай жоокерлеринин жеңиштен соңку көтөрүңкү маанайын колбашчыны алгыр шумкарга салыштырып сүрөттөө менен жеткирүүгө аракеттенет:

Кабак салып, кара түндөй түнөрүп  
Ийин комдойт, алгыр шумкар түрлөнүп  
Качырганын кайсап салчу сүрү бар;  
Кара таандай каптап баары келсе да,  
Калдандатып канаттарын сапырып,  
Канын төгүп, талаа-түзгө чачылтып,  
Кыргын салып олжосуна туйтунаар [1, 401 б.].

---

1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

Кытай поэзиясынын жана ыргактуу прозасынын устазы, көзү тирүү ченде эле Улуу атагын алган Ли Бо (701-762) мекен, эмгекти сүйүү, табият керемети, достук сезими өңдүү темаларынан тышкары түндүк көчмөн бирикмелеринин олуттуу коркунучу алдында турган Кытай жеринин тагдыры тууралуу ырларды да арбын жараткан. Акындын "Олтурам жалгыз Цзинтиншанң тоосунда" [1, 523 б.] аттуу ырында:

Булут сызат эс алууга  
Кызыл күндөн мээ кайнаткан.

Учуп өттү соңку үйүрү  
Шамалдай тез канаттуунун.

Тиктесем мен тоону карап  
Ал да мени үзбөй тиктейт.

Экөөбүз тең тажабадык  
Тиктешүүдөн арбалып, -

деп тоону суктанып ырдаса, "Бейпил түндөгү ойлор" [1, 522 б.] деген ырында акын бөлөк-бөтөн жерде жүрүп эли-жерин сагынганын түнкү төккөн айдын нуру менен айкалыштырып жеткирет:

Төшөнчүмдүн тээ четине  
Айдын нуру жол салды.

А, балким, бул кечки бубак?  
Өзүм жакшы билбеймин.

Баш көтөрүп карасам -  
Тереземден ай көрүнөт.

Башым төшөп мен ийилсем -  
Ата журтум эске түшөт,-

Улуу акын көп мезгил ичи көчмөндөрдө жашап калган деген аңыз кеп бар. Ошондон улам түнкү теребелде, айлуу кечте туулуп өскөн, киндик кан тамган жерин эстеп зарыгат, ой кубалап кусаланат.

Ушундай эле маанайдагы ыр саптарын "Ак илегилек" [1, 324 б.] ырынан да байкайбыз:

---

1. Поэзия народов мира. М., "Детская литература", 1996.

Ак илегилек турам карап  
Күзгү тыптынч дайрада.

Бубак учуп келген өңдүү  
Бейпил сүзөт тээ алыста.

Жүрөк ыйлайт, жүрөк сыздайт  
Көкүрөккө толуп куса.

А мен болсо турам жалгыз

Кумдуу бопбош аралда.

Кытай поэзиясында көчмөн түрктөр темасынын козголушу бекеринен эмес. Жүздөгөн жылдар ичи бири-бирине ирегелеш жашаган Калаа менен Талаанын түркүн тармактагы карым-катнаштыгы замандын канча бир бороон-чапкынынын, өйдө-ылдый соккусунун улуу сыноосунан өтүп, кайра эле бейпилдик орноп өз ара этникалык, маданий байланыштыгы улантыла берген.

3. Байыркы батыш жана чыгыш адабий эстеликтериндеги типологиялык процесстер, булардагы педагогикалык ойлор

а) Чыгыш европалык, славяндык жана борборазиялык байыркы түрк жазма эстеликтериндеги типологиялык көрүнүштөр, булардагы педагогикалык ойлор

IV к. 70-ж.ж. чыгыш готтук уруулар союзу башында азиат талааларынын көчмөндөрү турган, Дон жана Волганын артынан келген көчмөн урууларынын ири бирикмеси - чыгыштан агылып келген гунндар тарабынан ырайымсыздык менен талкаланган. 376-ж. баштап гунндар карадеңиздик талаалардын кожоюну болуп, көптөгөн жергиликтүү сармат-аландык урууларды каратып алышкан. V к. чегинде гунндар Месопотамияга жана Кичиазияга, андан соң батышка жылып отуруп, Борбордук Европанын мейкиндиктерине бийлигин орнотуп, римдик империяга каршы күрөштү башташкан. 435-ж. гунндарга баш ийген уруулар атактуу согуштук жана саясий ишмер Аттила башында турган бир бүтүн державага бириккен. Кийинки 20 жыл ичи Аттила Ортоңку Европага бийлигин жүргүзгөн жана бир нече ирет империяга катуу сокку урган. 451-ж. гунндар Рейндин батышындагы Галлияны каратып алуу максатындагы жүрүшүндө Каталаун талаасында бүткүл ортоңку европалык уруулардын каршы туруусуна кабылып, жеңилүүгө учураган. Бул Аттиланын согуштук саясий ийгиликтеринин ыдырашынын башталышы болгон [1, 143 -145 б.б.].

Убагында византиялык тарыхчы Приск (Готская история, 8) 448-ж. сенатор Максимин башында турган император Феодосий II элчилигинин курамында Аттиланын ставкасында болуп кайткан. Аттиланын дүйнөдөн кайтышы жана анын ири державасынын кыйрашы менен түндүк карадеңиздик эбегейсиз зор территорияда салыштырмалуу тынчтык орногон. Дон артынан Азов боюна келишкен утургур жана кутургур балгар уруулары жергиликтүү сармат жана гунн уруулары менен аралашып кетип, Рим империясынын тынчын алып турган.

Геродоттун маалыматы боюнча скифтер ээлеп калган аймак мурун киммериялыктарга караштуу болуп келген. Киммериялыктар скифтердин кысымынан улам Карадеңиздин чыгыш жээгин жакалай Кичиазияга куулган. Геродоттун пикиринче скифтер ортоазиялык көчмөндөр - массагеттердин

чабуулунан улам батышка оогон. Ошол эле Геродот келтирген Аристейдин айтып бергени боюнча скифтер Түштүк уралдык аймакты жердеген исседондор тарабынан сүрүлүп келген. Ушундан улам көчмөн-скифтердин алгачкы жашаган жери катары Волганын чыгыш жээгин, Каспий деңизинин түндүк жагын көрсөтүүгө болот.

Страбондун маалыматы боюнча киммериялыктар фракиялыктар деп эсептелген трерлер менен байланышта болгон. Фукедид боюнча трерлер Фракияда Карадеңиздин батыш жагында жашап, түштүк тарапка жүрүшкө чыгып турушкан. Мына ушул элдер скифтер тарабынан б.з.ч. VII жүз жылдыкта Карадеңиз аймагынан куулуп чыккан. Бирок Геродот өзүнүн дагы бир маалыматында скифтерди келгиндер эмес эле илгертен бери Түндүк Карадеңиз аймагынын автохтондору катары сүрөттөгөн. "Эллиндик" легенда менен бир катарда скифтердин келип чыгуусу жөнүндө Геродот тарабынан жазып алынган "скифтик" легенда да бар. Зевс менен Борисфен (Днепр) дарыясынын кызы, карадеңиздик аялкудайдан Таргитай аттуу биринчи адам туулат. Кийин андан үч уул: Липоксай, Арпоксай жана кичүүсү Колоксай жарык дүйнөгө келет. Улуусу Липоксайдан авхат уруусундагы скифтер, Арпоксайдан катиарлар жана траспийлер, ал эми кичүүсү Колоксай падышадан паралаттар келип чыгат [1, 46-48 б.б.].

Евнапий (Продолжение истории Дексиппа, фр. 37 сл. ВДИ, 1948, 3, с.272) готторду скиф эли деп жазат. Ушундай эле пикир Зосимадан (Новая история, ВДИ, 1948, 4, с.275 и сл.), Иордандан ж.б. көптөгөн авторлордон жолугат. Гунндар Карадеңиз аймагында пайда болгондо

---

1. Третняков П.Н.. Восточнославянские племена. Изд. АН СССР. М., 1953.

аларды да скифтер деп аташкан. Маселен, Приск (Готская история, 8 и др.) Аттила жөнүндө баяндаганда ошентип жазган. Кийинчерээк балгар уруулары, хазарлар жана печенегдер да скифтер деп аталышкан [1, 212 б.]. С.Е.Маловдун түрк тилдеринин скифтик байыркылыгы жөнүндө айтканын эске салууга болот. Жергиликтүү (ортоазиялык) калкты активдүү түрктөштүрүү процесси б.з.ч. I кылымдан б.з. IV-V к.к. чейинки гунн урууларынын бастырып кирүү доорунда жүргөн [2].

Прокопий Кесарийский (500-562) байыркы славян жана ант уруулары жөнүндө алардын денесинин түсү жана чачтары өтө ак деле эмес, кара деп айтууга да болбойт, саргычыраак десе болот деп жазган. Массagetтер (массagetтер - гунндардын жана жалпы эле көчмөндөрдүн стилдик аталышы, ред.) сыңары катаал турмушту кечиришет, тазалыкты карманышпайт. Бирок алар зөөкүр да, кыйды-кытмыр да эмес, алар гунндардын (византиялыктар гунндар деп түндүктөн келген ар кайсы эле көчмөндөрдү атап келишкен, мында сөз протобалгарлар жөнүндө жүрүшү мүмкүн, ред.) каада-салтын эч кынтыксыз сакташат [3, 9 б.]. Иордан (О готах, III, 34-35) анттар батышта Днестр, чыгышта Днепр менен чектешет деп жазса, VI к. византиялык тарыхчы жана саясий ишмер Прокопий Кесарийский (Готская война, IV, 4) анттар

Днепрден чыгышыраакта, Меотий булуңунун (Азов деңизинин) жээктерин жайлаган утигурлардын (утигурлардын) түндүк жагында жашаган деп көрсөтөт [1, 154-156 б.б.]. Византиялык тарыхчы Менандр (558-582) Византиянын императору Тиверий славяндардын чапкынына туруштук берүүгө көзү жетпестен, жардам сурап аварлардын игемону Баянга элчилерин жөнөтөт (Баян - VI к. 60-ж.ж. аяк ченинде Паннонияда пайда болгон согуштук-уруулук бирикменин башчысы, ред.). Аварлардын хаганы ромейлерге союздаш болуп кеткен анттарга каршы Апсиха башында турган кошунду жөнөтөт [3, 19 б.].

Византиялык тарыхчы Феофандын (760-818) маалыматы боюнча 680-ж. балгар эли Фракияга кол салат. Уногундур-балгарлар жана котрагдар (протобалгардык уруулук союздар, аларды көбүнчө утигурлар жана кутигурлар деп аташат, ред.) жөнүндө айтып кетүү зарыл деп жазган. Батышта башчылык кылган Константиндин (Константтын) мезгилинде Болгариянын жана котрагдардын кожоюну болуп келген Кробат (Кубрат - улуу Болгариянын негиздөөчүсү, ред.) бийлигин өзүнүн беш уулуна мураска калтырат. Биринчи уулу Батбаян ата керээзине ылайык бабалары жердеп келген аймакта

---

1. Третняков П.Н.. Восточнославянские племена. Изд. АН СССР. М., 1953.

2. Малов С. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.

3. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. Том I. Эпоха

феодализма. Минск, изд. "Университетское", 1987.

бүгүнкү күнгө чейин бийлик сурап келүүдө; анын экинчи бир тууганы Котраг Танаис (азыркы Дон, ред.) дарыясынын аркы өйүзүнө Батбаяндын маңдайына жайланышат. Төртүнчү жана бешинчи уулдары Истрден (Данувийден) өтүп, бири кошуну менен кошо аварлардын хаганына караштуу Авардык Паннонияга, экинчиси Италиянын Византияга караштуу Равеннадагы Пентаполдо христиандардын империясында жердеп калган. Аспарух деп аталган үчүнчү уулу Днепр менен Днестрди кечип өтүп, Онгддан (Дунайдан төмөнкү Днестр менен Карпаттардын ортосундагы территория) жай табат. Беш бөлүккө чачырап, сан жагынан азайып кеткенинен пайдаланып Биринчи Сарматияга караштуу Верзитиянын (хазарлардын Поволжьедеги жердеген территориясы, ред.) терең түпкүрүнөн улуу хазар эли чыгып келип, Понтий деңизине чейинки аймакты ээлеп, Биринчи Болгариянын архонту Батбаянды салык төлөөгө мажбур кылышкан [1, 22 б.].

Жогорку тарыхый маалыматтарда сөз болгон бири-бирин алмашып Рим, өзгөчө Византия империясына жана чыгыш европа ээликтерине такай коркунуч туудуруп турган гунндар, массагеттер, скифтер (сактар), аварлар, аларды жеңип алган балгар (кутигур, утигур) уруулары, кийинки хазарлар, исседондор, печенегдер (кыпчактар) - булардын баары түрк тилдүү көчмөн урууларынан болгондугун белгилей кетүү зарыл. Булардын ортоазиялык же борборазиялык кандаштарынан эң башкы өзгөчөлүгү байыркы түтүнгөн ( балким, теңирчиликтен) диндеринен түздөн-түз христиан динине өтүп

кетишкендигинде, б.а. ислам аларга жетпей калган. Жазууда араб алфавитин эмес, грек (мисалы, "Апокрифическая болгарская летопись", кыпчактардын "Кодекс Куманикусу") жазмасын пайдаланышкан. Ал эми тарых барактарында саясий да, географиялык орду боюнча да славяндар менен такай бир (кээде каршылашы, кээде союздашы) болуп жүргөн анттар орустардын байыркы урууларынан болуп саналат деген да гипотеза (П.Н.Третяков) бар экендигин эскерте кетүү ылайыктуудай.

Байыркы балгардык жазмаларда (алар 100 дөн ашуун) балгар хандары, байыркы феодалдык Балгария, балгардык-византиялык мамилелер жөнүндөгү маалыматтар келтирилет. Алар грек тамгасында протобалгардык тилде жазылган. Эң байыркы укуктук эстелик катары византиялык энциклопедиялык сөздүк "Суданын" (X к. экинчи жарымы) "Балгарлар" аттуу макаласында жайгашкан "Крум ханынын мыйзамдары" сакталып калган. XI-XII к.к. византиялык башкаруунун мезгилинен сакталып калган балгардык булактарга VII-XI к.к. балгардык тарыхты сүрөттөгөн "Апокрифическая болгарская

---

1. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. Том I. Эпоха феодализма. Минск, изд. "Университетское", 1987.

летопись" деп аталган апокрифтик тексттер кирет. Эң алгачкысы катары ага Дунайдагы жаңы хандык айылдын курулушу жөнүндө кан сюбиги (Кан сюбиги (байыркы түрк) - аскер башчы. Өмүртагдын мезгилинде биринчи жолу кезиккен балгар хандарынын титулу, ред.) Өмүртагдын (814-831) тырновалык жазуусун кошууга болот [1, 30 б.]. Мындагы "сүбиги" деген түрки сөзүн сү (аскер, А.Э.) беги деп түшүнөбүз. Плисктеги суутүтүктөрүнүн курулушу жөнүндөгү хан Маламирдин (831-836) Шумендик жазуусунан төмөнкүдөй тексттерди табабыз: "Кан сюбиги Маламир, теңир жалгаган өкүмдар. Анын эски боилу (боил - түрк-балгар ак сөөктөрүнүн эң жогорку титулу, ред.) - Исбул (Исбул - Маламир жана Пресиан (836-852) хандарынын тең башкаруучусу, ред.) кавхан (кавхан - хандын теңбашкаруучусу, ред.) ушул суутүтүктөрүн курган жана аны өкүмдарга өткөрүп берген. Өкүмдар көп жолу балгарларга тамак-аш жана ичимдиктерди берген, ал эми боилдерге жана багаиндерге (багаиндер - боилдерге караганда төмөнүрөөк абалда турган түрк-балгар аристократиясындагы катмар, ред.) көптөгөн белек-бечкектерди берген" [1, 30-33 б.б.]. Бул экинчи текстте да "суутүтүктөрү" жөнүндө сөз жүрөт. "Суу түтүктөрү" жөнүндө ташка чегип жазуунун өзү эле маселенин ошол кезде өтө маанилүү болгондугунан кабарлайт. Болбосо суу маселесинен башка маанилүү маселелер жөнүндө деле жазса болчудай эле. Ушуга байланыштуу бүгүнкү күндөгү "Эл башы болгончо, суу башы бол" деген макалдын өтө байыркылыгы тууралуу айтууга болор эле. Байыркы протобалгардык тексттеги боил деген сөз Монголиядагы (Сужидеги) ибадаткананын эстелигиндеги таш бетинде Йаглакар Хан Ата жөнүндөгү текстте кезигет: "Уйгур жерине Йаглакар Хан Ата келдим. Кыргыз уулумун. Мен Бойла, даражалуу сотмун. Куттуу Бага Таркандын буйрук берүүчүсүмүн.

Атак-даңкым күн чыгышка, батышка тийди. Бай элем. Агылым он, жылкым сансыз эле. Иним жети, уулум үч, кызым үч эле. Уулумду үйлөндүрдүм. Кызымды калыңсыз бердим. Марыма жүз эр. Турак бердим. Жээнимди, неберелеримди көрдүм. Эми өлдүм. Уулум эр жеткенде марымдай бол, канга кызмат кыл, кайраттан..." [2, 149 б.].

Протобалгар тексттери IX к. орто ченинде (831-852), ал эми Сужидеги текст да ошол мезгилде (840-847) жазылгандыгын, андагы бойл жана бойла деген сөздөрдүн лексикалык мааниси, грамматикалык түзүлүшү жагынан окшоштуктарын, болгондо да бойла деген сөздүн кыргыз текстинен кезиккендигин эске алсак, убагында кыргыз уруулары бир эле мезгилде азыркы чыгыш европалык жана азиялык чектерде жашап келгендигине дагы бир ирет

---

1. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. Том I. Эпоха феодализма. Минск, изд. "Университетское", 1987.

2. К.Жусупов. Байыркынын издери. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2001.

ишеним артууга болор эле. Ушуга байланыштуу С.М.Абрамзондун "айрым бир кыргыз уламыштарында Балгар өлкөсү айтылат - айрым уруулар (жетиген, кушчу, күркүрөө) ушул өлкөлөрдөн келишкен" [2, 48 б.] деп жазганын эске салуу туура көрүнөт. Ал эми тилдик жакындыктар боюнча К.Г.Менгестин "кыргыз тили, азыркы адабий тилден байкалгандай бул тилге түндүк-батыш (Б) же кыпчак тобу бир топ таасир тийгизген. Бул кыпчак тобу "орто түрк" доорундагы түндүк батыштагы эски түрк тилдери: 1) куман тили (Codex cumanicus менен кумандардын (же половецтердин) тили) жана кыпчак тилинен турган" деп айтканы [4, 115 б.]. жогорудагы божомолдордун чындыкка жакындыгын тастыктап турат.

Ошол эле мезгилдеги Плискдеги хандын жакындарынын өлүмүнө байланыштуу мүрзөдө ташка чегилген жазуулардан дагы бир төмөнкүдөй текстти жолуктурууга болот: "Кан сюбиги Өмүртаг. Корсис, копан, менин жором болгон. Жүрүшкө чыгып, ал Днепр дарыясына чөгүп кеткен. Ал чакарап уругунан болгон. Кан сюбиги Өмүртаг. Жупан (жупан - эң жогорку славяндык ак сөөктөрдүн өкүлү. IX к. бул термин түрк-балгар аристократиясынын өкүлдөрүнө да берилген, ред.) таркан (таркан - белгилүү бир аймакты башкарган хандын өкүлү, ред.) Сун жором болгон жана урушта өлгөн. Ал Куригир уругунан болгон. Кан сюбиги Өмүртаг. Багатур (баатыр, А.Э.) багаин Славна (Славна - теги боюнча нукура славяндык ысым. Маркумдун кайсы урукка тиешелүү экендиги боюнча маалыматтын жоктугу көңүлдү бурдурат, ред.) менин жором болгон жана ооруп өлгөн". Эстеликте "Кан сюбиги Өмүртаг" деген сөз тизмеги үч жолу кайталанат. Муну улуу канды түбөлүккө эскерип туруу максатында ошентишкен деп ойлоого болот. Тексттердеги бойл (бойла), таркан деген байыркы түрк сөздөрүнүн эки географиялык чекитте болжол менен бирдей мезгилде тарыхый так булактардан кезигүүсү чоң кызыгууну туудураары бышык [1, 33 б.]. Бабур өзүнүн "Бабур-намасында" 1498-жылдын коогаландуу күндөрү Маргылан шаарында турганда өзүнүн аскер

башчысы Касым бекке Анжияндын түштүгүндө жашаган тоолуктарды: ашпарларды, турукшарларды, чограктарды жылуу сөз менен да, күч менен да менин бийлигиме өткөрүүгө жөнөттүм. Булардын баары менин амириме моюн сунушту деп жазган жери бар [3, 84 б.]. Протобалгар тексттериндеги Испор (Аспарух) энчилүү атын, чакарар уруулук аталышты Бабурдагы ашпар жана чограк уруулук этнонимдери менен идентификациялоого болор эле.

1. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. Том I. 1987.
2. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., 1999.
3. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.
4. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., 2000.

Хан Крумдун мыйзамдары жөнүндө "Лексикон судадан": "Балгарлар жеңгенден кийин аварларды толугу менен жок кылышканы белгилүү. Крум колго түшкөн аварлардан сурамжылаган: "Эмне үчүн силердин ажоңор жана бүт элиңер жок болду деп ойлойсуңар?" Ошондо алар жооп беришет: "Анткени, бири-бирин каралап чагымдоо күч алган болчу жана эң мыкты эрлер жана баштуулар жок кылынган болчу. Мындан тышкары зөөкүрлөр жана уурулар соттор менен табакташ болуп кеткен эле. Ошондой эле аракеттиктен, анткени ичимдик көбөйүп кеткен, бардыгы аракет болуп кеткен эле. Ошондой эле паралап сатып алуудан, анткени бүт баары соодагер болуп кетип, бири-бирин алдашкан. Биздин кыйрашыбыз мына ушундан келип чыккан". Муну уккандан соң Крум бүт балгарды жыйнап, мыйзам чыгарып, токтоом кылат: "Эгерде кимдир-бирөө башка бирөөнү айыптаса, аны укпоо керек, аны алдын ала байлап, суракка алуу керек, эгерде ал жалган сүйлөп, чагымдаган болсо - аны өлтүрүү керек. Ким уурулук кылса, ага тамак-аш берилбесин, эгерде кимдир бирөө ага барса, ошол замат анын дүйнө-мүлкү тартып алынсын". Ошондой эле ал ууру кылгандын бутун сындырып, анын бардык жүзүм багы кыйратылсын; ар бир жакыр кишиге кайра эле муктаждыкка түшпөсүн үчүн жарым-жартылай эмес, толук берилсин; ким муну аткарбаган болсо анын дүйнө-мүлкү тартып алынсын...деп буйрук кылган [1, 34 б.]. Ушундан улам авардык тажрыйбадан мисал көрүп, өз убагында мамлекеттик идеологиянын, урпактарга таалим-тарбиялоо берүүнүн колдонуудагы системасына олуттуу эреже-мыйзамдар менен өзгөртүүлөр кирбегенде хан Крумдун балгар өлкөсү бузулуп-жарылууга туштукмак беле деген божомолдун орун алуусу да толук мүмкүн эле.

"Лексикон судадагы" аварлардын идеологиясынын акыбети Орхон-Энесай эстеликтериндеги ойлор менен үндөшүп туруусу өтө маанилүү: "Андан кийин уулдары да кан болгон эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду. ... Акылсыз каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз жаман болгон эле...Түрк калкынын элдүүлүгүнүн, мамлекетинин биримдиги учуп кетти (бузулуп калды)". А балким

борборазиялык түрктөрдүн саясий абалынын байыркы көчмөн аварлардын тагдырына окшош болуп калуусунун бир себеби да ошол мамлекеттик идеологиянын ыдырашынан, ынтымактын кеткендигинен жана улуулардын кичүүлөрдү тарбиялоодогу кадыр-баркынын таасиринин жоголушунан болгондур.

1. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. 1987.
2. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

Л.Н.Гумилевдун ишениминде Экинчи Түрк кагандыгынын расмий идеологиясы эки принципке таянып турган: ал Кытай маданиятын четке кагуу жана коңшу элдерге караганда биз артыкчылыктуу элбиз деген сезим... Биринчи маселе боюнча Йоллыг-тегиндин да, Тон-йокуктун да көз караштары дал келет. Йоллыг-тегин мындай деп жазат: "Бизге алтын, күмүш, спирт (же дан) жана жибекти чексиз берип турган табгач элинин тили ширин, кымбат баалуу дүнүйөлөрү жумшак болор эле; алар бал тилге салып, кымбат баалуу асем дүнүйөлөрү менен алыскы элдерди да өзүнө өтө жакындатып тартып турду. Ал элдер болсо табгачтарга жакын кошуна болуп келип туруп, алардын жаман айла-амалдарын үйрөнүштү". Автордун пикиринче ал кайсы "жаман айла-амалдар" экени Күл-тегинге арналган эстелик жазууда түшүндүрүлгөн: "...табгач эли тараптагы бузукулар менен көкүтүүчүлөрдүн аракеттеринин натыйжасында жана асем байлыгы менен кызыктыруунун аркасында, ошондой эле алар (табгачтар) агалары менен инилерин араздаштырып, эл менен башкаруучуларды бири-бирине тукуруп, курал менен жабдуунун натыйжасында, түрктөр өз элин бүлүнүүгө алып келди" [1, 347-348 б.б.]. Л.Н.Гумилевдун чыгарган бүтүмү боюнча бул жерде мамлекеттердин гана күрөшү эмес эки маданияттын күрөшү, эки көз караш менен эки дүйнөтаанымдын күрөшү орун алган эле. Улуу талаа өзүн Кытай болбоого, өзү менен өзү боло тургандыгына укугу бар экендиги жөнүндөгү манифест менен жар салган. Ушундан улам байыркы европалык протобалгар (түрк) жазууларындагы жана борборазиялык байыркы түрк эстеликтериндеги идеялардагы типологиялык көрүнүштөрдү баса белгилеп кетүү зарылдыгы келип чыгат.

"Апокрифическая болгарская летопись" биринчи балгар падышачылыгы жөнүндө текстинен: ...Ошондо менин кулагыма угулду... "Исайя, менин сүйүктүү пайгамбарым, Рим тараптагы батышты көздөй жөнө, кумандардын (кумандар - половецтер, мында көчмөн түрк элдери, ред.) үчтөн бирин түзгөн балгар деп аталгандарын бөлүп ал, римдиктер жана эллиндер таштап кеткен Карвун жерин (Түндүк-Чыгыш Болгария, ред.) жайла". Испор (Аспарух, ред.) падыша Балгар жеринде 172 жыл бийлик кылды, андан соң аны измаилдыктар Дунайда курутушту. Балгар падышасы Испордун өлүмүнөн кийин кумандар балгар деп аталып калышты, Испор падышага чейин алар язычниктер

болушкан, эзелтен бери грек падышалыгынын каршылашы болуп келген. Балгар падышалыгынын өкүмдары болуп Испор падышанын уулу Изот (Ызат, А.Э.) (Изоттун легендалык образы катары хан Крум прототип болушу мүмкүн, ред.).

---

1. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

Изот падышадан эки уул туулат, бирин Борис деп, экинчисин Симеон деп атайт ал. Изот падыша жүз жыл жана үч ай өмүр сүрүп, Плиск градында дүйнөдөн кайтат. Изот падышанын өлүмүнөн кийин анын уулу Борис Балгар падышачылыгына ээлик кылып калат. Ушул падыша бүт Балгар жерин чокундурган жана чиркөөлөрдү курдурган... [1, 45 б.]. Азыркы Европаны жердеп калган байыртадан теңирчилик динин тутунган дагы башка көптөгөн түрк тилдүү көчмөн элдердей эле байыркы балгар эли да тарыхтын жазмышы менен христиандыкка өтүп, тилинин да, дилинин да, тарыхый өнүгүүсүнүн нугу да таптакыр башка багытка туштуккандыгын карт тарых өзү айгинелеп отурат.

б) Орто түрк доору менен Байыркы Орус адабий эстеликтериндеги түркизмдердин интегративдик мүнөзү

"Слово о полку Игоревенин" (1990) "Летописная повестц о походе Игоря Святословича на половцев в 1185 году" деген тиркемесинде төмөнкүдөй саптар жазылган:

"Когда же занялся рассвет субботнего дня, то начали подступатц полки половецкие, словно лес. И не знали князця русские, кому из них против кого ехатц, - так много было половцев. И сказал Игорц:

"Вот думаю, что собрали мы на себя всю землю Половецкую-Кончака, и Козу Бурновича, и Токсобича, Колобича, и Етебича, и Тетробича" [2, 341 б.]. Бул "Летописник повесттеги" Кончак, Козу Бурнович, Токсобич, Колобич, Етебич жана Тетробич деп аталган ысымдар (аталыштар) түрк (кыпчак) урууларынын аталышы экендигин Н.А.Аристовдун "Усуни и кыргызы или кара-кыргызы" деген эмгегинен билебиз. Анда төмөнкүдөй маалыматтар келтирилет: "Из арабских историков эмир Рукнеддин Бейбарс (умерший в 1325 г.) рассказывает, что Аккубул, кипчак племени токсоба, убил Монгуша, племени дурут; из-за этого возникла война; когда дуруты в сражении одержали верх, Аккубул отправил брата своего Ансара к Души-Хану (т.е. Джучи-хану), сыну Чингиз-хана; Души-хан двинулся на кипчаков со своим войском, болншую частц избил и захватил в плен. Тот же рассказ приведен и у Ибнхалдуна. Имена кипчакских племен писатели эти сообщают такие: 1 токсоба, 2 бурджоглы, 3 иета (по Ибнхалдуну сета), 4 бурлы (элнбули), 5

кангуоглы или кангароглы (канааралы), 6 анджоглы (оглы), 7 дурут, 8 карабароглы (калабаалы), 9 джужнан (джерсан), 10 карабиркли

1. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. Т.1. 1987.
2. Слово о полку Игореве. Л.: Сов. писат., 1990.

(кадкабирклы) и 11 котян (кунун). (См. "Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды" В.Тизенгаузена, том 1, извлечения из сочинений арабских. Сиб., 1884 года, стр. 540-542) [1, 371 б.].

"Летописстик повесттеги" жана араб булактарындагы маалыматтарды өз ара салыштыруу менен байыркы түрк (кыпчак) урууларынын аттарын тактап алабыз: Токсобич-токсоба, Колобич-калабаалы (карабароглы), Етебич-иета (жете); ал эми половецтердин (байыркы кыпчактардын) ханы аталган Кончак ысымы кыпчак деген сөздүн бузулуп айтылышы. Н.А.Аристовдун ошол эле эмгегиндеги "... по биографии Тутухи в "Юанң-ши" (глава, 128), предки кипчаков (kip-cha) первоначально обитали на реке Чжелянң (Dje-Lien), на севере от Wu-Ping, близ горы Даханң (An-da-han) (Анжиянбы? А.Э.) [1, 371 б.] деген маалыматынан кыпчактардын байыркы аталышы кандай (кинча) экендигин түшүнөбүз. Ошол эле жерде "Кюйчу...переселился на запад, в горы, именуемые Юйли боли (Yu-Ii-wo-li) и его имя (Ки-чи) дало название царствующему роду в кинча (kip-cha, кипчак) деген саптардан "кинча" жана "кипчак" бир эле кыпчак деген сөз экендигин түшүнөбүз. Ошондой эле биз мындан "Кюйчу", "Ки-чи" деген энчилүү аттардан кушчу деген уруунун аталышын кездештирип жаткан жокпузбу деген суроого кептелебиз. К.Г.Менгестин пикиринче Кончак хандын баласы Юргий (Өргү, Үргө?) Чынгыз хандын кол башчысы Субудайдын өмүр баянында жана Жуан-шуда (Монгол династиясынын летописинде) эки аскер башчынын бири катары эскерилет. Аны Субудай башында турган монгол аскерлери Ву-сзу дарыясынын боюнда талкалап таштайт [2, 84 б.]. Мындагы Өргү, Үргө аттарынын "Манастагы" кыпчак каны Үрбү менен окшошуп туруусу да өзүнө көңүлдү бурдурат.

Эми "Летописстик повесттеги" Козу Бурнович деген половец ханына келсек, "Слово о полку Игореве, Игоря, сына Святославля, внука Олңгова" түп нуска текстинде төмөнкүдөй эпизод кездешет:

"А не сорокы второскаташа-на следу Игореве ездитң Гзакү сү Кончакомү" и млңвиту Гзакү Кончакови:

"Аже соколү кү гнезду летитң, соколича растреляево своими злачеными стрелами".

---

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. 2001.

2. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. 2000.

Рече Кончакң ко Гзе:

"Аже соколң кң гнезду летитң, а вң соколца опутаеве красною девицею".

И рече Гзакң кң Кончакови:

Аще его опутаеве красною девицею,

Ни нама будетң соколңца,

Ни нама красны девице,

То почнутң наю птици бити

Вң поле Половецкомң" [1, 68 б.].

Тексттен көрүнүп тургандай "Словодогу" Гзакү жана Гза деген хандын (балким уруунун, элдин) аты жана "Летописник повесттеги" Козу деген сөздөр казак деген этнонимди түшүндүрөт деп божомолдоого болот. "Словонун" примечаниесинде "Гзакү, Кончакү - половецкие ханы Гзак (Кза) Бурнович и Кончак Отракович ..." деген түшүндүрмөсү бар, мындагы Гзанын К тыбышы менен башталып Кза болуп айтылышына көңүл бурабыз да, Кзак, туурасы Казак деген элдин (уруунун) атын таап алабыз.

Казак деген этнонимдин байыркылыгын (Чынгыз-хандын дооруна чейинки) Н.А.Аристов X-XI к.к. жашап өткөн айтылуу фарсы акыны Фирдоуси да эскертип өткөндүгүн келтирет: "Казаки у Фирдоуси, писателя уже XI столетия, могут бытъ обняснены или известностню ему такого имени гузов, или тем обстоятелством, что и прежде шайки и скопища кочевников, делавшие набеги на границы Ирана с целню грабежей, называлисц уже казаками, подобно тому, как и позднее, во время Тимура, такие шайки тоже именовалисц казаками" [2, 366 б.]. А.Левшин Париждеги Азия коомуна берилген жана "Азия жаңылыктары" журналынын 1828-жылдагы санына жарыяланган "Кыргыз-кайсактар же кыргыз-казактар тууралуу тарыхый маалыматтар" деген макаласында "...Кайсак же Касак деген сөз Казак дегендин бурмаланган түрү. Чыгыштын айрым жазуучулары ырастаганына карасак бул сөз Христтин төрөлүшүнөн да мурун пайда болгон. Бул пикирдин туура же туура эместигин иликтеп отурбастан орто кылымдардагы Орус урууларынын турмушунун көптөгөн тармактарына таралып кеткен Казак деген аталыш башынан бери эле Кыргыз-Кайсак ордолоруна таандык экенин жана азыр да алар өздөрүн Казак деп гана аташарын белгилегибиз келет. Персиялыктарга, бухаралыктарга, хивалыктарга жана Азиянын башка элдерине алар мына ушул ат менен белгилүү" деп маалымат берген [3, 252 б.].

- 
1. Слово о полку Игореве. Л.: Сов. писат., 1990.
  2. Аристов Н.А. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. 2001.
  3. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп / Түз. К.Жусупов. Б.: Кыргызстан, 1993.

Ал эми Козу Бурнович дегендин Бурновичин кантип чечмелөөгө болор эле? Балким, огуздардын боюндур уруусунун атыдыр. Биз В.В.Бартольддон төмөнкүдөй маалыматын ой жүгүртүү иретинде келтирип көрсөк болот: "Большинство сведений о кипчаках в Восточной Европе, а также об их предшественниках, печенегах и огузах... вероятно торки русских источников; вместе с торками русские летописи упоминают еще и берендеев - вероятно, огузский род баюндур..." [1, 508 б.].

К.Г.Менгестин пикиринче илгерки орус летописеринде Киевдин улуу князынын ордо сакчылары деп эскерилген торктор менен берендейлер да огуз урууларынан болуш керек. X кылымда Жайык (Яик) менен Волганын ортосунда жашаган чыгыш печенегдердин кээ бир топтору өздөрүнүн түндүк-батыштагы коңшулары огуздарга биригишкен же огуз урууларынын конфедерациясына кирүүгө аргасыз болушкан [2, 75 б.]. А балким бул (Бурнович) биз жогоруда келтирген Н.А.Аристовдогу бурлы деген кыпчак уруусунун аталышынандыр.

"Словодо" "А поганого Кобяка из луку моря..." деген ыр сабынан Кобяк (56 б.), ал эми "Словонун" примечаниесиндеги "... половецкий хан Кобяк Карлыевич, плененный во время похода Святослова и Рюрика на половцев в 1184 г." деген түшүндүрмөдөн Кобяк (Кобяк Карлыевич) деген хандын ысымын учуратабыз. Биздин оюбузча Кобяк деген хандын ысымы Кебек деген энчилүү атты түшүндүрөт. Муну Н.А.Аристов келтирген маалымат менен салыштырып көрсөк болот: "О происхождении кипчаков у Рашид-эддина значит: "Одна беременная женщина, мужа которой убили на войне, вошла в сгинившую середину большого дерева и разрешилася там...(Ребенок), по усыновлению стал сыном Угуза: имя ему дали кыпчак, произведенное от кубук, означающее по-тюркски сгинившее в середине дерево" ("О турецких и монгольских племенах", с.19) [3, 371 б.]. Демек, "Словодогу" бузулуп айтылган Кобяк, бул Көбөк б.а. эң алгачкы аталышы, ал кийинчерээк Кебек болуп өзгөрүп кеткен болуш керек. Х.Карасаевдин түшүндүрмөсү боюнча: "Кыргыздарда: бай көбөк (иттин аты). Түрктөрдө: көпөй. 1184-жылы кыпчактадын Көбек деген каны болгон. Түркмөндүн да Көпек деген көсөмү болгон" [4, 437 б.]. Ошол Көбөк (Кебек) деген этноним кийин хан тукумдарынын энчилүү аты болуп кездешкенин көрөбүз. Маселен, чагатай улусунун өкүмдары Кебек хан (1326-ж. дүйнөдөн кайткан) сегиз жыл бийлик

---

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

2. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. 2000.

3. Аристов Н.А. Усуни и кыргызи или кара-кыргызы. 2001.

4. Карасаев Х. Камус наама: Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр. Б., Шам, 1996.

кылган. Ал мусулмандарды колдогон, бирок өзү байыркы теңир динин тутунган. Кебек хан мусулман эмес эң акыркы чыңгызиддик (чагатайлардан) өкүмдар болгон. Ал эми "Словодугу" Карлыевич дегени огуздардын карлук, карлык этнониминин Кебек Карлук болуп чогуу аталышы экендигин баамдоого болот. Расмий булактарда келтирилбесе да кыпчактарды (кыргыздарды да) уйгурлар кебек деп атап келишкендигин азыр да угууга болот.

"Словонун" "...иже погрузи жирү во дне Каялы - реки половецкая" деген ыр сабындагы Каялы аттуу дарыянын бар-жогу, каерделиги бүгүнкү күнгө чейин так аныктала элек. "Словонун" примечаниесинде: "На какой реке произошло сражение Игоря с половцами, до сих пор не установлено (на этот счет существует множество гипотез). Существует предположение, что Каяла-поэтическое наименование этой реки, происходящее от глагола "Каяти" (жалетң, сожалетң, оплакиватң) - река скорби, гибели, печали" [1, 68 б.].

Биздин оюбузча мындай божомолго кошулууга болбос эле. В.В.Бартольд "... Примеры неточной передачи собственных имен особенно многочисленны в выписках из Джувейни. Так, на стр. 288 Кучлук говорит гурхану, что его войска рассеяны в областях Имал (т.е. Эмиль), Кыяк и Бишбалык; вместо Кыяк следует читать Кыялык (Каялык)" [2, 555 б.] деп маалымат берсе, Н.А.Аристов "...по мнению "Howortha...Каиду получил в удел племена, составляющие союз найманский, и вероятно также предков нынешних калмаков; граничили его земли с Каялыком, Алмалыком и Бишбалыком... джагатаидов, к западу - владениями Орду (Ичена) и его потомков, на востоке, вероятно, Джабканом и Куке-Сырке-ула" [3, 374 б.] өңдүү түшүндүрмөлөрдөн улам ошол "Словодугу" Каялы топоними түрк уруулары илгертен бери жердеп келген Орто Азиянын аймагындагы таанымал жер-суунун аталышы экендиги маалым болот. "Словодо" Каялы дегенде, балким, Волганын куймасы же Каспий деңизине куйган кайсы бир дарыя жөнүндө болуп жаткандыр. Каялы деп аталып калгандыгына, балким, дарыяга ушул атты ошол кезде койгон кыпчак (түрк) уруулары өздөрү себепчи болгондур. Ал кездеги орус летописецтеринин географиялык мыкты билими болгон деп ойлоого да болбойт, ал тургай В.В.Бартольддун "...неизвестный персидский географ X в. считает Иртыш притоком Волги" [2, 555 б.] деген маалыматты ("Рукописц Туманского") келтиргенине караганда байыркы авторлор тарабынан чаташтырууларга жол берилип келгендигин түшүнүүгө болот.

---

1. Слово о полку Игореве. Л.: Сов. писат., 1990.
2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.
3. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

Т.М.Гарипов менен П.Р.Кузеев "Башкирские родо-племенные названия и их алтайские параллели" деген макаласында уялаш түрк жана алыс туугандыктагы монголдор үчүн жалпы болуп башкыр уруулары жана уруктары эсептелет деп төмөнкүдөй маалыматтарды келтиришет: Ай - башкырларда, казактарда, кыргыздарда, түркмөндөрдө ж.б.; Барын, Баарин - башкырларда, казактарда, каракалпактарда, кыргыздарда ж.б.; Кудай, Куди, Көзай - башкыр менен түркмөндөрдө; Катай, Кара Катай - башкыр, казак, каракалпак, кыргыз, өзбектерде; Кошсо, Кушчи - башкыр менен түркмөндөрдө; Кыпсак, Кыпчак - башкыр, казак, каракалпак, кыргыз, ногойлордо; Салйут, Салджиут - башкыр, бурят, монголдордо; Татар, Татары - башкыр, татар, монгол, манчжур ж.б. [1, 217 б.]. Авторлор монгол жапырыгына чейин X-XIII к.к. башкыр этнонимиясы Огуз (Ай, Балыксы, Кара Таулы, Кошсо, Көзай, Кызгы, Танып, Төрөкмөн) жана кыпчак мүнөзүнүн басымдуулугуна токтолушат. Бирок бул мезгилде башкыр этнонимдик массивинде монголдук аталыштардын келип кириши жүргөн, болгондо да монгол тегиндеги уруу-уруктук топтор кыпчактарга кошулушкан жана кыпчактар тарабынан Волга - Яик талааларына (Гара, же Гайна жана Кытай) кирип келгенге чейин жуурулушуп кетишкен [1, 218 б.].

Монгол жапырыгынын (XIII-XIV к.к.) башталышы менен Уралга түрктөшүп (кыпчакташып) кеткен монгол тегиндеги уруулар (Барын, Меркит, Салйут), кыпчактардын (Бушман, Каңлы, Каршын, Карый Кыпсак, Кыпсак Токсаба, Кыргыз) өзү көбөйүп отурган...Башкыр уруктар бирикмесинин башка бир топтору (Йнийар Катай, Кара Табын, Мең, Сүби) Дешти-Кыпчак менен тынымсыз карым-катнашта болуп турган [1, 219 б.]. Алтын Ордонун урашы менен (XV-XVI к.к.) башкыр этнонимиясында Нугай Бөрйен, Нугаай Юрматы өңдүү башкырлардын ногой уруктары пайда болгон.

"Словодуг":

Тут закликала Карна,  
Вопитң начала,  
Тут Желя поскакала,  
По Русской земле,  
Пламя мечучи огненным рогом, - (174 б.)

деген ыр саптарындагы Карна жана Желя деген сөздөр жөнүндө түрдүү пикирлер айтылып, аныгына жетпей келинген. "Словонун"

---

1. Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.

примечаниесинде: "Первые издатели думали, что Карна и Жля - имена половецких ханов. Однако такие имена в источниках не встречаются. В настоящее время большинство исследователей считает, что Карна и Жля - не собственные, а нарицательные имена, обозначающие символически-обобщающие образы печали, плача, скорби" [1, 68 б.] деп түшүндүрүлөт. Бирок Н.А.Аристов араб булактарына таянып келтирген кыпчак урууларынын ичинен Карнага үндөшүп турган канааралы, ал эми Жляны кыпчактардын (кыргыздардын, казахтардын) белгилүү жалаир уруусунун аталышына окшоштурууга болот. Ошондуктан, Игордун кошуну кыпчактардан 1185-ж. талкаландыгын, ал эми "Словонун" андан бир топ кийин жазылгандыгын, көптөгөн топоним жана этнонимдер унутулуп же бузулуп айтылгандыгын, ошондой эле түркий сөздөрдүн славян тилдеринде өздөштүрүлүп колдонулушун жана поэманын жети-сегиз кылымдык тарыхын эске алсак туура болчудай. Ушундай эле ыкма менен "Словодогу" олңбери деген элди Н.А.Аристов келтирген кыпчак урууларынын ичинен элңбули уруусу менен, ал эми кыпчактардын дурут уруусун азыркы кыргыз, казактардагы дуулат уруусу менен идентификациялоого болор эле..

---

1. Слово о полку Игореве. Л.: Сов. писат., 1990.

## Үчүнчү бап боюнча корутунду

1. XI-XII к.к. ортоазиялык акындар билингвиг (зүллиснейн) катары фарсы жана түрк тилдеринде чыгармаларын жаратып келишкен. Алардын көпчүлүгү түрк урууларынын өкүлдөрүнөн болуп, өздөрүнүн ырларынын басымдуу бөлүгүн ошол кездеги мамлекеттик фарсы тилинде, башка бирин түрк тилинде жазышкан. Жусуп Баласагындын башка эч кимиси түрк тилинде чыгарма жазган эмес деп кесе айтууга болбойт. Түрк адабий тилинде чыгарма жаратып атактуу акындын жолун уланткандар болгон деп ишеним артууга болот.

2. Орто кылымдык фарсы поэзиясынан акындары түрк тилинде сүйлөп жана ыр да жазып келишкен. X-XI к.к. жашап өткөн газневиддик фарсы тилдүү көрүнүктүү акын Минучихринин о дүйнө кеткен атактуу Фирдоусиге арнаган диванынан фарсы тилдүү акындардын, анын ичинде Фирдоусинин өзү да, түрк тилинде чыгармаларын жаратып келишкени маалым болот. Акындын ыр саптары Юсуф Хасс-хажибдин "Кутадгу билигинен" отуз-кырк жыл илгери жазылганын эске алсак, бул түркий тилдеги бизге белгилүү эң алгачкы поэмага чейин эле түрк тилиндеги поэзия болуп келгендигин жана түрдүү себептер менен бизге жетпей калгандыгын билүүгө болот.

3. XII к. атактуу фарсы аалымдары жана акындары Жалал ад-Дин Руми, Касим ал-Анвар фарсы тилинен башка түрк тилдеринде да ырларын жаратып келген. Ушундан улам ошол Минучихринин берген маалыматтарынан, орток түрк поэзиясынын таңкы жылдызынын ("Кутадгу билиг") поэмасынан кийинчерээк, ал эми "Хибат ал-хакаик", "Диван-и хикмат" поэмаларына чейин же чамалаш эле түрк тилиндеги поэзия болуп келгендигине ишеним артабыз.

4. Иран менен Турандын илгертен берки пикир келишпестиги Күнчыгыш поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармаларында ошол XI-XII к.к. да кездешкендиги мүнөздүү. Бул албетте, ислам цивилизациясы менен мусулмандыкка алигече баш оту менен кире элек, жараткан теңирге сыйынган байыркы көчмөндөр цивилизациясынын дүйнө таанымынын коошпогондугу менен түшүндүрүлөрү бышык.

5. Мейкиндик абалы боюнча бири Борбордук Азияда, экинчиси Мавераннахр, Түркстан чөлкөмүн жердеген, мезгили боюнча болжол менен бирдей доордо (XI-XIII к.к.) жашап өткөн, бири фарсы тилдүү жазгыч акын, экинчиси түркий (кыргыз) тилдүү төкмө ырчынын окшош теманын үстүндө поэзиянын башка бир жаңы түрү болгон табышмак ырды (лугзыны) тандап алышы акындар поэзиясынын өкүлдөрү катары Муиззи да, Кет Бука да элдик оозеки чыгармачылыктын салттуу үлгүлөрүнөн демөөр алып тургандыгынан кабар берет.

6. Күнбатышы менен Күнчыгышын да чөгөлөткөн хан болсо да, элинин кылым карыткан салттуулугунда тарбия алган, каада-салт, үрп-адаттарды бекем тутунган, мамлекеттик эреже-жоболорду (Жасакты) өзү баш болуп сактоого милдеткер Чынгызкандын айкөлдүк сапаты аны жалпы эле букараларына,

конкреттүү жеке инсанга карата гумандуу мамилеси, даанышмандыгы, адилет чечимге келүүсү кагандык парзы болуп келгендигин айгинелейт. Элдик оозеки жана ырчылар чыгармачылыгынын ушундай үлгүлөрү аркылуу кээ бир тарыхый инсандарга (Кет Букага да, Чынгызканга да) баа берүү алардын чыныгы жүзүн ачууда ыктуу ыкмалардан болуп саналары бышык.

7. Байыркы орток түрк поэзиясы менен жакындан таанышуу түрк тилдүү акындардын өзүнөн мурунку Рудаки, Фирдоуси, Йусуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Асади Туси, Низами Гянжеви, Эмир Хосров Дехлеви өндүү фарсы жана түрк акындарынын поэзияларын мыктап өздөштүргөндүгүн көрсөтөт. Кутб Хорезминин "Махабат-наама" поэмасынын негизги өзгөчөлүгү ирандык сасанид хансарайынын турмушун эмес, турандык Алтын Ордо хандыгын сүрөттөөгө алуунун негизинде чыгарма жараткандыгында.

8. Кутб Хорезми "кашмирлик сыйкырчы" деп "Фархад жана Шириндин" Хосров Дехлеви жараткан индиялык версиясы жөнүндө айтып жаткандыгы боюнча фарсиде жазган атактуу индий акыны Эмир Хосров Дехлеви (1253-1325) теги жагынан ал-Фарабидей (IX-X к.к.) эле түрк элинин өкүлү болуп чыгат.

9. Орто түрк акындарынын чыгармачылыгынан орто кылымдык фарсы жана түрк поэзияларынын интегративдик мүнөзү, өз ара маданий, поэтикалык жана маалыматтык жалпы мейкиндикти түзүп келгендиги даана байкалат.

10. Байыркы кытай поэзиясы араб, фарсы жана түрк поэзиясынан өзүнүн ыр каражаттарын тандоодогу сараңдыгы, токтоолугу менен өзгөчөлөнгөн. Кытай поэзиясында көчмөн түрктөр темасынын козголушу бекеринен эмес. Жүздөгөн жылдар ичи бири-бирине ирегелеш жашаган Калаа менен Талаанын түркүн тармактагы карым-катнаштыгы замандын канча бир бороон-чапкынынын, өйдө-ылдый соккусунун улуу сыноосунан өтүп, кайра эле бейпилдик орноп өз ара этникалык, маданий байланыштыгы улантыла берген.

11. Бири-бирин алмашып Рим, өзгөчө Византия империясына жана чыгыш европа ээликтерине такай коркунуч туудуруп турган гунндар, массагеттер, скифтер (сактар), аварлар, аларды жеңип алган балгар (кутургур, утургур) уруулары, кийинки хазарлар, исседондор, печенегдер (кыпчактар) - булардын баары түрк тилдүү көчмөн урууларынан болушкан. Булардын ортоазиялык же борборазиялык кандаштарынан эң башкы өзгөчөлүгү байыркы түтүнгөн (балким, теңирчиликтен) диндеринен түздөн-түз христиан динине өтүп кетишкендигинде, б.а. ислам аларга жетпей калган. Жазууда араб алфавитин эмес, грек (мисалы, "Апокрифическая болгарская летопись", кыпчактардын "Кодекс Куманикусу") жазмасын пайдаланышкан.

12. IX к. орто чениндеги Протобалгар тексттери менен Монголиядагы Сужи тексттериндеги сөздөрдүн семантикалык мааниси, грамматикалык түзүлүшү жагынан окшоштуктарын эске алсак, убагында кыргыз уруулары бир эле мезгилде азыркы чыгыш европалык жана азиялык чектерде жашап келгендиги маалым болот. С.М.Абрамзон маалымдаган айрым бир кыргыз

уламыштарындагы айтылгандар, ал эми тилдик жакындыктар боюнча К.Г.Менгестин келтирген далилдери муну тастыктап турат.

13. "Лексикон судадагы" аварлардын идеологиясынын акыбети Орхон-Энесай эстеликтериндеги ойлор менен үндөшүп туруусу өтө маанилүү: Борборазиялык түрктөрдүн саясий абалынын байыркы көчмөн аварлардын тагдырына окшош болуп калуусунун бир себеби да ошол мамлекеттик идеологиянын ыдырашынан, ынтымактын кеткендигинен жана улуулардын кичүүлөрдү тарбиялоодогу кадыр-баркынын таасиринин жоголушунан болгон. Экинчи Түрк кагандыгынын расмий идеологиясы эки принципке: Кытай маданиятын четке кагуу жана коңшу элдерге караганда биз артыкчылыктуу элбиз деген сезимге таянган.

14. "Слово о полку Игореве" поэмасындагы жарым-жартылай же бүгүнкү күнгө чейин аягына жеткириле тактала элек кээ бир түркизм сөздөргө түшүндүрмөлөр берилет. Поэмадагы половец (кыпчак) урууларынын, энчилүү аттардын аталыштары көрүнүктүү тарыхчы, этнографтардын (Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, Х.Карасаев) белгилүү эмгектеринде келтирилген байыркы кыпчак урууларынын этнонимдери менен дал келиши мүнөздүү.

Түртүнчү бап

## ХІ-ХІІІ К.К. ОРТОК ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1. Байыркы орток түрк поэзиясынын негизги жанрлары, ыр формалары жана салттык поэтикалык ыкмалары, булардагы педагогикалык ойлордун чагылдырылышы

Чыгыш элдеринин (араб, фарсы, түрк) поэзиясынын бүгүнкү күнгө жеткен адабий чыгармалары негизинен эпикалык жана лирикалык багытта өнүгүп келгендиги байкалат. Эпикалык поэзияга философиялык, дидактикалык, романтикалык - сүйүү, баатырдык жана философиялык мазмундагы дастандар кирген. Лирикалык поэзиянын негизги жанрлары болуп газел, мустазод, мусаммат, масневи, касыйда, наама, мунозара, мухаммас, марсийа, мисал, китча, рубай ж.б. эсептелген.

Е.Э.Бертелестин пикиринче араб квантитативдик метрикасынан болгон аруздун жергиликтүү (фарсы, түрк) поэзияга келип кирүүсү - бул талашсыз факты. Муну ал арабдарга чейинки ирандык түрдүү тилдердин поэзияларынан сакталып калган үзүндүлөрдүн баары силлабикалык принцип менен жазылгандыгын далил катары келтирет. Анткени, дари тилинин узун жана кыска үндүүлөрдү даана ажыратуучу касиетке ээ фонетикасы болгон. Ошондуктан силлабикадан квантитативдик метрикага өтүү жеңил жүргөн. Дари тилинин арузу арабдык аруздан айырмаланып тургандыгын ошол кездеги орто кылымдык чыгыш лингвисттери да белгилешкен. Дари арузунда ыр саптарындагы муундар дайыма бирдей сакталып турган метрикалык формаларга басым жасалган. Мындай көрүнүш өзгөчө арабдарга таптакыр белгисиз болгон эпикалык поэзиядан апачык көрүнөт. Ортоазиялык эртеги эпикалык поэзиянын эң сүйүктүү метрикасынан болгон мутакариб менен хазаджа квантитативдик принцип сакталган. Ошону менен бирге бул метрлер өзгөрүүсүз бир калыптагы он бир муундан гана турган. Канткен ченде да ортоазиялык жана ирандык аруз арабдык аруз системасынын таасири астында пайда болгон деп айтууга болот. Ортоазиялык жана ирандык элдердин поэтикасы араб поэтикасынан ырдын уйкаштуулугун так жана терең берүүгө умтулган рифмалуулугу (уйкаштуулугу) менен өзгөчөлөнүп турган. Ыр саптарынын метрикалык ыр түзүлүшү - ыр сабындагы кыска жана узун муундардын бирдей санда ырааттуу кайталанышына негизделген ыр түзүлүшү. Бул ыр түзүлүшү эзелки доордо поэзия менен музыка алигече толук бөлүнө электе пайда болуп, көбүнчө узун жана кыска муундар маани ажыратуучу касиетке ээ болгон тилдерде (мисалы, араб тили) тараган. Метрикалык ыр түзүлүшүнө эзелки ыр түзүлүшү жана Чыгыш элдериндеги аруз ыр системасы кирет.

Фирдоусинин "Шах-нама" поэмасы баштанаяк схоластикалык поэтикада мутакариб деп аталган метрикада жупташкан рифмалык саптар менен жазылган. Жусуп Баласагындын "Кут алчу билиминдеги" ыр саптар да "Шах-намадагыдай" эле Чыгыш поэзиясына мүнөздүү мутакариб ыр түзүлүшүнө негизделген. Чет элдик көпчүлүк чыгыштаануучулардын пикиринде мутакариб метри араб поэзиясынан өткөн. Бирок К.Г.Залеман мутакариб жана башка метрлер байыркы ирандык мурас, бир гана жери араб метрикасынын мектебинен өтүп ирандык поэзиянын колдонуусуна ыңгайлаштырылган деген оюн таңуулайт. Муну изилдөөчүлөр бул метриканын байыркы араб поэзиясында өтө сейрек кездешүүсү менен да бышыктап

келишкен. Мына ушул эки божомолго негизденүү менен кээ бир советтик иранистер "Шах-наманын" өлчөмү - "нукура улуттук өлчөм" деп эсептешкен, анын башатын байыркы Ирандан издөө керек деген тыянакка келишкен. Бирок, "Шах-наманын" метринин тамырын Ирандан издөө куру бекер убарагерчилик, аны "Шах-наманын" мифологиялык өзөгү келип чыккан байыркы чыгыш ирандык уруулар байырлашкан Орто Азиядан издөө керек,- деп Е.Э.Бертелңс өзүнүн версиясын таңуулайт. Бул урууларда поэзия исламга чейин эле болуп келгендиги азыр бизге жакшы белгилүү. Бирок бизге жетип келген бул поэзиянын үлгүлөрү силлабикалык өлчөмгө ээ. Кыязы, К.Г.Залемандын исламга чейинки иран элдеринин эпикалык поэзиясы он муунга жакын ыр саптарынан турган силлабикалык өлчөмгө ээ болгон деген божомолун кабыл алууга болчудай" [1, 229 б.]. Мындай тыянакты бирдей эле деңгээлде салттуу силлабикалык ыр түзүлүшүнө ээ түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгына да ыйгарууга болот. Ошондуктан бизге белгилүү эң алгачкы түрк тилиндеги поэма болгон "Кутадгу билигдин" дал ушул мутакариб ыр өлчөмүндө жазылганы да бекеринен эместир. Албетте, мында Жусуп Баласагуни өзүнөн бир топ илгери жашап өткөн Фирдоусинин дари тилиндеги "Шах-намасы" менен жакындан тааныш болгондугунан күмөн саноого болбойт жана андан кандайдыр бир деңгээлде чыгармачыл демөөр алган деп ишеним артууга болот. Өзүнөн мурунку устаз акындардан таалим алуу, үйрөнүү дайыма болуп келгендиги жашырын эмес. Убагында көркөм сөз өнөрүнүн дассыккан устаты Низами Гянжеви да "Хосров жана Ширин" (XII к.

---

1. Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

80-ж.ж.) поэмасын жазууда белгилүү фарсы акыны Фахр ад-Дин Гурганинин таасиринен чыга албай анын "Вис жана Рамин" (XI к. 50-ж.ж.) поэмасындагы кээ бир эпизоддорду кайталоого алгандыгы маалым. Айта кетчү нерсе Орто Азия жана Хорасандагы согуштук-саясий жана мамлекеттик түзүлүштөрдүн түп-тамырынан бери өзгөргөндүгүнө байланыштуу Гурганинин ушул "Вис жана Рамин" дастанынан кийин перс-тажик эпикалык поэзиясында Фирдоусинин "Шах-намасына" окшогон баатырдык эпостордун жаралышы токтогон. Фарсы-дари поэзиясы эски салттардын таасиринен бошонуп романтикалык поэмалардын ордуна эми жаңыча башка жолду тандай баштаган. Ушуга байланыштуу Жусуп Баласагуни "Кутадгу билиг" поэмасынын түрк тилинде жазылып калышына XI к. баш ченинде Орто Азияда фарсы-тажик тилдүү саманиддердин (874-999) ордуна саясий бийликке түрк тилдүү караханиддердин (XI-XII к.к.) келиши да жагымдуу шарт түзгөн деп ишенимдүү айтууга болот.

Аруз түрк тилдеринде сүйлөгөн калктардын классикалык поэзиясында, ошондой эле араб, фарсы адабиятында тараган ыр түзүлүшү экендиги маалым.

Мында ырлар узун жана кыска муундардын кезектешип алмашуусуна, ошондой эле ыр сабындагы муундардын сапатына жана чен-өлчөмүнө негизделет. Жусуп Баласагунин "Кутадгу билиги" аруз ыр формасында жазылган эң алгачкы түрк тилиндеги чыгарма. Орто кылымдарда түрк поэзиясында пайда болуп өркүндөгөн бул система араб-фарсы адабиятынын кийинки өсүшүнө зор таасирин тийгизген. Ар элде өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болуп "араб арузу", "фарсы арузу", "түрк арузу" деп жиктелүүгө жеткен. Аруз ыр системасы Жусуп Хасс-хажибден бир нече кылым кийин жашап өткөн Жами, Навои, Махтумкули ж.б. классиктердин ыр жазуу формасына айланган.

Белгилүү фарсы акыны Минучихри (1041-ж.ө.) насибдеринде көбүнчө мусаммат ыр формасын колдонгон. Мисалы, анын төмөнкү поэзиясы алты ыр сабынан турган мусамматтан турат:

Тургула, апкелгиле мага тонду: күз келди,  
Суук шамал Хорезмден согуп калды.  
Деги булар жүзүм барки жүзүмзарда  
Калышыптыр окшошуп көйнөгүнө сырчынын.  
Таң калып дихкан эге бармактарын тиштегилейт:  
Шалбаада, бакта да, калбаптыр го гүлү дагы, анары [1, 361 б.].

Мусамматта бир топ ыр формалары бир ырга биригишет. Анын уйкаштык системасы төмөнкүчө:

---

1.Е.Э.Бертелнс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Мурабба: а-а-а-б, б-б-б-а ж.б.

Мухаммас: а-а-а-а-а, б-б-б-б-а ж.б.

Мусаддас: а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а ж.б.

Мусабба: а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б--а ж.б.

Мусамман: а-а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-а ж.б.

Минучихриден эки кылым кийин "Махабат-нама" поэмасын (1353-ж.) Алтын Ордо кыпчактарынын тилинде жараткан орто түрк поэзиясынын өкүлү Кутб Хорезми (XIV к.) да дастанындагы масневилерин ошол мусаммат ыр түзүлүшүндө жазгандыгын көрөбүз:

Эй, шарапчы, алып кел мөлтүр шарап,  
Аз да болсо кусалык турсун тарап.  
Жалган күндөр тез өтөр желдей желип,  
Ким кутулган ажалдан айтчы деги?!  
Ойлоп көрсөм баарынан сабыр  
жакшы,  
Билдим эми сабыр да бүткөн какшып.

Чөйчөгүн бер Жамшиддин, эй  
шарапчы,  
Көңүл бугун кызытып сен тараткын.  
Ак урганда жалыным учуп көккө,  
Сүйүктүүмөн айрылып көңүл чөккөн.  
Ойлоп көрсөм баарынан сабыр  
жакшы,  
Эми билдим сабыр да калган какшып [1, 476 б.].

Махмуд Кашкардын атактуу "Дивани лугат ат-түркү" XI к. экинчи жарымында жазылган. Анда келтирилген поэтикалык үзүндүлөрдүн дээрлик бардыгы рифмаларга ээ. Акындын "Түркий тилдер сөз жыйнагынын" бир топ ырлары мурабба - Чыгыш поэзиясындагы төрт саптан туруп а-а-а-б, б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а тибинде уйкашкан ыр формасында жазылган. Ошондой эле анын ырларынын көпчүлүк бөлүгү бармак ыр түзүлүшү деп аталган түрк элдеринин байыртан келаткан ыр түзүлүшүндө жаралган. Мында ырдын ар бир сабында муундардын санынын бирдейлиги мүнөздүү. Кыргыз эл ырчыларынын, бир топ кыргыз акындарынын ырлары бармак системасына негизделген. Мында ыр саптары көбүнчө 7, 8, 9 муундан турат.

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.

Орто кылымдык фарси-дари жана түрк поэзиясынын диванында жанрлардын төмөнкүдөй ырааттуулугу катуу сакталган: касыйда, газел, марсийа, кытйа, рубаи ж.б. Жанрлардын ичиндеги ырлар алфавит боюнча жайгаштырылган. Фарсы, түрк элдеринин поэзиясында көрүнүктүү акындардын баары өздөрүнүн диванын жазууга аракеттенишкен. Мисалы, белгилүү фарсы акыны Фаррухинин бүгүнкү күнгө жетип келген диванында эки жүз он үч касыйда, жыйырма сегиз газел, отуз үч рубаи жана төрт кытйа болгон. Ал эми Алишер Навои "Чар диван" түрмөгүн түзгөн. Ошол төрт дивандын ар бирине өзүнчө ат берип, бүтүндөй чыгармачылыгын ушул дивандарында чагылдырган.

Касыйданын арабдардан келгендигинен күмөн саноого болбойт. Касыйдалардагы рифмалардын (уйкаштыктардын) арабдык башаты бар деп ойлоого да болот. Ода перстик парфян жана сасаниддик өкүмдарлардын сарайларында болуп келгендиги белгилүү. Ал эми ортоазиялык байыркы газелдер касыйдадан бөлүнүп чыккан сүйүү насибдери болуп саналат деген да божомолдор бар. Бирок бул чындыкка анча коошпойт. Эгерде араб поэзиясында чакан көлөмдөгү лирикалык формалар Омейяддардын (661-749) соңку мезгилинде гана пайда болгондугун эске алсак эле араб поэзиясында ортоазиялык таасирдин сөзсүз болгондугунан күмөн саноого болбойт.

Ошондой эле арабдарга чейин Орто Азияда жана Иранда сүйүү ырлары болбогон деп ойлоого да такыр мүмкүн эмес.

Араб халифатынын таасиринин Орто Азияда жана Иранда солгундай башташы менен (тахириддер доору (821-873)) жергиликтүү акындардын өз эли-жеринин байыркы маданиятына, адабиятына болгон кызыгуусу күчөгөн. Алар элдик чыгармачылыктын үлгүлөрүн эл оозунан жыйнай башташкан. Мисалы, Мервден чыккан Абу-л-Фазл ас-Суккари деген араб поэзиясына таптакыр мүнөздүү эмес жупташкан рифмадагы (уйкаштыктагы) - муздавадж ыр формасын колдонуу менен бир катар байыркы макал-лакаптарды араб тилине ыр түрүндө так которуп берген [1, 104 б.].

Фарсы жана түрк тилдериндеги орто кылымдык поэзияда рифманын пайда болушу араб поэзиясынын таасиринен улам деп эсептелинген. Арабдардын касыйда жана газелдеринде монорифмалык форма мүнөздүү болгон. Ал эми бейт жана рубай араб поэзиясында болгон эмес. Алар фарсы жана түрк элдеринин поэзиясына мүнөздүү келген. Ошондуктан фарсы жана түрк поэзиясында илгертен эле уйкаштык болуп келген деп ишенимдүү айта алабыз. Бейт туташ уйкаш эки саптан турган ыр түрмөгү. Низами, Навоинин поэмалары ушул бейт формасында жазылган. Газел, касыйда адатта бейттерден турган. Мисалы, Низами Гянгевинин (1141-1209) "Лейли жана

---

1.Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Мажнун" (XII к. 80-ж.ж.) поэмасынын "Уулума насаат" деген бөлүмүнөн төмөнкүдөй бейттерди кезиктиребиз:

Арыстандай албуут болуп, урушта жең,  
Жаштыгың жалгыз сага болот тең.

Азаматтык абийриңден айрылбагын жеңип чыксаң,  
Маскаралап тебелеп башка бирөөнүн ар-намысын...

Кокус бир жомок жазам десең да,  
Чыккыраган чындык болсун жомогунда...

Жалтактабай сен ишенгин кеңешиме,  
Кызмат кылат кеңешим эгер уксаң дегениме.

XI-XII к.к. ортоазиялык жана ирандык поэзияны иликтеп талдоо газел менен рубайинин өсүп-өнүккөндүгүн айгинелейт. Газел мурун касыйданын бир насиби катары каралып келсе, эми өзүнчө жанр катары кирип калган. Рубай дагы эле башаты катары өзүнө оозеки элдик чыгармачылыктан жаңы демөөр алууну уланткан.

Е.Э.Бертелңс Шамс-и Кайстын поэтикасы боюнча трактатта улуу фарсы-тажик акыны Рудаки (857-941) эң алгачкы болуп дари тилиндеги поэзияда

рубаини (түрк элдеринде "төртлүк") колдонгондугун эскертет. Бул ири чыгыш таануучу рубаи ыр формасы ал мезгилде, андан кийин да элдик оозеки чыгармачылыктын жанры болуп келген деген пикирин айтат. Атактуу фарсы-тажик акыны бийлик эгелерине кызмат кылганы менен элдик салттардан жана карапайым калктын ырдык салтынан оолактаган эмес. Ал оозеки элдик чыгармачылыктын түбөлүктүү стихиясынан өзүнө түгөнгүс чыгармачылык демөөр алып тургандыгы анык [1, 135 б.]. Ушундан улам колдогу маалыматтар боюнча элдик чыгармачылыктын рубаи (төртлүк) ыр түзүлүшүн фарсы-дари поэзиясында эң алгачкы болуп Рудаки колдонгон деп тыянак чыгарсак болчудай. Ал эми бул "төртлүк" ыр формасы түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармачылыгында эзелтеден эле болуп келгендиги маалым. Рудакиден бир канча доор кеч өткөн орто түрк поэзиясынын улуу шаирлери Навои, Бабур жана улуу фарсы акындары Омар Хайям, Жами ушул рубаи ыр системасында чыгармаларын жаратып келишкендиги белгилүү. Ошону менен бирге Рудакинин сакталып калган үзүндүлөрүнөн ырларынын метрикалык жактан көп түрдүү болгондугун билебиз. Рудаки изилдөөчү С.Нафисинин айтымында

---

1.Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Рудакиде андан мурун эч бир акын колдонбогон өтө сейрек мутакариб ыр системасы кездешет. Мисалы,

Ты - весенный цветок, ты - татарский кумир,  
Естң у тебя вино, почему же не несешң ты его? [1, 136 б.].

Е.Э.Бертелңстин ишениминде рубаи ("төртлүк") сырткы кийлигишүүлөрсүз нукура иран эли тарабынан жаратылган ыр формасы. Ал К.Г.Залемандын рубаини ислам поэзиясына чейинки байыркы авесталык гаттардагы Спента-манңю строфасына (ыр түмөгүнө) алып барып жабыштыргандыгын мисал келтирет. Ыр саптарындагы муундарды түрдүүчө кылып өз ара айкалыштыруу он үч, он эки, он бир, он муундан турган рубаини берери аныкталган. Мындан чыкты рубаи байыркы поэзияда да поэтикалык (декламациялык) түрүндө эмес, музыкалык формада жашап келген деп жыйынтык чыгарууга болот [1, 107 б.].

Рубаилер араб, фарсы, түрк тилдеринде жазылып, философиялык, сүйүү, диний мазмунга ээ болгон. Чыгыш поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Рудаки, Омар Хайям, Жами, Навои, Бабур ж.б. акындардын лирикаларынын көпчүлүгүн рубаилер түзгөн. Улуу орток түрк акыны Захираддин Мухаммед Бабурдун (1483-1530) рубаи ыр формасында жазылганын төмөнкү тарбиялык маанидеги ыр саптарынан байкайбыз:

Орозо келди напсисин көптү сынаган,  
Азайды жолдо кечээки кербен чубаган.  
Беш убак намаз окуган башын

көтөрбөй,  
Шарапка тоюп мас болуп жүрөт дубанаң.  
Кусалык эзип дартымдын карты  
сыйрылып,  
Ысытма чыгып турганда денем  
чыйрыгып.  
Көңүл кош достум, тетири карап  
өтпөгүн,  
Кабагың салып, тырышып териң  
жыйрылып.  
Жарытпайт түндү ар жерде жанган ала  
шам  
Гүл чыккан жерге тикенек өсөт  
жанаша.

---

1.Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Кечиргин достум, өзөктө дарттын  
айынан,  
Ырымда кетти чын сырым дагы,  
тамашам [КПА, 496 б.].

Ал эми төмөндө фарсы акыны, айтылуу Омар Хайямдын (XII к.) суфийлик поэзияга өзүн караманча жакындатпаган гедонистик маанайдагы рубаилеринин жогорудагы Бабурдун ыр саптары менен маани-маңызы боюнча коошпоосуна жана риторикалуу суроо ыкмасын жөндүү колдонуусуна мисал салыштыруу иретинде келтирилет:

Эсен болсо, орозону анчалык  
Сен узакка созбо, солуп ач калып.  
Ичкен өлсө, сопу өлбөс жан бекен?  
Мал, адамга бирдей зыян - ачкалык.

Аалам сырын ачкан барбы? Ал кайда?  
Жашоо эмне? Ойлонгондон не пайда?  
Жалгандагы жалгыз чындык мен билген,  
Бир ак кепин, ала кетчү о жайга.

Сүйүп, кызып, жыргалыңа тойбочу,  
Бой көтөрүп жанды бөөдө сойбочу!  
Сакалыңдын, мурутундун кудайга,  
Бир тыйынча кереги жок. Ойночу.

Төрт саптан турган ар кандай эле ыр рубаи боло бербеси бышык. Рубаиде жалпылаштырылган ойдун болушу зарыл. Жогорудагы поэзия үзүндүлөрүнөн өз алдынча төрт саптан турган үч маанилик блокторду көрөбүз.

Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Асан Кайгы төкмөчүлүк өнөрү менен поэзия жараткан ырчылар чыгармачылыгынын өкүлдөрүнөн болушкан. Алар элдик оозеки чыгармачылыктан жана элдин рухий турмушунан булак катары көркөм-эстетикалык азык алып турушкан. Ак таңдай төкмө ырчылар ырларын кобуздун (комуз), домбранын коштоосунда аткарып келишкен. Акындар поэзиясында жашоо-турмуш жана сүйүү ырлары, санат-насыят жана терме, дастан жана айтыш жанрлары кеңири өнүккөн.

Эл ырчылары акыл-насаат берүүчү, таалим-тарбия үйрөтүүчү, курч сөздүү, көлөмү чакан көркөм дидактикалык чыгармаларды жаратышкан. Көркөм өнөр, адабият жалпысынан таалим-тарбия берсе, дидактикалык чыгармаларда ошол акыл-насаат үйрөтүү, таалим-тарбияга жана жүрүм-турумга үгүттөө түздөн-түз, ачык айтылат. Алардын таасиринин күчтүүлүгү жана ыкчамдыгы мына ушунда болгон. Санат-насыят, терме жана үлгү ырлары, табышмак жана макал-ылакап сыяктуу дидактикалык мазмундагы чыгармалар кыргыз элинде эзелтеден бери таалим-тарбиялык кызмат аткарып келген. Эл ырчыларынын аткаруусундагы санат-насыят, термелердин ар кандай формадагы үлгүлөрүндө ыргактын, уйкаштыктын жана ыр сабындагы ырдык өлчөмдүн (метриканын) туруктуулугу, ыр сабындагы муундун бирдейлиги мүнөздүү. Профессор К.Рысалиевдин пикиринче "ыр жолдорунун ичиндеги ритмикалык бөлүктөрдүн жалпы саны жагынан кыргыздардын силлабикалык ырларын төрт топко бөлүүгө болот. Эки ритмикалык, үч ритмикалык бөлүктүү ырлар, төрт, жана беш ритмикалык бөлүктүү ырлар" [1, 14 б.]. Ал эми төкмөчүлүк өнөрүнө мүнөздүү санат-насыят жана терме ырларынын басымдуу бөлүгү эки ритмикалык ырлардан тобуна кирери аныкталган.

Түрк тилдүү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгындагы силлабикалык муун түзүлүшү менен сакталып калган поэтикалык чыгармалардын үзүндүлөрүнүн метрикасынын окшоштугу даана байкалат. Исламга чейинки ирандык жана түркий поэзиянын бизге жетип келген үзүндүлөрү силлабикалык принципте гана жаралып келгендиги белгилүү. Мында ыргак (ритм) ыр сабындагы муундардын бирдей өлчөм айкашы аркылуу түзүлөт, бул система туруктуу басымга ээ тилдерге мүнөздүү. "Санат-насыят, терме ырларынын ырдык структуралык айрыкча мүнөздүү болгон уйкаштык белги, же башка элдик ырларга салыштырып карагандагы дагы бир рифманы уюштуруудагы касиеттеринин бири - редифтик татаал уйкаштын ыр саптарындагы колдонулушу. Редиф - жалпы эле Чыгыш элдеринин поэтикалык искусствосуна ырдын уйкашуу табиятына көмөктөш болгон негизги көркөм каражат катары эсептөөгө болот" [2, 100 б.].

Бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган поэтикалык чыгармалардын үзүндүлөрүн үйрөнүү эпикалык поэзия форма жагынан лирикалык поэзиядан өзгөчөлөнүп тургандыгы жана бардык эле элдик оозеки поэзиянын метрикасы

силлабикалык болгондугу аныкталган. Бул азыркы көптөгөн иран жана түрк тилдүү дээрлик бардык элдердин фольклорунда сакталган. XII к. жашап өткөн Кулкожоакмат Ясавинин "Насыяттар жыйнагындагы" ырлары формасы боюнча элдик силлабикалык метриканы жана строфалык курулушту сактаган. Мына ушунусу менен анын поэзиясы араб-фарсылык ыр түзүүнүн квантитативдик системасын колдонуп келген караханиддик түрк поэзиясынан өзгөчөлөнүп турган. Муну суфий акын өзүнүн санат-насыяттарын бийлик эгелерине гана эмес,

---

1.К.Рысалиев. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. Ф., 1965.

2.Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.

караламан калкка да арнап жараткан деп түшүнүүгө болот. Анын зар-заман мотивиндеги төмөнкү ыр саптары редиф уйкаштыгына мисал болуп берет:

Көзүм нымдуу, дилим мундуу, жаным  
куруду,  
Не ылаажы этеримди билбейм, достор.  
Бу касыретте он талаалап жашым  
куюлду,  
Кай тарапка кетээримди билбейм,  
достор.

Түрлүү, түрлүү алааматтар болду пайда,  
Жүрөгүмдө жараакаттар болду пайда.  
Бу дүйнөдөн "Жарк" чыгууга барбы  
айла?  
Эмне ылаажы этеримди билбейм,  
достор.

Алла үчүн элден безип карып болсом,  
Жандан кечип, малдан кечип карып  
болсом,  
Жалгыз каздай эрме чөлдө талып  
болсом,  
Эмне ылаажы этеримди билбейм,  
достор (КПА, 461 б.).

Акмат Ясавинин поэзиясынан мындай редифтик уйкаштыкты көп эле кезиктирүүгө болот.

Орток түрк поэзиясында редиф поэтикалык ыкма катары дээрлик бардык акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон. Ал ыр сабындагы уйкаштыктан кийин келүүчү сөздөр жана сөз айкаштары. Араб тилинен

каторгондо "артынан келүүчү" деген маанини билдирет. Редиф көбүнчө уйкашкан сөздөн кийин бир сөздүн кайталанышы, ал көбүнчө араб, фарсы, түрк жана жалпы эле Чыгыш поэзиясына мүнөздүү. Автор редиф катары келген сөзгө, сөз айкашына же сүйлөмгө өзгөчө басым жасайт. Бул чыгарманын бүткүл өзөгү менен байланышып турат. Мисалы, Асан Кайгынын санат, термелеринин басымдуу бөлүгү редифтин бир сөздөн турушуна мисал боло алат:

Ар нерсени көргөн билер,  
Алыс жолду жүргөн билер.  
Ат кадырын жөө жүрүп,  
Белге этегин түргөн билер.  
Пул кадырын саткан билер,  
Туз кадырын таткан билер,  
Ток кадырын ач билер,  
Сөз кадырын айткан билер,  
Жөө кадырын баскан билер.  
Соо кадырын оору билер,  
Зар кадырын өлгөн билер,  
Муң кадырын күйгөн билер,  
Бар кадырын жок билер,  
Дүйнө кадырын тапкан билер.  
Тууган кадырын бөлүнгөн билер (КПА, 508 б.).

Белгилүү башкыр фолклорчу илимпозу А.Н.Киреевдин төмөнкүдөй маанидеги пикирин мисалга келтиребиз: Рассмотрим поэтику кубаирского стиха. По своему построению он весьма своеобразен. Такой стих (семисложный) вообще-то встречается в устной поэзии ряда тюркоязычных народов. ...Кубаирский стих имеет очень оригинальный и характерный ритмический строй, особую рифмовку и порядок слов, так что даже по внешнему виду сразу можно отличить его от других стихотворных отрывков. Прежде всего, кубаир - волный стих, он строится на свободных стихах. Его поэтике не присуща какая-нибудь стандартизированная техника..." [1, 250 б.].

Кубаирлерде ыр сабынын акыркы сөздөрү кайталанган, ал эми анын алдындагы сөздөр уйкашып келген чыгыш поэзиясына мүнөздүү редифтик рифмалар кеңири кездешет. Ошондой эле алар ыр сабынын башында жана ортосунда да учурайт:

Зифа буйым ник үстерзең,  
Хатыр өсөнмө, атакайым?  
Колагымды ник тешлеттең,  
Илатыр өсөнмө, атакайым?

Же

Агын хыу акмас булырмы,  
Тулкыны какмас булырмы?

Кубаирлерде анафоралар жана эпифоралар да бат-бат кездешип турат:

Изел йорт, Изел йорт,  
Изел буйы кызыл йорт,

---

1.Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. Уфа, 1970.

Изел йортта тыумышым,  
Изел йортта үлмешим...

Бул ыр саптарынан Эдил журтумда туулуп, Эдил журтумда өлөмүн деген маанини туябыз.

Айыуы күп Уралтау,  
Бүрөхө күп Уралтау,  
Төлкөхө күп Уралтау,  
Куяны күп Уралтау...[1, 252 б.]

деген ырдан аюусу да, бөрүсү да, түлкүсү да, коену да көп Урал тоону түшүнөбүз.

А.Н.Киреев кубаирден өзгөчөлөнгөн дагы бир поэтикалык форма жөнүндө төмөнкүчө жазат: Кусерек - особый вид, особая форма эпического творчества башкирского народа, точнее - своеобразная форма героического эпоса...Стих в кусереке значительно отличается от кубаирского стиха. Это легко заметить с первого взгляда по метрике стиха, по системе слогов и ударений. Строфический строй и система рифмовки в кубаире свободны и изменчивы, а в кусереке строфа постоянная. Она представляет собою четверостишие, в котором рифмуются неизменно первая, вторая и четвертая строки (по образцу ааба). Это соответствует форме рубаи - очень распространенной в восточной классической поэзии. Причем рифмы часто составные (двучленные): созвучны не только последние слова рифмующихся строк, но и предпоследние. Например:

Астына кара юрга атын менгэн,  
Алыска туктамаган каты елгэн,  
Бабсак батыр кашына тура килеп,  
Кулына Мэсем хандын хатын биргэн [1, 268 б.].

Автор мындан тышкары "Күсэк-бий" поэмасында чыгыш классикалык поэзиясында кеңири орун алган редифтик рифмалардын басымдуулугуна көңүлдү бурат. Маселен:

Доняга Күсэк батыр тыузы инде,  
Биленэ алмас кылыс быузы инде,  
Бехлеүэн, йөзө күркэм, кәүзәхе зур,  
Атахының ак юлын кыузы инде.

А.Н.Киреевдин пикиринче редифтүү рифмалар башка эпикалык эстеликтерде сейрек кездешүүчү кызыгууну жараткан, өзгөчө бир көрүнүш болуп саналат [1, 269 б.]. Башкыр түрколог фолклористи өзүнүн төмөнкүдөй пикирин сунуштайт: "В одном из вариантов "Кузы-Курпеса и Маян-Хылу" есть строки, по размеру редко встречающиеся в системе башкирских стихов:

Табунами стада останутся,  
С ними что будешь делатң, сынок,  
Что будешь делатң, сынок?  
Будет лес без конца и края,  
Через него как пройдеши, сынок,  
Как пройдеши, сынок?

По форме эти стихи отличаются и от кубаирского стиха, и от протяжной песни. Если каждая стихотворная строка кубаира, как правило, состоит из семи слогов, то в первых двух строках оригинала по девять слогов, а в третьей - семь. Эти стихи не имеют такой напевности, как кубаирский стих, по ритмическому строю они тяжеловесны, удобны лишь для речитативного, протяжного рассказа. Такие строки можно встретитң и в других сказаниях. Следовательно, в произведениях, получивших название иртэк, нет единства поэтических форм... Итак, иртэки трудно подвести под какую-то одну схему [1, 247 б.].

Ф.Корштун айтымында жети муундуу ыр саптары түрк элдеринин эң байыркы ыр формасы болуп саналат. Ал эми он бир муундуу ыр саптары кийинки көрүнүш болуп, жети муунга дагы төрт муундун жалганышынан улам келип чыккан. Жети муундуу ыр саптары адатта төртүнчү муундан кийин цезурага ээ болсо, эми он бир муундуу ыр саптарында жетинчи муундан кийин цезура келет. Бул жети муундуу кубаир менен он бир муундуу кусерек поэзиясынын ортосундагы өз ара байланыштан улам келип чыккан өндүү [1, 269 б.]. Мындан чыкты кусерек поэтикалык формасындагы "Күсэк-бий" дастаны эпикалык поэзиянын кийинки өнүгүү дооруна тиешелүү, б.а. жети муундуу ыр түзүлүшүнөн кийинки көрүнүш болуп саналат. Мындай он бир муундуу ыр формасы казахтардын бир топ эпикалык дастандарынан кездешет. Казах элдик чыгармачылыгын изилдөөчүлөрдүн пикиринче поэзиянын мындай

формасы эң эле көп кезигүүчү обондуу ыр формасы болуп саналат. Ал эми кыргыз оозеки чыгармаларына жаткан дастандар жана элдик ырлар негизинен жети муундуу ыр саптарынан тураары белгилүү. Ошондуктан жети муундуу ыр саптардын башаты өтө байыркы доорлорго тиешелүү экендигине дагы бир жолу ынанабыз.

"Кыргыз поэзиясында эки жолдон тартып, он алты жолдуу строфалардын колдонулушу байкалат. Булардын ичинен кеңири колдонулгандары эки жол менен он эки жолдун аралыгындагы \_\_\_\_\_

1.Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. Уфа, 1970.  
строфалар" [1, 160 б.]. Буга орто түрк (кыргыз) поэзиясындагы чыгармалардын ыр саптарынын түзүлүшүнө иликтөө жүргүзүү менен ишенүүгө болот. Асан Кайгынын санаттарынан да ушундай ыр форма түзүлүштөрүн байкайбыз:

Жаман катын, жаш бала  
Экөөлөсө кантесиң?  
Жардычылык куу тагдыр  
Төртөөлөсө кантесиң?  
Жарма тапсаң туз таппай  
Жабыктырса кантесиң?  
Эт тапсаң, ун таппай  
Эзилтсе жигит кантесиң?  
Нанды тапсаң чайы жок  
Какап калсаң кантесиң?  
Катуу ичип ашыңды  
Чакап калсаң кантесиң? (КПА, 511 б.)

Төкмө акындын бул он эки ыр сабынан турган поэзиясында риторикалуу суроолордун тизмегинен турган редифтүү уйкаштыктар орун алгандыгы даана байкалат.

Ырчылар чыгармачылыгынын үлгүлөрүнө жаткан "Айгандын баласы өлгөндө Кет Буканын угузганы" бир сөздүү редифтүү уйкаштыкта куралган:

Туу куйругу бир кучак,  
Тулпар качты, Айганым.  
Туурунан бошонуп,  
Шумкар качты, Айганым.  
Алтын така, күмүш мык,  
Дулдул качты, Айганым.  
Алтын туур ордуна,  
Туйгун качты, Айганым.  
Алтын ордо багынан  
Булбул качты, Айганым (КПА, 500 б.).

Редифтүү татаал уйкаштык бул - уйкашкан сөздөн кийин редиф келип, ошол татаал сөз же сөз айкашынын үндөштүгүнөн куралган үндөштүк. Мисалы, Асан Кайгынын жан-жаныбар, курт-кумурскаларга кайгырып "кантти экен" деген сар-санаасы редифтүү бир сөздөн, сөз айкашынан жана татаал уйкаштыкта түзүлгөн.

---

1.К.Рысалиев. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. Ф., 1965.

Мисалы:

Куйругу жок, жалы жок,  
Кумда туулуп, чөлдө өскөн,  
Кулан байкуш кантти экен?  
Чымчып алар жүнү жок,  
Чыңыргарга үнү жок,  
Боорунда буту жок  
Жылан байкуш кантти экен?  
Кылган камы жок,  
Алган даны жок,  
Баккан малы жок,  
Мал багарга алы жок,  
Көзү башын көгөртүп,  
Көгөн байкуш кантти экен? (КПА, 514 б.)

Редиф негизинен элдик оозеки чыгармачылыкка жана эл ырчыларынын поэзиясына көбүрөөк мүнөздүү экендигин байыркы жана орто түрк поэзиясынын үлгүлөрүн иликтөө аркылуу күбө болобуз. XIV к. Токтогул ырчынын төмөнкү ыр саптарынан бир сөздөн турган редифтик уйкаштарды байкайбыз:

Жакынга салам айтам,  
Жашоодон кабар айтам.  
Өлгөнгө көңүл айтам,  
Тирүүңө өмүр айтам.  
Дос көрсөң сырым айтам,  
Жаңшаган ырым айтам.  
Мен дагы дүйнө салып,  
Өмүрдөн бир күн кайтам (КПА, 503 б.).

Бир сөздөн турган редифтик уйкаш XI кылымда жаралган "Коркут Ата китебинде" болгондугуна да күбө болобуз. Муну автордун убагында элдик

оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланышта болгондугу менен түшүндүрүүгө болот. Мисалы,

Шаркыраган суулар ташып деңиз болбос.  
Текеберлик иш кылганды теңир сүйбөс.  
Көкүрөгүн бийик туткан адамда акыл болбос.  
Жат уулду канча баксаң уул болбос.  
Чоңойгондо кетип калар, бакканыңды көрдүм дебес...  
Күл дөбө болбос, күйөө уул болбос.  
Эски пахта бөз болбос.  
Карт душман дос болбос (КПА, 442 б.).

Ал эми Асан Кайгынын төмөнкү ырында сөз айкаштарынан турган редифтүү татаал уйкаштык орун алган:

Аргымакты жаман деп,  
Бууданды кайдан табасың?  
Туйгунунду жаман деп,  
Шумкарды кайдан табасың?  
Агайынды жаман деп,  
Тууганды кайдан табасың?  
Ак саманды жаман деп,  
Чөптү кайдан табасың? (КПА, 509 б.).

Мында редифтүү татаал уйкаштыкка ыр саптарындагы "жаман деп", "кайдан табасың" деген сөз тизмектеринин ыгы менен кайталанып келиши мүнөздүү.

Орто түрк (кыргыз) поэзиясындагы санат, термелерде үч жолдон турган строфанын түрдүү уйкаштыкта кездешүүлөрүн учуратууга болот. Мисалы, Толубай Сынчыда макал-лакаптык формасында жолукса:

Ырыс алды ынтымак,  
Ынтымак барга ырыс токтойт,  
Ынтымаксыздан ырыс качат, (КПА, 506 б.)

"Огуз-наме" дастанында мусаллас бул ыр формасы арбын учурайт:

Аа ошо менен ошо болду.  
Дагы андан соң кубанычка тунду,  
Ай каган көз жарды да болду уулдуу.  
Баланын өң чырайы көк чаар эди,  
Эрини алоо, көзү өрттөй,  
Чачы, кашы кара эди.

Тектүүдөн теңдеши жок көрктүү,  
Ошол уул бир оозанып энесинин ак  
уузун,  
Мундан артык эмбеди (КПА, 479 б.).

Ал эми Асан Кайгыдагы үч жолдуу ыр түзүлүшүндө:

Кууп аңга жетпесе,  
Куландын жолун кеспесе,  
Кумай иттен не пайда?  
Куушуруп аңга кирбесе,  
Кыядан түлкү илбесе,  
Кыраан куштан не пайда?- (КПА, 507 б.)

деп келип эле кайра санат-насыят, термелерде көп учураган комуздун коштоосунда ырдоого ыңгайлуу төрт жана андан ашык жолдуу ыр түзүлүштөрүнө өтүп кетет. Муну "терме ырлардын обону бир, эки, үч ыр жолдоруна турган тексттерге ылайык келбейт, анткени кыска строфалардан турган санат-насыят, термелер макал-лакаптардын, афоризмдердин деңгээлинен көтөрүлө албагандыктан жана импровизациянын закондоруна али баш ийе элек болгондуктан обондотуп ырдоого ылайыксыз. Санат-насыят, термелердеги төрт саптан жогору 12 строфага чейинки формаларын комуздун коштоосунда музыка менен ырдын текстин айкалыштарып аткаруунун натыйжасында гана акындык өнөрдүн сапаты эң жогорку чекке көтөрүлгөндүгү" менен түшүндүрүүгө болор эле [1, 108 б.].

Орто кылымдык фарсы акындарынын чыгармачылыгында риторикалык суроо байма-бай кездешүүсү байкалат. Алсак, атактуу фарсы акыны Унсури (1040-ж.ө.) кээ бир "саясий касыйдаларында" ыгына карай күтүүсүз жана курч риторикалык суроолорду кое билиши анын новатордук чеберчилигин айгинелеген. Рудакинин (941-ж.ө.) убагында:

Кыска же узакпы бу кургур өмүрүн,  
Акыры башта турат го бир өлүмүң?  
Аркан жип канча узун болсо да,  
Жазмышы: сыйыртмак болуп илиндиң,-

деген ыр саптарына Унсури да аны туурап Рудакиге арнаган бир бейтинде төмөнкүчө риторикалык суроо салат:

Балким, сен акыры мага келип жүрбөгүн,  
Анткени аркан жип бир күнү  
дайын го сыйыртмакка айланары? [2, 330 б.]

Орто кылымдык поэзияга сереп салуу менен акындардын касыйдаларында, газелдеринде жана рубаилеринде риторикалык суроо арбын кездешерине күбө болобуз. Бул стилистикалык ыкма илгертен эле Чыгыш поэзиясында колдонулуп келгендиги маалым.

---

1. Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.

2. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Жогорудагы атактуу эки акындан бир топ кийин жашап өткөн Жусуп Баласагындын "Кут алчу билиминен" (1069) да риторикалык суроо ыкмасындагы бейттерин жолуктурабыз:

Калк бузулса, аны бектер түзөтөт,  
Бек бузулса, аны кимдер түзөтөт?  
же болбосо

Соодагерлер болбосо аалам кезген,  
Кара кештен тонунду кийет белең?

Келбесе Кытай жактан баалуу кербен,  
Шайы, мата сен кайдан алат элең? (КПА, 450 б.)

Бул, албетте, орток түрк акынынын фарсы акындарынын поэзиясы менен жакындан тааныш болуп, алар менен чыгармачыл өнөктөштүктө болуп тургандыгын айгинелейт.

Мындай көркөм ыкманы андан кийин өткөн Кулкожоакмат Ясави (XII к.) да суфийлик насыяттарында өтө күчтүү ыкма катары колдонот:

"Раббиң - ким?" деп турганда, кара  
түндөй турманда,  
Калың шордо калганда, не кылгаймын  
кудай-а?!

Кулкожоакмат сен пенде, напси  
ээрчиген шерменде,  
Макшаар күнү келгенде, не кылгаймын  
кудай-а?! (КПА, 458 б.)

Ал эми "илим-билимдин" устазы Адиб Акмат Жүгинеки (XII к.) да өзүнүн "Акыйкат сырларында" риторикалык суроо салуу ыкмасын өнүмдүү пайдаланат:

Бир билимдүү билимсиздин  
миңине тең,  
Миң билимдүү бириксе жетеби чен?  
Байкап көр, оку, сына билим пайда,  
Билимден ашкан баалуу нерсе кайда? (КПА, 465 б.)

же

Эй, дүнүйөкор, ач көздүгүң  
тыйылабы?  
Айтчы, ач көз адам менен туулабы?  
Азбы, көппү ырыскыңды буйуруп  
койгон  
Эстүү киши дүнүйөгө кызыгабы? (КПА, 468 б.)

Бул стилистикалык ыкманын күчтүүлүгү адамды оң жолго үндөөдө, акыл-насаат тариздеги ой-тилектерди жеткирүүдө түздөн-түз таасир эткендигинде. Риторикалык суроо поэтикалык ыкманы орток түрк поэзиясынын дагы башка өкүлдөрүнүн чыгармачылыгынан кенен учуратабыз.

Орто кылымдык фарсы жара түрк поэзияларында муназара жана фахр ыкмалары салт катары ыгы менен колдонулуп келинген. Фарсы поэзиясынын устаты Санаинин (XI-XII к.к.) "Хадикат ал-хакаик" ("Акыйкат багы") поэмасынын төртүнчү бабы түрдүү жылдыздарды мүнөздөп санап өтүп, түнкү ааламдын керемет көрүнүшүн сүрөттөө менен аяктайт. Е.Э.Бертеллстин пикиринче бул сүрөттөө Низами Гянгевинин (1141-1209) "Махзан ал-асрар" ("Купуя сырлардын казына-кенчи") поэмасынын ушундай эле темага тиешелүү бир бабын жазууда чоң таасири тийген деп эсептейт [1, 421 б.].

Ошентсе да Низами өзүнүн поэмасында Санаинин чыгармачылыгы менен кандайдыр бир деңгээлде байланыштыгы бар экендигин моюнга да алат:

Эки китеп жарык көрдү эки кадыр-сөөлөт жерден,  
Экөө бирдей жазылган наамына эки Бахрамшахтын.  
Ал - мурунку эски кенден алтын төккөн,  
Бул - азыркы жаңы көлдөн бермет алган [1, 427 б.].

Низаминин "ал" дегени Санаинин "Хадикат ал-хакаик" поэмасы болуп, аны "эски" адабияттын катарына кошот. Эки залкардын бири-биринен болгон дагы бир айырмасы Санай поэмасында архаизм сөздөрдү кенен колдонуп келсе, Низами эски сөздөрдөн мүмкүн болушунча оолак болуп, жаңы образдарды түзүү аркылуу жаңылык киргизүүнү артык көрөт.

Санай аталган поэмасында көркөм сөз өнөрүнүн сересине жеттим, менден кийин эми поэзияда өсүп-өнүгүү болбойт деп бүтүм да чыгарып коет:

Пайгамбарлардын туу чокусу Мухаммед болгон,

Акындардын туу чокусу - бул мен, жалаң мен.

Санаинин мындай текебердүү бүтүмүнө улуу Низами өзүнүн "Махзан ал-асрар" поэмасынын киришүү бабында:

---

1.Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Эч кимден карыз алганым жок,  
Жүрөгүм: айт! - деп эмне десе, аны айттым.  
Жаңы дастан мен жараттым,  
Айкелимди жаңы калптан жасаттым,- [1, 427 б.].

деген жообун кечиктирбейт берет. Албетте, булар поэтикалык муназараларга жаткан, анткени Санаи о дүйнө сапар салганда Низами жаңы гана жарык дүйнөгө келген чагы экен.

Ушундай эле маанайдагы өзүнө өзү "айкел тургузуу" салты Санаиден кыйла кеч келген, бирок Низами Гянгеvidен бир топ улуу Жүгинекиде да болгон экен:

Андыктан чыгардым бу түркчө  
китеп  
Пайдалан дос, жактырбай мейилин  
сок.  
Бүтүрдүм таңсык, тапкыс сөздөр менен  
Өлгөндөн соң артымдан ат калсын деп (КПА, 470 б.).

Фахр (өзүнө өзү "айкел тургузуу") поэтикалык салтын Алишер Навоиден да көрөбүз. Ал өзүнүн "Бештигин" жазып жаткан кезинде кандайдыр сыйкырдуу күчкө тартылып, Рухуламиндин (периште) алдына келет. Оозунан келмеси түшкөн акындын акыбалын, оюн айттырбай түшүнгөн фаришта жылуу-жумшак кабыл алып, ага төмөнкүдөй нускалуу кептерин айтат:

Бу дүйнөгө көп эле доор көңүл бурдук,  
Жапайы да, сабатсыз да, дүлөй дудук.

Буга чейин болгон эмес бу дүйнөдө,  
Ырлар жазган тилинде бу түркчөдө.

Түрк гана эмес бүткүл Фарсы окуйт,  
Даңктуу бул эмгегинди сыйкыр атайт [2, 381 б.].

Мына ошентип Рухуламиндин өзүнөн ак жол, ак батасын алган, кубанычы койнуна батпаган акын "Бештигин" бүтүрүүгө баш оту менен шымаланып киришет. Орто кылымдык Чыгыш поэзиясындагы муназара, фахр өңдүү

күрүнүштөр фарсы жана түрк поэзиясынын өз ара интеграциялык карым-катнаштарынын жемиши деп тыянак чыгарууга болот.

1. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Стена Искандера, т. VII.
2. XI к. орто түрк доор поэзиясынын таңкы жылдыздарынын чыгармаларындагы педагогикалык ойлор

Байыркы орток түрк поэзиясынын өкүлү, айтылуу "Кут алчу билим" поэмасынын автору Жусуп Баласагын Караханид мамлекетинин чыгыш областарында жашаган. Акындын кайсы жерде окуп билим алгандыгы тууралуу азырынча так маалымат жок, бирок бизге жеткен адабий мурасынын негизинде аны араб жана фарсы тилдерин жана маданиятын мыкты билген өз доорунун эң алдыңкы инсандарынын бири катары баалайбыз. Ал ар бир доордун билимдүү инсандары үчүн мүнөздүү болгондой ошол кездеги белгилүү бардык эле илимдер менен жакындан тааныш болгон.

Белгилүү чыгыштаануучу В.В.Бартольд Түркстандык Караханиддер мамлекетинин өкүмдары Богра-хан Харун 29 жыл (467-496/1074-1102-03) Кашкар, Баласагын жана Хотанды башкарып тургандыгын, ошол кезде ал өзүнүн бир тууганы Тогрул Кара-хан Юсуф экөөлөп бийлик жүргүзүп жаткан Богра-хан үчүн 462/1069-ж. Кашкарда түрк тилинде жазылган туңгуч адабий чыгарма "Кудатгу билик" дидактикалык поэма жазылгандыгын, анын автору Баласагындык жаран экендигин белгилейт [2, 116 б.].

Н.А.Аристовдун пикиринче Баласагында соода-сатык жана өнөр жай гана эмес, агартуунун да өсүп-өнүккөндүгүн түрк тилинин жана адабиятынын эң сонун эстелиги "Кудатку билик" далилдеп турган. ...Бул китеп хижранын 462-жылы, б.а.1069-1070-ж.ж. Х.Т.К кийин жазылган. Вена коомдук китепканасына тиешелүү 1439-ж. 18-июнда Гератта жазылып алынган кол жазмада: "Бул китепти, бул ырларды Баласагындык атуул, эгеси...жазган. Ал бул китепти кашкар элинде бүтүргөн жана Чыгыштын падышасы, атактуу хандын сарайына алып келген. Богра-хан падыша аны урматтап сыйлаган

- 
1. Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.

2. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

жана ага өзүнүн жашырын министри даражасын ыйгарган. Ошондуктан ал дүйнөдө Юсуп жашырын аты менен белгилүү болгондугу" айтылат [1, 315 б.].

Жусуп Баласагын жашап өткөн мезгилде хандык доор сүргөн Караханиддер түрк элинин кимисине тиешелүү экендигин тарыхчылар тактап бир бүтүмгө келе элек. Чүй өрөөнүндөгү Караханиддер ээлиги исламды бат эле кабыл алышкандыгы белгилүү. Ибн ал-Асирдин уламышына караганда исламды биринчи болуп Сатук (же Сабук) Карахан кабыл алган. Ага түшүндө асмандан түшүп келген бирөө түрк тилинде: "Өзүндү бул дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да аман сактап калышың үчүн исламды кабыл кыл" деп айтат. Башка дагы бир уламыш боюнча бул династиянын хандарынын ичинен 344/955-956-ж. өлгөн Сатук Богра хан Абд ал-Керим биринчи болуп исламды кабыл алган. Бул эки уламышта тең бир адам жөнүндө сөз жүрөт, анткени эки автор тең бул ханды илектин бабасы деп аташат [2, 112-113 б.б.].

К.Г.Менгес Түркстанда ислам дининин орношу жөнүндө өзүнүн өзгөчө жеке пикирин айтат. Үстөмдүккө жетишкен арабдар Согдиананын чоңураак шаарларынын баарына өз гарнизондорун калтырып кеткен. Ошентсе да ислам дини аерде дээрлик X кылымга чейин үстөмдүк кыла алган эмес. Чыгыш Түркстан ислам динин Караханиддер династиясынын (992-1130) күчү менен Согдианадан кабыл алган, бирок Карахан мамлекети XII кылымдын акырына чейин, б.а. монголдор басып киргенге чейин толук мусулман өлкөсү болуп кала албаган [3, 73 б.].

Кандай болгон ченде да караханиддер түрк дүйнөсүндөгү эң алгачкы мусулмандар династиясы катары исламдын жайылтылышына чоң түрткү болгондугу калетсиз. Ибн ал-Асирдин айтканына караганда 349/960-ж. 200000 кожолуктан турган кандайдыр бир түрк эли исламды кабыл алган. Бул маалымат Жети-Суунун же Чыгыш Түркстандын тургундарына тиешелүү экендиги талашсыз эле. 1043-ж.

күзүндө кыргыздардын азыркы талааларында конуп-көчүп жүргөн түрктөр да мусулмандыкка өтүшкөн. ...10000 үй-бүлөлүү бул түрктөр

---

1. Н.А.Аристов. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

2. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.
3. К.Г.Менгес. Түрк элдери жана алардын тилдери.Б., 2000.

жайында балгарлардын жери менен коңшулаш, ал эми кышында Баласагындын жанында жашашкан [1, 117 б.].

Караханиддер көчмөн түрктөрдүн ислам динине өтүшүнө аралжы болушкан. Азыркы Кыргызстандын чегинде Караханиддерге чейин байыркы эстеликтер рун, манихей, уйгур жазмасы пайдаланылып келсе, исламдын кабыл алынышы менен уйгур жазмасынын ордуна араб жазмасы колдонула баштаган. XI кылымда Иран жана Түркстанда кыйраткыч уруштар токтоп, убактылуу бейкуттук өкүм сүрүп, адабият менен маданияттын эркин өсүп-өнүгүшүнө шарт түзүлгөн. Мына ушулардын баары Жусуп Баласагын жашап өткөн доордун жалпы коомдук-саясий абалынан кабар берет жана анын ойчул, акын, даанышман хасс-хажиб даражасына өсүп жетилишине доордун жагымдуу таасири көмөк болгондугун түшүнүү кыйын эмес.

Жусуп Баласагын поэмасынын негизги өзөгүндө төрт баалуулукту: адилеттүүлүктү, башкарууну, акыл-эсти жана үнөмдүүлүктү көкөлөтүп көтөрөт. Алардын ар бирине түркий аттар коюлат: адилеттүүлүктү Күнтууду деп атап, ал падышага гана ылайык келет; башкарууну Айтолду деп увазирге багышталат; акыл-эс Акдилмиш увазирдин уулун мүнөздөсө, үнөмдүүлүк Өткүрмүш жакын тууганына (инисине) арналат. Поэма ушул каармандардын өз ара маектешүүлөрү жана акылдашуулары формасында түзүлгөн.

Бийликти акыл-эс менен жүргүзүү жана адилеттүүлүк жөнүндөгү ой-тилек авторго жакшы белгилүү болгон араб-фарсы классикалык адабияттарынын мыкты үлгүлөрүндө өнүгүп олтурат. Ал хасс-хажиб даражасына эгедер болуу менен өкүмдарга айтылчу таасирдүү кеп-кеңешинин уюткусун өзүнүн поэмасында чагылдырууга аракеттенген. Чыгарма түрк тилиндеги адабияттын дидактикалык багытынын башатына жол ачып, дүйнөлүк адабияттагы зор окуя катары кабыл алынган жана түрк поэзиясында биринчи жолу аруз ыр системасындагы поэма катары белгилүү.

"Кут алчу билим" теманын салттуулугуна карабастан нукура түркий чыгарма катары элдик оозеки чыгармачылык менен тыгыз биримдикте экендиги менен баалуу. Поэмада "түркий накыл сөз" катары макал-лакаптар, учкул сөздөр маанилүү орунду ээлейт:

Жакшы атың чыкса, алкыш аларсың,  
Жаман атың чыкса каргыш табарсың.  
Кут бир келет - бакпасаң кетип калат,  
Бак бир конот - үйлөсөң өчүп калат.

1.В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

Билимдүүгө окуу жолдош, бир тууган,  
Түркөй айдайт кулагынын сыртынан,  
Билимдүүгө окуу - кийим, аш болот,  
Билимсиздер ушак менен дос болот.

Улуу ойчул акын өзү да "түрк тили эң акылман, макалга бай, түшүнгүн кары сөзүн мындай":

Бактылуум! Дөөлөтүнө чиренбегин,  
Балаадан алыс болуп жүрсөм дегин.  
Аккан суу, жүргөн желдей - бакыт турбайт,  
Эч качан айлампасы анын тынбайт.  
Бакыт - кут, өзгөрүлмө, бапа болбойт,  
Жылмышып жерге түшүп, учса конбойт,- [1]

деп келип, "ким китепти окуй билсе, күтүнсө, эки дүйнө жарык берер ишине" деп жазса, "окуу - түндө алдындагы шам чырак, билим алсаң маңдай ачык жаркырап" деп китеп окуунун зарылдыгын, билимдин улуулугун даңазалайт. Автор чыгарманын көркөм сөз каражаттарын элдик оозеки чыгармалардан алган, ал эми башкы каармандардын аттары бүгүнкү күндө да фольклордун эпикалык жанрларынан кездешет.

Туңгуч жазма эстеликтердин дидактикалык мүнөзү мезгилдин өтүшү менен салттуулукка айлана баштайт. Атайын дидактикалык чыгармаларда гана эмес, жалпы эле көркөм чыгармачылыкта да бул же тигил даражада таалим-тарбия, жүрүм-турум масалелерин камтыган санат-насаат, термелер орун алат:

Акыл жокто, чынында жүрөк өлүк!  
Акыл - чырак, түндөсү сокурга - көз.  
Денеге - жан, үндөбөс дудукка - сөз.

же

Билим алсаң, урмат-сый алып келет,  
Билим сага - акыл-ой, кубат берет!  
Билимсиз жүрөк, тилдин пайдасы жок,  
Билим өнөр, өмүргө суудай керек.

Акын жаштарга карата төмөнкүдөй:

Жаштыкты кор тутпагын турса колдо,  
Жаштык өтөт, көз ирмемде - баалай бил  
Кармасаң да өмүр бүтөт - билип жүр,- [1]

---

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999. 447-451 б.б.

деген ыр саптарын арнап, "жаштык - мастык" деп эле "жаштыгыңды болбос ишке коротпо, токтоо кылып жаман ойду жолотпо" деген оюн айтат да, өмүр да чектелүү, өтүп кетет көз ирмемде, бактыңа да ишенбе, учуп өтөт деп карыялык насаатын берет. И.В.Стеблева "Куттуу билим" поэмасын мүнөздөп келип, анда түрк элинин оозеки чыгармачылыгын мыкты билгендикти тастыктаган санат-насыяттар, учкул сөздөр, макалдар менен фразеологиялык түрмөктөр жыш учурагандыгын, соода-сатыкты, илимди жана кол өнөрчүлүктү өнүктүрүүгө чакырган саптардын, үй-бүлө жана күнүмдүк жашоо турмуштагы жүрүм-турумдун эрежелеринин молдугун белгилейт [1, 422 б.].

"Кут алчу билимде" автор даанышман, илимдүү адамдарга кандай мамиле керектигин төмөнкү ыр саптарында берет:

Дагы бар адамдар билими мол,  
Билими жалпы журтка көрсөтөт жол.

Кадырлап, сыйлуу болгун алар менен,  
Азбы-көппү билимин алгын сен [2].

Мында арабча жана фарсыча окуп жаза билген, ислам дининин канондорун жеткиликтүү өздөштүргөн, аны топ жыйындарда, медресе, мактабдарда талибдерине таалим-тарбия, билим берген илими бар адамдар жөнүндө сөз жүрөт. Алар менен кадыр-сыйда болуп, аздыр-көптүр билимди үйрөнүүгө аракеттен деп кенеш салат.

Жаман менен жакшыны билет алар,  
Ак жолду ажыратып баарын табар.

Алар түркүк жолунда акыйкаттын,  
Билиминен күч алат шариат чын,- [2].

деп, билимдүү, илимдүү жана өз заманынын көрүнүктүү ойчулу, аалымы катары өзү да ушул категориядагы инсан болгондуктан илимдүү адамдардын зоболосун дагы бир ирет көтөрөт, "уугум сага айтам, уулум сен ук" дегенчелик кылып бийлик эгелерине, тектүү адамдарга да кеп учугун узатып, аларды урматтап сыйлоого, кеп-кеңешин угууга тымызын үндөйт. Ошол үчүн автор "белегиң жөнөтүп тур", "аш берип, ачык жүздөн күлүп тургун", "сый көрсөт дастарконуң болсун ачык, кадыр тутуп, аларды сыйла чачып" деп

---

1. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп // Түз. К.Жусупов. Б.: Кыргызстан, 1993.

2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999. 447-451 б.б.

кайра-кайра эскертет. Бул дидактикалык мүнөздөгү дастанды чектелүү гана чөйрөдөгү адамдар пайдаланышкандыктан хасс-хажибдин мелжегени дал бутага тийгени күмөн туудурбайт.

Илимин ишенип, айтканын кыл,  
Сөзүн бузуп ишине салбагын чыр.  
Илими андайлардын сага керек,  
Ак жолду адашпас айтып берет,-

деп караханийлер ордосунун хасс-хажиби бийлик төбөлдөрүнө жана аткаминерлерге илим, билимдин прогрессивдүү мүнөзүн, зарылдыгын, мамлекеттин өсүп-өнүгүшү үчүн жаңы гана күч алып караламан калкты өкүмдардын бийлигине ыкпар мамиле жасоого үгүттөөдө, шариаттын мыйзам-эрежелерин жеткирүүдө "отордогу эркеч сымал" инсандар менен "жакшы бол, ынтымак тап, эки дүйнө табасың кетпеген бак" деп кеп-кеңешин салат.

Жусуп Баласагын өзүнөн мурунку жана замандаш Чыгыштын белгилүү аалымдары алң-Фараби, Рудаки, Ибн-Сина, Фирдоуси ж.б. эмгектери менен жакындан тааныш болуп, өз доорунун энциклопедист аалымы катары так илимдерди мыкты өздөштүргөн десек жаңылышпайбыз. Анын хан ордосундагы хасс-хажиб катары кызматынын мүнөзүн тарыхый так маалыматтардын жоктугунан аны Чыгыш өлкөлөрүндөгү увазирлердин, даанышман билгилердин жана кеңешчилер институтунун классикалык мүнөзү боюнча аңдап туябыз. Ислам динин тутунган өлкөлөргө мүнөздүү медресе жана мактабдарда куран менен кошо тарых, география жана так илимдер да үйрөтүлгөндүгү маалым. Эсеп-чотту билбей туруп мамлекеттин экономикасы, соода-сатык, башка өлкөлөр менен алыш-бериш маселелери чечилбеши белгилүү. Ошондуктан Жусуп Хасс-хажиб бир эле учурда белгилүү бир чөйрөдөгү чектелүү сандагы талибдерге математиканын негиздерин үйрөтүшү толук ыктымал:

Жыл, ай, күндүн эсебин алар билет,  
Мындай эсеп эң зарыл, баалоо керек.  
Билгиң келсе үйрөнгүн, татаал эсеп,  
Билим жолу так эсеп жерден өтөт [1].

Көчмөндөрдө элдик педагогиканын элементтери муундан муунга, бир уруудан экинчи урууга өзүнүн оозеки формасында жылдан жылга утуру кеңейтилип санжыранын, оозеки чыгармачылыктын негизинде массалык мүнөздө да, акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн түздөн-түз элге таратуучулук, жеткирүүчүлүк функцияларынын негизинде да тереңдеп үйрөтүлүп отурган. Бул курчап турган чөйрөгө байкоо жүргүзүү, эсеп-чотту үйрөнүү, жыл сүрүү, элдик табыпчылык, аалам сырларына кызыгуу, жан-жаныбарларга жана өсүмдүктөргө байкоо жүргүзүү өңдүү көрүнүштөр, иш-аракеттер болгон.

Көчүп-конуп жүргөн калктарда билим берүү система катары болгон эмес да, таалим-тарбия маселесинде элдик санат-насааттар, термелер, макал-лакаптар, б.а. дидактикалык мүнөздөгү элдик педагогиканын элементтери басымдуулук кылган. Жусуп аалым "көбөйтүүнү, бөлүүнү, бөлчөктү бил" деп жөнөкөй арифметиканы үйрөнүүгө чакырып, "жакшы билгин катмардын эрежесин, санактан тамыр чыгар билип өзүң" деп алгебранын элементтерин өздөштүрүүгө үндөйт.

Аянттын өлчөмдөрүн так чыгаргын,  
Жети катар асманды, жерде айткын! -

деп геометрия, астрономия илимдерин үйрөнүүгө үгүттөсө,

Алгебра жолдорун даамын тапкын,  
Евклиддин капкасын катуу каккын,- [1]

деп байыркы грек окумуштуусунун эмгектери менен жеке өзүнүн тааныштыгын далилдейт да, "кутманым, эсебинден ката кетсе, эч качан иш илгери болбойт иште" деп, "теги мыкты адамдарды" да, соода - сатыкты кесип кылгандарды да, эгин-тегинин өстүргөн дыйканды да, төрт түлүк малынын эсебин күндө-күн алыс алып турган көчмөндөрдү да эскертет, эсеп-чотту үйрөнүүгө чакырат.

Орто кылымдагы феодалдык коомдо педагогикалык ой таалим-тарбиянын практикасындай эле диний идеологиянын духуна сугарылганы маалым. Албетте, педагогика өзүнүн классикалык түрүндө өсүп жетилген эмес да, аны өспүрүмдөрдү салттык, диний мүнөздөгү адеп-ахлакка тарбиялоо жөнүндөгү ой-пикирлер алмаштырган. Бул да болсо бийлик төбөлдөрүнүн, сарай кызматындагы чиновниктердин жана жер-жерлердеги бек, бийлердин гана үлүшүнө туура келгендиги жашырын эмес. Албетте, Жусуп Хасс-хажиб өзү ата-теги мыкты адамдардан болуп, тектүү адамдар менен алакалашып, мамлекеттик деңгээлде ой жүгүртүп, иш жүргүзгөн деп ойлоого акыбыз бар. Анын илим-билиминин үзүрү караламан калкка бирдей жетпегендигин доордун саясий-экономикалык, коомдук-социалдык мүнөзү менен түшүндүрүүгө болот.

Жусуп Баласагындын "Кут алчу билими" орток түрк тилинде жазылган туңгуч адабий чыгарма болгондуктан, аны түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын да эң алгачкы адабий тилинин башаты катары кароо туура болмок. "Биз бул мураска сыймыктанып кароо менен бирге аны, албетте, азыркы түрк тилдүү калктардын кайсы биринин жеке энчиси эмес, орток маданий мурас катары кароого тийишпиз. Анткени ал учурда азыркыдай этностук жана тилдик жиктелүү болгон эмес, тек түрк урууларынын жамаатташтыгы, биримдиги өкүм сүргөн" [1, 9 б.].

Адабий тил маселесин ошол элдин маданияты, адабияты, тарыхы жана жалпы эле билим берүүсүнүн абалы менен чогуу кароо зарыл. Ал эми адабий тил болуш үчүн ошол элдин тилиндеги тексттин (поэманын, дастандын, уламыштын, санжыранын, ырдын ж.б.) болушу негизги шарт болуп, ошонун негизинде адабий тилдин байлыгы, стилдик түзүлүшү жана жанрдык өзгөчөлүктөрү жөнүндө кеңири маалымат алынары белгилүү. Ошондуктан "Кут алчу билим" дастанынын тексти түрк адабий тилиндеги тунгуч чыгарма болуу менен кылымдан кылымга өзүнүн сынын жана баалуулугун жоготпогон тарыхый-адабий эстелик болуп кала бермекчи.

Орток түрк адабиятынын баштоочусу Баласагындык Жусуп Хасс-хажиб жана орток түрк аалымы, акын Барскандык Махмуд ибн Хусейин экөө тең азыркы Кыргызстандын территориясында туулуп, жашап жана чыгармаларын жаратышкандыгы маалым. Баласагындык Жусуп эмгектерин орток түрк адабий тилинде жазган. Анын фарсиде же арабча жазган эмгектери жөнүндө азырынча так маалыматтар жок. Өз мезгилинин эң алдыңкы инсаны катары аны ошол доордун мамлекеттик жана адабий тилинин функциясын аткарган фарсы тилинде жана дин менен илимдин тили катары саналган араб тилинде тең бирдей сүйлөй да, жаза да билген деп ойлоого болот. Жусуп Хасс-хажибдин "Кутадгу билигинин" түркчө жазылып калышы, бул акындын атуулдук парзы, инсандык эрдиги. Махмуд ибн Хусейин чыгармаларын араб тилинде жазган. Ал илимий эмгектерин Фараби, Ибн Сина, Беруни сыяктуу дүйнөлүк илимий чөйрө үчүн түшүнүктүү араб тилинде жазып аалымдардын таануусуна арзыган. Ошондуктан Барскандык Махмуддун илимий эмгектеринин түркчө, кала берсе расмий фарсыча жазылбай калышы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бул, албетте, түрк (кыргыз) аалымынын данакерлиги жана көрөгөчтүгү болгон. Анын "Дивани лугат ат түрк" эмгеги дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулуп, жалпы элдик тарыхый мураска айланганы баарыбызга маалым.

Белгилүү чыгыштаануучу И.Стеблеванын пикиринче "Дивандын" өзгөчөлүктөрүнүн бири кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, уйгур, чигил сыяктуу өз алдынча түркий этносторду "уруу", "урук" термини менен белгилешинде турат. Себеби Махмуд Кашкаринин жана башка мусулман аалымдарынын басымдуу бөлүгүнүн түшүнүгүндө араб, перс, кытай, урум (византиялык гректер), франк (кресттүүлөр жортуулуна катышкан француз ж.б. европалык калктар), саклаб (славяндар) сыяктуу түрктөр да көптөгөн урууларга

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999.

жиктелген бирдиктүү "түрк эли" катары элестелген. Кара кагандар династиясындагы чыгыш түрктөрүн кыпчак, огуздардан айырмалоо үчүн Махмуд Кашгари "хакандык түрктөр" терминин да пайдаланып, ушу жалпы этникалык-саясий ысым менен чигил, ягма, тухси, кыргыз, аргу, кенжек ж.б. элдер жана алардын уруулары биригип айтылган. Алардын официалдуу адабий тили чигил тилинин негизинде калыптанган деп айрым изилдөөчүлөр туура

тыянакка келишкен (Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев). Кийинки элдерди (чыгыш түрктөрүн) огуздар жалпысынан "чигилдер" деп атагандыгын Махмуд Кашгари "Диванында" эскерет жана бул "катачылык" деп эсептейт деп түрколог аалым туура эскертет [1, 435 б.].

Барскандык Махмуд менен Баласагындык Жусуп экөө тең XI к. ичи жашап өткөндүгү белгилүү. Буларга чейин Фараби (IX к. экинчи жарымы-950), Рудаки (855/60-940), Ибн Сина (980-1037) өндүү атагы ислам дүйнөсүнө жана Батышка тараган инсандар өткөн. Байыркы жердештерибизге аталган инсандардын эмгектери бештен белгилүү болуп, булардан үйрөнүп, таалим-тарбия алып, өздөрүнүн чыгармачылыгынын туу чокусуна жетүүгө демөөр алгандыгы күмөн туудурбайт. Ал эми Жусуп Баласагуни менен Махмуд Кашгаринин чыгармачыл замандаштары ким болгон жана ошол замандын өзү кандай эле деген суроо туулат.

XI к. газневид, селжукид, караханид ээликтеринин өкүмдарларынын хан сарайларында казынанын эсебинен көптөгөн аалымдар жана чыгармачыл инсандар жашоо тиричилигин өткөрүп келишкен. Булардын тагдыры (чыгармачыл да, пенделик да) өкүмдарлардын, анын увазирлеринин жана хансарай акындарынын эмирлеринин дүйнөгө болгон көз карашына, билимине, чыгармачыл табитине көз каранды абалда болгон. Кээ бир булактар боюнча газневид Султан Махмуддун төрт жүздөй сарай акыны болгон деп айтылат. Албетте, бул сан чындыкка анча коошпайт, бирок көп эле болгон деп түшүнүүгө болот. XI к. биринчи жарымындагы ода жазуучулардын көрүнүктүү өкүлдөрүнө газневид акындары Унсури, Фаррухи жана Минучихрини кошууга болор эле. XI к. экинчи жарымында Мухтари Газнави, Санай, Муиззи, Хакани өндүү белгилүү акындар өздөрүнүн касыйдаларын жаратып келишкен. Ушул эле мезгилде караханид ээлигинде Амйак Бухари, Рашиди Самарканди, Наджжар Сагаржи, Али Баниди, Али Сипихри, Али Шатранжилер негизинен чыгармаларын фарсыча жазышкан. Булардын бир тобу түрк тилдүү болушкан. Бирок түрк тилиндеги эмгектери түрдүү себептер менен бизге жетип келген эмес.

Низами Гянжеви өзүнүн атактуу "Бештигин" Жусуп Баласагуни

---

1. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп // Түз. К.Жусупов. Б.: Кыргызстан, 1993.

менен Махмуд Кашгариден жүз жылдан кийин жараткан. Түрк тилинде чыгармаларын жазышкан Кулкожоакмат Ясави жана Адиб Акмат Жүгинеки да бир топ кийин (XII к.) жарык дүйнөгө келишкен. Моңгол чапкынын күбөсү орток түрк (кыргыз) поэзиясынын өкүлү Кет Бука (XII-XIII к.), Токтогул ырчы, Толубай сынчы (XIV к.), Асан Кайгы (XV к.), Алишер Навои (XV к.), Бабур (XV-XVI к.) өндүү түрк тилдүү элдик таланттар кыргыздын бул эки чыгаан атуулдарына үч-төрт кылым кеч келишип, кайсы бир деңгээлде "Дивани лугат ат түрк" жана "Кутадгу билиг" менен тааныш болгону талашсыз. Ошондуктан

Жусуп Хасс-хажиб менен Махмуд ибн Хусейинди орток түрк дүйнөсүнүн таңкы чолпон жылдыздары десек жаңылбайбыз.

Ушундай таланттарды, чыгармачыл инсандарды колдоп кубаттап, аларга ыңгай-шарт түзүп, илим, билим жана маданиятты сүрөмөлөгөн билимдүү мамлекеттик ири ишмерлер да болуп, ысымдары тарыхта калган. Алардын бири биздин улуу жердештерибиз, орток түрк адабиятынын негиздөөчүсү Баласагындык Жусуп Хасс-хажиб менен Барскандык (муну Е.Э.Бертелс да ырастайт) Махмуд ибн Хусейиндин замандашы, селжуктар династиясынын көрүнүктүү увазири, аалым, акындардын колдоочусу Низам ал-Мүлк (анын чыныгы аты Абу Али ал-Хасан ибн Али ибн Исхак ат-Туси) 1018-ж. байыркы Тус (азыркы Мешхеддин жанында) деген жерде жарык дүйнөгө келген. 1043-44-ж. селжуктардын сарайында дабир (канцелерия башчысы), 1053-54-ж. Мервге барып селжуктардын өкүмдары Алп Арсландын кабыл алуусунда болот. Султандын увазири Абу Али Ахмад Ибн Шадан (ал Низам ал-Мүлктү Алп Арсланга алып келип тааныштырган) дүйнөдөн кайтышы менен анын ордуна увазирликке жаш, таланттуу Низам ал-Мүлк (ардактуу титулу менен) бекилет. Ал иш жүзүндө ири селжук мамлекетинин ички жана тышкы саясатын өз билгениндей башкарып династиянын толук ишенимине кирген. Низам ал-Мүлк халифтер менен жакшы мамиледе болуп өз ара ички ыйкы-тыйкыларынан оолак болууда, селжуктардын мамлекетинин биримдигин сактап калууда эмгеги зор болгон. Анын бүгүнкү күнгө жеткен 1091-ж. жазылган "Сиясат-намасы" ("Башкаруу жөнүндө китеби") мамлекетти башкаруу боюнча трактат болуп саналган.

Низам ал-Мүлк билим берүүгө чоң көңүл бурган. 1063-ж. Багдадда өзүнүн жеке каражатына "Низамийа" атындагы эң мыкты медресени салдырган жана бул окуу жайында ошол доордун эң мыкты аалымдары эмгектенген. Убагында атактуу жердешибиз, аалым Махмуд ибн Хусейин да ушул медреседен керектүү илимий маалыматтарды алган деген ишенимдебиз.

Низам ал-Мүлк диван акындарын анча жактырган эмес. Өзгөчө ода жазуучуларды артыкбаш ооздор деп жактырбай хансарайына жолотпогон. Ири ода жазуучу Муиззи аны аалым, диний ишмерлерди жана суфий шейхтерин гана колдоого алып, акындарга камкордук кылбайт деп капаланып жазат. Ошентсе да ошол кездеги араб акындарынын антологиясындагы ("Думйат ал-касп") касыйдалардын, одалардын жарымына жакыны ушул увазирге арналгандыгы анын акындардын арасында кадыр-баркынын жогору болгондугун, убагында анын колуна белек-бечкек да алып турушкандыгын айгинелейт.

Низам ал-Мүлктүн касташкан душманы, кыйды-кытмырга каныккан канайым Таркан-хатун жана анын увазири Тадж ал-Мүлк болгон. Бул эки күчтүн талашы Малик-шахтан кийинки тактын мураскорлугуна өз адамдарын коюу болгон. Бирок Низам ал-Мүлктүн тагдырына 1092-ж. исмаилиттик ассасиндин кандуу канжары чекит койгон. Албетте, бул иште канайымдын да тиешеси бар болуу керек деген пикир сакталып калган [1, 494 б.].

Селжуктардын өкүмдары Тогрул хандан (1063) кийин, анын ордуна Чагры бектин уулу Алп Арслан бийликке келет. Илим, билимден алыс, сабаты толук ачылбаган ошол Алп Арсландын увазири болуп Низам ал-Мүлк кызмат өтөгөн. Селжуктардын өкүмдары Алп Арслан 1072-ж. дүйнөдөн өтүп, анын тактын уулу Абу-л-Фатку Малик шах ээлеп калат. Ошого байланыштуу Махмуд Кашкардагы:

Алп Эр Тоңа өлдүбү  
Ээсиз дүйнө калдыбы  
Эл кайгырат мүңкүрөп  
Замана өчүн алдыбы,-

деген рубаисинде Алп Эр Тоңа деп анын дагы бир урпагы катары ушул Алп Арсланды айтып аткан көрүнөт. Тарыхый маалыматтарга караганда "улуу селжуктардын" бийлиги (1040-1157) Сирия, Ирак, Иран, Кичи Азия, Мавераннахр өлкөлөрүнө жайылтылган. Ошондуктан XI-XII к.к. мусулман адамы үчүн ушундай чоң империянын чегинде ээн-эркин көчүп-конуп, саякатчы же дервиш катары жер которуп жүрүү мүмкүнчүлүгү түзүлгөн. Махмуд Кашкари да өзүнүн атактуу "Диванын" жазуу үчүн Барскандан баштап (ал өзүнүн картасында Барсканды, Ысык-Көлдү жердин чордону деп көргөзөт) Хорезм, Самарканд, Кашкар, Балх, Нишапур, Багдадга чейин илимий маалыматтардын артынан кууп баргандыр. Бирок эмгегинде беш жолу эскертилген кыргыз этнонимин аныктап тактоо үчүн тилчи аалым Саян-Алтайга жетпей, Эртиш, Эдилдин жака белиндеги жана азыркы Теңир-Тоодогу кыргыздарды изилдегендигине ишеним артууга болот.

---

1. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Махмуд ибн Хусейиндин:

Тер төгүлүп аттардан,  
Бектер келди шашылып.  
Кайгы менен күйүттөн,  
Өңдөрү кеткен саргайып,- [1, 455 б.]

деп көзгө дапдаана элестетип жазганына караганда "душман отун өчүргөн, аскер ишин нак билген, көптү баштан кечирген" 1072-ж. о дүйнө кеткен селжук түрктөрүнүн империясынын өкүмдары (анын бийлиги Мавераннахрга, башкача айтканда, азыркы Орто Азияга жеткен) Алп Арсландын "заман огу тийип" мүрт кеткендигин күйүп баяндап жаткандай туюлат. Акындын "Диваны" да ошол Алп Арслан урушта набыт болгон 1072-ж. жазылгандыгы, балким, жер кезип жүрүп анын өлүмүнө элтеберлердин, тектүү инсандардын жана караламан калктын күйүтүнө өзү күбө болгондугу менен дал келип аткандыр. Алп Арслан X к. өмүр сүргөн караханиддердин өкүмдары Буура-ханга окшоп өзүн Алп Эр Тоңанын урпагымын деп жарыя да кылгандыр. Махмуд Кашкардын

рубаилеринде Алп Эр Тоңа аталган өкүмдардын дүйнөдөн кайтышы, ага карата журт эгелеринин, караламан калктын бүк түшүп катуу кайгыга баткандыгы сүрөттөлөт. Улуу аалымдын баяндоосуна караганда аза күткөн букаралар "көк бөрүдөй улушуп, жакаларын тутушкан, жашка толуп көздөрү, боздой берип тоо болгон".

Алп Эр Тоңа Жусуп Баласагындын "Кут алчу билиминдеги":

Түрк бектери ичинде анын ысмы белгилүү,  
Тонгу Алп деп аташкан; ал билими менен даңктанган,  
Акылдуу жана көрөгөч болгон.  
Алп Эр Тонгуну тажиктер Афрасияб деп аташкан,  
Жүрүшкө чыгып Афрасияб өлкөлөрдү караткан,- [2, 425 б.]

деген ыр саптарындагы Алп Эр Тоң - Афрасиаб. Бул Франрасян - Авестанын башкы каармандарынын бири. Авестадагы Франрасян - Фирдоусинин "Шах-намасында" туранчы Афрасиаб (түркчө аталышы Алп Эр Тоң) болуп катышат.

"Шах-наманын" негизги каармандарынын бири башкы туран баатыры женилбес Афрасиаб уламышта о илгери чыгыш ирандык түрдүү уруулар жердеген Рамитанда жашаган деп айтылат. Авестада ирандыктар отурукташкан калк, ал эми турандыктар көчүп-конуп күн

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., 1999.

2. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп // Түз. К.Жусупов. Б.: Кыргызстан, 1993.

өткөргөн уруулардын өкүлдөрү деп белгиленет.

"Шах-намада" Афрасиабга каршы ирандык баатыр Рустам Афрасиабдын кимдигин, кандайлыгын өзүнүн атасы Заллдан сураганда, атасы Афрасиабды (Алп Эр Тонду) төмөнкүчө сүрөттөйт:

Знамя у него черное и (стеганый) кафтан черный,  
Железные у него руки, железный и шлем.  
Хитростю вытаскивает он из реки крокодила,  
Рост его не меньше восьмидесяти аршиной [1, 202 б.].

К.Мусаевдин ишениминде [2] Туран мамлекетинин каны Афрасиабдын - Алп Эртөңкөнүн - Эртөштүктүн, Төбөй бийдин, Кан Кошойдун, Көкөтөйдүн дөөлөт бийлигинин мезгили, Улуу кыргыз империясынын гүлдөп турган доору десек жаңылыштык болбойт. Кийинки доорлор Манаска жана анын урпактарына таандык. Кытай тилинде Асман-Тэн Тхян, монгол тилинде Көк Тенири, бурят тилинде Тэнгери, чуваштарда - Тур, жапан тилинде Тэн, жаратылыш - Тэнжин, Асман (Кудай) - Адам. Канкей, Чачкей. Кан - Самарканд, Чач - Ташкент шаарларынын кыпчак кандарынын кыздары деген

ойго түртөт. А себеби "Манас" эпосунда Каныкей Букардын ханы Шаатемирдин кызы. Шаатемир Алп Эр Төңкөнүн баласы.

"Шах-нама" поэмасында туранчы Афрасиаб терс каарман катары сүрөттөлөт. Афрасиаб менен Рустамдын бойлору кырк метрдей деп айтылат. Бул эки кабылан шердин кармашуусу ит жыгылыш менен аяктап, Рустамдын күч-кубатын сезген Афрасиаб атасына жетип, тездик менен тынчтык келишимин түзүүгө чакырат. Афрасиаб менен ирандыктардын көп мезгилди камтыган кармашуусунда Рустам тарбиялап өстүргөн Сиявуштун уулу Кой-Хосров тарабынан Афрасиабдын өлтүрүлүшү менен поэманын бул бөлүмү аяктайт. Чыгарманын идеясы ушундай жыйынтыкка келүү менен Иран менен Турандын ортосунда тынчтык орноп калышы керек. Кой-Хосров атасы Сиявуштун бузукулардын куру жалаасына ишенип Афрасиаб тарабынан өлтүрүлгөндүгүнүн билип, Афрасиабдын канына забын болгондугуна чыдабай Рип тоосуна чыгып Күнгө жана аппак карга: "Мен үчүн жашоонун кызыгы кетти. Мени алгыла" дейт. Күндүн шооласынын тийиши менен Кой-Хосров көздөн кайым болот.

Караханид хансарайынын акыны, фарсыча жазган Сузани Самарканди өзүнүн касыйдаларын XII к. орто ченинде жараткан. Анын караханид өкүмдарын көкөлөтүп даңазалаган рубаисинен төмөнкүдөй ыр саптарын учуратабыз:

- 
1. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
  2. Кут билим, 12.04.2002.

По шахству и шахскому происхождению  
Род его восходит к царю Афрасиабу,  
Царя царей Масуд ибн ал-Хусайн  
Поистине достойный наследник трона и престола отца [1, 472 б.].

Өкүмдарды даңазалоого аргасыз болгон учурда Сузаниге окшогон ар бир эле хансарай акыны өзүнүн тегине карабастан касыйдаларын ушундай мазмунда жаратууга аргасыз болгон. Бул учурда сөз караханиддердин дагы бир өкүмдары жана анын чыгыш теги турандык падыша Афрасиабга (Алп Эр Тоңго) таандык экендиги жөнүндө жүрүүдө.

Элдик уламыштарга таянган, аны булак катары пайдаланган Фирдоусинин "Шах-намасындагы" Афрасиаб баатырдын образын бул улуу акындын көзү өткөндөн кийин жарым кылымдан кийин чыгармаларын жаратышкан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкар да Алп Эр Тоңаны (Афрасиабды) эскеришет. Жусуп Хасс-хажиб анын ысымы түрк бектеринин ичинде белгилүү болуп Тонгу Алп деп аталып, билими менен даңктангандыгын, акылдуу жана көрөгөч болгондугун даңазаласа, Махмуд ибн Хусейин ал "душман отун өчүргөн, аскер ишин нак билген, көптү баштан кечирген, замана огу тийдиби" деп түрк элинин кайгы-мүдөөсүн билдирет.

Афрасиаб менен Сиявуш жөнүндөгү уламыштар Чыгыштын байыркы уламыштарынын ыйык казына-кенчи болуп саналат. Афрасиаб жөнүндөгү уламыш турлар жөнүндөгү биринчи эскерүү. Беруни боюнча Сиявуштун доору б.з.ч. 1292-жылдан башталат. Ал эми Фирдоуси "Афрасиаб падышалардын эң алгачкы Адилет династиясынын негиздөөчүсү" дейт. Бухарада азыр да Афрасиаб курдурган Рамитан каналынын издери бар. Бирок зороастрлардын ыйык китеби "Авестада" "турлар - отурукташкан арийлерге кас" деп айтылат. Афрасиаб менен Сиявуш аскерий (көчмөн) жана баба дыйкан (отурукташкан) элдердин образдарын түзүшкөн. Байыркы уламыштар боюнча отурукташкан элдердин кудайы Анахита (Эне, Жер) жана көчмөндөрдүн кудайы Митра (Күн) деп аталган. Митранын тутунган башкы пири - Чындык, анткени чындыксыз урушта жеңе албайсың. "Авестада" да "Митраны алдаган ат үстүндө жүрө албайт" деп айтылат. Афрасиаб деп ирандыктар, түрк уруулары аны Алп Эр Тоң деп аташкан. X к. караханиддер династиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири күч-кубаттуу өкүмдар Буура-хан өзүн Алп Эр Тоңдун урпагымын деп жарыя кылган.

Махмуд ибн Хусейиндин "Диванынын" негизин тил илими,

---

1. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

географиялык түшүнүктөр түзгөнү менен ал өзү табиятынан поэзияга жакын болуп колго тийген, изденип тапкан араб, фарсы тилиндеги көптөгөн адабий чыгармаларды окуп үйрөнгөндүр. Ошондуктан анын поэзиясында Күнчыгыш адабиятына мүнөздүү илим, билим, акылмандык темалары арбын:

Алгын, уулум, менден кеңеш, мыкты  
сапат ал,  
Мында улуу аалым болуп, илимиңди  
жай (452 б.)

же

Куш аң көрсө бийиктиктен төмөн  
түшөр,  
Аалым киши насаат айтса, дароо  
жетер (453 б.).

Түбөлүктүү замана темасы Кожо Акмат Ясави сыяктуу акындар тобунан бир кылым илгери эле Барскандык Махмуд тарабынан да козголуптур.

Бузулду бул замандар,  
Күч алды көп жамандар.  
Азайып билимдүү адамдар,

Илим, билим жоголду, - [КПА, 455 б.]

деп өткөн доордо учурдагыдан заман кыйла жакшы болуп, жамандар аз болуп, билимдүүлөр көп болуп, илим, билимдин дайын экендигин кайгырып эскерет.

Махмуд ибн Хусейиндин ыр саптарынан илим, билимге умтулууга үндөгөн ойлорду көп кездештиребиз:

Үйрөн анын билимин,  
Баргын сен да ал сындуу,  
Куттуу ишке урунгун,  
Бой көтөрүүнү нары куу (453 б.).

Даанышман акын өзүнүн замандаштарына, талибдерине:

Такыр айтпа суук сөз,  
Кара ниет, жүзсүз сараңга,  
Жагымдуу, ак көңүл бол,  
Калсын атың көп жылга (453 б.)

деген насааттарын андан бир кылымдай өткөн соң дагы бир атактуу түрк тилдүү акын бабабыз Адиб Акмат Жүгинеки бир эмес, миң жолу айткан экен:

Ойлоп сүйлө, айтпа сөздү  
ойлонбой,  
Сөздөн көргөн, кийин башың  
коргонбой (468 б.)

же

... төрөпейил болбос, баш тарт  
Кичипейилдүүлүктү бекем карма [КПА, 467 б.].

Махмуд Кашкардын санат-насыят маанидеги ырларынан таалим-тарбияны, "жакшы бол, анын үзүрүн көрөсүң" деген тариздеги уюткулуу ойлорду көрөбүз:

Келсе бирөөлөр жоктошуп,  
Бергин жакшы тамак-нан.  
Каргап кетер меймандар,  
Күтөр болсоң ар жаман (453 б.).

Аалым акындын:

Теңир аалам жаратты,  
Асман дайым айланар.  
Күн ордуну түн басар,  
Жылдыздары шайланар,- (453 б.)

деген байкоолору орток түрк поэзиясындагы бизге белгилүү эң алгачкы астрономиялык түшүндүрмө болуп, ааламды, космосту Теңир жараткандыгын (Караңгы түндөн, б. а. Хаостон), асмандын дайыма айланып турарын илимий ой жүгүртүүдөн улам ушундай тыянакка келген экен. Акындын ааламдын түбөлүктүүлүгүн, адамзатынын бул дүйнөгө келип кетерин:

Жаралган зат дүйнөдө түбөлүк калбас,  
Бир гана аалам, жылдыз, ай-күн дайым  
чыгар...(454 б.)

деген ыр саптарынан баамдайбыз.

Махмуд Кашкардын чексиз аалам түшүнүктөрү орток түрк (кыргыз) поэзиясынын өкүлү, төкмө акын XV к. ичи жашап өткөн Асан Кайгынын космогониялык ойлору менен үндөшүп турушу кызыгууну арттырат:

Асманымдын чеги жок  
Барган адам деги жок.  
Күн жылдыздын сулуусу  
Сулуу эмес улуусу

же

Күндө жашоо туушу  
Жарыктыгы болбосо,  
Бүткүл аалам түн ушу.  
Керебе чачып койгондой,  
Асманда жылдыз мончоктой [КПА, 513 б.].

Махмуд ибн Хусейиндин эмгектериндеги макал-лакаптар азыркы кыргыз лексикасында активдүү колдонуудагы сөздөргө жатат. Алсак, анын "Жигит жазыксыз болбойт", "Куш канаты, эр аты менен", "Жаңылбаган жаак болбойт", "Курук сөз кулакка жакпайт", "Бычак канчалык курч болсо да, өз сабын кеспейт", "Адам аласы ичинде, жылкы аласы сыртында" өңдүү элдик макалдары бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жогото элек. Бул келтирилген макалдардын башаты элдик оозеки чыгармачылыкка барып такаларын жана алардын өтө байыркылыгын тастыктайт.

Махмуд Кашгаринин бул эмгеги жөнүндө көрүнүктүү чыгыш таануучу, түрколог А.Н.Кононовдун "бир катар түрк тилдеринин фонетикасын,

грамматикасын жана лексикасын өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолору сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле хакандык (каракагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фолклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп саналат" деп айтканы орто түрк доорунун улуу инсанына берилген жогорку баа болуп саналары бышык [1, 17 б.]. Барскандык Махмуд жана Баласагындык Жусуп орто түрк доорунун таңкы жылдыздары катары Күнчыгыш поэзиясынын тарыхында эң алдыңкы сапта турары талашсыз.

---

1. Советская тюркология. №1, 1972.

### 3. XII к. орток түрк поэзиясындагы педагогикалык ойлор

#### а) "Коркут-Ата китебиндеги" педагогикалык ойлор

Байыркы орток түрк поэзиясынын өкүлү, болжолу XI-XII к.к. жашап өткөн Коркут-Ата жөнүндө түрдүү пикирлер бүгүнкү күнгө чейин чоң кызыгууну жаратып келүүдө. Патриарх акындын "Китаби Коркуду" он кылымдан бери колдон-колго өтүп түрк тилдүү элдердин адабий кенчине айланган. В.В.Бартольддун пикири боюнча "Китаби Коркуддун" бүгүнкү күнгө чейин жеткен редакциясы XV к. Закавказьеде түптөлгөн жана XVI к. акырына чейин кол жазма түрүндө сакталып келген. Коркуттун аты менен байланышкан эпикалык цикли Кавказдан сырткары аймакта жүрүшү мүмкүн эмес эле. Эпостогу окуялар армян дөңсөөлөрүндө жүрүп отурган. ... Огуздардын эпикалык дастанынын биротоло түптөлүшүнө чейин ал элдик оозеки чыгармачылыктын салтында өнүгүп келген. Бирок ошол эле В.В.Бартольддун ишеними боюнча "огуздар, Коркуд жана Казан-Бек" жөнүндөгү уламыштар Батышка селжуктардын империясынын доорунда (XI-XII к.к.) өткөн жана аларга Азербайжанды, Закавказье жана Кичи Азияны түрктөштүрүү таандык болгон. Сыр-Дарыянын жээктеринен огуздар Батышка элдик патриарх жана ырчы, элдик акылмандыктын түзүүчүсү жана сактоочусу Коркут жөнүндөгү уламышты алып келишкен [1, 93 б.].

Е.Э.Бертельстин маалыматы боюнча Селжук Санжардын Орто Азиядагы бийлигинин тушунда кара-кытайлар анын ээлигине коркунуч туудурганда султан жардамга огуз көчмөн урууларын жардамга чакырат. Ошол көчмөн огуз урууларынын башчылары Коркут жана Тутубек деген эмирлер болушкан. Султан Санжар көчмөндөр менен мамиле кылууну өзүнүн эмирлеринен болгон Кумажга тапшырат. Бирок Кумаж огуздарга салыкты очойтуп салып, алардын эркиндигине да шек келтире баштайт. Ошондой бир пикир келишпестиктен соң көчмөндөр селжук бийлигинин өкүлдөрүн өлтүрүп коюшат. Чаап алганы

келген Кумаждын колу кыйрап калат. Ошондо ал Султан Санжарга бул огуз урууларын толук тыптыйпыл кылууга чакырат. Султандын башка эмирлери мындай кооптуу талапка каршы чыгышат, бирок Кумаж өкүмдардын макулдугун алууга жетишет. Мындан кабардар болгон огуздар шейит кеткен селжуктар үчүн элүү миң төө жана жылкы, эки жүз миң кой, эки жүз миң рукни динар, ошондой эле киши колдуу болгондорду кармап берип, мындан ары үзгүлтүксүз хараж төлөп турарын билдиришет. Кумаждын катуу талабы менен султан огуздардын сунушун кабыл

---

1. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи. Тюркологический сборник, №1, М.- Л., 1951.

албай коет да, аларга каршы жүрүш менен чыгат. Көчмөндөр күң жана кул болуудан көрө эркиндикти артык көрүп болуп көрбөгөндөй эр жүрөктүүлүк менен согушат. Султан Санжар курчоодо калып, колго түшүрүлөт. Жеңип алган көчмөн огуздардын барымтасында Санжар толук үч жыл жүрөт. Көчмөндөр ага жылуу-жумшак мамиле жасап, ага такты да орнотуп беришет да, Коркут менен Тутубектен башкалар анын алдында таазим кылып баш ийип турушкан. Селжук мамлекети огуздардын соккусуна туруштук бере албай кыйроого учурайт, ордо калаасы Нишапур жер менен жексен болот. Мунун баарын өз көзү менен көрүп отурган Санжардын колунан эчтемке келбейт. 1156-ж. эрте жазында султан Термезге качып чыгууга да үлгүрөт, бирок көп өтпөй апрел-май айларында о дүйнө сапар тартат [1, 499 б.].

Мына ушинтип "улуу селжуктардын" эчен жылдык бийлик сүрүүсүнө көчмөн огуз уруулары чек коюшкан. "Коркут ата" дастанынын жаралган доорун жана эмир Коркуттун селжукиддер династиясынын жашоосун тарых барагынан өчүрүп салган мезгилин салыштырып көрүү менен бир катар өз ара жакындыктарды таба алабыз. Көп эле бийлик эгелери маданият, поэзия жана илим-билим жаатында өздөрүнүн атын чыгарышкандыгы тарыхтан маалым. Алсак, Жусуп Хасс-хажиб, Кет Бука Найманлы, Бабур, Эмир Хосров Дехлеви, Улугбек, Асан Кайгы, Навои, Абулгази, Низам ал-Мүлк, Рашид ад-Дин, казак эл башчылары, баатырлар Казтуган (XV к.) жана Доспамбет ырчы (1490-1523) ж.б. белгилүү. Ошондуктан огуз урууларынын эмири Коркутту "Коркут ата" дастанын жаратманы менен идентификациялоого, же улуу даанышмандын атын мураска алган урпактарынан деп божомолдоого болот.

X к. карата кыргыздар Тянь-Шандын территориясында жашаган. Бул жөнүндө X к. автор Истахри жана "Худуд ал-Алам" кол жазмасынын (982) белгисиз автору маалымдайт. Истахриде кыргыздар Ысык-Көлдө болгондугу айтылса, "Худуд ал-Аламда" Жети-Сууну кыргыз урууларынын жердегендиги бир нече жолу эскертилет. Сөз көбүнчө коңшу уруулар катары кыргыздар жана тогуз-огуздар жөнүндө жүрөт жана түндүк-чыгышта кыргыздар менен казахтар Иртышта чектеш турушкандыгы айтылат [2, 517 б.]. Ушуга байланыштуу селжуктарды жеңип алган көчмөн уруулардын катарында жанаша жашаган кыргыз уруулары да болгондугуна ишеним артууга болот.

1. Е.Э. Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана Т.І. Б., 1947.

жөнүндө В.В.Бартольд Коркутка болгон ушундай сыйынуу "Сыр-Дарыяда миң жылдык байыркылыкка ээ" деп белгилейт. Анын пикиринче Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы жерлер X кылымда огуздардын жашоосундагы борбордук мааниге ээ болгон; ал кездеги "Жаңы айыл" (арабча - ал-Карня ал-Хаджа, фарсыча - Дих-н нау, түркчө - Янгикент) деп аталган мусулмандык колония, азыр Жаңыкенттин урандылары, огуздардын падышасынын кышкы отуругу болгон [1, 93 б.].

Сыр-Дарыянын түздүктөрүндө, Казалинскиге жакын жерде XI-XII к.к. "огуздардын падышасынын кышкы резиденциясы" болуп келген Янгикент шаарынын урандылары сакталган Казалинск менен Жусалойдун ортосунда аты огуздардын эпосунун каармандары менен тыгыз байланышкан Коркут-Атанын уламыштагы күмбөзү болгон. Огуздардын шаарларынын бири катары Махмуд Кашгари (1073) Барчын күмбөзүнө коңшулаш турган Сыгнак шаарын атайт. Белгилүү географ Ал-Идрисинин (1099-1165) маалыматы боюнча "огуздардын шаарлары көптөп саналат, алар түндүктө жана чыгышка карай созулган..." 1245-ж. ушул чөлкөм аркылуу Плано Карпини жана монах Бенедикт Монголияга сапар тартышкан. Алар монгол чапкынынан кийин бул аймакта эсепсиз талкаланган шаарларды, урандыга айланган чептерди жана көптөгөн ээн калган айылдарды көрүшкөн. Сыр-Дарыядагы ошол талкаланган Янгикент, Барчын жана Арнас аттуу шаарларды аташкан. В.М.Жирмунский тарыхый далилдерге жана фолклордук булактарга кайрылуу менен Коркут циклинин сюжеттеринин кайсынысы Сыр-Дарыянын түздүгүндөгү огуздарда байыркы кезде жаралгандыгын, ал эми кайсынысы кийинки мезгилге таандык болуп, XII-XIV к.к. Закавказьенин жана Кичи Азиянын территорияларында пайда болгондугун тактай алабыз деп белгилейт [1, 94 б.].

В.М.Жирмунскийдин пикиринче огуздардын кол башчысы Казан-бектин (Салор-Казандын) ысымы байыркы да, тарыхый да болушу мүмкүн. Бул ысым салор түркмөндөрүнүн оозеки чыгармасында жана Абулгазинин "Түркмөндөрдүн санжырасында" да кездешет. Ал эми огуздардын эпикалык өкүмдары катары Баюндур-хан Кичи Азиядагы түркмөндөрдүн Ак Коюнлу династиясы башкарган кийинки мезгилге (XIV к.) таандык. "Коркуддун китебинде" ошол кийинки доордун салттуулугуна жагынуу иретинде Салор-Казан огуздардын өкүмдары Баюндур-хандын күйөө баласы болуп кирген. В.В.Бартольд да грек жана орус булактарында берендейлердин, болжолу, огуздардын баюндур уругунун эскерилишин белгилейт [2, 508 б.].

---

1. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи. Тюркологический сборник, №1, 1954.
2. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. 1996.

Огуздардын байыркы уламыштарына "Кам бөрүнүн уулу Бамси Бейрек жөнүндө баян" кирген. Бул уламыш бүгүнкү күнгө чейин Орто Азиядагы өзбек, каракалпак жана казактардын арасында "Алпамыш" ("Алпамыс-батыр") аты менен белгилүү. Абулгазы хандын "Түкмөндөрдүн санжырасында" бул огуз эпосунун ортоазиялык (сыр-дарыялык) доорундагы Коркуттун каармандары жөнүндөгү эскермелеринен тышкары Алпамыш жана анын жубайы, баатыр кыз Барчын тууралуу маалымат камтылат. Барчындын (Барчын-Сулуу, Ай-Барчын) ысымы Абулгазиден тышкары "Алпамыштын" өзбек, казак жана каракалпактык версияларында жана башкырлардын "Алпамыш жана Барсын-Хылуу" дастанында орун алган. Алпамыш баатырдын ысымы Алып-Мамыш (Абулгазиде: Мамышбек) же Алтай дастанында айтылгандай Алып-Манаш болуп айтылат.

"Коркут-Ата" китебинин "Коркут-Ата сүйлөйтмишинде" Алла-Таала демейинче иштер өнбөс, Улуу Теңир бермейинче эр байыбас" деп жараткан алланы (теңирди) көкөлөтүп даңктайт. Коркут-Ата адам туулганда эле тагдыры менен кошо жаралат, маңдайына эмне жазылса ошону көрөт, тагдырдан качып кутулбайт деген ... ишенимди тутунат:

Маңдайга жазылбаса, кул башына каза келбес,  
Ажал сааты келмейинче эч ким өлбөс [КПА, 442 б.].

Бирок Коркут-Ата "Өлгөн адам тирилбейт да, чыккан жан кайра келбес" деп, суфий акындардан өзгөчөлөнүп бүгүнкүнүн ырахатынан качып, о дүйнөгө шашпай эле кой деген түшүнүктү ортого таштайт. "Туз насип кылса, буюруса", "Кудай жалгаса" деп ушул бүгүнкү күнгө чейин бир иштин үстүнөн чыгуудан, же максатка жетүү үчүн ар бир эле инсан өзүнчө ичинен же угуза тилек кылат. Ар нерсенин баары буйруктан деген ушундай ойду даанышман бабабыз "жигиттин Кара Тоодо толгон-токой малы болсо, жыйып тапкан насибинен ашыкчасын эч бир пенде аш кылалбас" деп корутундулайт.

Коркут атанын:

Кыз энеден көрмөйүнчө үгүт албас,  
Уул атадан көрмөйүнчө супра жайбас,- [КПА, 442 б.]

деген санаттары кыргыз элинде ушул бүгүнкү күнгө чейин активдүү колдонулуп келаткан "Энени көрүп кыз өсөт, атаны көрүп уул өсөт" деген макалы менен үндөшүп, башаты элдик фолклор экендиги күмөн туудурбайт. Ал эми даанышмандын "Уул ата жөлөгү, эки көздүн биридир", "Дөөлөттүү

уулу болсо, очогунун көзүдүр" деген насаат, накыл сөзүн нечендеген урпактар баланы тарбиялоодо туу тутунуп келгендир. А.С.Макаренконун ырастоосу боюнча адам кандай гана сапатка ээ болбосун бир гана инсандын түздөн-түз таасири астында тарбиялана албайт. Тарбиялоо эң бир кеңири маанисинде социалдык процесс болуп саналат. Баары тарбиялайт: адамдар, буюмдар, кубулуштар, бирок биринчи кезекте адамдар. Булардын ичинен биринчи орунда - ата-энелер жана педагогдор [1, 14 б.].

XI-XII к.к. жашап өткөн Коркут-Ата "Ата малынан не пайда, башта акыл болбосо", же "Акылсыздын шарынан алла сактасын" деген накыл сөзү анын замандаш, даанышман Жусуп Баласагындын билимдүүлөргө, акылмандарга карата "Кадырлап, сыйлуу болгун алар менен, азбы-көппү билимин алгының сен", же "Угуп ал кадыр-барктуу адам сөзүн, көп нерсени акылга туйгун өзүң: Ак жол менен жүрөм деген киши, акылын адал тутсун ошол өзү" деген бейттери менен үндөшүп турса, ушуга удаалаш эле айтылган ойчул, аалым Махмуд Кашкардын "Ук, эне-атаны, сөздөрүн кадырла. Мал-мүлкүң көбөйсө, бой көтөрүп кутурба" деген санаттарынан ата-эне, уул, акыл, билим, байлыкты күтүнө билүү темасы мураскорлорго (жаштарга) таалим-тарбия берүүдө ар заманда актуалдуу болуп келгендигин туябыз.

Ушул эле теманын үстүндө булардан бир кылым кийин жашап өткөн Кожо Акмат Ясави баш катырып муңканат:

Тили менен "үммөтмүн" деп жалган  
сөзлөөр,  
Киши малын эптеш үчүн эбин  
издээр.  
Адалдыкты мындай таштап арам  
көздөөр,  
Наадандарга бу сөздөрдү айткым  
келүүр

же

Замана акыр болсо журттан акыл  
кеткей,  
Адам уулу бир-бирини тутуп жегей.  
Дүйнө үчүн ыйман ислам динин  
саткай,  
Акылдууга бул сөздөрдү айткым келүүр [КПА, 462 б.].

---

1. Макаренко А.С. Книга для родителей // А.С.Макаренко. Пед. соч.: В 8 т. М., 1985. Т.5.

Улуу суфий акынга теңтуш өткөн дагы бир залкар ойчул акын, илим-билим темасынын "атасы" Адиб Акмат Жүгинеки да:

Билимдүү-алтын кени ачылуучу,  
Наадан жан кара бакыр чачылуучу...  
Көрк берген эрге - акыл, этке - жилик,  
Жиликсиз эт сыяктуу билимсиздик [КПА, 465 б.]

же

Байлыкта болсо сенин улуктугуң  
Улуктукка умтулуп колду сунгун.  
Жалаң-жабык кетесиң, кийим кийбей  
Жалганда калат мүлкүң, үкөк, пулуң,- [КПА, 467 б.]

деп адамзатын билимдүү бол, илимдүү бол-акылдуу бол, байлыгыңды улук тутпа, баарына тегиз кара, о дүйнө сен кеткенде арзыбайт түк тыйыңга жыйган-тергениң деп жаамы журтка насаат айтат.

XV к. орток түрк (кыргыз, казак) акыны, чыгаан инсан Асан Кайгы:

Атадан туулуп уул калат,  
Энеден туулуп кыз калат.  
Абалтадан өмүрдө,  
Толбой өмүр баратат.

же

Акылсыз жүрөт алаңдап,  
Акмак жүрөт табандап  
Алакөөдөн нечендер,  
Айылда жүрөт шадандап,- [КПА, 511 б.].

деп Жаныбекке каяша айткан чыгаан ырлары менен кошо ушундайды көргөнүнө кейиген, "эми ушуну угуп адам болсо экен, оңолсо экен" деген өңдүү насаат сөздөрүн топ жыйындарда кыяпаты келгенде төгүп ырдап жүргөн го.

Коркут-Ата кыргыз элинде илгертен бери эле белгилүү болгондугун Арстанбек Буйлаш уулунун төмөнкү ыр саптарынан баамдайбыз:

Коркут-Ата даанышман,  
Кутулам деп өлүмдөн  
Төрт тарапты кыдырган,  
Сырдын боюн сыдырган,

Кырдын башын кыдырган,  
Андан да айла болбогон,  
Акыры ажал сомдогон [КПА, 571 б.].

Коркут-Атанын "Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөндөн өнбөгөнү жакшыдыр; Эне боюна бүткөндөн бүтпөгөнү жакшыдыр; Ата ысымын өчүрбөгөн акылдуу уул жакшыдыр" (КПА, 443 б.) деген өңдүү сүйлөйтмиштери (айткандары) ушул бүгүнкү "Ата жакшы-уул жакшы, эне жакшы-кыз жакшы", "Ата баласы-тон жакасы", "Атадан уул туулса-ийги, ата жолун кууса-ийги" деген элдик макалдар менен коошуп миң жылдык карттыгына карабай таалим-тарбиялык сыны дагы эле күчүндө.

#### б) Суфийлик поэзиядагы педагогикалык ойлор

XII кылымда Иран, Мавераннахр жана Түркстан аймагында каракытайларга чейин бейкуттуктун орношу түркий тил адабиятынын өнүгүшүнө жагымдуу жагдай түзүп берген. Бул доордун прогрессивдүү көз караштагы акындары өздөрүнүн негизги милдети катары бийлик эгелерин өздөрүнүн булакарына гумандуу мамиле жасоого үндөө деп түшүнүшкөн. Ошону менен бирге колунда бар мартабалуу адамдарды көтөрүп мактоо, илим-билимге ээ болууга үгүттөө бардар адамдардын энчисине гана туура келген. Мындай чектелген көз караш коомдук-экономикалык шарттан улам келип чыккан. Ошентсе да алардын эмгектери прогрессивдүү рол ойноп, бийлик төбөлдөрүнө кандайдыр бир деңгээлде өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Бир эле учурда суфизм багытын тутунган суфий агымдар болуп, алар материалдык дүйнөнүн чындыгынан кечүүгө, бул дүйнөнүн беш күндүгүн, аркы дүйнөдө гана мусулман адамы түбөлүк бейкуттукка төнөт деген идеяны даңазалашкан.

Замана акыр болсо журттан акыл кеткей,  
Адам уулу бири-бирин тутуп жегей.  
Дүнүйө үчүн ыйман ислам динин саткай,  
Акылдууга бул сөздөрдү айткым келүүр [КПА, 462 б.].

Акмат Ясави (1105-1166) суфийлик агымдардын өкүлү болгон. Ал XII к. баш ченинде Яссы (Казакстандагы азыркы Түркстан) шаарында дин кызматкери Ибраим шейхтин үй-бүлөсүндө туулган. Акын атасынан эрте ажырап, башка бир шейхтин кол алдында өскөн. Бухара медресесинде окуп, руханий насаатчысы шейх о дүйнө кеткен соң анын ордун ээлеп калган. Кийин такшалган суфий акын катары өзү туулуп өскөн жерине кайтып, өзүнүн айланасына топтогон талибдерине үгүт-насаат иштерин жүргүзгөн. Ал жөнүндө: "Мединада Мухамед, Түркстанда Кожо Ахмед" деп айтышкан. Акмат

Ясави тирүү кезинде эле ыйык аталган, ага сыйынууга Иран, Түркстан, Мавераннахрдан адамдардын аягы үзүлбөгөн.

Акмат Ясави жашап өткөн Түркстан Сыр-Дарыянын ортоңку агымдагы өз алдынча турган шаардын аталышы. Араб географтарынын маалыматы боюнча IV-X к.к. аерде Шавгар (Шавагар) деген шаар болушу керек эле, бирок тилекке каршы андай шаарчанын эч кандай урандылары табылган эмес. Келечектеги Түркстан XIV к., балким, XII к. эле Яссы деп аталган болушу мүмкүн жана Тимурдун тарыхында (Шереф-ад-дин Йездин, 11,9) айыл (Карйа) деп аталган. Моңголдордун мезгилинде түрктөрдү ислам динине өткөргөн шайык катары эсептелген ыйык Акмат Ясавиге сыйынуулардан жана кийин Тимур салдырган эң сонун күмбөз аркылуу шаардын аты чыккан. Шайык (Акмат Ясави) түрк өлкөсүнүн колдоочусу катары атагы алыска кеткен жана аны Хазрети-и Түркстан деп аташкан, ошондуктан шаардын жаңы аталышы да ошондон улам го деп түшүндүрүүгө болот [1, 350 б.].

И.В.Стеблеванын пикиринче акындын бардык кол жазмалары жана кийинки басылып чыккан китептери бири-биринен кыйла айырмаланып турат, ошондуктан "Диван-и хикмат" бир топ кийинчерээк түзүлгөн жана да Ахмад Ясавинин хикматтары далай мезгил бою оозеки түрүндө айтылып келген, мунун айынан ал бир топ бурмалоолорго кириптер болгон. Ошондон улам "Диван-и хикматты" суфийлик авторлордун бир топ муундарынын адабий чыгармачылыгынын жемиши деп кылчактабай айтса болот. Негизинен суфийлик акын эл арасында угуучуларга кайрылуу менен, албетте, аудитория үчүн көнүмүш поэтикалык формаларды пайдаланган, көп учурда өзүнүн акыл-насаатын мурдатан бар ырларга жаңы мазмун кийирүү менен кайманалап туюнткан. Ошондуктан Ахмад Ясавиге энчиленген ырлардын жыйнагы - алда канча мурдакыларын жана алда канча кийинкилерин бөлүп көрсөтсө боло турган ар түркүн элементтердин кошулмасы [2, 427 б.].

Ясавинин "Насыяттар жыйнагы" мазмуну боюнча мистикалык-философиялык мүнөздө болгон. Анда исламдын негизги канондору жана эрежелери өзүнчө бир популярдуу формада чечмеленип берилет. Чыгарма бул дүйнөнүн жыргалынан кечип, тообо кылып, ар кандай жетишпестиктерге каниет кылууга чакырып, "бу дүйнөдө канчалык

---

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

2. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп/Түз. К.Жусупов. Б.: Кыргызстан, 1993.

көп запкы жесең, о дүйнөдө ошончолук жыргалга батасың" деген суфизмдин формасын чагылдырган.

Е.П.Челышевдин айтымында адеп-ыймандык-этикалык чөйрөнү диний-философиялыктан ажыратып салуу материалдын үстүнөн кылынган зордук-зомбулук болот, анткени иш жүзүндө ар кандай эле адеп-ахлактык жоболор, этикалык нормалар эң алгачкы диний-философиялык элестөөлөр менен

чырмалышып байланышкан [1, 242-245 б.б.]. Акмат Ясави суфий акындарга мүнөздүү болгон ислам менен мистикалык суфизмди жараштырууну көздөгөн. Бул өзгөчө махабат маселесин талкуулоодо ачык көрүнгөн. Адам өзүнүн "менин" кечүү менен гана бакытка жетишет, бир гана кудайды сүйүүгө болот делген. Суфийлик окууда неоплатонизмдин идеялары, иудаизм, христианство, зороастризм жана буддизмдин таасирлери бар экендиги байкалат.

Я.А.Коменский табият менен адамдын кудай таала тарабынан жаралгандыгын тааныйт. Бирок Жараткан табияттан жогору турбайт, аны менен кошулуп биригип кеткен, табиятты таанып билүүнүн өзү Жаратканды түркүн түмөн жерден таба билүү жана Аны улук тутуу. Жараткандын жаратмандыгынын башкы чокусу, нукура үлгүсү - адам. Ал "эң жогорку, эң өнүккөн жана эң мыкты чыгарма" болуп саналат ("Улуу дидактика"), бул макрокосмостогу микрокосмос. Ал нерселерди таанып билүү, адеп-ыймандык гармония жана Кудайды сүйүү үчүн жаралган. Кудай тарабынан өзүндөй жана өзүнө окшотулуп жаратылган адам анын сапаттарына эгедер, анда эң жогорку жана чексиз мүмкүнчүлүктөр жана задаткалар камтылган. Коменскийдин бул аныктамасында орто кылымдык менен салыштырганда жаңы, алдыңкы жана чечкиндүү көз караш орун алган [2, 26 б.]. Ал эми суфийлик негизинен аскетизм жана мистицизмге үндөйт:

Алла үчүн элден безип карып болсом,  
Жандан кечип, малдан кечип карып  
болсом.  
Жалгыз каздай эрме чөлдө талып  
болсом,  
Эмне ылаажы этеримди билбейм,  
достор (КПА, 461 б.).

Акындын көзүм жумуп кайра ачканча өмүрүм өттү, бул дүйнөнү бучук пулга саткым келүүр деп, бу дүйнөнүн ырахатын кечип о дүйнөнүн бейишине үндөгөн идея суфийлик ойдун өзөгүн түзөт.

Акын өзүнө өзү:

- 
1. Челышев Е.П. Сопричастностң красоте и духу. Взаимодействие кулцтур Востока и Запада. М.
  2. Латышина Д.И. Истории педагогики. Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2003.

Кул Кожоакмат дүнүйө көрдөн сак бол!  
Качкын!  
Зикирин айтып тарихаттын Жолун  
ачкын!  
Аят, хадис сөзү менен динар чачкын! (КПА, 462 б.)

деп үгүттөө менен азиз мусулмандарга "керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук" дегенчелик кылат.

Дүнүйө-дүнүйө дей бербө, бир Алла  
болсун айтарың,  
Киши акысын жей көрбө, ысрат-  
Көпүрө бар байкагын,- [КПА, 463 б.]

деп Ясави кээде деспотизмди айыптайт, бей-бечараларды коргоп чыгат, багар-көрөрү жок сагыралардын көргөн азап-тозогун жана кары-картаңдардын аянычтуу абалы жөнүндө айтат. Анын ырлары формасы боюнча силлабикалык метрикалык жана строфалык түзүлүштү сактаган. Бул араб-фарсы квантитативдик системадагы аруз ыр түзүлүшүнө мүнөздүү караханиддердин түркий поэзиясынан өзгөчөлөнүп турган. Муну менен акын ыр саптарын бийлик төбөлдөрүнө эмес, караламан журтка жеткидей, түшүнгүдөй кылып берүүгө аракети болгон.

XII к.Мавареннахрда Юсуф Хамаданинин жалпыга таанымал суфизм мектеби болуп, мындан анын эки талиби - Кожо Гиждувани жана Акмат Ясави чыккан. Кожо Гиждуванинин идеясы негизинен эмгекчил калктын таламы менен байланышып, анын таасири шаар жака-белиндеги тургундарга күчтүү болгон. Ал эми Акмат Ясавинин ишин улантуучулар "бул жалган дүйнөнүн жыргалынан кечип, о дүйнөнүн ырахатын көрүүгө" чакырган.

Анын "Санат-насыяты" түрк адабий тилинин калыптанышына өз салымын кошкон. "Насыяттар жыйнагында" ойчул акын түбөлүктүү темага айланган "кыямат кайым" темасын өөрчүтөт. Көрсө, Ясавиден мурунку олуялар, улуу даанышмандар да ушул теманын үстүндө баш катырышкан экен. Учурда өткөн чактын улуулугу, тазалыгы, ыймандуулугу жана кайрымдуулугу кол жеткис бийиктей, көз көрбөс алыстай болуп узап кеткендей таасир калтырган көрүнөт:

Олуялар айткан кеп келген белем,  
Кыяматтын күнү жуук тартты достор.  
Эстүү кулдар не болоорун билген  
белем,  
Калайыктан мээр-шапкат качты достор (460 б.).

XII кылымдын бу суфий акыны үчүн андан мурун жашап өткөн инсандардын адеп-ахлак турпаты, руханий көрөңгөсү жогору, таза жана нускалуудай сезилет.

Улуу, кичүү жаранлардан адеп кетти,  
Кыз, зайыптан, жубанлардан уят кетти,  
"Алхыйа мин ал ыйман" деп расул  
айтты

Уят кеткен эл көбөйдү улам достор,- [КПА, 460 б.]

деп исламдык суфизм агымынын негиздөөчүлөрүнүн бири, халифтерден кийинки эле катарда турган шайыктын өзүнүн оозунан ушундай пессимисттик маанайдагы ойлордун айтылышы, албетте, мезгилдин өтүшү менен адамдын учурдагы көз карашы да кошо өзгөрүүгө дуушар болуп отуарын айгинелейт жекилдүү.

Кайда барба калкта кайрым, кеңчилик  
жок,  
Падышада, вазирлерде теңчилик жок.  
Дербиштердин дубасында сээрчилик жок,  
Түрлүү балаа калк үстүнө жаады,  
достор [КПА, 461 б.].

Ясави өзүнүн чыгармаларын орток түрк тилинде жазган. Түркчө жазган акындардын улуту боюнча кимге тиешелүү экендигин билүүгө мүмкүн эмес жана анын зарылдыгы деле жок. Алардын башкы сиңирген эмгеги катары негизинен түрк тилдүү Түркстан чөлкөмүнүнүн коомдук жана адабий турмушунда фарсы тилинин үстөмдүгүнө, бийликтегилердин бул расмий тилге басым жасаганына карабастан өз эне тилинде жазышкандыгын жана түрк адабий тилинин өнүгүшүнө зор салым кошкондугун айтууга болот.

Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча XV-XVI к.к. чейин эки башка (түрк жана фарсы) адабият болгон эмес, эки тилдеги бир гана адабият болгон имиш. Албетте, мындай пикирлер чындыктан караманча алыс. Анткени түрк адабий тилинде жазылган туңгуч чыгарма катары дүйнөлүк адабияттан бекем орун алган Жусуп Баласагындын "Кут алчу билиминин" накта түркий башат экендигинен күмөн саноого болбойт. Орто кылымдагы түрк адабияты фарсы адабияты менен мааниси, идеялык-тематикалык жагынан жакын келген, ошону менен бирге түркий көрүнүштөр арбын боло баштаган. Караханиддер доорундагы фарсы тилиндеги адабиятты ирандыктар гана түзүшкөн эмес, муну ошол кездеги акындардын эки тилдүүлүгү (зүллиснейни) менен түшүндүрүүгө болот.

Түрк поэзиясындагы диний мүнөздүн басымдуу боло баштаганына карабастан анын дидактикалык багыты сакталып калган. Бул доордун адабият эстеликтери Орто Азия жана Чыгыш Түркстандын бардык түрк тилдүү элдеринин мурасы болуп саналат. Түрк тилдүү чыгармалардын идеялык-тематикалык жактан нукура улуттук белгилери байкалып калганы менен фарсы тилдүү адабияттын таасири сезилип турган. Адабияттын дидактикалык багыты мусулман диниятынын таасири менен бара-бара мистикалык мүнөзгө көбүрөөк ыктай баштаган.

Акыр заман аалымдары заалым болду,

Эбин тапкан эпчилдери аалым болду.  
Ак зарлаган дервиштерге ганым болду,  
Ушундай бир шумдук заман басты,  
достор,- (КПА, 461 б.)

деп суфийлик агымдын акыны дүйнөдө болуп жаткан адилетсиздикке, теңсиздикке нааразы, аалымдар заалым болду, эпчилдер аалым болду деп капаланат, кайгырат.

Кыямат күн жуук келди, чалгайы жок,  
Кул Акматың айткан сөздө жалганы жок.  
Өзүнө өзү насаат кылып турганы жок,  
Насыйкатын калкка айтып кетти,  
достор [КПА, 461 б.].

Ясавинин караламан калк арасындагы кадыр-баркы өтө жогору болгон. Ал өз доорунун атагы алыска тараган, ислам дүйнөсүнө таанымал олуя, даанышман жана ойчул акын болгондуктан, элге кадыры сиңип, эл оозунан анын шайык аты түшкөн эмес. Ошондуктан анын күмбөзү ыйык жайга айланган.

Н.А.Аристов Яссыдагы (азыркы Түркстандагы) Азирет кожо Акмат Ясавинин күмбөзүн көрүп чыккан этнограф Пашинонун эскермесин келтирет: Ал ушу кезге чейин бул күмбөзгө аз да болсо окшогон бир дагы мечитти көрбөгөнүн жана укпаганын, ондогон караңгы келийлер, эки кабат навайкана жана ички кудуктар кайсы максатта курулган деп суроо салат. Бүгүнкү күнгө чейин Акмат Ясавинин күмбөзүндө бейшемби, жума күндөрү фанатиктер чогулуп бир нече саат үзгүлтүксүз дуба окушуп, эстен танганча санаксыз терең үшкүрүктөр коштоп, күмбөздү айланып алдан тайыганча бийлеп чыгышат деп жазат. Ахмед Ясавинин күмбөзүндөгү башкы имараттар хижранын 789-жылы Тимурдун буйругу менен салынып, аны өзү көрүп чыккан. Ошол чакан караңгы келийлери бар мечиттер, балким, исламга чейинки буддалык диний курулуштар болгондур; буга саманид Исмаил 894-ж. (ХТК кийинки) Тараздагы башка бир диндегилердин ибадатканасын мечит кылып кайра оңдоткондугу тууралуу мусулман булактарында да айтылат [1, 273 б.].

Ар бир эле өкүмдар тактыга отурардан мурун Акмат Ясави өңдүү ыйык-шайыктардын, кожолордун күмбөздөрүнө табынып-сыйынууга милдеткер болгон. Алар XII к. жашап өткөн чыгыш суфизминин залкары Абдыкалык Гиждуванинин мазары, XIV к. жашаган шайык Дервиштин күмбөзү, XIV к. жашап өтүшкөн Кожо Мухаммед Суфинин, Аубана кожонун жана Али Рамитани кожонун күмбөздөрүнүн ар биринде түн кечирип ыйыктардын арбактарынан өкүмдарлыкка бата тилешкен [2, 212 б.].

Суфийлик же суфизм исламдагы диний-философиялык агым VIII к. араб өлкөлөрүндө жаралган. Алгач ирет суфийлер жеке каалоолордон баш

тартууну өздөрүнүн окуусунун өзөгү катары эсептешкен. Суфизмде неоплатонизмдик окуу, иудаизм, христиандык, зороастризм жана буддизмдин таасири болгон. Суфийлик пантеизди, аскетизмди жана мистицизмди ар түрдүү багыттарга жана агымдарга бөлүп кетет. Суфийлик окуунун негизги объектиси инсан жана анын жараткан аллага мамилеси. Суфийликте рухий бийиктикке жетүүнүн негизги жолдору төрт баскычтан турат деп түшүндүрүлгөн. Биринчи баскычы "шариат" деп аталып, биринчи иретте шариаттын бир катар талаптарына моюн сунуу зарыл болгон. Андан кийин гана экинчи баскычка "тарикатка" көтөрүлүш мүмкүн болгон. Мында муриддер өздөрүнүн муршиддерине чын дилинен берилип, жеке каалоолорунан баш тартуу талабы коюлган. Бул эки баскычтан өткөндөр үчүнчү баскыч "маарифатка" көтөрүлгөн. Бул аалам (космос), жараткан алланын эманациясы экендиги, жакшылык менен жамандыкты, акыл менен эпке, көкүрөк (жүрөк) менен сезүү керектиги айтылат. Акыркы баскычы "акыйкат" чындык деп аталат. "Акыйкат чындыкка жетишүү" суфийдин "жеке инсандык сапаты түгөнүп" жараткан аллага жетип, ал менен жуурулушуп кетүү жана акырында түбөлүктүүлүккө айлануу болгон. Ага суфийлер рухий жана дене тарбиялык аракеттер сыйынуу жана ибадат кылуу аркылуу умтулушкан. Суфийлер алгачкы доорлордо материалдык байлыкка умтулууну каралашкан, рухий байлыкка жетүүнү көкөлөтүшкөн.

Фарсы суфий акыны Санаи (XI-XII к.к.) "Хадикат ал-хакаик" поэмасынын бешинчи бабын махабат темасына арнайт. Ал аң-сезим менен рационалдуу ой жүгүртүүгө караганда экстазга чөмүү

---

1. Аристов Н.А. Усуни, кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

2. Хидоятов Г.А. Моя родная история. Т., 1990..

менен жараткан алла-таалага болгон чексиз берилүүнү жогору коет. Суфий акындын пикиринче махабатка мас болгондо акыл-эс күчтөн таят:

Акыл-эс махабат көчөсүндө - сокур азиз,  
Акылдуусунуу - бул иши Бу Али-йи Синанын [1, 420 б.].

Санаи Чыгыштын улуу инсаны Ибн Синанын логикасынын кудуретин тааныйт, бирок анын илиминин күчүн адамзатынын акыл-эсинин чеги менен гана чектелген деп эсептейт. Убагында Алишер Навои да устаты катары урматтаган, фарсы поэзиясынын атактуу өкүлү Санаинин Чыгыштын улуу инсаны Ибн Синага карата анча деле дурус пикирде болбогондугу байкалат. Мисалы, анын төмөнкү бейтинде:

Сунниттер издеген сактануу, аман калуудан не пайда,  
Жок болсо Бу-Али Синдин "Наджатында", "Шифасында" [1, 440 б.].

Дагы башка бир бейтинен да дал ушундай эле мамилени байкайбыз:

О, кудай, Санаиге берчи бийик төрдү фалсафада,  
Муну угуп ичи күйсүн Бу-Али Синдин арбагы да [1, 440 б.].

Анын пикиринче жараткан алла-таалага чын дилден берилип экстазга түшүү гана адам акыл-эсинин күчү чектелген чектен чыгып жогорку аң-сезим менен байланышууга болот. Санаинин поэзиясында суфийлик концепция даана байкалат да, орток түрк суфий акыны Ясавинин поэзиясындагы жаратканды сүйүү идеялары, экстазга батуу көрүнүштөрү менен үндөшүп турат. Албетте, мында фарсы акынынан ондогон жыл кеч келген талибдин ролунда Ясавинин тургандыгы талашсыз.

Суфийлик жаралгандан бери араб мамлекеттерине, Жакынкы жана Орто Азия, Түштүк Индия, Индонезия, Түштүк-батыш Кытайга тараган. X-XI к.к. кээ бир пирлердин ысымы менен аталган суфийлик жол (тарикат) жана аларга тийиштүү уюмдар пайда болгон. Мавераннахрда суфизм Жусуп Хамаданинин (XII к.) аты менен байланышкан. Мындан кийинчерээк түрдүү агымдар бөлүнүп чыккан. Бул агымдардын ири өкүлдөрү Абдыкалык Гиждувани жана Акмат Ясави болгон. XIII-XIV к.к. накшбандилик келип чыккан. Суфийлик

—

---

1. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

адамды коомдук-пайдалуу эмгектен алыстаткан, активдүү позициясынан тайдырган, адамдын максатын бузуп көрсөткөн. Ошону менен бирге ал Чыгыштын даанышмандарына, аалымдарына жана акындарына суфийликтин колтугунда өздөрүнүн прогрессивдүү идеяларын жайылтууга мүмкүндүк түзүп берген. Атагы ислам дүйнөсүнө белгилүү болгон Ясави, Низами, Навои, Жами өндүү акындардын чыгармачылыгы белгилүү даражада суфийлик менен байланышта каралат. Суфийлик адабият орто кылымдык адабиятка, өзгөчө, араб, фарсы, түрк, урду жана башка тилдердеги поэзияга чоң таасирин тийгизген. Ортоазиялык таанымал суфий-акындардын таасири көрүнүктүү түркмөн инсаны, акын Махтумкулинин чыгармачылыгына да өз кезегинде бир кыйла таасири тийиши мүмкүн эле. Бул биринчи кезекте ирандык суфизмдин өкүлү Кожо Юсуф Хамадани болгон, ал ортоазиялык суфизмдин калыптанышына зор эмгек сиңирген... "Кожо Юсуф тарабынан ортоазиялык дервиштиктин мектеби түзүлгөн, ага Хаким-Ата же Сулайман Бакыргани жана Сеид-Ата; Хорезмдеги кубрави орденинин негиздөөчүсү Наджм ад-дин Кубра; түрк тилиндеги ырлары Орто Азиядагы түрктөрдүн арасында кеңири тараган Түркстан шаарынын ыйыгы Ахмед Ясави...ошондой эле бухаралык ыйык Бега ад-дин Накшбенди өндүү Хорезмде атагы чыккан жана түрктөрдүн арасында исламдын жайылышына таасир тийгизген шайыктар кирген..." [1].

в) "Акыйкат сырларындагы" педагогикалык ойлор

XII к. Фергана чөлкөмүндө Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" аттуу поэмасынан кийин орток түрк тилинде "Хибат ал-хакаик" ("Акыйкат сырлары") деп аталган дагы бир дидактикалык поэма жарык көргөн. Поэманын автору Адиб Акмат Жүгинеки жөнүндө жарытылуу маалыматтар жокко эсе. Поэма алла тааланы, пайгамбарды жана анын төрт улуу халифтерин даңазалоо менен башталат. Андан соң Сипахсалардын жоомарттыгы, гумандуулугу жана адилеттүүлүгү кенен баяндалат. Дастандын негизги тексти адамзатынын оң жана терс касиет-сапаттарын салыштыруу формасында курулган. Маселен, билим караңгы түркөйлүккө, марттык сарандыкка карама-каршы коюлат. Бул дүйнөнүн опасыздыгы, беш күндүк экендиги көп кайталанат. Бул тема Чыгыш элдеринин орто кылымдык поэзиясы үчүн мүнөздүү көрүнүш болгон.

Адиб Акматтын кайсы мезгилде жашап өткөндүгү жөнүндө так маалыматтар жок. Бир гана Фергана өрөөнүнүн Жүгинеки (Жүк ынак; Жүк инек) аттуу шаарында (айылында) туулгандыгын баамдайбыз.

1. Демидов С.М. Суфизм в Туркмении (эволюции и пережитки). Ашхабад, "Ылым", 1978.

Акындын "Акыйкат сырларындагы" рубailerин үйрөнүп чыгуу менен поэманын Чыңгызхандын чапкынына чейинки эмгек экендигин сезебиз. Анткени, чыгармада моңгол чапкыны, каат заман жөнүндө эчтеме айтылбайт. Поэмадагы ислам темасы, атактуу Фирдоусинин адабий каармандарына шилтемелер, илим, билим, адеп-ахлак, жоомарттык менен сарандык, дос-душман, жүрүм-турум, азга топук кылуу өңдүү маселелер тынчтык заманда гана ээн-эркин көпчүлүктүн талкуусуна коюлушу мүмкүн. Акын өзүнүн поэмасын жаратууда ал-Фараби, Рудаки, Фирдоуси, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари өңдүү залкарлардын эмгектеринен таалим-тарбия алган, аларды туурап да көргөн деп айтсак болчудай. Муну биз акын "Шах-наменин" каармандарына шилтеме жасагандыгынан, "Кут алчу билимдеги" алла-таала, пайгамбар жана анын халифтерин даңазалашынан улам байкайбыз.

Жувейнинин маалыматы боюнча кытайлар, же мусулман жазуучулары атагандай кара-кытайлар кыргыздардын жерлери аркылуу Эмилге чейин жетип, шаар курушкан. Ошентип алар азыркы Чугучактын аймагында отурукташкан. Алардын саны 40000 кожолукка жеткен. Караханиддер династиясынан чыккан Баласагундук өкүмдар (анын аты аталбайт) алардан канглы жана карлук өңдүү түрк урууларын кысымга алууну токтотууга чакырган. Бирок кара-кытайлар Баласагундун алсыз өкүмдарын бийликтен четтетип, Енисейден Таласка чейин созулган өздөрүнүн мамлекетин негиздешкен. Канглылардан соң алар Чыгыш Түркстанды, 1137-ж. Ходженддин жанында Мавереннахрдын өкүмдары Махмуд-ханды жеңет, ал эми 1141-ж. Самарканддын түндүгүндөгү Катван талаасында селжуктардын султаны Санжарды толугу менен талкалашат. Ошентип, Жети-Суу, Түркстан

кара-кытайлардын империясынын курамына кирген. Империяны "хандардын ханы" аталган гурхан башкарган [1, 121 б.].

Ибн ал-Асирдин жазганы боюнча кара-кытайлардын биринчи гурханы сымбаттуу келип, кытай жибегинен кийим кийип, бул элдин өкүмдарларынын салтына ылайык жүзүн бет парда менен жаап жүргөн. Гурхан манихей динин тутунган. Ал аскеринде катуу тартипти сактаган, басып алган жерлерде талап-тоноого жол берген эмес. Гурхандын ордосу Баласагундун жанында Хасун-ордо деген ат менен белгилүү болгон. Гурханга түздөн-түз Жети-Суунун түштүк жагы, Кулжа чөлкөмү жана Сыр-Дарыя облусунун түндүк-чыгыш бөлүгү караган. Мавереннахр жана Чыгыш Түркстанды вассалдык негизде караханиддер башкарып турган. XII к. 70-ж.ж. кара-кытайларга түздөн-түз караган жерлерде жүргүзүлгөн эл каттоодо

---

1. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

84500 кожолук бар экендиги такталган. Мусулман булактарынын биринде акыркы гурхан - Мани, дагы биринде - Куман деп аталган.

Ибн ал-Асир айткандай гурхандар манихей динин тутушкан менен ислам динин кысымга алышкан эмес. Ошол учурда несториан патриархы Илңя III (1176-1190) Кашкарда митрополияны негиздеген жана анын курамына Жети-Суунун түштүк бөлүгү да кирген. Кара-кытайлардын Мавераннахр жана Кашкардагы бийлиги мусулмандардын күрөшүнүн натыйжасында 1212-1213-ж.ж. күчүн жоготкон [1].

Кара-кытайлардын, андан соң огуздардын Мавераннахр, Фергана, Түркстанды ээлеп алышы бул чөлкөмдө жашаган элге көптөгөн азап-тозокту, кыйын кезенди алып келген. Тынчтык жана бейкут заманда чыгармаларын, касыйдаларын, рубаилерин өкүмдарларына арнап келген сарай акындарынын абалы, көргөн күнү таптакыр өзгөрүүгө дуушар болуп, ошого жараша поэзияларынын темасы да өзгөргөн. И.Г.Песталоцинин ишениминде өзүлөрүнүн жеке кызыкчылыктары үчүн баарына барган "зордук-зомбулук үчүн айбандык эркин тутунган" адамдар өтө коркунучтуу, булар "моралдан келип чыккан жырткычтар" болуп саналышат [2, 60 б.].

Жүгинекинин замандашы Шихаб ад-Дин Амйак Бухарай (XII к.) минтип жазат:

Слыхал я, что десятц лет насилия и притеснения царей  
Все же лучше, чем два дня общего бедствия, смуты и волнений.  
Теперь стала мне ясной эта поговорка, о падишах,  
Когда я вижу погибшие народы и разоренные страны [3, 516 б.].

Бу фарсы акыны өкүмдардын өз элин он жылдык эзип кысканы, бөтөн хандын эки күндүк көрсөткөн азап тозогунан миң ирет артык экендиги

тууралуу уккан макалдын канчалык туура экендигине көзүм жетти, падышам, деп бийлигинен кол жууган селжук султаны Санжарды жоктоп көз жашы кылат. Амйак Бухараи андан ары Оштон баштап Несага чейин өлкө талкаланып бүлүнгөндүгүн күйүп айтат.

Кара-кытай, огуздардын чапкынынан жабыр тарткан Хорасандын кейиштүү абалын XII кылымдагы фарсы акыны Анвари өзүнүн белгилүү "Хорасандын көз жашы" аттуу касыйдасында баян эткен. Ал эми дагы бир сарай акыны Кушкаки Каини өкүмдар султан

- 
1. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.
  2. Латышина Д.И. Истории педагогики (История педагогики и педагогической мысли): Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2003.
  3. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
- Санжарды сактап кала албагандыгы, жан сактап качкандыгы үчүн хорасандыктарды айыптайт.

Во всех городах, толңко услышав имя гузов,  
Люди приходят в ужас, как дэвы, боящиеся железа , - [1, 517 б.]

деп, калаадан калаага шамалдай учуп жеткен огуздардын атын уккан адамдардан үрөй учат, темирден корккон бүбүлөрдөй деп акын ошол кездин жалпы абалына мүнөздөмө берет.

Мервдик дагы бир сарай акыны Махмуд ибн Али ас-Самаи өтө эле пессимисттик мүнөздө баян этет:

От страданий и унижений  
Душа каждый миг стремится уйти из тела.  
О, если бы умеретң! Ведң лучше умеретң,  
Чем житң в сотне тысяч унижений! [1, 517 б.].

Акындын бул рубаисинен төмөнкүдөй маанини түшүнөбүз:  
Адам көргөн басынтуудан, азаптан, ар бир жолу жаның оозго тыгылат. Кана эми өлүп кетсең! Ошол болмок миң артык, жашаганга бу дүйнөдө санагы жок тозоктон. Ушундай мүнөздөгү чыгармалар ошол доордогу көптөгөн акындардын касыйдаларынын, рубаилеринин негизги өзөгүн түзгөн.

Ал эми Адиб Акматтын рубаилеринен мындай апаат жүргөн, көңүл чөккөн, бу замандын жыргалынан үмүт үзгөн тариздеги бейттерди көрбөйбүз. "Акыйкат сырларындагы" санат-насааттар, кеп-кеңештер бейкут замандын адамдарына "минтип жашаганың кудайга да жакпайт, мен үйрөткөндөй доор сүрчү, замандаш" дегенчелик кылып акыл айтат, кепке тартат. Муну кара-кытайларга вассалдыктагы (Фергана өрөөнүндөгү) аймактык бийлик эгелеринин кара-кытай гурханына карата өтө лоялдуулугунун деңгээли менен

да түшүндүрүүгө болор эле. Бирок, поэмада акындын өзүнүн "эгемендүү" Сипахсарын өтө эле көтөрө чаап көкөлөткөнүнө, сырткы зордук-зомбулук маселеси таптакыр козголбогондугуна, жалаң эле таалим-тарбиялык, дидактикалык маани-маңыздагы теманын көтөрүлүшүнө караганда чыгарма кара-кытайлардын бастырып кирүүсүнө чейин, караханиддердин бейкут мезгилинде эле жазылган көрүнөт. Ушундан улам Адиб Акмат Фергана аймагында болжол менен XI к. акыркы чейрегинде дүйнөгө келип, XII к. 40-50-ж.ж. кара-кытай гурханы Караханид мамлекетин өзүнүн вассалдыгына толук айлантайп алган мезгилине чейин жашап өткөн деп божомолдой алабыз.

---

1. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

И.Стеблеванын айтымында Баласагындык Жусуптун дастанын күндөлүк жашоо тиричиликке жана мамлекетти башкаруу иш-чараларына колдонмо катары караса болот, ал эми Ахмад Югнакинин чыгармасы турмуштун конкреттүү кубулуштары менен караманча байланышпаган адеп-актык жактан өзүн-өзү жетилтүүгө чакырат. "Хибат ал-хакаик" дастаны "Кутадгу билиг" сыяктуу эле аруздун өлчөмү - мутакариб менен жазылган, бирок анын негизги бөлүгү месневи формасында эмес, түрк тилиндеги поэзияга мүнөздүү төрт саптар менен, көбүнесе рубайи тибинде жазылган [1, 426 б.].

Жүгинеки өзүнүн поэмасын алла-тааланы, пайгамбарды жана ислам дининин көрүнүктүү халифтерин даңазалоо менен баштагандыгы маалым. Мындан чыкты акын жашаган доордо мусулмандарды диний жактан башка бир диний конфессиялардын куугунтукка алышы, башка динге өтүүгө мажбурлоо же чектөө киргизүү маселеси олуттуу коюлган эмес. Ошентсе да тарых барактарына кайрылып көрсөк Жувейнинин маалыматы боюнча кара-кытай салык топтоочулары элди катуу кысмакка алган; гурхандын элчилеринин текеберчилиги вассалдык укуктагы өкүмдарларды басынткан; башка диндегилердин өкүмдарлыгы мусулмандардын диний ишенимдерин басмырлаган [2, 124 б.].

Акмат Жүгинеки жашап өткөн доор кара-кытайлардын үстөмдүгүнө чейин, б.а. XII к. орто ченине туура келген кыязы. Кара-кытайлардын басып алууларынан кийин каар заманга кабылган сарай акындарынан "Акыйкат сырларындагыдай" каадалуу насыяттардын жаралышы күмөн эле. Ошондуктан Акмат Жүгинеки орток түрк поэзиясынын эң алгачкы өкүлү Баласагындык Жусуп Хасс-хажибдин көзү өткөндөн кийин жарык дүйнөгө келип, "Кут алчу билимдин" жылуусу кете элек кезде андан үлгү алып чыгармачылык менен алп урушкан тура. Адиб Акмат Жүгинеки өзүнүн өмүр жолунда Мавераннахр, Жети-Суу, Чыгыш Түркстан, Фергана чөлкөмүн сыдыра кыдырып чыккандыгынан күмөн саноого болбойт. Ал өзүнүн чыгармаларын Фергана чөлкөмүнүн кулуну катары Өзгөн, Ош, Ходженд шаарларында, Кашкарда, Баласагында, Барсканда, ошондой эле Самаркандда жараткан деп божомолдоого болот. Жүгинеки өз мезгилинин алдыңкы инсаны катары түрк тилдеринен тышкары, фарсы жана араб тилдерин мыкты билип, алң-Фараби,

Ибн-Сина, Рудаки, Фирдоуси, Жусуп Хасс-хажиб, Махмуд Кашгари өндүү атактуу ойчулдардын, аалымдардын жана акындардын эмгектерин үйрөнүп чыккан болуу керек. Бирок жашы жагынан бир топ улуу келип, чыгармаларын араб, фарсыча жазган акын Низами Гянжевинин (1141-1209) чыгармалары менен таанышууга үлгүрбөй калгандай.

- 
1. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп/Түз. К.Жусупов. Б.: 1993.
  2. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

XI-XII к.к. ошондой эле XV-XVI к.к. түрк тилдүү элдердин адабий тили катары чагатай тилинин мамлекеттик расмий документтерде, дипломатияда, соода-сатыкта, маданият менен адабиятта бекем орун алганга чейин фарсы тили мамлекеттик да, адабий тилдин да ролун аткарып келген.

Орто кылымдык дивандык акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн тагдыры түздөн-түз өлкөнүн өкүмдарынын интеллектине, көз карашына көз каранды абалда болгон. Өкүмдардын купулуна толгон поэмалар, дастандар гана сый-урматка ээ болуп акындын атак-даңкын жалпы окурмандар чөйрөсүнө жайылткан. Буга Рудакинин, Фирдоусинин, Низами Гянжевинин атактуу эмгектеринин көп мезгилдер бою бийлик төбөлдөрү тарабынан колдоого алынбай, куугунтукка алынып же кемч-карч жагынан жардам көрсөтүлбөй унутта калтырылып алардын өмүрүнүн акырында, же көздөрү өтүп кеткенден кийин гана эске алынгандыгы тарых барактарынан белгилүү. Ошондуктан орто кылымдык хансарай жазгыч акындарынын чыгармачыл да, пенделик да тагдыры мамлекетти башкарган өкүмдардын, увазирлердин билимине, көз карашына, поэзияга болгон табитине жараша өнүгүп отурган.

Жүгинеки бир эле учурда фарсы тилинде да, араб тилинде да чыгармаларын жаратып келгендир. Акындын өзүнүн эне тили болгон түрк тилинде чыгармачылыкка өтүшү бир чети туңгуч түркий акын Жусуп Хасс-хажибдин "Кут алчу билим" поэмасы, балким, бизге жетпей калган дагы башка чыгармалары да түрткү болуп, бир чети өзүнүн атуулдук ар-намысы, граждандык позициясы басымдуулук кылгандай.

Анткени, тарыхый маалыматтарга караганда XI-XII к.к. түрк тилдүү селжукид, газневид, караханид династияларынын өкүмдарлары фарсы жана араб тилдерин, адабиятын мыкты билишкен. Хансарайындагы акындар чөйрөсүндө өкүмдарларды даңазалаган касыйдалар, газелдер негизинен фарсы тилинде, чанда араб тилинде жазылган жана колдоого алынган. Түрк тилиндеги чыгармалардын хансарайында окулуп жактырылышы же четке кагылышы сарайдык акындардын эмиринин жана анын санаалаштарынын чечиминен да көз каранды болгон. Ал эми сарайдык акындар чөйрөсүнүн башында негизинен фарсы тилдүү акындар тургандыктан түркий чыгармалар алардын элегинен өтпөй келген шекилдүү. Ушуга байланыштуу көптөгөн орток түрк тилинде жазылган поэтикалык, адабий чыгармалар биздин күнгө чейин жетпей калаган

деп божомолдоого болот. Ошондуктан түрк тилдүү көптөгөн таланттар фарсыга кайрылышкан өндүү. Жусуп Баласагын менен Жүгинеки ата-теги, коомдогу ээлеген сыйлуу ордуна улам чыгармаларын бир канча нускада көчүртүп чыгууга, аны башка шаарларда да окугандай абалга жеткирүүгө мүмкүндүк алышкандай.

Акмат Жүгинеки өзүнүн замандаштарынан алардын коомдогу ээлеген ордуна карабай бир топ эле жогору турган деп ойлоого болот. Аны арабча да, фарсыча да мыкты билген ошол мезгилдеги дүйнөлүк маданият, адабият менен жакындан тааныш инсан болгон деп ишенимдүү айта алабыз. Акын өзүнүн "Акыйкат сырларында" Фирдоусинин "Шах-намесиндеги" персонаждарды зор эргүү менен атап өтүшү, бул фарсы тилдүү поэманын өзүн мыкты билгендигин айгинелейт. Жүгинеки курандан баштап арабча түрдүү илимий, адабий эмгектерди түп нускасында же көчүрмөсүндө окуп келгендигинен күмөн саноого болбойт. Акындын эне тили болгон түрк тилинин биринде поэма жаратышы акындар поэзиясы дүйнөсүндөгү зор жаңычылдык жана эрдик эле. Бул Жусуп Хасс-хажибдин "Кут алчу билиминен" кийинки орток түрк адабий тилинде жазылган бизге белгилүү экинчи көркөм дидактикалык чыгарма катары тарыхта өз ордун тапты. Балким, бул поэма акындын жалгыз эле чыгармасы болбогондур. Түрдүү себептерден улам анын эмгектеринен бизге жалгыз ушул "Акыйкат сырлары" гана жетип келген өңдөнөт. Жүгинеки замандашы жана жердеши катары суфий акын Ахмед Ясавинин өзү менен да, "Насыяттары" менен да (оозеки түрүндө болсо да) жакындан тааныш болгон деп ишеним артууга болот.

Жүгинеки поэмасын өзүнүн өкүмдары Сипахсалар бек үчүн арнап, бу жалганда аты чыгып калсын деп жаздым деп түшүндүрөт. Орто кылымдагы хансарайындагы расмий акындардын дээрлик баары дастандарын, касыйдаларын, рубаилерин өкүмдарларына арнап келишкен. Убагында Баласагындык Жусуп да "Кут алчу билимин" Караханиддердин Бугра-ханына сый катары тартуулап, хандыктын хасс-хажиби (увазирдей) даражасына эгедер болгондугу маалым. Андан мурун өткөн фарсы акыны Фирдоуси да өзүнүн "Шах-намесин" газневид Султан Махмудга арнагандыгы белгилүү. Жүгинекинин бир топ кичүү замандашы Низами Гянцеви да "Купуя сырлардын казына-кенчи" аттуу биринчи поэмасын Кичи Азиядагы дагы бир өкүмдар Фахр-ад Динге тартуулаган. "Хосров жана Ширин" жана анын атактуу "Бештигин" түзгөн калган поэмалары да селжук түрк хандыктарынын эгелеринин колуна биринчи болуп тийген.

Акмат Жүгинеки "бул түркчө китебин" Сипахсалар бек үчүн арнап жазгандыгын айтат. Сипахсалар деген даража хандын эң жакын ишенимдүү адамдарына берилген. Мисалы, Сабук-тегин колго түшүп келген жеринен анын Нишапурда саманиддердин сипахсалары Алп-тегин тарабынан сатып алынгандыгы; саманиддердин дагы бир Бектузун деген хажиби сипахсалар катары Хорасанга Сабук-тегин өлгөндөн кийин анын ордуна кичүү уулу Исмаилди отургузууга жөнөтүлгөндүгү тарыхтан

белгилүү [1. 23, 28 б.б.].

Демек, Жүгинеки арнап жазган Сипахсалар Мавераннахрдын Фергана чөлкөмүндөгү караханийлердин увазирге чамалаш, бир аймакты сурап келген бектерден болгон көрүнөт. Ошон үчүн да акын:

Жаздым китеп Ыспахсалар бек  
үчүн  
Бу жалганда аты чыгып калсын деп  
же  
Астейдилден тартууладым шахыма  
Чын пейилдик ыкласымды билсин деп - [КПА, 465 б.]

айткан ыр саптарындагы "шахыма" дегенин өзүнүн өкүмдарына деп түшүнүүгө болот. Шах деген сөз, падышалык титул ирандык өкүмдарларга мүнөздүү болуп, караханийлерде илек, хан титулдары колдонулган. Кандай болгон ченде да Жүгинекинин Сипахсалары караханиддердин Фергана өрөөнүндөгү белгилүү бир аймакты башкарган беги, ишенимдүү өкүлү деп айтсак жаңылбайбыз.

Жүгинеки акын Сипахсалар шахынын кимдигин "айтыш үчүн дудук сүйлөп кетерлик акыл, сезим, ой кенчи жалаң билим жакшылыкты чечерлик" экендигинен билип алууга чакырат. Акындын Сипахсаларды:

Нурлуураак жылдызынан  
Симактын  
Жоомарттыгы дартка даба берерлик.  
Букарага майиндиги Салимдей  
Ачууланса арстан болуп кетерлик,- (КПА, 465 б.)

деп көкөлөтүп даңазалашында өзүнүн өкүмдарын Фирдоусинин "Шах-намесиндеги" белгилүү каармандарга салыштырат. "Шах-намеде" зороастрийлик уламыштарга ылайык адамзатынын эң алгачкы өкүлү катары Гайомарттын бу дүйнөгө келиши баяндалат. Жакшылыктын кудайы Ахура-Мазда жамандыктын пири Ангра Манңю менен (болочокто) алдыда болчу оор тирешүүдө өзүнө жардамчы жана тилектеш катары адамды (Гайомартты) жаратат. Адамдын жарык дүйнөгө келиши менен ал сыйкырдуу күчтүн жамандык иштеринин майданына айланат. Байыркы Ангра Манңюнун кийинки формасы катары келген Ахриман Гайомартка кол салууга

---

1. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

даай албайт, анткени ага күчү жетпесин түшүнөт. Ошондуктан ал өзүнүн уулун Гайомарттын уулу Сиймакты өлтүрүүгө мажбурлайт. Сиймактын өлүмү ахримандык күчтөрдүн адам менен айоосуз күрөшүнүн башталышы болгон.

Бул Фирдоусинин поэмасынын өзөктүк темасы болуп калган. Поэманын башкы каармандары Махарадж жана Гаршасп Индия океанынын аралдарынын биринде Сиймактын астоданын (темир сандык табытты) табышат. Андагы сарайда илинген табыттагы бир канча жазуулардын биринде Сиймак бир миң бир жүз алтымыш алты жыл жашаган деген жазууну окушат [1. 198, 259 б.б.].

"Шах-нама" поэмасындагы жамандыктын пири Ахриманга каршы турган дагы бир каарман Фаридун акылман жана адилет өкүмдар болот, ал ээлигиндеги жерлерди өзүнүн үч уулуна бөлүп берүүнү чечет. Салим Румду жана бүт Батыш жакты, Тур Туран менен Кытайды, сүйүктүү уулу Ирадж Иран менен Дашти гурганды (жоокерлер талаасын) ээлеп калат. Бирок, мындай бөлүштүрүүгө нааразы болгон Салим менен Тур кызуулук менен Ираджды өлтүрүп коюшат. Фаридун Ирадждын уулу Минучихрге атасынын өчүн алуусун тапшырат. Минучихр Турду өлтүрөт. Ошондон баштап Иран менен Турандын ортосунда келишпес кастык башталат. Мына ушулардын баары "Шах-наманын" негизги бөлүгүн түзгөн [1, 200 б.].

Акмат Жүгинеки Сипахсалар бекти андан ары анын адамдык касиет-сапатын, жоомарттык берешендигин санап өтөт:

Шариаттын жолун билгир Омардай  
Колу ачык так Осмондун өзүндөй.  
Тетиктиги ашып түшкөн Аяздан  
Адилдиги нагыз Аниширвани (КПА, 465 б.).

Омар жана Осмон пайгамбардан кийин араб өлкөлөрүндөгү бийликти мурастап калган халифтерден болушат. Ал эми Айаз менен Аниширвани тарыхый инсандарга киришет. Фирдоусинин "Шах-намесинде" бул эки тарыхый каарманга көбүрөөк көңүл бурулган.

Газневиддердин султаны Махмуд дүйнөдөн кайтканда (1030-ж. май) анын эки уулу эмир Мухаммед жана эмир Масуд өз ара так талашат. Улуу уулу жана мурасчы катары Мухаммед султандын тактын ээлеп калат. Бирок, ак сөөктөр жана карапайым калк Мухаммедди жактырган эмес. Кооголоңдуу ошол кезде султан Махмуддун сүймөнчүгү, гуламы, эмир даражасын алган Абу-н-Наджм Айаз ибн Аймак султандын кийинки уулу Масудга жетип келип, ага берилгендигине ант берет. Натыйжада Масуд Махмуддан бийликти

---

1. Е.Б.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

тартып алып султандын тактына олтурат. Газневиддер династиясынын XI к. сарай акыны Фаррухи убагында султан Махмуддун жана анын улуу уулу Мухаммеддин сарайындагы акындардын эң атактуусу болгон. Фаррухи султан Махмуддун сүймөнчүк гуламы, эмир Айаз менен жакшы мамиледе болгон жана ага арнап касыйда да жазган [1. 300, 342 б.б.].

"Шах-намадагы" Кубад шах тактысын өзүнүн уулу Хосров Аниширванга - легендарлуу Хосров Адилетке өз каалоосу менен өткөрүп берет. Поэмада Аниширвандын согуштук жүрүштөрүнө караганда анын мамлекетти башкаруу жаатындагы жүргүзгөн иштери башкы орунду ээлейт. Фирдоуси өлкөдөгү административдик аппаратты уюштуруу, салык төлөмдөрүн жумшартуу, кээ бир аткаминерлердин зордук-зомбулуктарын чектөө өңдүү иш чараларды жүргүзгөндүгүн жазат. Аниширван өзүнүн аскериндеги жоокерлерге белгилүү бир убакта жалпы кароого курал-жарактары менен келүүгө мыйзамдын негизинде милдеттендирет. Ал өзү да бул кароодо баары менен тең катарда курал-жабдыктарын көрсөтүп тураган.

Поэманын бул бөлүгүндө Аниширвандин уулу апасынын таасири менен христиан динине өтөт. Бул жоругу үчүн ал камоого кириптер болот, андан качып чыгып атасына каршы көтөрүлөт, бирок андан каза табат. Дайыма касташып келген Турандын ордуна эми согуштук жүрүштөрү менен Рум (Византия) баш көтөрө баштайт. Поэмада Анишвариндин эфталиттер жана кытай хаканы менен уруштары жөнүндө баяндалат [1, 219 б.].

Андан кийин Жүгинеки Сипахсалар бегин жерге, сууга тийгизбей мактап, ага алла-таала буюруп койгон кең пейилдигин, кайрымдуулугун, улуулугун, кош адилеттигин, тапкычтыгын санап өтөт, аны саясатчы, аскер башчы деп атайт. Астейдилден тартууладым шахыма чын пейилдик ыкласымды билсин деп, поэманын Сипахсаларга багыштаган бөлүгүн бүтүрөт. Акын кийинки бөлүмүндө билимдин пайдасы менен наадандыктын зыяны тууралуу төмөнкүдөй рубailerин (төртлүктөрүн) арнайт:

Билимдүү - кайда жүрсө  
төрдөгүдөй,  
Билимсиз - тирүүсүндө көрдөгүдөй.  
Билимдүү өлгөн соң да унутулбайт,  
Билимсиз тирүүсүндө да аты угулбайт [КПА, 465 б.].

Адиб Акмат Жүгинеки өз мезгилинин билимдүү, илимдүү жана чыгыш адабиятын мыкты билген эң алдыңкы инсандарынан болгон.

---

1. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Акын "билимдүү инсан" темасын башкы орунга коет, билимдүү менен билимсиз бири-бирине контраст катары сүрөттөлөт:

Билимдүү - алтын кени ачылуучу.  
Наадан жан кара бакыр чачылуучу.  
Билимсиз билимдүүгө тең болчубу? - (КПА, 465 б.)

К.Д.Ушинскийдин айтымында "тарбиялоо чыдамдуулукту талап кыларын баары эле моюнга алышат; кээ бирөөлөр ан үчүн тубаса жөндөмдүүлүк жана билгичтик, б.а. көндүм зарыл деп ойлошот; бирок чыдамдуулук, тубаса жөндөмдүүлүктөн жана көндүмдөн тышкары, атайын билим да керек экендигине анчейин көп эмес адамдар гана ишенет..." [1, 229 б.]. Жүгинекинин "билимдүү аял - чыныгы эр, наадан эр - аял ушу" деген ыр саптары орто кылымдык исламдык Чыгыштын акындары үчүн чоң жаңылык эле. Акын "тоок куш эмес, аял киши эмес" деген бир жактуу түшүнүктү четке кагып, адамдын жынысына карабай акылына, илим-билимине жараша баалоону ошол ортодоксалдык орто кылымда эле жогору койгон экен.

Жүгинекинин төмөнкү бейттеринен:

Көрк берип турган чыныгы этке  
жилик,  
Жиликсиз эт да этпи? керек билим.  
Көрк берген эрге - акыл, этке -  
жилик,  
Жиликсиз эт сыяктуу билимсиздик, - (КПА, 465 б.)

деп, акын Сипахсалардын чөйрөсүндөгү кээ бир (а балким көптөгөн) билимсиз, түркөй аткаминерлерди ырдын маңызын көзүнө элестетип түшүнсүн деп, балким, ушундуй натуралай салыштырууну ыгы менен пайдалангандыр. Экинчиден, ошол доордо этти жиликтеп (устукандап) бөлүү көчмөндөрдөгүдөй эле отурукташкан элдерде да салт катары колдонулгандыгынан кабар берет.

Жүгинекинин "Акыйкат сырлары" Жусуп Хасс-хажибдин "Кут алчу билиминдегидей" эле алла-тааланы, пайгамбарды жана төрт халифти даңазалоосу менен башталышын, албетте, устатынан шакирти таалим алгандай эле түшүнүүгө болот. Экинчиден, орто кылымдык акындар поэзиясында салттуулукка айланып кеткен тууроочулук (назира), өзүнүн версиясын берүүгө ашыгуу өндүү тенденциялар да

---

1. К.Д.Ушинский. Избр. пед. произведения: В 2 т. Т.1 М.: Педагогика, 1974.

өзүнүн таасирин тийгизген. Маселен, "Калила менен Димна" дастанын Рудаки, Наср аллах, Хусейин Ваиз Хашифи; "Илахи наме" поэмаларын Аттара менен Санай да жазышкан. Фарсы адабиятын изилдөөчү Г.Этенин пикири боюнча "Шах-намедеги" "Залң менен Рудаба", "Бижан менен Манижа" өндүү сүйүү эпизоддору "Хосров менен Ширин", "Лайли менен Мажнун" өндүү романтикалуу поэзия багытынын өнүгүшүнө үлгү болуп берген [1, 239 б.]. Ал эми "Гаршасп-наменин" автору Асади Туси өзүнүн башкы каарманы Гаршаспты Рустам баатырдан жогору койгон. Асади Туси Фирдоусинин бул

поэмасын өтө жогору баалоо менен бирге "Шах-намеде" неликтен Гаршасп унутта калган деп да өкүнөт.

Жүгинеки өзүнүн поэзиясында элдик оозеки чыгармачылыкты түгөнгүс булак катары пайдалана билген десек жаңылбайбыз. Анын:

Бир билимдүү билимсиздин  
миңине тең,  
Миң билимдүү бириксе жетеби чен?- (КПА, 465 б.)

деген ыр сабы азыркы биздин "Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат" деген элдик макалыбыз менен үндөшүп турат. Акындын илим, билим, анын пайдасы жөнүндө астейдил масала кургандыгы анын өзүнүн бул темага өтө ынтаа коюп көңүл бөлгөндүгүнөн, коомдогу прогрессивдүү көз карашынан жана мамлекеттеги карманган активдүү позициясынан деп түшүнүүгө болот.

Х.Дурдыев Махтумкулинин илим-билим маселеси жөнүндө "акын билимди, илимдүүлүктү караңгы түркөйлүккө - көкүрөк аң-сезиминин караңгылыгына карама-каршы койот. Түркөй киши сабат жарыгынын кубанычынан, рухтун биримдигин сезип-туюу жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган, акыл-эске орун калбаган караңгылыкка чулганган неме" дегенин келтирет.

Оо, бу дүйнөдө кандай көп аң-сезими өлүп тынган,  
Түркөйлүк - жаман, билимдүүлүк - жашоо...  
Ким ал өзү? Ишенимсиз, сөз маанисин түшүнбөгөн,  
Болгону ошол, адам кейиптүү жандык-айбан...

Билимдүүлүк, илимдүүлүк акын үчүн - акыл-эсти өзүн өзү тазаланууга түрткүлөгөн сыйкырдуу күч болуп саналат. Бирок тилекке каршы, бул сыйкырдуу күчтөр баарына эле жете бербейт, ошондуктан ал "аалымдардын сөзүнө кулак салуу, алардын акыл-оюна маани берүү керектигин" үндөйт. Акын "Аалымдар азайса кең---

-----  
1. Е.Б.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М.,1960.  
пейилдиктен ажырайсың" деп айтканда, кыязы, билимдүүлүктөн, илимдүүлүктөн адеп-ыймандуулуктун туу чокусун көрөт.

Акылы мол китеп окууга көнгөн кулдун,  
Жин-шайтан да таштап качат анын рухун...

Илим-билим адамдын көзүн ачат. Адам өзүн ар тараптан өркүндөтүп отуруусу зарыл экендиги айтылат. Махтумкули акындын санат-насааттарындагы ойлор Жусуп Баласагын жана Адиб Акмат Жүгинекинин

поэзиясындагы илим-билим темасындагы идеялар менен үндөшүп түруусу өтө маанилүү [1, 132 б.].

Адиб Акматтын поэмасынын ар бир эле рубаисинде элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн байкайбыз. Алардын көпчүлүгү бүгүнкү күндө да таалим-тарбия берүүдө өзүнүн сөз кудуретин, дидактикалык мүнөзүн жоготпой күнүндө турат.

Акындын:

Пендем, иште, издебе айла-амал,  
Каш-кабак иш-арада келет ажал, -

дегени азыркы "Кырсык каш-кабактын ортосунда", ал эми:

Таш менен урганды сен аш менен ур,  
Кайрымдуулук деген бул канча угуп  
тур

же

Кыйналган кез да өтөөр, мезгил жетээр  
Сабырдуунун табары сары алтын дейт, (КПА, 468 б.)

ошондой эле

Ойлоп сүйлө, айтпа сөздү  
ойлонбой,  
Сөздөн көргөн, кийин башың  
коргонбой

же

Бир иш кылсаң жети өлчөп бир жолу  
кес,  
Керектүү керексизин билип алып.

---

1. Х.Дурдыев. Ковчег разума. Ашхабад, "Туркменистан", 1988.

Кой дээр кожо калбай, тыяры жок

Күн сайын адепсиздик тамыр жайды,- [КПА, 469 б.]

деген ыр саптарында азыркы активдүү (лексикага жаткан) колдонуудагы "Таш менен урганды аш менен ур", "Сабырдын түбү сары алтын", "Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө", "Ойлонбой сүйлөгөн онтобой ооруга чалдыгат", "Жети өлчөп бир кес", "Кой дээр кожо, ай дээр ажо жок" деген кыргыз элинин макалдары жаандан кийинки козу карындай жайнап чыгат.

Акын поэмасынын соңку сөзүндө орток түрк поэзиясынын өкүлдөрүнө жана байыркы рун кыргыз жазмасына мүнөздүү ыкманы пайдаланган. Ал ысымы белгисиз бирөөнүн атынан өзүнүн (Акматтын) көзү өткөндөн кийинкисин:

Акын көзү тубаса көрбөөчү эле,  
Бул он төрт бап сөздөрүн аяктады,- (КПА, 470 б.)

деп өзүнүн тубаса азиз болгондугунан да кабар бергендей. Бирок Адиб Акматтын чындыгында көзү азиз болгондугу тууралуу азырынча так маалымат жок. Убагында атактуу тажик акыны Рудакини да азиз болгон деп келген уламышты белгилүү илимпоз С.Нафиси жокко чыгарган. Балким бул даанышман акындын зоболосун дагы арттыруу үчүн колдонулган айла-амал, салттуу ыкмадыр. Сайфэддин Эмирдин атактуу акындын зоболосун көтөрүп мактагандыгы, анын "акындардын акыны, дааналардын көч башы экендиги, сөз берметин тандоодо андан эч ким ашып өтпөгөндүгү" тууралуу ак сөзүнө мына бүгүн сегиз кылым өткөн соң да ынанып отурабыз.

Айтылуу Рудакинин (анын чыныгы аты Абу Абдаллах Жафар Ибн Мухаммед) ошол Рудаки деп айтылып калышы нисбабы (руд - музыкалык аспап), же тахаллуспу (жердин аты) деген талашууларга тажик жазуучусу Садриддин Айни Самарканддын жанында Рудак-и Панжруд деген кыштакта акындын туулгандыгын далилдөө менен чекит койгон. Ал эми "Хибат ал-хакайыктын" автору поэмасынын соңку сөзүндө өзүнүн жашаган жерин "ажап көркүнөн көңүл чери кетчү" Жүгинек, атасынын ысымы жүгинекилик Махмуд экендиги тууралуу даректүү маалыматты дагы бир билги Арслан Кожо Даркандын айтканы аркылуу билдирет.

Демек, Жүгинек деген жердин аты, муну акын орто кылымдык акындарга, аалымдарга мүнөздүү болгон салтка ылайык өзүнө географиялык тахаллус катары Жүгинекти (шаарды, айылды) тандап алган. Албетте, Адиб Акмат тахаллус катары Фергани, Узгени, Оши деген географиялык аттарды да коюп алса болмок. Ушундан улам өзүнүн туулуп өскөн жерин (Жүгинек) баарынан кымбат көрүп тандап алган көрүнөт.

Чыгарманын бүгүнкү күндө тарыхый да, адабий да баалуулугу анын орток түрк тилинде жазылгандыгы:

Андыктан чыгардым бу түркчө  
китеп  
Пайдалан дос, жактырбай мейилин  
сок [КПА, 470 б.].

Ал эми акыркы бейиттин биринчи сабындагы "Кой дээр кожо калбай..." деген ойдо, кыргыздын "Ай дээр ажо жок" деген элдик макалынын

экинчи бөлүгүнүн жоктугу "ажо" деген тарыхый түшүнүктүн ошол кездеги Фергана чөлкөмүндө болбогондугунан улам го деп божомолдоого болот.

Кыргыз тилинин алтын казынасына кирген жогорудагы макалдардын "Акыйкат сырларында" өтө арбын жана ийкем колдонулушу алардын эл арасында көптөп, эркин аралап жүргөндүгүнөн кабар берет жана бул сөз берметтеринин башаты өтө эле байыркы экендигине күбө болобуз. Анан да байыркы түрк элдеринин адабий тили катары ушул орток түрк тилинде жазылган поэмадагы нукура кыргыз сөз берметтеринин, макал-лакаптарынын активдүү колдонулушу, андагы санат-насаат ойлордун бүгүнкү күндө да актуалдуулугу, окшоштугу (кыргызчалыгы), кийинки XVIII-XIX к.к. кыргыз поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармалары менен менталитети, дили, стили жана тили жагынан үндөшүп туруусу бул дидактикалык дастанга болгон кызыгууну дагы да күчөтөт. Жүгинекилик Адиб Акматтын бул чыгармасы Жусуп Хасс-хажибден кийинки орток түрк адабий тилинде жазылган эң баалуу маданий эстелик катары кыргыз поэзиясында орду эбегейсиз зор.

## Төртүнчү бап боюнча корутунду

1. Чыгыш элдеринин (араб, фарсы, түрк) поэзиясынын бүгүнкү күнгө жеткен адабий чыгармалары негизинен эпикалык жана лирикалык багытта өнүгүп келген. Эпикалык поэзияга философиялык, дидактикалык, романтикалык - сүйүү, баатырдык жана философиялык мазмундагы дастандар кирген. Лирикалык поэзиянын негизги жанрлары болуп газел, мустазод, мусаммат, масневи, касыйда, наама, мунозара, мухаммас, марсийа, мисал, китйа, рубайи ж.б. эсептелген.

2. Ортоазиялык жана ирандык элдердин поэтикасы араб поэтикасынан ырдын уйкаштуулугун так жана терең берүүгө умтулган рифмалуулугу менен өзгөчөлөнүп турган. Ыр саптарынын метрикалык ыр түзүлүшү - эзелки доордо

поэзия менен музыка алигече толук бөлүнө электе пайда болуп, көбүнчө узун жана кыска муундар маани ажыратуучу касиетке ээ болгон тилдерде (мисалы, араб тили) тараган. Метрикалык ыр түзүлүшүнө эзелки ыр түзүлүшү жана Чыгыш элдериндеги аруз ыр системасы кирет. Йусуф Баласагунинин "Кутадгу билиги" аруз ыр формасында жазылган эң алгачкы түрк тилиндеги чыгарма.

3. Фарсы жана түрк тилдериндеги орто кылымдык поэзияда рифманын пайда болушу араб поэзиясынын таасиринен улам деп эсептелинген. Арабдардын касыйда жана газелдеринде монорифмалык форма мүнөздүү болгон. Ал эми бейт жана рубай араб поэзиясында болгон эмес да, фарсы жана түрк элдеринин поэзиясына мүнөздүү келген. Ошондуктан фарсы жана түрк поэзиясында илгертен эле уйкаштык болуп келген деп ишенимдүү айта алууга болот.

4. Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Асан Кайгы төкмөчүлүк өнөрү менен поэзия жараткан ырчылар чыгармачылыгынын өкүлдөрүнөн болушкан. Алар элдик оозеки чыгармачылыктан жана элдин рухий турмушунан булак катары көркөм-эстетикалык азык алып турушкан. Акындар поэзиясында жашоо-турмуш жана сүйүү ырлары, санат-насыят жана терме, дастан жана айтыш жанрлары кеңири өнүккөн. Бул төкмө ырчылардын чыгармачылыгынан элдик педагогикалык ойлордун берметтери эсепсиз чагылдырылган.

5. Түрк тилдүү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгындагы силлабикалык муун түзүлүшү менен бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган байыркы поэтикалык чыгармалардын үзүндүлөрүнүн метрикасынын окшоштугу даана байкалат. Исламга чейинки ирандык жана түркий поэзиянын бизге жетип келген үзүндүлөрү силлабикалык принципте гана жаралып келинген. Кыргыз поэзиясына жети муундуу ыр саптарынын өтө байыркылыгы мүнөздүү.

6. Орток түрк поэзиясында редиф поэтикалык ыкма катары дээрлик бардык акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон. Орто кылымдык поэзияда акындардын касыйдаларында, газелдеринде жана рубайлеринде риторикалык суроо арбын кездешкен. Бул стилистикалык ыкманын күчтүүлүгү адамга таалим-тарбия берүүдө, оң жолго үндөөдө, акыл-насаат тариздеги ой-тилектерди жеткирүүдө түздөн-түз таасир эткендигинде. Орто кылымдык түрк поэзиясында муназара жана фахр ыкмалары салт катары ыгы менен колдонулуп келинген.

7. Орто түрк доор поэзиясынын дээрлик баарында жакшылык жана жамандык салттуу темасы болуп келгендигин акындардын чыгармачылыгынан даана көрүнөт. Адамдын рухий дүйнөсүнүн өнүгүү тенденциясын кыймылга келтирген негизги категориялардын бири - жакшылык менен жамандык санат-насыят, термелердин табиятын түзүү менен, бул көркөм форманын башынан аягына чейинки бүткүл структуралык денесин өз ичине камтыйт, алар өз ара бири-бирин толуктап, элдин логика-психологиялык түшүнүгүндөгү кездешүүчү карама-каршылыктарды ыңгайлаштырып чечмелеп, жогорку чыгармачылык чеберчиликте салыштыруу жолу аркылуу тыянак чыгарат.

8. Көчмөндөрдө элдик педагогиканын элементтери муундан муунга, бир уруудан экинчи урууга өзүнүн оозеки формасында мезгилдин өтүшү менен утуру толукталып, кеңейтилип санжыранын, оозеки чыгармачылыктын негизинде массалык мүнөздө да, акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн түздөн-түз элге таратуучулук, жеткирүүчүлүк функцияларынын негизинде да тереңдеп үйрөтүлүп отурган. Көчүп-конуп жүргөн калктарда билим берүү система катары болгон эмес да, таалим-тарбия маселесинде элдик санат-насааттар, термелер, макал-лакаптар, б.а. дидактикалык мүнөздөгү элдик педагогиканын элементтери басымдуулук кылган.

9. Жусуп Баласагындын "Кут алчу билими" орток түрк тилинде жазылган туңгуч адабий чыгарма болгондуктан, аны түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын да эң алгачкы адабий тилинин башаты катары кароо керек. Поэма элдин калың катмарын илим-билимге үгүттөгөн, педагогикалык ойлорго шыкалган, этика-философиялык мүнөздөгү эң алгачкы орток түрк тилиндеги тарыхый, адабий чыгарма катары баалуулугу чексиз.

10. Махмуд ибн Хусейиндин эмгектериндеги тарбиялык маанини камтыган макал-лакаптар азыркы кыргыз лексикасында активдүү колдонуудагы сөздөргө жатат. Бул келтирилген макалдардын башаты элдик оозеки чыгармачылыкка барып такаларын жана алардын өтө байыркылыгын тастыктайт.

11. Низами Гянцеви өзүнүн атактуу "Бештигин" Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардан жүз жылдан кийин жараткан. Түрк тилинде чыгармаларын жазышкан Кулкожоакмат Ясави жана Адиб Акмат Жүгинеки да бир топ кийин (XII к.) жарык дүйнөгө келишкен. Моңгол чапкынын күбөсү орток түрк (кыргыз) поэзиясынын өкүлү Кет Бука (XII-XIII к.), Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Кутб Хорезми (XIV к.), Асан Кайгы (XV к.), Алишер Навои (XV к.), Бабур (XVI к.) өңдүү түрк тилдүү элдик таланттар кыргыздын бул эки чыгаан атуулдарынан төрт-беш кылым кеч келишип, кайсы бир деңгээлде "Дивани лугат ат түрк" жана "Кутадгу билиг" менен тааныш болгону талашсыз. Ошондуктан Жусуп Хасс-хажиб менен Махмуд ибн Хусейинди орток түрк дүйнөсүнүн таңкы чолпон жылдыздары десек жаңылбайбыз.

12. "Коркут-Ата китебиндеги" педагогикалык ойлордун өзөгүн "Өлгөн адам тирилбейт да, чыккан жан кайра келбес" деп, суфий акындардан өзгөчөлөнүп бүгүнкүнүн ырахатынан качып, о дүйнөгө шашпай эле кой деген түшүнүктү ортого таштайт. Ар нерсенин баары буйруктан деген ойду даанышман бабабыз "жигиттин Кара Тоодо толгон-токой малы болсо да, жыйып тапкан насибинен ашыкчасын эч бир пенде аш кылалбас" деп корутундулайт.

13. Кулкожоакмат Ясавинин "Насыяттар жыйнагы" мазмуну боюнча мистикалык-философиялык мүнөздө болгон. Анда исламдын негизги канондору жана эрежелери өзүнчө бир популярдуу формада чечмеленип берилет. Чыгарма бу дүйнөнүн жыргалынан кечип, тообо кылып, ар кандай жетишпестиктерге каниет кылууга чакырып, "бу дүйнөдө канчалык көп запкы жесең, о дүйнөдө ошончолук жыргалга батасың" деген суфизмдин формасын чагылдыруу менен адамды эртеңки күнү үчүн бүгүн жакшы болууга чакырган.

Ясавинин жакшылык жана жамандык темасынын өзөгүн суфийлик окуунун канондоруна негизделген жакшы бол, жакшы жүр, бирөөгө жамандык кылба, кайрымдуу бол, бирөөнүн акысын жебе, берешен бол, ашык байлык топтобо, бир күнү баарын таштап кетесиң о дүйнөгө деген өндүү таалим-тарбиялык мүнөздөгү акыл-насыяттар түзөт.

14. Адиб Акмат Жүгинекинин педагогикалык поэмасы Жусуп Хасс-хажибдин "Кут алчу билиминен" кийинки орток түрк адабий тилинде жазылган бизге белгилүү экинчи көркөм дидактикалык чыгарма катары тарыхта өз ордун тапты. Кыргыз тилинин алтын казынасына кирген макалдардын "Акыйкат сырларында" өтө арбын жана ийкем колдонулушу алардын эл арасында көптөп, эркин аралап жүргөндүгүнөн кабар берет жана бул сөз берметтеринин башаты өтө эле байыркы экендигин күбөлөндүрөт. Адиб Акмат Жүгинекинин "Акыйкат сырлары" нукура дидактикалык, акыл-насаат, таалим-тарбиялык маанидеги ыр түрмөктөрүнөн турган өзүнчө бир педагогикалык поэма болуп саналат.

Бешинчи бап

#### XIV-XVI К.К. ОРТОК ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1. Байыркы орток түрк поэзиясынын таалим-тарбия, илим-билим темасындагы типологиялык көрүнүштөр жана андагы педагогикалык ойлор

Орто түрк поэзиясында илим-билим темасы биринчи жолу Жусуп Баласагындын ушул "Кут алчу билиминде" орун алган. Йусуф Хасс-хажиб поэмасын баштоодон мурун колуна каламын алып проблеманы канткенде толук ачып бере алууну ойлогон кыязы. Орто кылымдык Ортоазияда ортодоксалдык динаяттын өкүмдүгү күчөп турган кезде бул теманы көтөрүү бир чети кооптуу болсо, бир чети доордун талабы анын актуалдуулугун ырастаган. Илимдүү адамдар мындай турсун кат-сабаты ачылган адамдар саналуу болгон. Сабатка үйрөтүү негизинен араб арибин үйрөнүү, куранды жатка билүү, хадисти түшүндүрүп берүү менен чектелген. Кээ бир ханака, завии жана мактабдарда мындан тышкары тарых, география, арифметика жаатында кошумча дарстар да окутулуп келинген. Бирок, мындай светтик максаттагы жаңычыл усулдар расмий динаят мекемелери тарабынан колдоого алынган эмес жана алардын катуу каршылыгын туудурган. Ушундай көпчүлүк масса орто кылымдык караңгылыктын койнунда жаткан кырдаалда Баласагындын жараны Жусуп:

Дагы бир адамдар бар билими мол,

Билими жалпы журтка көрсөтөт жол...

Алар түркүк жолунда акыйкаттын,  
Билиминен күч алат шариат чын,- [КПА, 447 б.]

деп илим-билим менен шугулданган аалым жана акимдер менен алака түзүп,  
алардан азбы-көппү билимин алып, кадырлап сыйлуу болууга үндөйт.  
Анткени, аалымдар жаман менен жакшыны ажырата билип, ак жолду  
ажыратып баарын табат, билимдери жалпы журтка жол көрсөтө алат дейт:

Билими даанышмандын элге жарык,  
Жарык болсо түндө да жолуң анык...

Илими андайлардын сага керек,  
Ак жолуңду адашпас айтып берет (КПА, 447 б.).

Йусуф түрк тилиндеги гана эмес, балким фарси-дари поэзия дүйнөсүндө  
да математика илиминин коомдогу ордун жана ролун биринчилерден болуп  
шардана кылган аалым-акын болсо керек. Акындын өзүнүн да так илимдер  
боюнча билими жетиштүү болуп, бул эсеп-кысапты мыкты билген адамдын  
жашоо-турмушу да жеңил жүрөрүн күн мурунтан ага дайын болуп, ошону эми  
поэзиясында бүт окурмандарга сунуш кылып жатканы байкалат:

Билгиң келсе үйрөнгүн татаал эсеп,  
Билим жолу так эсеп жерден өтөт.

Көбөйтүүнү, бөлүүнү, бөлчөктү бил,  
Татаал жолду баспасаң келбейт үзүр (КПА, 448 б.).

Орто кылымдык ислам дүйнөсүнүн инсаны Йусуф Баласагуни өзүнөн  
мурунку илим дүйнөсүндөгү улуу инсандардан болгон ал-Фараби (870-950),  
Ибн Сина (980-1037), ал-Бируни (973-1048), а балким араб тилине которулган  
байыркы грек илимпоздорунун эмгектери менен да тааныш болгондур. Акын  
"Кут алчу билиминде" орто катмардагы жаран үчүн арифметиканын  
деңгээлиндеги гана билим жетиштүү деп эсептебейт, ал:

Жакшы билгин катмардын эрежесин,  
Санактан тамыр чыгар билип өзүң.

Аянттын өлчөмдөрүн так чыгаргын,  
Жети катар асманды, жерден айткын!

Алгебра жолдорун даана тапкын,

деп алгебра, геометрия, тригонометрия өңдүү так илимдерди, жогорку математиканы өздөштүрүүгө, илимдин дагы жогорку тепкичине көтөрүлүүгө чакырат. Йусуф Хасс-хажибдин өзүнүн атактуу поэзиясында ушундай глобалдуу деңгээлдеги классикалык проблемаларды көтөрүп, хансарайынын диванына да, калайык калктын калың катмарына да жарыя кылышы орто түрк доор инсанынын даанышмандыгы, келечекти көрө билген акылмандыгы болуп саналат. Ушундан улам Жусуп Баласагындын түбөлүктүү дидактикалык санаты бүгүнкү күнү да актуалдуулугу күчүндө.

Баласагындык Жусуптун замандашы жана мекендеши, илим дүйнөсүнүн акими Махмуд Кашкардын поэзиясында илим, билим темасы да чагылдырылат. Кыргыз кылым жердеген Барскан калаасынан таалим-тарбия алып өскөн Махмуд ибн-Хусейин ислам жана илим дүйнөсүнүн расмий тили болгон араб тилинде, бирок түрк тили, илими жана маданияты жөнүндө илимий стилде баян эткен "Дивани лугат ат түркү" улуу түркий инсандын ысымын Чыгыш илим жана поэзия дүйнөсүнө тааныткан. Абу-Насыр ал-Фарабиден кийин көп мезгил ичи түрк элдеринен илим дүйнөсүнө сүңгүп кирген адам болбой калып, араб жана фарси-дари илимий чөйрөсүндө бул этникалык катмардын этноинтеллектине доо кетүүнүн алдында турганда Махмуд ибн-Хусейиндин топ жарып кириши биринчи кезекте араб жана аджем (ирандыктар) дүйнөсүн таң калтыргандыгы абзел. XI кылымдагы Түркстан, Мавераннахр жана Хорасанда саясий бийликтин башында турган түрк аристократиялык чөйрөсүнөн чыккан жаш Махмуд түркий эне тилинен кийин эле расмий тил дарини, илим тили арабчаны баш оту менен кирип үйрөнүп чыккандыгын элестетүүгө болот. Кийинки эле Алишер Навоинин фарсы-дарини үйрүнүү мен үчүн канча кыйынчылыкка турду деп айтканын эске алсак эле бул түрк баласы үчүн табиятынан таптакыр башка эки бөтөн тилди өз эне тилиндей өздөштүрүп алуусу анын зиректигин, эмгекчилдигин айгинелейт. Эмгеги араб тили аркылуу гана илим дүйнөсүнө жетерин көкүрөгү менен сезген Махмуд ибн-Хусейин түркчө мындай турсун иран тилдеринин күчүнө ишенген эмес. Замандын талабы ошондой болгон. Убагында түрк согуштук-аристократтык тектүү чөйрөдөн чыккан фарабдык жаш Абу-Насыр да түркий улуттук кийимин үстүнөн түшүрбөй, бирок арабчаны өздөштүрүп алып араб өлкөлөрүн бекеринен кезип кетпесе керек. Махмуддун мындай даражага жетүүсүнө ата-тегинин коомдогу ээлеген орду, кем-карч жагынан жетиштүү абалы, баланын талантын туюп-сезе билген ата-энесинин ак батасы да зор рол ойногон деп ойлоого толук негиз бар.

Акын-аалым шакиртине да, жалпы эле жаамы-журтка да:

Алгын, уулум, менден кеңеш, мыкты  
сапат ал,  
Мында улуу аалым болуп, илимиңди

жай,- (КПА, 452 б.)

деп өзүнүн жолун жолдоочуларга илимдин ары сырдуу, ары машакаттуу дүйнөсүнүн эшигин ачууга даяр экендигин билдирет. Мында Махмуд ибн-Хусейиндин бир өзгөчөлүгү Йусуф Хасс-хажибге окшоп аалымдар менен жакын болуп, билимин алууга чакырбайт, ал "менин өзүмөн үйрөн, анан аалым болуп, илимиңди жай" дейт. Махмуд өзүнүн аалым, а балким аким да болуп калгандыгына ишенип калган болуп, эми башкаларга илим өнөрүн калтырууга даяр.

Ошону менен бирге улуу түрк аалымы бир топ жашка барып, өзү илим-билимдин туу чокусуна жетип, бирок анын жолун жолдогон, илимдин артынан кууган жаштардын катары суюлуп бараткандыгына кейип-кепчийт, илим жолунун келечегин ойлоп кападар болот. Муну анын кээ бир ыр саптарындагы акындын басыңкы маанайынан баамдайбыз:

Азайып билимдүү адамдар,  
Илим, билим жоголду (КПА, 452 б.).

Мындан он кылым илгерки аалымдардын, илим-билимдүү инсандардын жамияттагы ордун, акыл-насаат, кеп-кеңешинин канчалык маанилүү болгондугун бүгүнкү күндөн туруп баамдап туябыз. Мисалы, Махмуд ибн-Хусейиндин "Аалым киши насаат айтса, дароо жетер" же "Кут белгиси - билим" деп айткандары азыркы мезгилде элдик накыл сөздөргө айланган.

Адиб Акмат Жүгинеки чү деген эле жерде "мен сага билим деген өзү эмне эле, ошонун жайын айтып берейин, билимдүүдөн айрылба, ага жакын жүр" деген таризде таалимин Жусуп Баласагындай эле үгүт-насаат менен баштайт. Акын адамзаты билим менен гана ийгиликтин ачкычын табат, илим-билимге жеткенден соң бакыт кушу колуңа өзү келип конот деген ойду айтып, алигече кат-сабаты ачылбаган, же орто саар болуп билим дүйнөсүнө чечкинсиз кадам таштаган замандашына жол көрсөтөт. Билимдүүнү алтын кенине салыштырып жаштарды кызыктырат, ага үндөйт, билимсиз билимдүүгө эч качан теңелген эмес деп түз эле айтат. Мисалы, акындын төмөнкү ыр саптарын окуп, анын маани-маңызын түшүнгөн кайсы эле эс-акылы жайында инсан буга кайдыгер калмак:

Билимдүү - кайда жүрсө  
төрдөгүдөй,  
Билимсиз - тирүүсүндө көрдөгүдөй.  
Билимдүү өлгөн соң да унутулбайт,  
Билимсиз тирүүсүндө да аты угулбайт (КПА, 465 б.).

XII кылымдын ортозаар инсаны үчүн мындай түз чакырыктар чоң резонанс болгондугуна күмөн саноого болбос эле. Жүгинекинин айткан насаат

сөздөрү, билимге чакырыктары убагында аз да болсо сабаты ачылган адамды дагы ойлонтуп, тереңдетип билимин көтөрүүгө түрткү берген деп ишеним артууга болот. Акындын дидактикалык мүнөздөгү ырларын диний да, светтик да көз карашты жактаган муалимдер талибдерин үйрөтүүдө колдонмо катары пайдаланып келишкендир. Белгилей кетчү нерсе поэма орток түрк адабий тилинде жазылгандыктан түрдүү түрк урууларынан чыккан жаштар да, улуулар да котормосуз эле колдон колго өткөрүп, жазып алып, жаттап үйрөнүшкөн го. Буга чейин фарси-дариден, же арабчадан түрк тилине которуп убара болгон үйрөтмөн да, окурман да чекеси жылып, китепти бетине сүртүп, тооп кылып, сандыгына катып алып колдонуп жүргөндүр. Муалими да, сабаты бар ата да муну бүгүн, анысын эртең жатка айтып бересиң деп тапшырма да бергендир. Поэманын таалим-тарбиялык таасири көпчүлүккө эртеңки келечегин ойлонуштурууда, бүт өмүрлүк жашоо-турмушунда бурулуш жасап багыт да болгондур. Албетте, ортоазиялык калктын көбүн түзгөн түрк тилдүү элдер үчүн "Акыйкат сырлары" баа жеткис маданий, руханий байлык болгондугу анык:

Илим, билим адамды көкөлөтөт,  
Билимсиздик ар эрди чөгөлөтөт.  
Өнөр, билим алуудан корунба эч  
бир!  
Билимдүүнү пайгамбар колдойм дептир (КПА, 465 б.).

Мураббасынын "пайгамбардын билимдүүнү колдойм дептир" деген акыркы ыр сабынын өзү эле азиз мусулман адамын, түрдүү мактабдардагы үйрөнжүлөрдү билим сересине белин бекем бууп, белсенип киришине рухий дем болуп бергендиги да чындык. Акындын өзүнөн бир кылым илгери өткөн Жусуп Баласагындын:

Алар түркүк жолунда акыйкаттын,  
Билиминен күч алат шариат чын,- (КПА, 447 б.)

деген саптары менен доордун рухий талабына төп келип, маанилик жактан үндөшүп турушун байкоого болот.

Орто түрк поэзиясынын негиздөөчүлөрүнө куйрук улаш өткөн көрүнүктүү фарсы акыны Санайинин (1081-1141) поэмаларынын ичинен мазмуну, көркөмдүүлүгү жана көлөмү жагынан эң көрүнүктүүсү "Хадикат ал-хакаик" ("Акыйкат багы") поэмасы. Акынды Чыгышка тааныткан бул атактуу поэманын төртүнчү бабы илимди даңазалоого арналат. Албетте, сөз мында динтаануу илими жөнүндө жүрөт, бирок бир кызык жери акындын пикиринче бул илим жөнөкөйлүк, жупунулук менен айкалышканда гана мыкты болот. Билим адамы жеке пайдага тунуу үчүн эмес, илим үчүн изгилик максаты менен

ак дилинен кызмат кылуусу керек. Мисалы анын төмөнкү ыр саптарынан ошондой маанай сезилип турат:

Ким илимден чын ниетти издесе сөзсүз жеңет,  
А бирок ким алдайм десе шейит кетет.  
Билими чын дилдүүнүн көкүрөктө,  
Билими эки жүздүүнүн жалаң тилде [3, 420 б.].

Санаинин төмөнкү эки сабы Жусуп Баласагындын "билими даанышмандын элге жарык, жарык болсо түндө да жолуң анык" (КПА, 447 б.) деген саптарындагы ой менен жакындыгы сезилип турат:

Билим кайда болсо анын жүзү элдин мүлкү,  
Билим үчүн андан сөзсүз акыбети кайта келет [1, 420 б.].

Ал эми Адиб Акмат Жүгинеки (XII к.) да өзүнөн мурунку Санаинин поэзиясы менен тааныш болуп, өзгөчө илим-билим темасында өрнөк алган деп ишеним артууга болот. Акындын "Хибатул ал-хакаик" ("Акыйкат сырлары") поэмасындагы төмөнкү ыр саптары Санаинин "Акыйкат багынын" төртүнчү бабындагы ой жоруулары менен үндөшүп кетерин байкоого болот:

Аалымдар илим жолун, такыба  
тайынганды  
Коюшту. Сайран шаттуу өмүргө  
дайындады.  
Кой дээр кожо калбай, тыяры жок  
Күн сайын адепсиздик тамыр жайды (КПА, 469 б.).

Атактуу Санаи илим-билим маселесин өтө бийик даражага мен гана жеткирдим деп мактанычын жашырбайт:

Илим байрагын көтөргөн бу дүйнөдө бир гана мен  
Алыскы Үркөр топко дал борборунан ушул Жердин [1, 441 б.].

Санаинин бул бейттеринен Чыгыш поэзиясына мүнөздүү өзүн өзү мактоо (фахр) салтынан куру калбагандыгын да байкайбыз. Мынчалык болбосо да ушундай маанайда окурманын (угарманын) өзүнө тартуу ыкмасы (фахр) Адиб Акмат Жүгинекиде да жолугат:

Китепти жазып бүттүм насаат-  
санат,  
Окугандар бал, мөмө-жемиш татат.  
Ким окубай мен муну билем деген

Чынга жалганды теңеп, койду тузак (КПА, 470 б.).

Махмуд ибн Хусейин илим-билим жаатында эми гана күчкө толуп  
сырдуу дүйнөнүн сересине жеттим го деп күүлөнүп турганда

---

1. Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.  
өмүр өтүп, карылык тушоолоп калганын сезип муңканат:

Күчтөндү билегим,  
Аткарылды тилегим.  
Көбөйдү билимим,  
Бирок өмүр түгөнөр (КПА, 453 б.).

Орток түрк поэзиясында табийгый билимдерге үндөө дээрлик бардык эле  
акындардын чыгармачылыгында кездешет. Алардын поэзияларынан  
географиялык, экологиялык, астрономиялык көз караштарды жана  
космогониялык түшүнүктөрдү байма-бай учуратабыз. Аалым-акын Махмуд  
ибн Хусейин Мавераннахр, Хорасан, Чыгыш Түркстан, Алтай, Түштүк  
Сибирден баштап Аравия жерине чейин басып, өз көзү менен көптөгөн  
жерлерди көрүп чыккан саналуу акындардан болуп саналат. Анын төмөнкү ыр  
саптарынан жер кыдырып өз көзү менен көргөн жер-сууларды зор эргүү менен  
сүрөттөп жазгандыгын билебиз:

Акын бир ырында:

Эдил суусу агып жатат,  
Аска түбүн барып урат,- (КПА, 452 б.)

деп азыркы Волга дарыясын сүрөттөсө,

Таштан ташка урунуп,  
Эдил суусу күүлөндү,- (КПА, 454 б.)

деген кийинки ыр саптарында ошол эле чоң суунун кирген маалы көз алдына  
тартылат. Акын Улуу Эдилдин кирген маалын качан жана кайсы (Хазар  
деңизине) куйган жеринен туруп байкаган, же дагы жогорураактан чыгып көз  
салганбы деген да ой келет. Башка бир саптарында Күнчыгыш жактагы азыркы  
Иртыш дарыясынын кооптуу кыял-жоругунан кабар берет:

Иртыш суусу ташыды,  
Элдер андан коркушат (КПА, 453 б.).

Аалым-акын бирде Жайыктан (Урал) өтүп, Эдил бойлоп жүрсө, бирде миң чакырым алыс чыгыштагы Сибир дарыясы Иртыш жээктеп жүрөт. Махмуд ибн-Хусейин мындай географиялык зор мейкиндикти чабыттап жүрүшү саякаттап эл-жер менен таанышуу ниетинде гана болбосо керек, анын караханиддердеги мамлекеттик кызматтык вазийфасы да түрткү болгондур. Ал эми азыркы Иртыш деген аталыш - бул байыркы түрк-кыпчактарда "баатыр тиш" дегенди түшүндүргөн Эр-Тиш деген сөздүн бузулуп айтылышы экендиги жалпыга маалым.

Барскандык Махмуддун аалым катары астрономиялык, космогониялык түшүнүктөрү кенен. Акын өзүнүн илимий көз карашын да, космогониялык түшүнүктөрүн да ошол доордун деңгээлинен ыр түрүндө берет:

Теңир аалам жаратты,  
Асман дайым айланар.  
Күн ордуну түн басар,  
Жылдыздары шайланар (КПА, 453 б.).

Анын аалам, космос, жер, түбөлүктүк жана убактынчалык диалектикалык түшүнүктөрү төмөнкү ыр саптарынан даана байкалат:

Төрөлгөн зат дүйнөдө түбөлүк калбас,  
Бир гана аалам, жылдыз, ай-күн дайым  
чыгар (КПА, 454 б.).

Белгилүү фарсы акыны Минучихри кээ бир касыйдасынын насибин эпикалык мутакариб метрикасы менен жаратып, аны табият көрүнүштөрүн, аалам кубулуштарын, жыл мезгилдерин, айлана-чөйрөнү сүрөттөө максатында колдонгондугуна күбө болобуз. Мисалы анын бир насибинин төмөнкү үзүндүлөрүнөн:

Түн караңгы, каардуу шамал удургуйт,  
Дүкүлдөгөн үндөр чыгат туш тараптан.  
Нахид чыгат кол чатырлуу күн чыгыштан,  
Зухал шашат жол ашыга күн батышка.  
Үркөр жылдыз - таажыдагы мөлтүр бермет,  
Ай - мечиттеги молдонун шам чырагы.  
Күн чыгып, бүтүн аалам жарык чачат,  
Балык, Сухайл жана Суха үйгө шашат,- [1, 366 б.]

акындын астрономиялык түшүнүгүнүн бир кыйла экендигине ынанабыз. Акындын Нахид дегени Чолпон жылдыз, Зухалы Сатурн, ал эми Үркөр, Балык, Сухайл жана Суха биздин Кербен жол жылдыздар системасындагы ошол кезде илимге маалым болуп калган ири жылдыздар деп түшүнүүгө болот. Фарсы-

дари поэзиясы менен чогуу-чаран өсүп-өнүккөн түрк поэзиясынын өкүлдөрү да аалам сырларын түшүнүүгө аракетин болгон.

---

1.Е.Э.Бертелс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

Араб илими менен жакындан тааныш, фарсы поэзиясы менен тыгыз байланыштагы орток түрк акыны Кутб Хорезминин да бир топ өнүккөн астрономиялык түшүнүктөрү болгондугун төмөнкү ыр саптарынан байкайбыз:

Көктө жанган жылдыздын баардыгы  
тең,  
Акын болсо Утарид, Нафид бул сен.  
Күн сыяктуу кең дөөлөт сенде болсун (КПА, 474 б.).

Акын Утарид деп Меркурийди атап атса, Нафид дегени Чолпон жылдыздын өзү. Байыркы кыргыздардын космогондук түшүнүктөрүнүн башталмаларынан Темир казык, Алтын казык, Үркөр, Чолпон жылдыз, Жетиген, Керген-Саба (4 жылдыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз, Дастара-Кундуз жылдыздары жана Кербен жол, Куш жолу өндүү жылдыздарды билишкендигин тарых жана адабий булактардан билебиз.

Жашоо образы көчмөндүк болгон Асан Кайгынын ырларын иликтеп отуруп, төкмө ырчынын биологиялык, географиялык, экологиялык, астрономиялык билимдеринин жана космогониялык түшүнүктөрүнүн молдугуна, диалектикалык-логикалык ой жүгүртүүлөрүнүн тереңдигине таң бересиң (Асан Кайгынын педагогикалык көз караштары жана ойлору өзүнчө бапта каралат).

Орто түрк доор поэзиясынын дээрлик баарында жакшылык жана жамандык, берешендик жана сарандык темалары болуп келгендигин акындардын чыгармачылыгын иликтөө менен билебиз. Моралдын алга жылуу тенденциясын кыймылга келтирген негизги категориялардын бири - жакшылык менен жамандык санат-насыят, термелердин табиятын түзүү менен, бул көркөм форманын башынан аягына чейинки бүткүл структуралык денесин өз ичине камтыйт, алар өз ара бири-бирин толуктап, элдин логика-психологиялык түшүнүгүндөгү кездешүүчү карама-каршылыктарды ыңгайлаштырып чечмелеп, жогорку чыгармачылык чеберчиликте салыштыруу жолу аркылуу тыянак чыгарат [1, 70 б.]. Адам баласы жаралгандан берки бул түбөлүктүү тема түрк дүйнөсүндө да ал-Фарабиден ("Ушундай кыска өмүрдө неге адамдар, жашай албайт, тынчтыкта, ынтымакта бакыт коштоп") баштап бүгүнкү күнгө чейин актуалдуулугун жоготпой кайра мезгилдин өтүшү менен жаңы сапатка көтөрүлүп жаткандыгы бекеринен эместир. Ал тургай байыркы түрк (кыргыз) жазмасы "Күлтегиндин эстелигинде" да:

1. Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.

...Төбөдөн теңир баспаса,  
астыдан жер жарылбаса  
түрк журту,  
сени ким жоготот эле?  
Көрөөлбастыгың үчүн  
Акылман каныңа каршы болдуң,  
Чоң жаңылдың,-

деп сыздабатканы да, айыптап эскертибатканы да, ошондо да кайсы бир "жамандын" кесепети тийип бүт бир журттун ордосу кыйрап, эл чачырап көргөн азап күндөр жөнүндө ушул таштагы маданий эстеликтер баяндабатканы да бекеринен эместир. А.Н.Бернштам, Н.Гумилев, И.В.Стеблева, М.И.Богданова өндүү көрүнүктүү чыгыш таануучулар VI-X к.к. стелла таштардагы жазууларды (эпитафияларды) байыркы түрк (кыргыз) урууларынын поэтикалык формадагы баяны дешкени белгилүү.

X-XI к. таандык "Коркут ата китебиндеги": "Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөндөн өнбөгөнү жакшыдыр; эне боюна бүткөндөн бүтпөгөнү жакшыдыр. Ата ысмын өчүрбөгөн акылдуу уул жакшыдыр. Жалган сөздүн бул дүйнөдөн болгонунан болбогону жакшыдыр. Чынчылардын үч отуз он жашаганы жакшыдыр" (КПА, 443 б.) деген ыр саптарында адамдардын пенделик касиет-сапаттарын мүнөздөп, "жакшы" болууга чакырат.

Тарбиянын максатын жана милдеттерин И.Ф.Гербарт философиядан жана этикадан издейт. "Тарбиялоонун бүт баарын адеп-ыйман түшүнүгүнө кошуп салууга болот". "Изгилик" термини тарбиялоонун бүт максатын айгинелейт". Изгилик адамдын тажрыйба топтоо процессинде өнүгүп отуруучу "ички эркиндиктин идеясы" катары түшүнүлөт. Адеп-ыймандуулук эрк жана билимге, алар өз кезегинде адамдын билимдүүлүгүнө же идеяларга көз каранды абалда болот. Эрк жана иш аракет (жүрүм-турум) каалоодон жана мотивациядан келип чыгат. Ушундан улам Гербарт төмөнкүдөй тыянак чыгарат: "Баланын жакшылыкты гана тандап, жамандыкты четке кагуусун өзү баамдоосу, анын мүнөзүнүн түптөлүшүнүн дал өзү болуп саналат". Анын оюнча "билимге ээ болуу ойдун арка-белин түптөйт, тарбия мүнөздү калыптандырат" [1,64 б.].

Орток түрк поэзиясынын негиз салуучусу Жусуп Баласагындын поэмасындагы бейттери баштан аяк дидактикалык мүнөздө болуп, "ак жол менен жүрөмүн десең, напсиңи агытпай адал тутуп жүр, ал эми кедей болбой бай болоюн" десең, оюң да, ишиң да таза болсун деп жакшы адат-салтка, изгиликке чакырат:

---

1. Латышина Д.И. Истории педагогики. Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2003.

Жакшы аттуу болоюн өзүм десең,

Жаман ишке кошулбай жүргүнүң сен! (КПА, 449 б.).

Жакшы айтыптыр бир адам көптү  
билген,  
Ак жүрөк, адамдарды жакшы көргөн:

"Жакшы жашоо көздөбөй-атак  
көздө,  
Жакшы атагың артык го түрүүлүктө (КПА, 451 б.).

Махмуд Кашкардын поэзиясында жакшылык жана жамандык, берешендик жана сараңдык темасы да орун алган. Мисалы:

Сараң үй ээси мейманын ууру тутар,  
Бергенин милдет кылып жүзгө ураар (КПА, 452 б.).

Сук адамдар мал-мүлккө умтулар,  
Өлүмтүккө ташталгандай кузгундар.

Ошону менен бирге акын:

Кара ниет жүзсүз сараңга,  
Жагымдуу, ак көңүл бол,- (КПА, 453 б.).

деп "таш менен урганды, аш менен ур" дегенчелик таризде гумандуулукка да чакырат. Махмуд Кашкар көз көрүнөө болуп жаткан рухий бузулууларга нааразы:

Бузулду бул замандар  
Күч алды көп жамандар (КПА, 452 б.).

Кулкожоакмат Ясавинин жакшылык жана жамандык темасынын өзөгүн суфийлик окуунун канондоруна негизделген жакшы бол, жакшы жүр, бирөөгө жамандык кылба, кайрымдуу бол, бирөөнүн акысын жебе, берешен бол, ашык байлык топтобо, бир күнү баарын таштап кетесиң о дүйнөгө деген өңдүү акыл-насыяттар ээлейт:

"Дүнүйө-дүнүйө" дер бербө, бир Алла  
болсун айтарың,  
Киши акысын жей көрбө, ысрат-  
көпүрө бар байкагын.  
Эчким сага жолдош болуп бирге эрчип  
кетпейди,

Бирге тууган боорун да, аялуу сүйгөн  
жан-жарың,- (КПА, 463 б.)

деген сыяктуу бүтүмү анын ак жана кара темасын тыянактоочу эң күчтүү чыккан ыр саптарынан болот. Суфий акындын мына ушундай "кудайдан корк!" деген маанидеги тикелей, акырын зекип, бирок о дүйнөдөгү "ысрат көпүрөнү" унутпоосун буйрук кылып кабылдаган бийлик адамы да, байы да, бийи да рухий тазаланууга кириптер да болгондур. Ыйык Кулкожоакмат Ясавинин күмбөзүн Амир Темир өзүнүн көзөмөлүнө алгандыгы, ага сыйынууга миңдеген адамдардын агылып келүүсү анын суфийлик санаттарынын таасиринин күчүн түшүндүргөн.

Ал эми Адиб Акмат Жүгинекинин "Акыйкат сырлары" нукура дидактикалык, акыл-насаат, таалим-тарбиялык маанидеги ыр түрмөктөрүнөн турган өзүнчө бир педагогикалык поэма болуп саналат. Прогрессивдүү көз караштагы педагог акындын поэзиясында бүгүнкү күндө активдүү колдонуудагы, нукура кыргыздык башатка ээ макал-лакаптар кенен орун алган:

Таш менен урганды сен аш менен ур...  
Сабырдуунун табары сары алтын...  
Бир иш кылсаң жети өлчөп бир жолу кес...  
Кой дээр кожо калбай, тыяры жок...  
Ити чөп жеп... (КПА, 468-469 б.б.)

Жогоруда келтирилген макал-лакаптар, оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө жаткан дидактикалык мүнөздөгү эл арасында байма-бай колдонулуп жүргөн элдик педагогиканын бай материалдары болуп саналат. Поэманын жарык көргөнүнө миң жылга жакын болсо, анда бул макал-лакаптардын жаралганына канча болду экен деген суроо өзүнөн-өзү туулат жана алардын байыркылык тарыхы бар экендигине дагы бир жолу ынанабыз.

Элдик оозеки чыгармаларды бүгүнкү күнгө жетип келишине зор салым кошуп, алардын көркөмдүк жана мазмундук башатын сактап, сапаттык деңгээлин көтөрүп, көкүрөгүндө катып, тили менен айтып келишкен эл ырчыларынын кыргыз акындар поэзиясындагы орду бараандуу. Эл ырчыларынын дивандык акындардан олуттуу өзгөчөлүгү төмөнкүчө болгон: жашоо образы - көчмөнчүлүк, жашаган жери тоо-токой, талаа-түз, боз үй, жегени эт, ичкени кымыз, кармаганы төрт түлүк мал, канаты - ат, черткени комуз, өнөрү төкмөчүлүк, сүйгөн жары - өмүрлүк пикирдеши-сырдашы, жамааты - эли, өкүмдары каганы, бийи, самаганы элине эркиндик, амандык жана он соолук. Алар мал-мүлк жана руханий жагынан бийлик эгелерине көз каранды абалда болгон эмес, көчмөнчүгө үй даяр дегендей керек учурда мөлжөгөн ченине Токтогул ырчы "ырымдан башка дүйнөм жок, ырдам жүрөк күйгөн чок" деп ырдагандай ат жалына казан асып кете беришкен. Анын "Алыска сапар алып, үн салып кербен кетет" аттуу ыры ошол доордун элесин

ыза-муңу, сагыныч-кусасы менен өлбөгөн үмүтүн сүрүп-коштоп, оболотуп алдыңа тарткан не деген керемет ыр эле. Муну жөн ырчы жарата алмак эмес, мындай жүрөк эзип сыздаткан, "боздоп барган боз каймал кабарымды угузар" деп үмүтөткөн, "ак булут, аппак булуттан кабарын айттырган" арман ырын, сүйгөнү Акмырзага жетем деп айтылуу Амир Темирдин каарына калган, зынданда жатып "жымындап жылдыз көктө, зынданда жатсам көрөт, апапак булут өтсө, кошулуп кетким келет" деп зарлаган улуу ырчынын гана "ичинен" төгүлүп чыкмак. Колуна комузун алып шаңшып ырдаган Токтогулдан караламан калк бүгүнкүнүн жыргал-кууралын, жашоого болгон үмүттү, эртеңки күнгө болгон ишенимди угуу үчүн агылган. Токтогул ырчынын жашы бир топ улуу ары тууган, ары сырдашы адамдын да, адам канатынын да сынчысы Толубай күлүк таптап минген жигиттерге "жакшы болом десең, алсыздарга каралаш, жаман болом дебесең, тууганың менен касташпа", "кең пейилдүү бол - кемибейсиң, тар пейилдүү болбо - жарыбайсың" деген насаат сөздөрүн айтат. Бул орто түрк доор көчмөн кыргызынын чыгаан инсандары "ырыс алды - ынтымак" деп элин ырыс-кешиктүү болууга, бейпил күн кечирүүгө үндөшкөн.

Айтылуу Асан Кайгынын:

Жоодон сууруп албаса,  
Жолун тосуп барбаса,  
Калкка назар салбаса,  
Башын байлап барбаса,  
Баатырлыктан не пайда?..  
Элим-элим дебесе,  
Өйдө-төмөн удургуп,  
Көчүп-конуп жүдөгөн,  
Элдин камын жебесе,  
Улук алды чыкпаса,  
Улуу сөздөн айтпаса,  
Акылмандан не пайда?-

деген кылым карыткан улуу сөздөрү бүгүнкү күндө да кандай актуалдуу да, кандай элдүү. Өткөн кылымдын 90-ж.ж. орто ченинде америкалык белгилүү саясаттаануучу Фукуяма белгилүү бир коомдук-саясий журналга "Тарыхтын күнү баттыбы?" деген көпчүлүк окурмандарды ойго салган, саясаттаануу чөйрөсүндө чоң ызы-чуу түшүргөн макаласын жарыялаган. Анын негизги өзөгүн коммунисттик система урады, дүйнө бир коомдук түзүлүшкө өттү, эми глобалдык тирешүү болбойт, планетанын түйшүгү азайды, анда тарыхтын өмүрү бүттүбү? деген маселени койгон. Анын макаласындагы ой-пикирлердин жаңылыштыгын тарыхтын өзү бат эле четке кагып койду. Ошондо ушул ырларын төгүп ырдап аткан оболку Токтогул менен Толубай да, кийинки Асан

Кайгы да болочок урпактары алардын ырларын ооздон оозго өткөрүп, жерге-сууга тийгизбей, азыркыдай ай-ааламды кезип учкан заманда да жатка айтып, андагы акылман ойго таң беришерин ойлошту бекен?!

Асан Кайгынын ыгы менен кынаган элдик "Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт", "Сабырдын түбү сары алтын, саргарган жетер муратка", "Акыл оошот, ырыс жугушат" деген макалдар, же "Айтышып келчү доо болот, атышып чыгар жоо болот", "Күчтөн тайбас кеп болот, кылыч кеспес тил болот" өңдүү накыл кептер ырчынын поэзиясына нарк да, көрк да берип тургандыгын эч ким тана албайт. Жүгинекинин поэзиясындагы кээ бир макал-лакаптардын Асан Кайгынын ырларында дал ошондой маанисинде жана формасында колдонулушу жалпы эле акындар поэзиясынын элдик оозеки чыгармачылыктан дем-күч алып турарын дагы бир ирет ырастайт.

Улуу Низами Гянгевинин "Хамсесине" назира катары өзүнүн түрк тили дүйнөсүндөгү эң алгачкы "Бештигин" жараткан жана андан чыгармачыл демөөр алган Алишер Навои (1441-1501) "Искендердин чеби" поэмасын (1485) баштан аяк бейттерден турган масневи ыкмасында жазып чыккан. Анын бейттеринде адамдагы берешендик жана сараңдык сапаттар күчтүү берилет:

Изгиликте ким берешен болсо, ошол акылман,  
Ичи тардык жемиши болот пастыктын.

Эй, сен, колу ачык берешен, унутпагын,  
Рухуңдун бийиктиги - ошол сенин байлыгың.

Ким ичи тар, ач көз болсо канчалык,  
Өмүр бою тоскоол болот кыйынчылык.

Кимде ким болсо эгер ишинде да, оюнда да,  
Боорукер да, улуу да - чочуйт андан заардуу да [1, 18 б.].

Акындардын дүйнөгө болгон көз карашы менен жекече

1. Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Стена Искандера, т. VII. моралдык сапаттары, тарбиялоонун элдик үлгүлөрүн байытуу принциптери - илимий түшүнүк эмес, ошондуктан алардын этикасын, философиясын жана педагогикалык ой жүгүртүүлөрүн илимдин такталган аныктамасында кароого болбойт. Элдик акындардын ырларындагы философиясын, этикасын жана тарбия жөнүндөгү идеяларын көркөм ой жүгүртүүнүн зарылдуулугунан келип чыккан эксперименттин жыйындысы экендигин эстен чыгарбоо керек [1, 62 б.].

## 2. XIV-XV к.к. орток түрк поэзиясынын ырчылар чыгармачылыгындагы педагогикалык ойлор

Орто кылымдык тарыхтан Токтогул ырчы, Толубай сынчы жана Асан Кайгы өңдүү кыргыз элинин айтылуу ойчул, акылман жана төкмө акындарын күчкө салып басынтып келген Жаныбек хан аттуулардын бир тобун жолуктурууга болот. Жашап өткөн доору боюнча алгачкысы катары Алтын Ордонун ханы Жаныбек хан болгон. Н.А.Аристовдун маалыматы боюнча Өзбек хандын уулу Жаныбек 1342-1356-ж.ж. өкүмдарлык кылган [2, 394 б.]. Ал эми Өзбек хан 1312-1340-ж.ж. Алтын Ордону бийлеп турган. Дагы бир маалыматтар боюнча Жаныбек хандын бийлик сүрүүсү бир аз башкача берилет. Маселен, Х.Хукхем Ордонун акыркы күчтүү ханы Жаныбек 1340-1357-ж.ж. хандык кылган деп жазат. Х.Хукхемдин далилдөөсү боюнча Жаныбек хан думуктуруп өлтүрүлгөн да, анын ордуна Сарайдык төнкөрүштүн натыйжасында уулу Бердибек такты ээлейт. Бирок чыныгы бийлик анын жездеси Мамайга өтөт [3, 118 б.]. Ушуга байланыштуу Токтогул ырчынын "Жаныбек ханды табалап ырдаганынан" төмөнкүдөй ыр саптарын жолуктурабыз:

Берендигин карматып,  
Бердибек болду ханыбыз.  
Берен түрктүн балдары,  
Тынчыды эми жаныбыз  
Куттуу болсун ханыбыз [КПА, 505 б.].

Х.Хукхемдин ырастоосу менен Токтогул ырчынын ханды табалап ырдаганын салыштырып көрүп, бул окуя 1356-1357-ж.ж. болгондугун, Бердибек Жаныбек хандын иниси эмес, уулу болгондугун тактап алабыз. Мындан чыкты Токтогул ырчы XIV к. \_\_\_\_\_

1. Т.Танаев, Б.Ташполотова. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.
2. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.
3. Хукхем Х. Властители семи созвездий. Ташкент, 1995.

орто ченинде быягы Чагатай улусу, тыягы Алтын Ордо болуп кыргыз, казак, ногой, моголдордун ээликтеринде жашап өткөн тарыхый инсан тура.

Токтогул ырчы ушул ырында:

Толубайга жапжакын,  
Тууган элем Токтогул...

Айрылып калдым жете албай,  
Агам Толубай жакындан,- (504 б.)

деп ырдаганына караганда Толубай сынчы Токтогул ырчыдан жашы боюнча бир топ улуу келип, ары "жапжакын тууганы" болгондугу маалым болот. Демек, Токтогул ырчы менен Толубай сынчы, болжолу, XIV к. биринчи чейрегинде жарык дүйнөгө келишип, ошол кылымдын 70-90-ж.ж. дүйнөдөн кайтышкан көрүнөт.

Токтогул ырчы Жаныбек ханды аесуз ашкерелеп, сынга алат:

Ата түрктүн балдарын  
Алды-алдынан айдадың  
Адилет ишке барбадың.

же

Сенден кордук көрбөгөн  
Түрк баласы калбады (504 б.).

Улуу ырчынын түрк баласы деп кыргыз, казак, уйгур, ногой, кыпчак, наймандарды айтып жаткандыгын баамдоого болот. Бирок Токтогул:

Жаныбек басты белимди,  
Калмактыгы билинди,  
Калк ичинде сүйлөтпөй,  
Кагып салды жинимди,- [КПА, 505 б.]

деп Жаныбек ханды түрктөшүп кеткен монгол экендигине жана исламды кабыл алгандыгына карабай "калмактыгың билинди" деп анын илгерки дини башкалыгын, монгол, калмак, манжурлардан экендигин тайманбай бетке чаап айтып атат.

Ошону менен бирге төкмө акын:

Журттун сөзүн укпастан,  
Залимдикке айландың.  
Акыретке барганда  
Чыкпас торго кармалдың, - (504 б.)

деп бу дүйнөдөгү көрсөткөн кордуктарың үчүн аркы дүйнөдө башың менен жооп берериңди унутпа деп эскертет. Мында Токтогул ырчынын да мусулмандыкка (ортодоксалдык болбосо да) өткөндүгүн "акыретке баргандагысы" менен залим ханды "коркутуп" жаткандыгынан баамдайбыз. Исламды кабыл алып, түрктөшүп алганың менен "зили душман калмаксың, көрдүк сенден кордукту" деп Жаныбек хандын бет пардасын сыйрыйт. Акын төмөнкүдөй ыр саптарын жан күйгүндөн айтып атканын сезебиз:

Аябады жанымды,

Алып турду малыңды.  
Кызыталак ит калмак,  
Кызылдай сорду канымды!...(505 б.)

Бирок Токтогул ырчы чыңгызиддердин династиясына каршы чыкпайт, адилет бийди урматтайт, акыйкат хандан элине ырайым күтөт, калыстык күтөт. Акын Жаныбектин ордуна такка отурган анын уулу Бердибекти:

Куттуу болсун ханыбыз.  
Кумардан чыктык баарыбыз.  
Атпай түрктүн балдары,  
Аман болсун жаныңыз! - [КПА, 505 б.]

деп аны кош колдоп кубаттайт, куттук айтат.

Экинчи башка бир Жаныбек хан өзүнөн мурунку адашынан болжол менен жүз жыл кийин келип, бул хандын тагдыры бир топ башкача өнүгүп отурат. Жучинин урпагы саналган Абул-Хаир-хан XV к. орто ченинде Яик (Жайык) дарыясынан Чагатай улусуна чейинки ээликте өкүмдарлык кылган. Өкүмдар өзүнүн алыс башка бир бутакка кирген Жучинин урпактарын катуу кысмакка алат. Ошондо Өзбек ханга эмес Ордо-Иченге (Жучинин тун уулу) караштуу урпактардан болгон Жаныбек-хан менен Керей-хан Моголистанга Иса-буга-ханга качып өтүшөт. Бул окуя 1456-ж. болгон. Иса-буга-хан экөөнө Моголистандын батышынан Чүй өрөөнүнөн жер бөлүп берет. Абул-Хаир хан өлгөндөн кийин өзбек улусу тополоң түшүп көптөгөн уруулар топ-тобу менен Моголистанга Жаныбек-хан менен Керей-ханга көчүп өтүшөт. Алардын саны эки жүз миңге жетип, алар өзбек-казактар деп аталган [1, 364 б.]. Мындан чыкты Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын Жаныбеги Жучинин Өзбек ханынан, ал эми Асан

---

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

Кайгынын Жаныбеги Жучинин Ордо-Иченинен тарагандар болуп чыгат.

Кыргыз, казак элдеринин айтылуу Асан Кайгысы мына ушул мезгилде жашап өткөн. Кыргыз менен казактын атагы алыс кеткен төкмө акыны болгон Асан Кайгы Жаныбек ханга каршы эл ичинде ырдап, куугунтук жеп, бирок сынынан кайтпай, протестин ачык бетке айкалдыгы бизге маалым. Асан Кайгы убагында Керей хан менен Жаныбек ханды ушунча элдин башын бириктиргендиги үчүн колдоп кубаттайт, бирок хандардын элге каршы саясатынан улам оппозицияга өткөн [1, 14 б.].

Демек, Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын жашап өткөн доорунда хандык өкүмүн жүргүзгөн Жаныбек-хан Алтын Ордодо өкүмдарлык кылган. Бул мезгил 1340-1357-ж.ж. ичине камтыйт, б.а. XIV к. орто чени. Боордош казак адабиятында Токтогул ырчы менен Толубай сынчыны казак акындары катары айтылган маалыматтарды азырынча уга элекпиз. Ушундан улам кайсы

бир кыргыз уруулары ушул кезде Алтын Ордого караштуу ээликтерде көчмөнчүлүк менен жашап, бул улуу хандыктын букараларынан болгон көрүнөт. Анткени азыркы Кыргызстандын территориясы Чагатай улусундагы Моголистанга караганда Алтын Ордо бийлигинен алыс тургандыгы белгилүү.

Ал эми кыргыз, казак, ногой элдери өздөрүнүн элдик акыны катары санаган айтылуу Асан Кайгы XV к. орто ченинде жашап өтүп, ошол Алтын Ордо өкүмдарынан куугунтук жеп, Моголистандын Чүй боорунан баш калкалап, чыңгызиддер династиясына карагандыгынан улам хан атыгып бийлик доорун сүргөн дагы бир (Жучинин урпагы) Жаныбек хандын (ошондой эле Керей хандын) замандашы, анын букарасы болгон. Керей хан менен Жаныбек хандын урпактары 1533-ж. чейин жана андан кийин да Дешти-Кыпчакта үстөмдүк абалда турушкандыгы тарыхтан маалым.

Ошондуктан Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын Жаныбек ханы менен Асан Кайгынын Жаныбек ханы таптакыр эки башка тарыхый инсандар экендигинен күмөн саноого болбойт. Тарыхта дагы бир үчүнчү Жаныбек хан жөнүндө айтылат. Бул Жаныбек Шейбани хандын жакын (эки атанын балдары) тууганы болуп, 1510-ж чейин Анжиянды башкарып турган [2, 360 б.]. Ал Бабурдун касташкан душманы болгон. Бирок бул үчүнчү Жаныбектин биздин орто кылымдык акындарыбыз үчүн эч кандай тиешеси жок.

Токтогул ырчынын чыгармачылыгынан анын өзүнүн кайсы этноско же урууга тиешелүү экендиги тууралуу маалымат ала

---

1. Калиев С. XV-XVI гасырлар акын-жырауларынын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер. Алматы, 1990.

2. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

албайбыз. Кыргыз деген этнонимди да учуратпайбыз. Эл акыны атпай түрк элинин атынан ырдайт. Аны төмөнкү ыр саптарынан баамдайбыз.

Ата түрктүн балдарын

Алды алдынан айдадың

Адилет ишке барбадың,- (КПА, 504 б.)

деп Алтын Ордонун өкүмдары Жаныбек ханга ачык нааразылык билдирет. Орток түрк жазма поэзиясынын өкүлдөрүнөн өзгөчөлөнүп көчмөндүк жашоо образы менен турмуш кечирген элдердин акындары бийлик төбөлдөрүн ачык эле айтып сындашкан. Бул, биринчиден, эл акындарынын көчмөндүк жашоо образынан; экинчиден, материалдык да, моралдык жактан да бийликке көз каранды эместиги; үчүнчүдөн, сарай акындарына окшоп бир орунда (хансарайында) катталып жашабагандыгы, анын эркин болуп, конуп-көчүп турмуш кечиргендиги менен түшүндүрүлөт. Алардын өмүрүнө коркунуч түшкөндө карапайым калктын камкордугуна алынып, алдын ала эскертилип, алдына туурасынан тартылган атына же желмаянына минип дагы бир элдин (уруунун) куттуу коногу болуп, "көчмөнчүгө үй даяр" дегендей жол кезип кете берген.

Токтогул ырчынын:

Эр өлтүрүп кун бербей,  
Талап алып пул бербей,  
Канкорлугуң арбыды,  
Сенден кордук көрбөгөн  
Түрк баласы калбады,- (КПА, 504 б.)

деген сөздөрүн уккан Жаныбек хан эл ырчысын соо коймок эмес, муну өзү да билген Токтогул конуш которуп, из жашырып "ичкени ирим, жегени желим" да болгондур. Бирок куугунтук басаңдай түшкөн сайын, кайра эле комузун колго алып, эл аралап, "калмактыгы билинген, калк ичинде сүйлөтпөй, жинин кагып, белин баскан" Алтын Ордонун каардуу өкүмдарынан запкы жеген "арманы көп Токтогул" шаңшып ырдап чыккан белем.

Токтогул ырчынын "зили душман калмактан, көрдүк далай кордукту", же "калмактыгы билинди" деп айтканы бекеринен эмес. XIV к. орто ченинде исламды кабыл алышып, мамлекеттик жана адабий тилдин милдетин түрк тили аткара баштаганын, бул орток тилдин маанисинин күчөшүнөн улам көпчүлүктү түзгөн түрк элдеринин тилин, маданиятын, диний ишенимдерин урматтоону бейпил турмуш экенде чынгызиддер династиясынын мураскерлери мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн унутушкан эмес. В.В.Бартольддун пикири боюнча көптөгөн моңголдор түрктөрдүн арасына жуурулушуп кеткен, түрктөрдүн саны көбөйүп, саясий жагынан күчөгөн. Түрктөрдүн саясий тарыхы үчүн XIV к. Алтын Ордонун исламдашып кетиши өзгөчө мааниге ээ болгон. Бул кылымдын аягында Алтын Ордо толугу менен түрктөшкөн; документтер түрк тилинде даярдалган [1, 510 б.].

Ошондуктан исламдашып жана түрктөшүп кеткен Алтын Ордонун жана Чагатай улусунун бийлик эгелеринин (чынгызиддердин) түпкү теги Монголиялык моңголдор экендигин жергиликтүү элдер билишкендиги анык. Ушуга байланыштуу Токтогул ырчынын "калмактыгың билинди" деп анын ошол моңгол, ойрот, калмактарга тиешелүү түпкү тегин эскертип аткандыгы, "зили душман калмак" деп, анын миң ирет мусулмандашып, түркий кейипке өткөнү менен сен баары бир бөтөнсүң, өзүбүздүкү (түрк, кыргыз) эмессиң деп жеригени бекеринен эмес.

Токтогул ырчыдан бир жарым кылым илгери Орто Азияны кыдырып чыккан кытайлык бир саякатчы бул чөлкөмдө жашаган элдер бири-бири менен түшүнүктүү тилде сүйлөшөт деп айтканы бар. Ушуга байланыштуу белгилүү түрколог Н.А.Баскаковдун өздөштүрүлгөн сөздөрдү аныктоонун методу катары батыш түрктөрүнүн тилдеринин лексикасын чыгыш тайпасынын бутагы менен салыштырууну сунуш кылгандыгын белгилөөгө болот. Анын пикиринче батыш түрк тилдеринин негизги массасы монголдук таасирден эркин болгон, аларды (өздөштүрүлгөн сөздөрдү) түрк тилдеринин чыгыш жана батыш бутактарын салыштыруудан оңой эле табууга болот. Ошону менен бирге Н.А.Баскаков

"негизги тилдин сөздүк фондуна тиешелүү сөздөрдүн айрым бөлүгү кээ бир батыш түрк тилдеринде жок болуп кеткен. Ошондуктан батыш бутактарында кездешпеген чыгыш түрк тилдеринин бүткүл монгол лексикасын орто түрк доорунун өздөштүрүлгөн сөздөрүнө сөзсүз түрдө кошууга болбойт" деп белгилейт [2, 36 б.].

Ошондуктан Токтогул ырчынын:

Жалпы түрктө сайраган  
Булбул элем Токтогул.  
же  
Берен түрктүн балдары...  
Атпай түрктүн балдары...

деп кыргыз же башка бир элдин эмес, жалпы түрк элдеринин атынан, атпай түрк элдерине арнап ырдаганын бүгүнкү күндүн эмес, ошол

-----  
1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

2. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М., 1958.

орто түрк доорунун көз карашы менен кароо керек деген ойдобуз.

Көчмөндөрдө эзелтен бери улуулардын жаш муундарга, жаштарга, кыргыз жигиттерине ишеними зор болгон, кары-картаңдар жаштардан өздөрүнүн жаштыгын көрүшкөн, элдин келечегинин мурасчылары катары көптү үмүттөнүшкөн. Ошондуктан элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн жаштар темасына арналган көптөгөн санат-насыяттарды, термелерди кезиктиребиз.

Атан төөсүн иштетип  
Азамат эрлер пул табат

Алпурушуп тең ойноп,  
Өтүп кетсем кыз менен,  
Өмүрүң өтсүн эр жигит,  
Бир кара көз жар менен.

Баатырдын черин таркаткан,  
Мандайлашкан жоо болот.

же

Эсиң болсо жигиттер,  
Тууганыңды жаман деп  
Душманыңа качпагын.

Ушакчы болгон жигиттин,

Урматы болбойт элине [КПА, 135-138 б.б.]

деген тариздеги ойлорду Толубай сынчынын төмөнкүдөй санат сөздөрүнөн көрөбүз:

Жакшы болчу жигиттер,  
Алсыздарга карашат.  
Жаман болчу жигиттер,  
Тууган менен касташат.

Журт мазар,  
Журттан чыккан азар [КПА, 506 б.].

Белгилүү педагог Джон Локктун пикиринче "Биз менен учурашып жүргөн адамдардын ондон тогузунун - боорукер же кара мүртөз, пайдасы тийген же пайдасы жок болушу - өзүнүн алган тарбиясына жараша дал ошондой эле болот. Ошол гана адамдардын ортосундагы чоң айырмачылыкты түзүп турат" [1, 5 б.]. Күнчыгыш

---

1. Локк Дж. Педагогические сочинения. М., 1939.

да, Күнбатыш да поэзиясына мүнөздүү жакшылык жана жамандык, жакшы адам жана жаман адам, изгилик жана караөзгөйлүк өңдүү түбөлүктүү темалар кыргыз акындарынын поэзиясында да өзөктүү темалардан болгон. Муну орто түрк поэзиясынын өкүлдөрү Жусуп Хасс-хажиб, Адиб Акмат Жүгинеки, Алишер Навоинин чыгармачылыктарынан байма-бай учуратабыз.

Чаң созулат тамандан,  
Жакшылык келбейт жамандан (КПА, 506 б.)

деп о илгери эле Толубай Сынчы бабабыз жаман адамдын колунан жакшылык келбестигин, андан эч качан жакшылык үмүт кылба дегенчелик кылып бүтүм чыгарып койгон экен. Ушуга үндөш эле ойду элдик чыгармалардан арбын кездештиребиз:

Жакшы адамдын белгиси  
Көңүлүңдү калтырбайт.  
Сыртыңдан түзөп гап айтып,  
Душманга сырың алдырбайт.  
Жакшы көргөн жолдошуң  
Жамандык ишке бардырбайт (139 б.)

же

Жаманга дөөлөт бир келсе,  
Көтөрө албай мас болот...

Жакшынын баары адилет  
Жамандын баары ар сөөлөт (КПА, 137 б.).

Толубай сынчынын ыр саптарынан оптимисттик маанайдагы ойлорду көрөбүз:

Жаман күн жакшы болот,  
Кудай урган бакшы болот (506 б.).

Элдик оозеки чыгармачылыкта да ушундай маанидеги санат-насыят ырларына күбө болобуз:

Жолун жолдо жакшынын,  
Жолоюна түшкүнүң.  
Жаныңа пайда келтирген,  
Жакшыдан теңтуш күткүнүң [КПА, 133 б.].

Албетте, бүгүнкүдөн эртең жакшы болот деп түздөн-түз айтылбайт, бирок эртеңки күнүң ойлосоң ан үчүн бүгүн аракеттен деген маанини туябыз. Бирок Толубай Сынчыдагыдай "жаман күн жакшы болот" деген ойду, маанини түз эле айткан дайыма эле кезиге бербейт:

Ырыс алды-ынтымак  
Ынтымак барга ырыс токтойт,  
Ынтымаксыздан ырыс качат [КПА, 506 б.].

Ушундай эле маанидеги санат сөздөрдү элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн да жолуктурабыз:

Оору-кор, өлүм-мундук,  
Жокчулук-зар,  
Ынтымак турган жерде токчулук бар [КПА, 120 б.].

XV кылымда жашап өткөн кыргыз элинин даанышман ойчулу жана акыны Асан Кайгыны биз эртели-кеч кыларга иши жок, ойлогону эле кароосуз талаада калган курт-кумурска, жан-жаныбар, тал-терек, ал эми өзү алсыз да, аргасыз да бир байкуш катары элестетип келбедикпи. Ушундай кыжаалаттын үстүндө акындын ой-кыялга чөмүп "ой, чын эле кантти экен" деп сар-санаага батып, боор эти эзилип, өзүнүн ички ой-толгоосун куюлуштуруп ыр сабында чагылдырышы, кыязы, анын акындык жолунун башаты болгондур.

Али дагы бышпаган  
Жаңгак баатыр кантти экен.

Кеспей жылда бир шагын  
Шабдоол баатыр кантти экен.  
Чечектеп түштү боз туман  
Өрүк житип кантти экен,  
Жүзүмдөрдү көмбөдүк  
Талдары тоңуп кантти экен,-

деп Асан бабабыз күнөстүү түштүк жергебизде бир топ жашап калгандан соң башка жакка журт которуп, ошол жактан "...баатыр кантти экен, дагы чыдай турчу, сен баатыр эмессиңби" дегенчелик кылып, эркелетип ичинен сыздайт.

Ээси жок багарга  
Элик байкуш кантти экен?  
Жерге-сууга жукпай жүргөн,  
Жейрен байкуш кантти экен?

Же

Актап ичер таруу жок  
Алкынып чыгар алы жок,  
Жарды байкуш кантти экен?..

Алдейлерге эне жок,  
Асырарга ата жок,  
Жетим байкуш кантти экен?... [КПА, 515 б.]

деп кайгырып санаа жегенин калайык-калк көп эле жерде угуп, тыңдап, ошондон Асан атына Кайгы ылакабы коюлган көрүнөт. Балким, "кантти экен" деген гумандуулук темасы анын кийинки таалим-тарбия, санат-насаат, терме, жер, аалам жана адилетсиз бийликке карата каяша айтуу темаларынан мурун жаралган чыгаар.

Асандын Асан Кайгы атыгып кетиши алгачкы мезгилдерде өзүн актап келген болсо, кийинчерээк активдүү турмуштук позицияга өткөндөн соң атына заты төп келбей калса деле Кайгы ылакабы Асан аты менен бирге энчилүү атка - Асан Кайгыга айланып кала берген. Ал бара-бара гуманисттен эми өз заманынын экинин бири болгон ойчулуна (философуна), адилет издеген акылманга (коомдук жана саясий ишмерге), ийилип, бирок сынбаган (дипломатка), ак сөздү расмий бийликтен көрө албай ордого далысын салып баса берген (протест жасаган) даражага өсүп жеткен инсанга (личностко) айланат.

Атына (Асан Кайгы) заты (ойчул, акылман) эми төп келбей түрк тилдүү көчмөн эл болгон кыргыздардын, казактардын, кара калпактардын орток элдик каарманына, куттуу коногуна айланат. Асан Кайгы Моголистандын бир чети болгон Чүй боорунда бийлик жүргүзгөн Жаныбек хандын ордосунда о илгерки Жусуп Баласагын, замандашы Алишер Навоидей

эле мамлекеттик кенешчи, журт агасынын милдетин кези келгенде өтөп да жүргөн көрүнөт:

Хан чакырса барайын,  
Каадалуу сөзүм салайын.  
Акыл кимде, жол кимде,  
Аягын сындап багайын (511 б.).

Бирок бийликтин бал тили менен ачуу чындык коошпой калганда ордонун жылуу жайы, ширин чайынан кечип, олку-солку болбостон караламан калктын таламын жактап чыгып, хан ордосуна кол шилтеп, атынын оозун бурат:

Ай кан, мен айтпасам билбейсиң,  
Айтканыма көнбөйсүң,  
Чабылып жаткан калкың бар,  
Аймагың көздөп көрбөйсүң (КПА, 510 б.).

Ал өз доорунун, жамаатынын эң алдыңкы атуулу, өкүлү болгон. Жалаң гана Жаныбек хандын запкысын жеп күн өткөргөн, биздин аң-сезимибизге эзелтен кайгыдан башы чыкпаган бир шордуу катары сиңип калган айтылуу Асан Кайгы пассивдүү, турмуштук позициясы бошоң, инерттүү адам болгон деген көз караштан алыс болгонубуз оң. Тетиписинче, эрки күчтүү, өзүнүн инсандык "мени" бар гана личност, бийликке, анын адилетсиздигине, болгондо да чыңгызиддердин династиясынын өкүлүнө каршы сөз айткан, ички протестин угуза билдирген атуул гана ушундай ой жүгүртө алган, көз карашын таңуулаган:

Өзүңдөн башка кан жоктой,  
Өрөпкүп неге сүйлөйсүң?...

Кызматчың жатат ичип-жеп,  
Аны неге билбейсиң? (510 б.)

Адилетсиз, каат заманда мындай сөздү жан-кечти бир айтса, бир дили, эрки күчтүү адам гана айтууга даай алган. Ошондуктан, анын Асан Кайгы аты кылымдан кылымга калып кеткени менен бүгүнкү күндөн алып караганда, ал личност, мекенчил инсан (патриот), эл адамы. Тээ илгерки XI кылымда эле Баласагындык Жусуп бабабыз минтип айткан экен:

Башыңа соолук тилесең,  
Тилиңе мыктап кишен сал ...  
Тил босогодо жаткан арыстан,

Байкабасаң башыңды жейт.

Аны эрөөн албаган Асан Кайгы бабабыз кылым карытып, оо кийинки XV кылымда ордо канына:

Катын алдың карадан  
Айрылдың кандык каададан,  
Элге эге уул таппас  
Айрылаар ата мураадан,  
Муну неге билбейсиң? - дейт [КПА, 510 б.].

Муну менен биз Асан Кайгынын (кайгы деген ылакабынын баш тамга менен жазылып, энчилүү атка айланып кеткени, эми анын (Асандын) накта турпаты, касиет-сапаты, турмуштук күчтүү позициясына коошпой калды) бийликтен, анын кош миздүү шамшарынан, жазага кириптер болушунан түк коркпогон, мизбакпаган деген ойдон алыспыз. "Кош, аман бол, Жаныбек, эми мени көрбөйсүң" деп из жашырат, кооптуу кез өткөнчө жүз көрсөтпөй, өзүн далдаага алат.

Тарыхый маалыматтарга караганда XV кылымдын орто ченинде Дешти-Кыпчакта, Яик дарыясынын Жагатай улусунун чегине чейин, Жучинин уулу Шейбанинин урпагы, кудуреттүү жана каардуу өкүмдар Абул-Хаир-хан бийлик жүргүзгөн. "Тарихи-Рашидинин" авторунун сөзү боюнча "жучилик султандар андан өтө эле запкы жешкен жана алардын ичинен экөө башка бутакка таандык болуп, болгондо да Жучинин чоң уулу Ордо-Ичендин урпактарына кирген Жаныбек-хан жана Гирей-хан Моголистанга качышкан. Исабуга-хан (иш 1456-жылга жакын болгон) качкындарды жакшы кабыл алган жана аларга Моголистандын батыш жагын түзгөн Жу (Чүй, А.Э.) жана Козу-башы аймактарын бөлүп берген. Ал жерде алар тынч өмүр сүрүшкөн. Абул-Хаир-хан өлгөндөн кийин өзбек улусу бузулган; анда чоң баш-аламандыктар башталган. Ошондо көптөгөн элдер Гирей-хан менен Жаныбек-ханга көчүп өтүшкөн, алардын тегерегине топтолгон адамдардын саны эки жүз миңге жакын болуп көбөйгөн, аларды өзбек-казактар деп аташкан [1, 364 б.].

Н.А.Аристовдун пикири боюнча 1533-жылга чейин казактар Өзбекстандын көпчүлүк бөлүгүндө бийлик жүргүзүп келишкен. Гирей-хандан кийин Бурундук-хан болгон. Андан кийин Жаныбек-хандын уулу Касым хан болгон. Ал өзүнүн бийлигин бүткүл Дешти-Кыпчакка жүргүзгөн; анын букараларынын саны миллиондон ашкан, бул аймакта Жучи-хандан кийин андан башка эч ким анчалык кубаттуу болгон эмес [1, 365 б.].

Кулуң көп сени өлтүрөр,  
Ушуну Асан билбейби.  
Муну неге билбейсиң?  
Ай, Жаныбек, ойлосоң,- (КПА, 510 б.)

деп Асан Кайгынын Жаныбек деп атын атап, тайманбай бетке чаап айтыбатканы дал ушул тарыхый каарман Жаныбек хан болчу.

А чындыгында чынгизид өкүмдар жамандыгына алса Асан Кайгынын көзүн тазалатып коюшу турган кеп дечи, көрсө ошол каар заманда да адилет сөздүн актыгына ичтен тынып, тан берип, акындын элге алынып, тамырлап кеткенин сезип, "Койчу, ошону, күнүн көрсүн, бирок көзүмө көрүнбөсүн, тилин тыйсын!" дегендей түр көрсөтүп, өз жайына тим койгон белем.

Муну Асан бабабыз өзү да айтып жатпайбы:

---

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.

Нечен кыяр сөз болот,  
Кээде душман өзболот...

Күчтөн тайбас кеп болот,  
Кылыч кеспес тил болот [КПА, 511 б.].

Ойчулдун ушул ыр саптарынан эмнени көрөбүз, хан-бул мыйзамдуу бийлик эгеси, журт атасы; акылы жетик эмес, жүүнү бош, мажүрөө өкүмдар, тарыхта чанда гана кездешпесе, эзели журт атасы дегенчелик эле даражага жетип, өзүнүн айланасына акылмандарды, илимдүүлөрдү, акындарды топтогондугу маалым. Ушундан улам акылман бабабыз өз доорунун өкүмдарлары (Керей хан, Жаныбек хан) менен кези келгенде (той-топурда, мааракелерде, диван үлпөттөрүндө) жүз көрүшүп, амандык сурашып, жаамы-журттун бейпилдиги (бийликке ыкпарлыгы), токчулугу (салык төлөмөрү), көч орду (чек ара маселеси) тууралуу маскелешип, акыл бөлүшүп да келгендир.

Муну Асан Кайгынын хан ордосуна көчүк басып, "акыл кимде, жол кимде, аягын сындап багайын" дегенинен байкайбыз. "Тура бербейт бул чоңдук, зордун түбү кор болот" деп тайманбай ордонун астанасын аттайт. "Айтышып келчү доо болот, атышып чыгар жоо болот" деп өзүнүн актыгына да, хандын адилет улуктугуна да ишеним артат. Ошону менен бирге анын "күчтөн тайбас кеп болот, кылыч кеспес тил болот" деп сөздүн, кептин кудуретине ишеними, Жусуп бабабыздын:

Ойлоп сүйлө сөзүңдү, айта турган,  
Сураса жообуң болсун таамай, ылдам.  
Көп тыңшап, аз сүйлөгүн-орду менен  
Кемибейт акыл-ойду арка кылган,-

деген төрт сабы менен бута атымдай турганы, кайсы доор, мезгилде, кандай мейкиндик, кеңдикте болбосун бийлик менен анын букараларынын ортосунда

мамлекет жаралгандан берки тескери табиятынан, келишпестигинен улам жогоркудай ойлордун, көз караштардын жарала берилиши, заманбаптыгы түгөнбөйт шекилдүү. Бүгүнкү күндөн карт тарыхты серепчилөө жеңилдей туюлган менен ар бир инсан өзүнүн сөзүнө, жорук-жосунуна бийликтин, коомчулуктун алдында жооп берип келгендиги шексиз. Ушуга байланыштуу Л.Н.Гумилевдун өз убагында өткөн замандын да бүгүнкүсү болгондугу ар кимдин эле оюна келе бербейт. Демек, бүгүнкү күндүн туруктуудай көрүнүп турганы - алдоо, ал өзү тарыхтан эч кандай айырмаланбайт. Ошентип, тарых - бул туруктуу өзгөрүүлөр деген түшүндүрмөсүнүн калетсиз экендигине ынанabyз [1, 22 б.].

Казак изилдөөчүсү С.Калиев казактын белгилүү жазуучусу Сабит Мукановдун төмөнкүдөй пикирин келтирет: "Сыпыра акын, Асан Кайгы, Букар акындар XIX кылымга чейинки казак акындарынын символу. Алар хан маңдайында олтуруп, баатырларды ырдоо менен катар, ошол кездеги мамлекет маселесин чечүүгө катышкан" [2, 5 б.]. С.Мукановдун тарыхта аты калган түрк тилдүү, көчмөн элдердеги орток акындар катары саналган акылман бабаларыбызды хан ордосунда кеңешчи, мамлекеттик маселелерди чечүүгө катышкан ишмерлер катары баа беришине толук кошуулуга болот. Эстүү-баштуу журт эгелери мезгилдин кайсы бир көз ирмеминде болбосун эл кадырлаган акылмандарды, ойчулдарды, акындарды өз тегерегине жакын топтогондугу тарых барактарынан белгилүү.

С.Калиевдин жазганына караганда Асан Кайгы Абыл-хаир хандык доор сүргөн кезде (1428-1468-жылдар ичи) казак элинин башын бириктирген Керей, Жаныбек султандардын бийлигине туш келген. "1456-жылы Чүй менен Арал ортосундагы Казак ордосу курулган кезде Асан жаңы мамлекеттин ураанчысына айланды. Бирок керт башынын камын жеп, кол алдындагы караламан журтка тизесин батыра баштаган (беш колун оозуна сала баштаган, А.Э.) Жаныбектин кылык-жоруктарын бетине айтып:

Кош, аман бол, Жаныбек  
Эми мени көрбөйсүң,-

деп элге кысым жасаган хан бийлигинен түңүлүп, желмаянына минип, жер кезүүгө, эл журтуна жайлуу конуш издөөгө аттанат. Малга жайлуу, элге ырыстуу Ыйык жерди издеп чыккан Асан Кайгы төгөрөктүн төрт бурчун кыдырып чыгат. Акыры Асан Кайгы "кой үстүндө торгой жумурткалаган" Ыйык жерди табалбай капаланып кайтып, Сары-Арканын бел ортосу Улуу тоонун башына жеткенде дүйнөдөн кайтат [2, 14-15 б.б.].

Асан Кайгы бир ордунда отурбайт, эл кыдырып, жер кезет, анын мейкиндикке чабыты кенен, географиялык түшүнүгү мол. Кыязы, ал "атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны" дегенчелик саякатка чыкпаган болуу керек. Аны муктаждык, болгондо да элдин, уруусунун муктаждыгы, конуп-көчүп тиричилигин өткөргөн көчмөн

---

1. Л.Н.Гумилев. От Руси до России. М., 1995.

2. Калиев С. XV-XVI гасырлар акын-жырауларынын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер. Алматы, 1990.

3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

калктын суроо-талабынан улам, же болбосо өзүнүн жеке демилгесинин негизинде жер кезип чыккан белем. Желмаян оозун бурган Асан Кайгы Обң, Иртыш, Иле сууларын, Сыр-Дарыянын эки жээгин, Түркстан, Анжиян, Алай аралап, Көлгө өтөт, андан ары Текес, Алты шаар, Кашкарга ашат, жер соорусун, мал киндиктүү жайыт, элге сыйлуу конуш издейт. Бул деген бир ай эмес бир нече ай жол жүрүү, жер өңүтүн билүү, релнеф, ландшафтын аңдап-туюу, мейкиндик менен убакыттын биримдигин түшүнүү эле.

Биздин колубузда Асан Кайгынын бул узак сапарынын жүрүшү жөнүндө тарыхый так маалыматтар жок. Биз санжыра, уламыштарга жана акындын өзүнүн ыр саптарына таянабыз. Ошону менен бирге тарыхты тактоодо археология, этнография, стелла таштарындагы жазуулар жана байыркы кол жазмалардай эле фольклордун, акындар поэзиясынын ролу жана орду бараандуу. Ошондуктан А. Эркебаевдин XV-XVI кылымдарда кыргыз элдүүлүгү калыптангандан жана чыгармалары биздин күнгө чейин кандайдыр бир сыйкыр жолдогондой болуп жеткен оозеки поэзиянын жекече өкүлдөрү болушкан алгачкы легендарлуу ырчылар пайда болгондон кийин биздин эл адаттан сырт тарыхый феноменге туш болду: XIX кылымдын башталышына чейин оозеки же жазма поэзиянын жекече жаратмандары болгондугу жөнүндө ооз жүзүндө же документтик түрдө сакталып калган далилдерди жолуктура албайбыз деп айтканы ынанымдуу [КПА, 11 б.].

Асан Кайгы:

Иленин башы Үч-Арал  
Төгөрөгү чалкар бел.  
Тулпар минип, туу ашып  
Чаңкап жатса кайран эл  
Тоосу шибер, токой чер...(КПА, 515 б.)

деп барып көргөн жерин айтып жатпайбы, анткени Иле да, Үч-Арал да географиялык түшүнүк, алардын жер түзүлүшү, релнефи, климаты ошол саякатчыга маалым болуп жатат.

Или - Орто Азиядагы чоң дарыя, - деп сүрөттөйт В.В.Бартольд. Анын эки Текес жана Күңгөс аталган куймалары Тянь-Шандын түндүк капталынан башталат, бул экөө кошулгандан кийин Или деген ат алат да, болжол менен 930 км. агып олтуруп Балхашка куят. Анын кеңдиги кээ бир жеринде 1 км. жетет. Текес

менен Күңгөстүн өрөөндөрүн көчмөндөр эң бир мыкты мал жайыттуу жайлоо катары эсептешкен [1, 334 б.]. В.В.Бартольд XIV к. башталып XV к. ичи

---

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

жүрүп отурган катаал заман жалпы Моголистандай эле Иле өрөөнүн да азып-тоздурган деп жазганы, Иле аймагын кыдырып өзү көргөн Асан Кайгынын:

Чалкып жатса кайран эл,  
Тоосу шибер, токой чер

деп суктанып келип эле:

Күндөрдүн күнү болгондо  
Айдап чыгаар душман эл (515 б.)

деп кооптонгону кырдаалдын тарыхый мезгил менен да, мейкиндиктеги орду менен да үндөшүп тургандай.

Жол азабы, көр азабы;  
Жолду баскан арбытат,

же "көп жашаган эмес, көптү көргөн көп билет" деп элибизде айтылгандай Асан Кайгы бабабыз көрө-көрө көсөм болгон көрүнөт.

С.М.Абрамзон көңүл бургудай мындай бир маселеге токтолот: Кыргыз урууларынын тагдырын К.И.Петров чыгыш кыпчак урууларынын тагдыры менен тыгыз байланышта карайт. Бул кыпчак-кыргыз уруулары XIII кылымда Иле-Иртыш дарыяларынын ортосуна жана Алтай-Хангай бөксө тоолоруна жылып келген. Автордун ырастоосу боюнча алардын бул жакка жылып келиши Чыңгыз-хандын тукумдарынын Хубилай менен Хайдунун жана алардын мурасчыларынын өз ара күрөшүнүн жүрүшүндө башталган. Кээ бир моңголдук санжыралардын маалыматтарына негизденип К.И.Петров Угечи Хашага жана анын уулу Эсеху хандар башында турган кыргыздардын XV кылымдын биринчи чейрегинде Алтай-Хангай бөксө тоосунда ойроттордун үстүнөн убактылуу үстөмдүгү жөнүндө божомолду айтат. Дал ушул мезгилде кыргыз уруулары Тянь-Шанга активдүү жылып келиши башталып, XV кылымдын акырында бүткүл Тянь-Шанга таркаган [1, 287 б.].

А балким каарманыбыздын улуу сапарга аттанышы кыргыздардын дагы бир улуу көчүүсү менен дал келип жаткандыр. Асан Кайгы ошол жер кезип, эл, жер таанып жүргөн кезинде мейкиндиктин кеңдигин, канча басса да чегине жетпегендигине, ушунча адамзатын, жан-жаныбарды, тоо-таш, токой-түздү өзүнө батырып көтөргөн жерге танданат көрүнөт:

---

1.С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер.Б., 1999.

Көтөргөн мени жер экен,  
Төшү жайык кең экен.  
Ичи жалын от экен  
Мындай баатыр жок экен (513 б.).

Жаңы мейкиндиктерди өздөштүрүү, планетанын адам жашаган бөлүгүнүн (ойкумендин) чеги жөнүндө элестөөнүн өнүгүшү менен катар жер шартынын карта-схемасынын түрдүү формалары, жылдыздарга карап багыт ала билүү ыкмалары өркүндөтүлө баштаган. Индеецтердин ирокез уруусунун жашоо-турмушун изилдөөгө алган Л.Г.Морган алардын географиялык түшүнүктөрү боюнча кызыктуу бир жыйынтыкка келет: Жүздөгөн жылдар бою бир уруу экинчисин алмаштырып жүрүп олтуруп адам...байыркы басып жүргөн жолун кайра-кайра басып таптаган. Атлантика океанынан Миссисипиге чейин, Түндүк көлдөрүнөн баштап Мексика булуңуна чейин башкы индеецтик жолдор тыкандык жана акыл-эс менен салынган...Ушул көптөгөн узатасынан чубалжып тапталган чыйыр жолдор аркылуу ирокездер согуштук жортуулдарга чыгышкан. Ошентип, иш жүзүндө өлкөнүн географиясын үйрөнүп алышкан. Өздөрүнүн негизги жердеген аймагынын чегиндеги географиялык өзгөчөлүктөр, саякаттын маршруттары, көлдөрү, дөң-түздөрү жана дарыялары аларга биз азыр билгендей эле тааныш болгон [1, 32-33 б.]. Жер өңүтүн аска-таштарга, карагай-кайындарга, бел-белестарге чийме, сүрөттөр аркылуу белгилөөнүн эң алгачкы жөнөкөй схемаларынын ордуна эми терилерге, буюмдарга, дарактардын кабыктарына сүрөт-чиймелер түшүрүлгөн. Мындай карта-схемаларда негизинен тоолордогу ашуулар, дарыялар, көлдөр, өтмөктөр, жалгыз аяк жолдор, адамдар отурукташкан жерлер, жака-белдер, жайлоолор ж.б. көрсөтүлгөн. Жолдун узактыгы күн-түн менен белгиленген. Ушундай жөнөкөй алгачкы географиялык түшүнүктөргө ээ болгон адам гана беш-алты айлык узак сапарга белин бекем бууп, жанына эш алып аттанган. Ошон үчүн Асан Кайгы көзү менен көрүп, башы менен тартканды:

Шекилине карасам,  
Жумалак бир топ экен.  
Эки учун кар баскан,  
Алты айга чейин таң аткан (513 б.)

деп, ошол Көгмөндүн түндүгүн түрүп, Саянды сабалап, Алтайды аралап, Теңир-Тоо беттеп бараткандагы өзүнүн байкоолорунан улам келип чыккан ыр саптары го.

---

1. Л.Г.Морган. Лига ходеносауна или ирокезов. М., 1983.

Л.Н.Гумилев Евразиянын көчмөндөрүнүн тарыхында талаа климатынын өзгөрүлүп туруусу аябагандай зор ролго ойногондугун белгилейт. Төрт түлүк мал көк чөпсүз, көк чөп суусуз өспөйт, ал эми көчмөндөр төрт түлүк малсыз жашай албаган. Демек, булар баары биригип бир системаны түзүшкөн да, мында негизги орун суу болгон. Нымдуу жерде чөп өсүмдүктөрү жайнаган. Ал такыр жерлерди түштүктөн да, түндүктөн да каптап кирген, ал эми жашаң чөп издеп жапайы ай туяктар, андан соң койлор, уйлар жана атчандарды алып жүрүүчү жылкылар жүрүп отурат. Бул атчандар согушчан ордолорду жана кубаттуу көчмөн державаларды түзүшкөн [1, 101 б.]. Ал эми Л.Н.Бернштам Тянь-Шань мына он беш жүз жылдан бери енисейлик конокторду кабыл алып келди. Он беш жүз жылдан ашык мезгил ичи кудуреттүү Сибирь, Енисей дарыясынын жээктеринен ак мөңгүлүү тоолордун этегине кыргыздар өздөрү ачкан өлкөгө акырындык менен, бирок токтолбой агылып келип жатты. Ушул жүз жылдыктар кыргыздардын алгачкы улуу көчүү доору эле [2, 522 б.] деп ырастагандай биздин Асан Кайгы бабабыз да XV к. ичиндеги дагы бир улуу көчүүнүн демилгечиси болуп, желмаянына минип жер кезгенге чыккан белем.

Башыңа мүшкүл иш түшсө,

Түбү бирге эмеспи

Тууганың келер кашыңа.

Душман чыгар башыңа

Тоз-тоз болуп кетерсиң

Айланды таппай жашыңа.

Тоо, токой болор конушуң

Мындай заман туш болсо

Кыйын болор онушуң.

Аргымактан жал кетер,

Азаматтан ал кетер.

Азган журтуң не этер?

Асан Кайгы карыяң

Желмаян минип жер кезер,- [КПА, 508 б.]

деп Жаныбек хандын бийлигине көңүлү кайт болгон, башына мүшкүл иш түшкөн, душманы башына чыккан, айласын таппай, конушу тоо-токойго айланган Асан Кайгы карыянын желмаян минип жер кезген кербези ошол орто кылымдык кыргыздардын журт которушунун дагы бир учурун элестетери бышык.

---

1. Л.Н.Гумилев. Поиски вымышленного царства. М., 1994.

2. Л.Н.Бернштам. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. I т. Б., 1997.

В.Н.Топоровдун пикиринче космологиялык схема баарынан да

дүйнө жөнүндөгү эң алгачкы элестөөлөрдү аныктап турат. ...Ушундай тексттер көбүнчө эки бөлүктөн турат. Биринчиси "башталганга чейинки", б.а. (дүйнөнүн жаралышы актысына чейинки) хаостун сүрөттөлүшү... Схеманын экинчи бөлүгү, тетирисинче, жалпы жана космикалыктан жекелик жана адамдыкка карай багытында ай-ааламдын элементтеринин ырааттуулук менен жаралуусу жөнүндөгү позитивдүү ой жоруулар серияларынан турат [1, 10 б].

Асан Кайгынын аалам, космос тууралуу астрономиялык көз караштары, кыязы, кийинчерээк, өмүрдүн өтүшү менен асмандагы күн, жылдыз, мейкиндик, убакыт жөнүндөгү ой-толгоолорго, кыял-чабыттарга көбүрөөк сүңгүп, аалам сырларын андап-туюуга, түшүнүүгө аракеттенгендигинен улам пайда болгон көрүнөт. Буга чейин адамдын жүрүм-туруму, адеп-ахлак, таалим-тарбия, жан-жаныбар, бак-дарактарды, андан соң жер сырын үйрөнүп отуруп ошол аалам, космос темасына өсүп жеткендей. Албетте, бала кезинде жайдын бир салкын түндөрүндө бир эмес миң укканын:

Аз эмес бул жөнүндө  
Атаман калган жомоктор,-

деп өзү айткандай аалам жөнүндөгү алгачкы карапайым түшүнүгү:

Асманда жылдыз мончоктой  
Көктө турат каалгып  
Бир калыбында козголбой,- (514 б.)

деген өңдүү балалык кездеги алыскы жылдыздардын мончоктой гана кичинекей нерсе (от, зат) болуп, көк асманга кыймылсыз кадалып, бир ордунан козголбоочудай болуп көрүнгөн примитивдүү түшүнүгү алгач ирет табигый көрүнүш түрүндө кабылданса, кийинчерээк уруу-уруктук теогониялык түшүнүгүнүн эволюциясынын негизинде түбөлүктүү нерсе болбостугуна көзү жете баштаган ойчул бабабыз:

Бир кезекте бул аалам,  
Чакыйган муңдай тоңорбу.  
Же болбосо от болуп,  
Жашылдыгы оңорбу.  
Же болбосо согулуп,  
Топондой болуп тозорбу.

---

1. В.Н.Топоров. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. М.: Наука, 1982.

Мына ушинтип дүйнөдөн,  
Адамзатты жойорбу,- [КПА, 514 б.].

дегени бүгүнкү күндө илим тарабынан далилденип, ааламдын эволюциясы теориясы менен үндөшүп кеткенине бир чети танданасың, бир чети акыр замандын (хаостун) кайсыдыр бир мезгилде келишине ишеними болгондугуна таң бересиң.

Байыркы гректик теокосмогониялык мифтерде илимий-рационалдык таанып билүүгө чейинки түшүнүктөр: Ааламдын эң алгачкы абалынын образы: Хаос, Капкараңгы түн, чексиз Туңгуюк; Хаостон Космоско өтүүчү дүйнөнүн өнүгүү идеясы; Дүйнөнүн тарыхы - Хаос - Космос - Хаос циклдеринин тарыхы катары келиши орун алган [1, 82 б.]. Космостун Хаоско кайсыдыр бир мезгилде айланышын Көчмөнчүлүк (номадизм) цивилизациясынын акынынын төмөнкү кападар санаасы ырастап тургандай:

Күн тутулуп жоголсо,  
Ай тутулуп жоголсо,  
Жылдыз өчүп бөгөлсө,  
Күндүн кетип жылуусу  
Айдын кетип жарыгы  
Капкараңгы түн болор  
Дүнүйө жүзү не болор? [КПА, 508 б.].

Бул ыр саптарындагы акылман жердешибиздин астрономиялык түшүнүктөрүнө эми кантип баа бере алабыз? Дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндөгү маселе көчмөндөрдө үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун, элдин келип чыгышы, уруктун деңгээлинде муундардын алмашуусу, андагы үй-бүлөлүк өз ара мамилелер жөнүндөгү элестөөлөрдүн позициясынан түшүндүрүлгөн. Теокосмогониялык мифтер - болмуштарды жаратуунун эң жогорку формасы катары келип, дүйнөнү илимий чагылдыруунун эң алгачкы түшүнүктөрүн камтыйт. Ал эми космогониянын илимге чейинки формалары болуп уруу-уруктук теогониялар эсептелинген. Биздин Асан Кайгы бабабыз космоско чейинки Ааламдын эң алгачкы абалына баа бере албаса да, кийинки акыр замандын (хаостун) келишин божомолдойт:

Борошолоп күн жааса,  
Бороон чапкын сел болор,  
Адамзат баласы  
Айланасын таппай дел болор.

---

1. В.М.Найдыш. Концепции современного естествознания. М., 2003.

Жан-жаныбар баарысы

Жүрө албастан тел болор (508 б.)

деп ошол Каран Түндүн прелюдиясын көз алдына тартат. Албетте, мындай алааматты ал өзү да, анын замандаштары да кайсыдыр бир мезгилде табияттын оош-кыйышынан мынчалык болбосо да баштарынан өткөргөндүр. Ал эми төмөнкү ыр саптарындагы адамзаты алигече көрө элек каргашаны Асан Кайгы өзү кайдан сезди экен да, кайдан туйду экен?!

Дүйнө жүзү чайпалып,  
Ашуу бүтүп, бел болоор.  
Бар макулук кырылып,  
Таштай катып дүнүйө  
Акыр заман күн болор.  
Ай тутулуп түн болсо,  
Жылдызга жылдыз урунуп,  
Кагылышып кум болор [КПА, 514 б.].

С.М.Абрамзон минтип жазат: Кыргыздардан биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте бул өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан. Аларга Темир Казык, Алтын Казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая медведица), Керген-Саба (4 жылдыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз жылдыздары белгилүү болгон. Дастара-Кундуз жылдызы кырсык алып келүүчү жылдыз деп эсептелген, мындан тышкары Кербен жол, Кары жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкен [1, 478 б.]. Кыргыздарда астрономиялык түшүнүктөр асман телолоруна үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүлөрүдөн улам келип чыккан. Конуп-көчүп тиричилик өткөргөн көчмөндөр беттеген багытынан адашпас үчүн Алтын Казык жылдызын бутага алышкан. Бул жылдыз (кээде ал Кут жылдыз же Кут тарых деп аталган) түндүк жактан көрүнүп, жердин айланышына карата кыймылсыз тургандай көрүнгөндүктөн "Алтын Казыкты карай багыт алып жүр", же "Оң жагында дайыма Кут жылдыз тургандай болсун" деп алыс сапарга чыгарда багыт беришкен [2, 42 б.].

Асан Кайгы Теңир-Тоо тарап сапар аттанганда Сибирь, Көгмөн, Саян тоолорунан да түндүгүрөөк жак менен сапарын уланткан көрүнөт: "Эки учун кар баскан, Алты айга чейин таң аткан" деп (Полярный кругду) айтып жатпайбы. Андан ары ойчул бабабыз:

- 
1. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., 1999.
  2. А.Байбосунов. Донаучные представления киргизов о природе. Ф., 1990.

Таппайсың жерим чатылуу,  
Кутпага күчү тайылуу.  
Ысырайыл жылдызга,

## Бир жак каруу артылуу,- (513 б.)

деп дал ошол Кут жылдызды бел тутуп, "бир жак карууну артып" коюп, Манас ата жердеген, Бакай баба жайлаган Теңир-Тоого улуу көчтүн чыйыран салган го. Ал эми кыргыз жоокери "айсыз туман баскан караңгыда, кыштын күнү, же жайдын күнү болсун, түн ичинде бир көргөн жолунан адашпаган; көрбөгөн жолу болсо Темир казык жылдызын белгилеп жүргөн. Бул жылдызды кошоктолуу кош музоо" деп атаган [1, 228 б.].

Көчмөндөр таалим-тарбия, билимди караламан калкка, жаштарга, уул-кыздарга негизинен эл арасында ооздон-оозго өтүп келген санжыралар, уламыштар, дастандар, ошондой эле кылымдардан бери өз сынын, заманбаптык касиетин жоготпогон макал-лакаптар, санат-насыяттар аркылуу жеткирип турушкан. Асан Кайгынын бул темадагы санат, термелери өтө арбын. Бул анын жаштарды эл-жерин сүйүүгө, коргоого, эмгектенүүгө жана этика, эстетика маселесине көп көңүл бургандыгынан кабар берет. Анын төмөнкү ыр саптары эр жетип бараткан боз балдарга арналып:

Аргымакка миндим деп,  
Арткы топтон адашпа.  
Күнүндө өзүм болдум деп,  
Менменсинип адашпа.  
Артык үчүн айтышып  
Досторуң менен санашпа,- деп (511 б.)

сөздүн түз да, өтмө маанисинде да аргымагыңа ишенип өзүңүн тобуңан, жамаатыңан адашып калба, бөлүнгөндү бөрү жейт, көпкөлөңдөп сөз бербей, менменсинип артык кылам деп, тыртык кылба, жүз пулуң болгуча, жүз досуң болсун, эсептешкен дос болбойт деп насаат сөзүн куюлуштурат.

Илимим журттан ашты деп,  
Кеңешсиз сөз баштаба  
Кезектүү ишти таштаба,  
Жеңемин деп бирөөнү,  
Жалган менен коштобо,- [КПА, 511 б.]

деп айтканы, көрсө таалим-тарбияны, билимди улуулардан, журт

---

1. Кыргыздар. II том. Б., 1993.

агаларынан үйрөнгөн, санат-насаатын уккан, атамзамандан бери оозмо-ооз уруудан урууга, элден элге өтүп келген оозеки чыгармачылыкка каныккан, дүйнөнү таанып билүүгө, билимге талпынган, өзүнүн көз алдында эрезеге жеткен (балким шакирттеринен да болуп жүрбөсүн), жөндөмдүү, шыктуу жигиттерди, боз балдарды, илимиң ашып-ташып жатса да, устатың, насаатчың

менен кеңешпей иш баштаба, "ойлобой сүйлөсөң, оорубай ооруга чалдыгасың" дегенчелик кылып дагы бир ирет эскертип өтөт. Баштаган ишинди, бүгүнкүнү эртеңкиге калтырба, максат-мүдөөңө жетиш үчүн жалганды айтып, калпты шыпырба, калпычынын казаны кайнабайт, эртең эле айыбың ачылып, шылдыңга каласың деп насаат айтат.

Джон Локктун ишениминде үйрөтүп тескөөлөр тарбиялоодо көп пайда келтирбейт, эң бир таасирдүү каражаттар болуп көнүгүүлөр, үлгү көрсөтүү, баланы курчап турган чөйрө саналат. Эр жигит бекем эркке жана күчтүү мүнөзгө ээ болушу зарыл, бирок алар акыл-эске баш ийүүсү керек. "Адам өзүнүн жүрүм-турумун үйрөнүп жүрөт, Жогорку инстанция анын акыл-эси болуп саналат...Ошондуктан акыл-эс жөнүндө өтө кылдаттык менен кам көрүү маанилүү, аны билимди изденүүдө туура жол менен кетүүсү үчүн кам көрүү зарыл" [1, 225 б.].

Аргымакты жаман деп,  
Бууданды кайдан табасың?  
Туйгунунду жаман деп,  
Шумкарды кайдан табасың? (509 б.)

деп көчмөнчүлүктөгү ат - адамдын канаты деп, жылкыны ыйык тутуп, аны күтө билип көнгөн элдеги "кой аксагы менен жүз" дегендей "муну минбейм, тигини минем, же тигинин аты андай экен, мындай экен, мен да ошондойду каалайм" деген өңдүү көп эле эпизоддорду көргөн да, уккан Асан Кайгы ушул жогорку саптарда: "Ай, балакай, аны кайдан табасың да, муну кайдан табасың, колдо барын бапестеп алчы" деп өзүнүн насаатын айтат, "уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук" дегендей башкаларына да сабак болчудай кылып көпчүлүккө угуза ыр менен жеткирет. "Улуулар ар качан кичүүлөр үчүн негизги үлгү болуп, эсептелинген, алардын сөзү мыйзамдуу түрдө аткарылган. Ошону менен бирге, көпчүлүктүн пикири менен азчылык сөзсүз эсептешкен. Ар бир адам "эл эмне дейт, көпчүлүк эмне дейт, аксакалдар эмне дейт, туугандар эмне дейт, ата-энем эмне дейт" деп, алардын оюн угуп, өз ою менен

---

1. Локк Дж. Педагогические сочинения. М., 1939.

дал келсе, пикирин бекемдеп, эгер туура эмес болсо оңдоп, же өзүнүн оюн кошуп, кыскасы, коомдук пикир менен алака-мамиледе жашап келишкен" [1, 166 б.].

Акындын:

Агайыңды жаман деп,  
Тууганды кайдан табасың...

Алганыңды жаман деп  
Асылды кайдан табасың?

же

Уулунду жаман деп,  
Урматты кайдан табасың?  
Карыяңды жаман деп  
Кадырды кайдан табасың? [КПА, 509 б.]

деп акылман бабабыз көпкөлөң боз балдарга, курч жаш жигиттерге үй-бүлө куруу, тууган күтүү маселесин козгосо, "өз уулунду жаман деп, дагы кимден урмат-сый күтмөксүң", же" улуу кишинди (ата-эненди, эже-аганды ж.б.) урматтай албай дөөлөтүнү, кадырыңы дагы кимден издейсиң да, сурайсың" дейт. Бул кыргыздын "Өзүнүн агасын агалай албаган, бирөөнүн үйүн сагалайт" деген элдик макалы менен үндөшүп турат. Ал эми

Ата-журтун жаман деп,  
Как талаада каласың,- (509 б.)

дегени Асан Кайгынын таалим-тарбия темасындагы санат-насааттарынын эң маанилүүсү да, эң таасирдүүсү. Бул ар бир атуулдун бир гана Ата-Журту, эли, тили болот, ошону ардактап күтүп, сактап ал; эл-жеринди жерип кайда батмак элең, кимге эл болмок элең-ушуну унутсаң "как талаада каласың" деп катуу эскертет. Бул акындын жаш муундарга таалим-тарбия берүү маселесиндеги, эл-жерин, уруусун, жакын-туугандарын, жоро-жолдошторун сүйүү, күтө билүү темасындагы эң башкысы, туу чокусу. Асан Кайгынын санат, термелеринин дээрлик баарынан мына ушундай дидактикалык, таалим-тарбия мүнөзүндөгү ыр саптарын таба алабыз.

Асан Кайгы орто кылымдык акындар поэзиясынын хан

---

1. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. Б., 2006.

сарайындагы дивандык өкүлдөрүнөн өзгөчөлөнүп материалдык жана руханий жактан өкүмдарларга көз каранды абалда болгон эмес. Муну анын көчмөндүк жашоо образы менен түшүндүрүүгө болот. Акындын төрт тарабы кыбыла болуп, жердиги тоо-таш, токой-чер, талаа-түзөң болгон мал-оокаттуу, киндик-кандуу, вертикалдуу да, горизонталдуу да көчүү менен жашаган көчмөн кыргыздардын, казактардын, ногойлордун ардактуу коногу, акыл-насаат айткан даанышманы, элдик акыны болгон. Асан Кайгынын расмий бийлик менен социалдык мамилеси "катылсаң катыгыңды берем", б.а. элиме, уруума жамандык кылсаң, менден жакшылык күтпө, же "сен жакшы болсоң, мен да

жакшымын" дегенчелик кылып адил бийден үмүтүн да үзбөйт. Акындын атуулдук позициясын, жашоо принцибин төмөнкү ыр саптарынан даана сезебиз:

Калкым-калкым дебесе,  
Калктын камын жебесе,  
Хан алдына чыкпаса,  
Калыс сөзүн айтпаса,  
Башын катып уктаса,  
Карыядан не пайда?  
Артымдагы калганга  
Айткан сөзүм бир пайда [КПА, 507 б.].

Асан Кайгыны эл арасынан суурулуп чыккан, караламан журттун камын ойлогон, өзүнүн жеке кызыкчылыгынан, жалпы элдин таламын жогору койгон, адилетсиз бийликти сындаган, калыс бийди жактырып урматтаган өз заманын чыгаан атуулу деп атоого толук акылуубуз.

### 3. XV-XVI к.к. орто түрк доор түркий ренессансындагы педагогикалык ойлор

Орток түрк адабиятынын өкүлү Алишер Навои (1441-1501) өз доорунун саналуу гана аалымдарынын жана акындарынын бири болгон. Ал тарых, адабият жана башка көркөм өнөр тармагы боюнча өтө кеңири маалыматка ээ болгон. Араб тилин мыкты билген. Фарсыны билиши эки тилде тең ыр жазууга мүмкүндүк берген. Түрк жана фарсы тилдеринин күчтүү жана бошоң жактарын жакшы түшүнүп, аны ыгы менен пайдаланган. Ушундан улам аны "зүллиснейн" (эки тилдүү) дешкен. Ошол доордун улуу иран акыны жана классикалык фарсы поэзиясынын акыркы өкүлдөрүнүн бири Жами өзүнүн жазган ырларын Навоиге көрсөтүп, пикирин сурап, анын поэзиясына урматтоо менен мамиле жасаган. Жагымдуу жана майин маектерди түшүндүрүү үчүн "Навои маеги" деген сөз айкашын колдонуу ал мезгилде модага айланган [1].

Навои өзүнүн ырлары менен орток түрк тилинин пайдубалын дагы да бекемдегенине ишенген жана аны менен сыймыктанган. Анын эскермелеринен төмөнкүдөй сөздөрдү учуратабыз: "Дүйнөдө түрк адабиятынын байрагын көтөрүү менен түрктөрдү бир улут абалына алып келдим. Эч кандай ордом болбосо да, Кытай чек арасына жана Тебризге чейин бүткүл түрк жана түркмөн элдерин тек гана диванымды жөнөтүү аркылуу багындырдым". Улуу акын түрк тилин башка тилдерден жогору койгондугун: "Менин түркчөнү макташым түрк болгонумдан жана табиятымдан түркчө сөздөргө көнгөнүмөн жана фарсыны билбегенимден улам деп ойлобогула. Чындыгында фарсини үйрөнүү үчүн эч ким менчелик мээнет кылган эмес жана бул тилдин туурасын,

жаңылыштыгын менчелик жакшы үйрөнгөн эмес" деп түшүндүрөт. Ал эми Хусейин Байкарага берген кол жазмаларынын соңун төмөнкүдөй сөздөр менен аяктаган: "Түрк жана сарт тилдеринин өзгөчөлүгүн жана негиздерин бул китепчеде топтоп, ачык-айкын жаздым жана ага "Мухаметүл-Лугатейн" ("Эки тилдин салыштырмасы") деген ысым койдум. Менин оюм боюнча мен түрк элинин акындарын бийик укукка ээ кылдым. Өз тилдеринин кандай тил экенин үйрөнүштү. Түрк акындары менин бул жашыруун чындыкты ортого коюудагы аракетими билишсе, мени дува менен эскеришип, рухумду куунак кылышат деген үмүтүм бар" [1, 37-38 б.б.].

Навои өз доорунун жанычыл ой-пикирлерге ээ түрк тилдүү элдердин мекенчили болгон. Араб жана фарсы маданиятынын таасирлерине ооп кетип, түрк тилин жерип, башка тил менен чыгарма жараткан аалымдарды, акындарды жактырбаган. "Мухаметүл Лугатейн" аттуу чыгармасында түрк тили менен фарсини салыштырган. Ар түрдүү далил жана мисалдарды көрсөтүп, түрк тилинин фарсидей эле барктуу, ал тургай андан да бай тил экендигин далилдегенге аракет кылган. Орто кылымдык түрк дүйнөсүндө колдонулуп келген "чагатай тили" деп айтылгандын ордуна эми жаңыча "Навои тили" деп айтылган жана аны түшүндүрүүчү өзүнчө сөздүктөр да жазылган. Навои өзүнүн ырлары менен түрк элдерин эн бийик поэзиялык адабий тил деңгээлине көтөрүп, классикалык чагатайчаны негиздеген. Акын поэзиясында орток түрк тилинин Ош, Анжиян диалектилерин көп колдонгон жана эски түрк жазма тилдери болгон уйгур, хорезм жана карахандык түрк тилдерин да пайдаланган.

---

1. Диянет Евразия журналы, № 6, 2002.

Түркиялык түркологдордун ырастоосу боюнча "чыныгы ысымы Низамеддин Алишер болгон Навои 1441-жылы 9-февралда туулган. Теги түрктөрдөн болот. Алишер Навоинин балалык жылдары Мырза Байкаранын небереси Хусейин Байкара менен бирге өткөн жана чогуу билим алышкан. Кийинчерээк Гератты алып Хорасандын акими болгон Хусейин Байкарага көп кызмат кылган. Бүгүн биздин түркологияда чагатайча же чагатай түркчөсү деп аталган диалектиге Алишер Навои түздөн-түз түркий, башкача айтканда, түркчө ысымын берген" [1, 398 б.]. Навоинин он томдуктан турган (Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Ташкент, 1968) жана башка анын эмгектерин иликтөөдө акындын өзү кайсы элден (уруудан) экендиги тууралуу бир жолу да эскергенин жолуктурууга мүмкүн эмес. Ал ар дайым түрк эли, түрк тили, түрк поэзиясы деген түшүнүктөрдү гана пайдаланып келген.

Ал эми орток түрк адабиятынын дагы бир көрүнүктүү өкүлү Захираддин Мухаммед Бабур өзүнүн "Бабур намесинде" улуу акын жөнүндө төмөнкүчө жазат: "Алишер бек эч бир адамга окшобогон инсан болгон. Түрк тилинде ыр жазыла баштагандан бери эч ким мынчалык көп жана мынчалык жакшы жазган эмес. Ал масневиден турган алты китеп: бешөөнү (Шейх Низаминин)

"Бештигине" жооп кылып, дагы бирөөнү "Канаттуулардын тилине" жооп кылып, өзүнүн "Канаттуулардын тилин" жараткан. Ал фарсыча диванын да жараткан; фарсы ырларында Фани деген тахаллусту колдонгон. Алишер бектей илимдин жана маданияттын адамдарын колдогон жана коргоого алган ушундай башка дагы бир адам кайсыдыр бир мезгилде болгондугу белгисиз. Ал бу дүйнөдөн уулу, кызы, аялы жок үй-бүлөсүз эле эң сонун өзү жалгыз жана жеңил гана жашап өттү" [2, 179 б.].

Бабур бул эмгегинде өзү иштеп чыккан алфавит жөнүндө да эскерип өтөт: Мен Мургабда мырзалар менен жолугушканда алар менен кошо жүргөн казый Ыктыяр жана Мухаммед Мир Жусуп мени менен жолугушту. Сөз бабури алфавити жөнүндө жүрдү. Казый Ыктыяр менден бир нече тамгаларды жазып берүүмдү өтүндү, мен жазып бердим, ушул эле жыйында ал тамгаларды окуп берди, жазуунун эрежелерин өздөштүрдү жана өзү бирдемкени жазып да берди [2, 179 б.].

Бабур Султан Хусейин мырзанын акындарынын көсөмү жана башчысы Маулана Абд ар-Рахман Жами болгон деп жазат. Анын доорунда ачык да, жашырын да илим менен мынчалык кабардар бир да адам болгон эмес деп Жаминин коомдогу ардактуу ордун даңазалайт. Кыргызстандын түштүгүнөн Жаминин "Нафакат ал унс"

---

1. Диянет Евразия журналы, 6, 2002.

2. Бабур. Бабур-наме. Т., 1994.

("Достуктун желаргысы") аттуу белгилүү суфийлердин өмүр таржымалын баяндаган жана "Силсалат аз-захаб" ("Алтын чынжыр") аттуу Гераттын өкүмдары султан Хусейин Байкарага арналган поэмасы табылган. Ушуга байланыштуу Э.Тенишев эгерде Кыргызстанда белгилүү авторлордун арабча жана фарсыча эмгектери ушунчалык кенири тараган болсо, кыргыздар өзүлөрүнүн чыгармаларын араб жана фарсы тилдеринде жаратышпадыбы экен деген риторикалуу суроо коет. Кыргызстандын территориясында ошол эле айтылуу орток түрк акыны Алишер Навоинин түрк тилиндеги дивандарынын литографиялык басылмалары изилденип элдин кенчине айланган. Ушундан улам Э.Тенишев илгери Кыргызстанда араб жана фарсы тилиндеги гана эмес, түрк тилиндеги да чыгармаларды окуп келишкен го деген тыянакка келет [1, 47 б.].

1492-ж. дүйнөдөн кайткан Жаминин урматына Навои "Дүрбөлөңгө түшкөндөрдүн бешөө" аттуу эмгегин жаратат. Жамини элесин түбөлүккө калтыруу максатында Алишер Навои анын суфизмдин тарыхы боюнча "Жүрөктөн чыккан ыйык жердин достук желаргысы" аттуу китебин фарсыдан түрк тилине которот. Улуу акын бул эмгекти жөн гана которуп тим болбостон, ага Фадриддин Аттаранын "Ыйыктар жөнүндө наама" аттуу белгилүү китебин пайдалануу менен кээ бир индиялык жана ортоазиялык шейхтердин, анын

ичинде Кожо Акмат Ясевичин өмүр баяндарын кийирген. Навои бул эмгегин "Кең пейилдиктин жыпар жыт махабатынын керимсели" деп атайт.

Ошол атактуу фарсы акыны Абдурахман Жаминин "Ал-Кафиинин кыйынчылыктарын чечүү үчүн жеткиликтүү пайдалуу эскертмелер" аттуу чыгармасынын кол жазмасын бир-эки жылдын ичинде эле Балхта таланттуу чебер каллиграф Дөөлөт Мухаммет ибн Теңир-берди Кушчу көчүрүп жазгандыгы маалым. Теңир жана берди деген сөздөр кыргыздын нукура төл сөзү, ал эми өзүнүн уруусун тахаллус катары кабыл алгандыгы байкалат. Анын чыныгы теги түрк болуп, кыргыз, казак, өзбектердин курамында кушчу уруусу бар экендигин Э.Тенишев да белгилеген [1, 39 б.]. Ал эми XVI к. "Бабур-намеде" Ибрагим саруу, Акмат Кушчу, Самат Саруу, Кул Назар Тагай өңдүү кыргыз урууларын эске салган ысымдар кездешет. Кыргыз урууларынын өкүлдөрү (Теңир-берди Кушчуга окшоп) фарсы жана араб тилдеринде да жаза билгенби деген ойго келебиз. Балким, алардын фарсы же түрк тилиндеги чыгармалары да болуп, түрдүү себептер менен биздин күнгө жетпей калгандыр. Ал эми Теңир-берди Жаминин да, Навоинин да эмгектери менен жакындан тааныш болгондугу күмөн туудурбайт.

---

1. Тенишев Э. Древнекыргызский язык. Б., 1997.

XII к. жашап өткөн азербайжан акыны Низами Гянджеви таланттуу чыгармаларынан тышкары, өзүнүн атын Күнчыгыш поэзиясында "Бештиктин" баштоочусу катары таанытты. "Бештикти" тууроо (назира) салтка айланган. Эн алгачкылардан болуп мыкты ийгиликке Эмир Хосров Дехлеви (1253-1325) жетишкен. Андан кийинки мөөрөй Навоинин устаты жана насаатчысы Абдурахман Жамиге туура келген. Ал эми "Бештикти" түрк тилинде эн биринчи жараткан акын Алишер Навои болгон. Ал муну кыска убакыттын (1483-1485) ичинде жазып бүтүргөн жана поэзиянын устаты Жаминин алкоосуна ээ болгон.

Гянджалык Юсуфун уулу Иляс өзүнүн жазып бүткөн чыгармаларынын аягына Низами деген ат менен колун кое баштайт. Ал түрдүү себептерди шылтоо кылып эмирдин сарайындагы ода жазчу акын болуп кызмат кылуудан баш тартып келген жана эркин жүрүп чыгарма жаратууну артык көргөн. Акындын көрө албастары көп болгон, анын үстүнөн өкүмдарга чагым жөнөтүп турушкан, бирок Низами үчүн чындык баарынан жогору турган жана аны өзүнүн эмгектеринде даңазалап келген.

Низами жетимишке жетпеген өмүр сүргөн. Ал кийинки муундарга көлөмдүү беш поэмасын калтырып кеткен. XIII к. орто ченинде алар "Хамсе" ("Бештик") ат менен бириктирилген. Хамсе (ар.- беш, бештик деген сөздөн) фарсы-түрк поэзиясындагы бири-бирине кандайдыр бир жакын мазмунда жана формада (бирок, сюжеттери, каармандары уланбайт) жазылган беш чыгарманын бириккендеги аты. Мисалы, XII-XIII кылымда жашаган Низами Гянджевинин "Сырлардын казына-кенчи", "Хосров менен Ширин", "Лейли менен Мажнун", "Жети чүрөк", "Искендер-наама" деген беш поэмасы бир

хамсени түзгөн. Ошондой эле Алишер Навои, Жами ж.б. акындардын хамселери белгилүү. Хамсе жаратууга акындар көп аракет кылган, бирок алардын өтө таланттуулары гана өз хамселерин элге тартуулай алган [1, 106 б.].

Ушул мезгилден баштап Күнчыгыш поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү үчүн өздөрүнүн "Хамсесин" жаратуу б.а. назира салты ардактуу милдетке айланган. Назира (ар.- окшош нерсе) - Чыгыш адабиятында кеңири тараган жанр. Мында акын өзүнөн мурда өткөн же замандаш акындардын чыгармаларына окшотуп же ошолорго жооп кылып чыгармалар жазган. Мындай чыгармаларда автор белгилүү бир акындын чыгармачылыгына жакындашып, өзүнүн темасын байытып, жаңы проблемаларды жана идеяларды жаратууга аракеттенген. Мисалы, Низаминин "Искандер-наама" поэмасы, Фирдоусинин "Шах-наама" дастаны, "Лейли менен Мажнун"

---

1. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн // Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.

поэмасы араб оозеки адабиятындагы чыгармаларга назира катары жазылган. Мындай чыгармачылык көрүнүш кыргыз адабиятында да учурайт. Маселен, акындар поэзиясындагы акыр заман, аккан суу темалары, К.Мамбетакундун XII кылымдагы кытай повестинин негизинде жазган "Гүлпери" дастаны ж.б. [1, 62 б.].

Низаминин "Бештиги" "Купуя сырлардан казына-кенчи" деген поэма менен башталат. Бул философиялык-дидактикалык поэмада анын кийинки чыгармаларында да улантылып кеткен дайыма туура сүйлөө, акыйкат менен чынчылдыкты пир тутуу, күч колдонуу менен кыянаттыкты жектөө идеяларынын негизи түптөлгөн. "Хосров менен Ширин" аттуу экинчи поэмасы Низаминин сүйүктүү жары кыпчак кызы Афактын (Аппактын) өлүмүнө байланыштуу катуу капаланып кайгыруудан улам келип чыккан. Аппактын сүйкүмдүү сулуу жана жароокер элеси Шириндин образы аркылуу чагылдырылган. Сүйүүнүн эч кимге баш ийбеген, моюн сунбаган күчү жөнүндөгү романтикалуу уламыш акындын "Лейли менен Мажнун" атуу үчүнчү поэмасын өзөгүн түзгөн. Низаминин замандашынын сөзү менен айтканда бул сүйүү поэмасы "акак таш өңдүү ырлар аркылуу түптөлгөн" жана ал Чыгыштын араб, түрк, фарсы тилдеринде окшоштуруп туурап жазууларга кириптер болгон. Анын "Жети чүрөк" поэмасы элдик такмаза юморго жана кытмыр мыскылга шыкалган. Низаминин акыркы, бешинчи "Искендер-наме" поэмасы улуу Искендер Зулкарнаиндын (Александр Македонскийдин) аты менен байланышкан. Чыгармада атактуу аскербашы жакыр адамдардын жактоочусу, өзүнүн аскерин кайда алып барбасын ошол жерде акыйкаттыкты жана тартипти орноткон акын катары сүрөттөлөт. Чечкиндүү жана акылман Искендер Жогору жактан болгон көрсөтмө насаат сөздөн улам адамды адам эзүү, ачарчылык, оору-сыркоо дегенди билбеген эл жашаган өлкөнү табат.

Низаминин поэмаларынын көптөгөн мотивдери элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн алынган. Макал-лакаптарга, накыл сөздөргө ширелген анын чыгармаларынын тили ачык-айрым, образдуу. Низаминин чыгармачылыгы Чыгыш өлкөлөрүнүн поэма жанрынын өнүгүшүнө эбегейсиз зор таасир тийгизген.

Ж.Ж.Руссонун ырастоосунда "өмүр сүрүү - мен ага (балага) үйрөтүүчү өнөрдүн дал өзү. Менин колуман чыгып жатып, ал ...сот да, жоокер да, молдо да болбойт: ал биринчи кезекте адам болуп чыгат. Өмүр сүрүү - бул абадан дем алуу эмес: бул деген аракеттенүү..." [2, 32 б.]. Низами Гянджевинин "Лейли жана

---

1.Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн / Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.

2. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. М.,1981.

Мажнун" поэмасынын "Уулума насаат" деген бөлүмүнөн төмөнкүдөй ыр саптарды кезиктиребиз:

Балалык күндүн сааты өтүп кетет,  
Менин сага атакелик пайдам тийбейт.

Арыстандай албуут болуп, урушта жең,  
Жаштыгың жалгыз сага болот тең.

Азаматтык абийриңден айрылбагын жеңип чыксаң,  
Маскаралап тебелеп башка бирөөнүн ар-намысын.

Акын башка бир бейттеринде:

Кокус бир жомок жазам десең да,  
Чыркыраган чындык болсун жомогуңда.

Ойносоң да, кылсаң да, иштесең,  
Болгону болочокто катуу азапты чекпесең.

Жалтактабай сен ишенгин кеңешиме,  
Кызмат кылат кеңешим эгер уксаң дегениме

деп сүйүктүү кыпчак аялынан калган өзүнүн жалгыз уулуна андай болбо, мындай бол деп аталык насаат сөзүн айтуу менен көпчүлүк окурмандарды, жаштарды да изгиликтин тазалыгына, жүрүм-турумдун салтына үндөп кетет.

Сөз деген эмне! Агын суунун бир бүркүмү.  
Ошончолук саз болот аз болсо сөз түркүмү.

Айтар сөздүн баркы турсун бийик акак таштан,  
Үнүң сенин алыс кетсин, адам баскан,-

деп акын сөз кудуретинин күчүн, баалуулугун, кыска болсо да, нуска болсун дегенчилик кылат [1].

Алишер Навоинин "Бештиги" "Такыба адамдардын дүрбөлөнү" аттуу дидактикалык поэма менен башталат. Чыгарма төрт миң бейттен жана 64 баптан турат. Анын ичинен он бири салт боюнча алла тааланы жана пайгамбарды даңазалоого арналат. Он экинчи бап Низами менен Эмир Хосровго, ал эми он үчүнчүсү Жамиге арналат.

---

1. Кошечкин С. Низами Гянджеви. М., Календар, 1991.

Он төртүнчү жана он бешинчи баптары сөздөрдүн маанилери жөнүндө жүрөт. Он алтынчысында султан Хусейин Байкара даңкталат. Поэмада андан ары суфизмдин негизги принциптери келтирилет жана Нахшбанди Шейхти көтөрүп мактоо орун алган.

Алишер Навоиге чейин эле Низами Гянджевинин "Хосров менен Ширин" поэмасынын (1181) негизинде орток түрк тилинде биринчи жолу Алтын Ордо акыны Кутб Хорезми (XIV к.) өзүнүн версиясын берген. Кутб өзүнүн эмгегинде сасанид сарайынын эмес Алтын Ордонун жашоо турмушун сүрөттөөгө алган. Мындай жаңычылдык ыкма Кунчыгыш поэзиясынын өкүлдөрү тарабынан кеңири жайылтылган [1, 47 б.].

Н.Конрад өзүнүн "Алишер Навои" деген макаласында төмөнкүдөй кызыктуу бир эпизодду келтирет. Алишер Навои өзүнүн "Хамсесин" ("Бештигин") бүткөндө эмне болгонун билесиңерби деп суроо салат. "Ал бүткөн эмгегин өзүнүн насаатчысы жана улуу досу Абдурахман Жамиге көрсөтөт. Жами кол жазмага көз жүгүртүп, колун шакирт досунун желкесине коет. Заматта анын көз алдына бейиштин багы тартылып, анда бир топ улуу адамдар жүргөн болот. Ага алардын бирөө жакындап келет - бул атактуу акын Хасан Дехлеви болуп чыгат. Дехлеви Алишерге тигил кишилер сүйлөшөбүз деп жатышкандыгын айтат. Алишерге үчөө жакындап келет: ортосунда Низами, оң жагында - Эмир Хосров, сол жагында - Жами өзү. Бул үчөөнүн артында Фирдоуси, Унсури, Насир Хосров, Анвари, Хакани, Санай, Саади. Булар X-XI к.к. Фирдоусинин жана XV к. ортосуна чейинки Жаминин заманындагы атактуу акындар эле". Н.Конрад бул кайсы доор эле деп ага өзү жооп издейт. Ал жогоруда аты аталгандарга XI к. дан XV к. чейинки беш кылымдык мезгил ичиндеги атагы алыс кеткен адамдарды кошот. Аларга улуу

акындар - Рудаки, Руми, Хафиз; улуу аалымдар - Фараби, Беруни, Ибн Сина, Ибн Рушд кирген.

Н.Конраддын пикиринче философ, филолог, музыкант жана суфий акын Жами үчүн дүйнө таанымдын эки чөйрөсү: материалдык дүйнө менен чыгармачылыгынын купуя сырлары жашайт. Ошондуктан анын кол жазмаларында мистикалык ой-толгоолору менен кошо поэзия, риторика, музыка боюнча трактаттары бар. Ибн Рушд өзүнүн рационализми, ал эми Жами өзүнүн мистицизми менен орто кылымды астын-үстүн кылып, жаңы заманга даңгыр жол салган кубаттуу күч катары феодалдык дүйнөнүн жалпы тарыхындагы динамикалуу өткөөл доорду - Ренессансты жаратпадыбы экен деп суроо салып, Н.Конрад Алишер Навоинин ренессанстык дүйнөсүндө дал ушул эки башатты - рационализм менен мистицизмди, б.а. акыл-

---

1. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М., 1968.

эс аркылуу таанып-билүү идеясын табабыз дейт [1].

Биз орто түрк доорунун атактуу инсандары Лутфи, Кутб Хорезми, Навои, Бабур, Теңир-берди Кушчуну Күнчыгыш орток түрк (кыргыз) адабиятынын жана адабий тилинин негиздөөчүлөрү Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкар, Кожо Акмат Ясеви менен Адиб Акмат Жүгинеки өңдүү элдик таланттардын маданий, адабий мураскерлери катары баалайбыз.

Алишер Навоинин ысмы А.С.Пушкин тарабынан бир жолу да эске алынбаган. Бирок бул дегеле орус акыны Чыгыштын түрк тилдүү эң чоң лириктинин биринин чыгармачылыгы менен тааныш болбогон дегендик эмес [2, 200 б.].

Навоинин чыгармаларын европалык тилдерге которуу XVI кылымдын орто ченинен эле башталган. Маселен, 1557-жылы Венецияда италия тилинде Христофор Армянский тарабынан которулган атактуу "Бештигинин" төртүнчү "Жети планета" аттуу поэмасы басмадан чыгарылган. Ошол эле поэма кийин Логан Ветцелң тарабынан немис тилине которулган жана 1583-жылы Базелде чыккан. 1719-жылы бул китептин французча котормосу пайда болгон, бул XVIII кылымдын аягына чейин он бир жолу кайра басып чыгарылган [3, 64-65 б.б.].

А.С.Пушкин "Жети планета" поэмасынын (баарынан да француз) котормосу менен тааныш болгон деп ишеним артууга болот. Авторлордун пикиринче Фархад менен Шириндин махабатынын тарыхы Чыгыштын адабий классикасынын "өтмө" сюжети болуп саналарын дагы бир жолу эскертип өтүшөт. Көптөгөн ири акындар назира традициясына ("поэтикалык жооп" жазуу) ылайык өздөрүнүн улуу мууну менен өзүнчө поэтикалык жарышка түшүп бул теманы көңүлдөрүнүн сыртында калтырышкан эмес. Маселен, Алишер Навои "Фархад менен Ширин" поэмасынын баш сөзүндө ага чейин эле бул сюжетти иштеп чыгышкан өзүнүн устаттары Низами, Хосров, Жами тууралуу терең пиетет менен сөз кылат. Аларга таазим кылуу менен

чыгармаларынын негизги персонажы Хосров шах болуп келсе, Алишер Навои - эми, Фархад, сен жөнүндө баян жазам дегенине басым жасашат [2, 200 б.].

Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов, И.Абдыразаков Навоинин бул поэмасын башка поэмаларындай эле Азияда гана эмес, бүткүл түрк тилдүү дүйнөгө кеңири таанымал болгондугун белгилешет. "Фархад жана Шириндин" аягында автор бекеринен дүйнө өлкөлөрүн жана элдерин багындырган акындар Низами, Хосров, Жами жөнүндө

---

1. Конрад Н. Алишер Навои. М., Календарн, 1991.

2. Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов, И.Абдыразаков. Пушкин и его современники: Восток - Запад: очерки. Б., 1999.

3. Бертелс Е.Э. Навои и Жами. - Избранные труды. М: Наука, 1965.

кайрадан эскерип отурбайт да, түрк тилдүү элдердин арасында өзүнүн да атагы чыккандыгын белгилейт:

Но тюрки всех племен, любой страны,  
Все тюрки мной одним покорены!

... И от Ширази до степей туркмен,  
От Хорасана до Китайских стен, -

Где б ни был тюрк - под знамя тюркских слов  
Он добровольно статц всегда готов...

Авторлор Алишер Навоинин ырларындагы ойлор менен туюм-сезимдердин Пушкиндин ырлары менен үндөшүп туруусуна басым жасашат. Так эмес маалыматтар боюнча Низаминин "Купуя сырлардын казына-кенчине" фарсы тилинде жазылган кырктан ашуун жана түрк тилинде жазылган бир нече "Жооптордун"; "Хосров менен Ширинге" да кырктан ашуун (фарсы, азербайжан, түрк ж.б.) "жооптордун" жазылганы белгилүү [1].

Навоинин "Майин адамдардын маеги" аттуу чакан көлөмдөгү тезкиреси өтө баалуу эмгектеринен болуп, анда XV к. бардык акындарга кыска мүнөздөмө берилет. Улуу акындын эсеби боюнча 1491-ж. карата өзү билген, бирок көзү өтүп кеткен 84 акын болгон; өзү менен бир муундагы 105 акын; акындыкты кесип кылбаган замандаштарынан - 46, Хорасандагы теги улуктардан - 14, Хорасандан сырткары жакта - 28, Тимуриддер династиясынан - 16, өзү жеке тааныштыгы жок - 42 адамды келтирет. Акындын маалыматы боюнча 336 акындын 90 пайызынан ашыгы фарсы тилинде, көпчүлүгү фарсы жана түрк тилдеринде, калган 10 пайызга жетпегени түрк, араб тилдеринде чыгармаларын жаратышкан [2, 59 б.].

Алишер Навои өзүнүн "Бештигинин" ар бир эле поэмасында даңазалап келгендей "Искендердин сепили" аттуу бешинчи поэмасында да

адамзатындагы изгиликти, акыл-эс менен кайрымдуулукту, берешендик менен боорукердикти бийик көкөлөтөт:

Достойнейшим того мы назовем,  
Кто благороден сердцем и умом.

Муж - пустя его добро один медяк,-  
Колца благороден духом - не бедняк.

- 
1. Л.А.Шейман, Г.У.Соронкулов, И.Абдыразаков. Пушкин и его современники: Восток - Запад: очерки. Б., 1999.
  2. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М., 1968.

Но кто души величия лишен,  
Тот подлинно и нищ и обделен

Обычай в брennom мире люди чтят-  
Гнутя спину перед теми, кто богат.

Но благородство - это эликсир,  
И щедростя сердца завоюет мир.

Кто эликсир духовный создает,  
Тот вечное богатство обретет [1, 15 б.].

Алишер Навоинин бул поэмасы чагатайчадан орус тилине чыгыш таануучу жана акын-котормочу В.В.Державин тарабынан чыгарманын бейттериндеги рифмалар маани-маңызына төп келтирилип жогорку деңгээлде которулгандыгын белгилөөгө болот. Улуу орток түрк акыны "Искендердин сепилин" баштан аяк эки саптан турган масневи ыкмасында жазып чыккан. Анын бейттеринде адамдагы берешендик жана сараңдык сапаттар күчтүү берилет:

Тот мудр, кто щедр в свершенци добрых дел,  
А скупостя - низкой глупости удел.

Богатый, знатный в роскоши живет,  
Ему простой завидует народ.

И ты, о благородный, не забудя:  
Величье духа - вот богатства сутя.

А, тот, кто скуп и жаден, сколько он

За век свой встретит тягостных препон.

Тот, кто в делах и помыслах своих  
Велик и добр,- тот не страшится злых [1, 18 б.].

Низамеддин Алишербек жаш өспүрүм, кыл мурут жигиттерге таалим-тарбиялык максатта мисал болсун үчүн поэмасында күндөй ырай, ай чырайлуу, келбети келишкен бир өспүрүм байбача жашагандыгын, оюн-зооктон башы чыкпай, күндө майрам күндө той менен шапар тээп күн кечиргендигин баян этет. Ак иши, адил сөзү жаамы-журтка маалым, коңшу турган карыя бир эмес миң жолу айткан экен:

"О, менин күлгүн жаш кайран достум, эсиңе кел, жетет эми той-тойлогон, уккун сен менин кеңешимди, мындан ары тообо кылып күнүң кечир, болбойт эми күн-түн дебей чүкө ойногон".

Ага кургур бала күлүп, мыйыгынан жооп узатат:

"Гүлдөй өс, гүлдөй жайна, өткөн өмүр келбейт кайра. Күнүм жетип мен абышка болгондо, тообо кылып табынуучу кез да келет жетип мага".

Коюптур дейт кол шилтеп, баба сөзүн кыйгап өтүп, кайра сүңгүп бозо кууп, кызыл андып, кетиптир дагы кайта. Аш-паш дебей келиптир дейт карылык да курун алып, моюнтуругун бекем салып, чидерленген ат өңдөнүп калыптыр го, балаң түшкүр, атаганат, өп-чап болуп. Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы, тообо кылып, ак жашоого көнө албады, эрк жетпеди. Көндүм болгон адатынча шапар тээп, шарап ичип, кирди кайра, бирок да мурунку ашып-ташкан күч-кубат жок, жиреп аккан дайра-дайра.

Ошентип, кубат кетип, эт-сөлү жок жаткан чакта, келиптир дейт карыя шашпай басып, табалабай түшүнүптүр акыбалын, болбос экен шыпаа таап дарымдоого, эми айыкпас кесел-дартын. Сураптыр дейт акырын үн чыгарып:

"Укпадыңо ошондо сен ак сөзүмдү, ойлодуңго ошондо сен карылык мага эмес башка үчүн деп, алдап-соолоп өзүңдү, ишенип-ишенбестен моюн бербей, кечтир-эрте келерини өлүмдү".

Каргылданган сыркоо үнү жай чыгат:

"Анда мен жапжаш элем, кантмек элем баштан такыр өтпөсө, билсем эгер түшкүлүктү ушундай, жашамакмын мен башкача шам чырагым өчкөнчө".

Анда кексе абышка аяр собол салат:

"Айтчы анда сен, атаң сенин жашап өткөн канча жылды?"

Жообун угат: "Жүз сегиз" деп.

Кары илгиртпей кайта сурайт:

"Эмне ага карылыкта кыйын болгон беле?"

"Бутсуз болуп жаткан эле",- деп жооп бериптир бу кургурун.

Анда абышка санын аткып: "О, куруган бала! Ушул сага аздык кылды беле?"

Мына ушундан бүтүм чыгат, кимде-ким башканын тагдырынан өзү үчүн үйрөнбөсө, кабылат кез келгенде айыкпас дарт-кеселге [1, 188 б.]. "Карынын

сөзүн капка сал" деген накыл сөздүн актыгына ушул икая мисал болуп бербес беле!

"Искендердин сепилинин" акыркы бабында акын бу дүйнө мурун кандай эле, жапайылык, түркөйлүк да кенен беле, бүгүнгүчө тек жазбаптыр улуу тилде - түркү тилде эч бир инсан деп, түрк

---

1. Алишер Навои. Стена Искандера. Соч. в 10 т. Т. VII. Т., 1968.

тилинин улуулугун даңазалайт, муну эми түрк гана эмес бүт Фарсы да окуйт деп жар салат:

Мы всматривалисц долго в этот мир,  
Как дик он, и безграмотен, и сир.

Доныне в мире не было руки,  
Чтобы написатц на языке тюрки.

Не толцко тюрки, Персия прочтет,  
И славный труд твой чудом назовет [1, 381 б.].

Улуу орток түрк акыны:

Стихии воздвигали твой дастан!  
Основа - тюркской речи океан...

деген бейтинде түрк тилин учукыйырсыз мухитке теңештирет.

Алишер бек Навоинин өмүрүнүн акыркы күнүн Бабур өзүнүн Бабур-намесинде" баяндап берген. Султан Хусейин Мырзаны дагы бир жүрүшүнөн Астрабадга келатканын угуп, шаар башчысы катары Навои аны утурлап тосуп чыгат. Өкүмдарынын алдында тизелеп саламын берген улуу акын өзү кайра турууга чамасы келбей, аны көтөрүп алып кетишет. Анын дартынын себебин дарыгерлер аныктай алышпайт. Эртеси Алланын буйругу менен акка моюн сунат [2, 179 б.]. Ошол эмгегинде тимурид өкүмдар (1506) Гератта болуп, башка бир дурусураак үй таппай Алишер Навоинин үйүндө кетер кеткиче жашап тургандыгын эскерип жазат [2, 196 б.]. Бабур өзүнүн бул атактуу эмгегинин он беш жеринде Мир Алишер Навои жөнүндө кенен-кесири маалымат берет. Ушул эмгек аркылуу да улуу акындын жашоо турмушун, мамлекеттик кызматын, чыгармачылык жолун, бийлик өкүмдарына жана кесиптештерине жасаган мамилелерин үйрөнүү менен бул атактуу инсан жөнүндө кошумча маалымат алабыз.

Орток түрк поэзиясынын Навои менен Бабурга чейинки көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Лутфи 1366-ж. Гераттан алыс эмес Дехи Канар кыштагында туулган. Ал көп жашап, 99 жашында дүйнөдөн кайткан. Чыгармаларын түрк жана фарсы тилдеринде жаратып, классикалык фарсы адабиятын мыкты билген. Лутфи өзүнүн "Гүл жана Нооруз" поэмасын тимурид Султан Искандерге

---

1. Алишер Навои. Стена Искандера. Соч. в 10 т. Т. VII. Т., 1968.

2. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

арнаган. Бирок ал хансарай акындарынын курамына кирүүнү каалаган эмес, эркин жүрүп чыгарма жаратууну артык көргөн. Лутфинин чыгармачылыгынын негизин адамдардын бири-бирин урматтап сыйлоосу, жашоонун ырахатын баалоо, изгилик жана адилеттүүлүк, сүйүү темалары түзөт. 1411-ж. жазылган 595 бейттен турган "Гүл жана Нооруз" дастанында сүйүүнү даңазалайт. Махабатты даңазалоо менен бир эле учурда акын дастандын дидактикалык багытына басым жасаган [1, 34 б.].

XV-XVI к.к. жашап өткөн Күнчыгыш түркий ренессансынын чыгаандарынын замандаштарынан болгон Мухаммед Салих (1455-1535) чыгармаларын орток түрк жана фарсы тилдеринде тең жараткан. Бабурдун эскерүүсү боюнча Мухаммед Салихтин түрк тилиндеги газелдери бир топ дурус чыккан. Ал Шейбани хандын сарайында да жашап чыгармаларын жараткан жана өкүмдарынын урматына түркий месневилерин арнаган. Бирок Бабурдун пикиринче анчейин дурус чыкпай калган. Анын төмөнкү бир бейтин мисалга келтирет:

Фергана, когда стала родиной Танбала,  
Танбал превратил Фергану в дом лентяев! [2, 188 б.]

Бабур анын ырларына караганда Андижан жергеси да "бекерпоздордун отуругуна" айланган деп жазат. Бул масневисинде мындан башка дурус ырларды таба албайсың деп, Мухаммед Салихти заардуу, ырайымсыз жана мээрим жок адам катары сүрөттөгөн [2, 188 б.]. Бабурдун мындай тескери мамилесин акындын Шейбани ханга кызмат кылгандыгы менен да түшүндүрүүгө болот. Алишер Навоинин замандашынан болгон Мухаммед Салих маданият дүйнөсүнө орток түрк тилинде жараткан "Шайбани-нама" поэмасы менен белгилүү. Поэма 76 баптан турат жана поэманын өзөгүн тимуриддер менен шайбаниддердин ортосундагы Орто Азия үчүн күрөшү түзөт. Поэма баарын өз көзү менен көрүп, өз кулагы менен угуп жазылган даректүү чыгарма катары тарыхый баалуулукка ээ.

Карт тарых барактарынан саманиддер, караханиддер, кара-кытайлар, чыңгызиддер, тимуриддер жана шейбаниддердин доорунда Түркстан менен Мавераннахрды бириктирип туруучу согуштук, соода-сатык жана дипломатиялык да максаттагы жүрүштөрдүн баары ушул азыркы Фергана

аймагы аркылуу жүрүп олтургандыгын туябыз. В.В.Бартольддун түрдүү булактардан (Макдиси, Ибн Хаукал, Истахри, Худуд ал-алам) алган маалыматтары боюнча саманиддердин мезгилинде (IX к.) Алдыңкы Азиядан негизги соода жолдору Сыр-

---

1. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М., 1968.

2. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

Дарыянын сол жээгиндеги Хожент аркылуу Кубага, Ошко, андан ары Өзгөнгө өткөн. Истахринин жазганына караганда башкы жол Сыр-Дарыянын түштүк жагы болгон, б.а. бул жол Канд-и Бадам (азыркы Канибадам), Сох (азыркы Сары-Коргон), Риштан, Зендеремеш жана Куба аркылуу жүргөн. Макдисинин маалыматы боюнча Фергана өрөөнүндө (Мавераннахр боюнча) отурукташкан шаарлар, айыл-кыштактар өтө көп болгон.

IX к. жашап өткөн Макдисинин, Мухамед Бекранын жазгандары боюнча Кубанын жанында алтын, күмүш, сымап; Хожентке жакын жерден нефть, бирюза; Өзгөндүн жака белинен темир, жез, нашатыр, коргошун өндүрүлгөн. Бул жерде сөз Айдаркендин сымабы жана Баткендин Бүргөндүсүнүн нефтиси жөнүндө болуп жаткандыгын түшүнөбүз. Истахринин эскермесинде Исфарага жакын жерде таш көмүрдүн кени болгон. Көмүрдүн баасы: үч эшектен турган жүк бир дирхем турган; ар бир эшектеги жүк орточо 60 кг. болсо, 180 кг. көмүр бир дирхем болгон. XIX к. экинчи жарымында бир пуд (16, 38 кг.) көмүр 32 россиялык тыйынга, б.а. 1,5 дирхемге туура келген. Мындан чыкты миң жылдын ичинде көмүрдүн баасы алты эсеге гана өскөндөй.

Караханиддердин доорунда X к. кийин Куба шаары жөнүндө сөз болбойт. Фергана өрөөнүндө башкы шаар Өзгөн, андан кийинки болуп Маргылан шаары эсептелген. Ал эми Риштан анын жанындагы бир кыштак катары сүрөттөлөт. XIII к. баш ченинде гана башкы шаардын ролун Андукан (Анжиян) шаары аткара баштаган.

В.В.Бартольд Исфарадан түштүгүрөөк Варух капчыгайында Караханид доорундагы араб жазуусу сакталгандыгын жана анда 1041-ж. 29-декабры деген дата үч: мусулман, сасанид-фарсы жана гректик жыл сүрүү менен белгиленгендигин айтат [1, 358-360 б.б.].

Бабур өзүнүн "Бабур-намесинде" Фергана чөлкөмүндөгү эң ири шаарларга: Анжиянга, Ошко, Маргыланга, Исфарага, Хожентке, Аксыга, Касанга, Канибадамга мүнөздөмө берген. Ал Исфараны төрт бөлүктөн турган тоолуу аймак, алардын бири Исфара аталат, башкасы - Варух, үчүнчүсү - Сох жана төртүнчүсү Хушяр делет. Бабур андан ары Мухамед Шайбани хан (б.а. анын кас душманы Ак Ордонун Өзбек деп аталган ханы) биздин династияга карата Ташкен менен Шахрухияны басып алганда мен ушул Сох менен Хушярдын тоолуу чөлкөмүнө өтүп, бир топ кыйынчылыктарды баштан кечирип, бир жыл чамасында тургам да, анан Кабулга бет алгам деп жазат [2, 464 б.].

Захираддин Мухамед Бабур түрктөшүп кеткен моңгол уруусунан чыккан, өзү Амир Темирдин тикелей урпагы (Улугбектин небереси) болгон. "Бабур-намасын" XVI к. биринчи чейрегинде

---

1. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1999.

2. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

жазып калтырган. Бабурдун маалыматы боюнча Исфара, Маргыланда фарсы, ал эми Ош, Анжиянда түрк тилдүү элдер жашаган. Исфарада жашаган калктын баары фарсы тилинде сүйлөгөн сарттар деп аталат. Исфарадан бир шери (2 км. га жакын) түштүгүндөгү дөңсөөлөрдүн ортосунда Санга-Айна деген чоң таш жатат. Таштын узундугу болжол менен он кари (7 м. жакын) бийиктиги кээ бир жеринде адам бойлуу, пасыраак жагы адамдын белине туура келет. Ар кандай эле нерсе андан күзгүдөй чагылышып турат.

Ушул эле эмгекте: Хожент менен Канд-и Бадамдын аралыгында Ха-Дервиш деген талаа созулуп жатат. Бул талаада дайыма шамал согуп турат, чыгышка Маргыланга жана батышка Хожентти көздөй шамал такай ошол жактан уруп турат. Куюну өтө күчтүү келет. Уламышта бир нече дервиш ушул талаада бара жатып өтө катуу бороон-чапкынга туш келип калат. Бороон ар кимисин ар жакка учурат. Алар акыркы тирүү адамы калганча "Ха, дервиш, ха, дервиш" деп бири-бирин чакырып кыйкырышат. Ошондон бери бул талаа Ха-Дервиш деп аталып калган экен [1, 31 б.].

"Бабур-намедеги" маалымат боюнча Анжиян облусунун көчмөн урууларынын ичинен чограк уруусу болгон: бул беш-алты миң кожолуктан турган чоң уруу. Алар Фергана менен Кашкардын ортосундагы тоолордо жашашат, аларда көптөгөн жылкылар жана койлор бар. Бул тоолордо өгүздөрдүн ордуна топоздорду багышат. Топоз аларда көптөп саналат. Алардын тоолору адам жеткис болгондуктан, алар мал-салын (расмий бийликке, А.Э.) берүүгө ашыгышчу эмес. Бабур өзүнүн аскерин жөнөтүп чограктардан жыйырма миңге жакын кой жана бир жарым миңге жакын жылкысын айдатып келип, жоокерлерине бөлүп берген [1, 56 б.]. Кыязы, бул чограк уруусунун мусулмандыкка өтө элек кези окшойт, болбосо исламдын жактоочусу катары өзүнүн ээлигинин чегиндеги букараларын Бабур мынчалык талоонго алмак эмес.

Ушул Бабур атап өткөн чограк уруусу жөнүндө жазылган доцент А.Топчуевдин "Унутта калган уруу тагдыры" аттуу макаласы "Баткен таңы" гезитине жарыяланган. Анда автор С.М.Абрамзондун "Орто Азияда кыргыздардан башка топоздорду багып өстүрүү негизги кесиби болгон бир да эл бизге белгисиз. Бул болсо Бабур тарабынан аталган Анжияндан түштүк тараптагы тоолордо жашаган ири уруу кыргыз элинин курамына кирген деп айтууга негиз боло алат" деген пикирин келтирет. Макаланын ээси тарыхчы аалымдын пикирин колдоп "Бабур-намедеги" чограктор кадимки эле нойгут уруусунун жабай тобунун курамына кирерин жазат. Ушул эле макалада

ОшМУнун профессору Ж.Шериевдин "бул көчмөн уруу кыргыздар гана болушу мүмкүн. Мындай ойго келүүгө ал уруунун көчмөн

---

1. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

турмуш кечириши, мал багып жашаганы түрткү берет. Экинчиден чоғрок уруусу нойгут уруусунун ичинде жашаган урук. Алар азыр Баткен, Ош облустарында, Өзбекстандын Анжиян вилоятында (Ош менен Анжияндын ортосунда) жашашат" деген божомолу келтирилет. Ал эми макаланын автору дагы да тактап чоғроктордун басымдуу көпчүлүгү Баткен районунун Чарбак кыштагында турушат, ал эми Чарбак Өзбекстандын Ушар айылы менен канатташ. "Бабур-намада" Бабур Сох, Ушардын арасында көп жолу жүргөнүн эстейт. Демек, чоғрокторду улуу Бабур көргөн, алар менен мамиледе болгон деп божомолдоого укуктуубуз деп корутундулайт [1].

Бабур өзүнүн эскермесинде 1498-жылдын коогалаңдуу күндөрү Маргылан шаарында турганда өзүнүн аскер башчысы Касым бекке Анжияндын түштүгүндө жашаган тоолуктарды: ашпарларды, турукшарларды, чограктарды жылуу сөз менен да, күч менен да менин бийлигиме өткөрүүгө жөнөттүм. Булардын баары менин амириме моюн сунушту деп жазган жери бар. Н.А.Аристовдун пикиринче түрктөшүп кеткен моңголдордун дуулат уруусунун өкүлү Мухамед-Хайдердин фарсы тилинде жазылган "Тарихи-Рашиди" (1540-1544) аттуу эмгегиндеги маалыматтарда кыргыздар XVI к. башында батыш Тянь-Шанда жергиликтүү калк катары жашап келген деп айтылат. Ошондуктан кара-кыргыздардын XIV к. эле азыркы ордунда жашагандыгынан күмөн саноого болбойт [2, 375-378 б.б.]. Ушуга байланыштуу В.В.Бартольд да Н.А.Аристовдун кыргыздар Тянь-Шанда илгертен эле бар болгондугу тууралуу божомолун Ахсикендинин Санжар селжуктун тушунда (XII к. биринчи чейреги) Хоженттин тоолорундагы кырк огуздардан кыргыз элинин келип чыккандыгы жөнүндөгү уламышы далилдеп турары тууралуу маалыматын келтирет [3, 219 б.].

Мухамед-Хайдер боюнча кыргыздар моңголдорго таандык эл болгон жана моңгол хандарына көптөгөн каршы чыгууларынын натыйжасында моңголдордон бөлүнүп чыккан. Моңголдор исламды кабыл алышкан, ал эми кыргыздар өздөрүнүн тутунган дининде кала беришкен. Бул алардын ортосунда кастыкты туудурган. "Бабур-намада" Анжияндын түштүгүндө жашаган тоолук ашпар, турукшар, чоғроктор кайсы динди тутунары жөнүндө айтылбайт. Балким уруулар өздөрүнүн байыркы динин тутунган ченде да исламды туу туткан Бабурдун түрктөшүп кеткен моңголдору аларды исламга моюн сундурууга үлгүрө элек кези окшойт. Ошондуктан "Тарихи-Рашидинин" автору мусулман моңголдорунун колу жетпеген же күчкө

---

1. Баткен таңы, 10 июль, 2003.

2. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

3. В.В.Бартольд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., фонд "Сорос-Кыргызстан". 1996.

салып алигече исламга моюн сундура албаган, дагы эле теңирчилик динин тутунуп келген кыргыздардын ири уруулук бирикмелерин айтып жаткандыр. Тоодо жашап көчмөнчүлүк менен күн өткөргөн элдердин арасында Фергана өрөөнү боюнча кыргыздардан башка эл, уруулар болбогондугун эске алсак, эскермедеги тоолук уруулар кыргыздарга кирген деп божомолдоого болот.

1528-ж. Индиянын Ганг дарыясына жакын жердеги жеңиштин урматына өткөрүлгөн чоң той-тамашада Бабур үй жайын таштап, өзү менен кошо Анжияндан, ошондой эле Сох жана Ушардан чыккан адамдарга түймөлүү тон, саймалуу халат, алтын, күмүш жана кездемелер тартуу кылгандыгын эскерет [1, 344 б.]. Жогоруда аталган аскер адамдарынын арасында мурун биз сөз кылган тоолук уруулардын өкүлдөрү да болушу мүмкүн эле.

Чындыгында "Бабур-намада" кыргыз деген этноним кезикпейт. Буга XV к. Фергана чөлкөмүндө кыргыздардын бүтүн бир эл катары түптөлө электиги, көптөгөн кыргыз урууларынын тимурид, шайбанид жана казак ордосуна уруулук негизде жуурулушуп кеткендиги менен түшүндүрүүгө болор. Муну эскермедеги Акмат Кушчу, Ибрагим Саруу, Кулназар Тагай, Самат Саруу өңдүү ысымдарга ошол кездеги салт боюнча уруусунун кошо айтылышы, мисалы, ошол эле жердеги Али Сейид Могол, Түрдү Мухамед Кыпчак, Назар Бахадыр Өзбек, Мухамед Дуулат, Мырза бек Тагай, Кулуке Кашкари, Жалал Ташкенди, Худайдад Түркмөн, Кара Барлас, Кайтмас Түркмөн, Мухамед Бурундук Барлас, Баба Кушка Могол, Хамза бий Мангыт деген ысымдардын кайсы элге, урууга, же жерге тиешелүү экендигин билдиргендей эле мааниде Бабур тарабынан колдонулган деп божомолдоого болот. Эскермедеги Камбар бий, Көнөк бий, Теңир Берди, Мухамед Султан мырза өңдүү адам аттарындагы бий, мырза, теңир деген кыргыздарга мүнөздүү даражалардын жана жараткан теңирдин аталышынын кезигүүсү да көп нерседен үмүттөндүрөт. Ал эми кобуз (комуз), кийик, марал, бугу, Теке-Секирген, түмөн, улакчы, кутас (топоз), журт, ураан, кушчу, кулан, ака (ага), жеңе, керик (носорог), яган (пил) өңдүү нукура кыргызча сөздөрдүн эскермеден орун алышы да кызыгууну туудурат.

"Бабур-намадан" кийинки орток түрк тилинде жазылган анын трактаты "Мубайин" (1521) деп аталат. Бул ыр түрүндө жазылып, мамлекеттик салык системасын жөнгө салуу, караламан калкты жергиликтүү бийлик төбөлдөрүнүн мыйзамсыз экономикалык эзүүсүнөн куткаруунун жол-жоболорун көрсөткөн чыгарма. Бабурдун "Индиялык диван" деп шарттуу аталган ырлар жыйнагы да түрк тилинде жазылган. Бабурдун кызы Гүлбадам бегим, уулдары Хумаюн жана Камран менен бирдей эле түрк тилинде ырларын жазышкан.

---

1. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

Муну Камран мырзанын бүгүнкү күнгө жетип келген рубаилеринен жана поэзиясынын үзүндүлөрүнөн билебиз [1]. Ошол мезгилде Бабурдун жана андан кийин Хумаюндун ак сарайында түрк тилинде эң мыкты газелдерин

жаратышкан Хушкал-бек, Мырза Абдурахман, Молдо Ерий аттуу инсандардын болгондугунан кабар алабыз.

Бабур туура жазуу жана сүйлөөгө, стилистикага чоң маани берген. Уулу Хумаюнга жазган бир жооп катында анын жазган катындагы грамматикалык каталарга жана татаал стилине сын тагат. Сенин кол жазманды, албетте, аракет кылсаң окуса болот, бирок прозада муамманын болушун эч ким алигече көрө элек... Эми жазганыңда жөнөкөй, ачык жана таза муун менен жаз: сен үчүн да, окуп жаткан үчүн да бир топ жеңил болот,- деп насаат айтат [2, 19 б.]. Ал өзүнүн "Бабур намесин" ушундай принципти карманып түрдүү татаалдашкан стилден баш тартып жөнөкөй, көпчүлүккө түшүнүктүү тилде жазгандыгы белгилүү. Бабур жөнүндө өзүнүн "Индиянын ачылышы" аттуу эмгегинде Дж.Неру Бабурду көрүнүктүү инсан, Кайра жаралуу доорунун типтүү өкүмдары, эр жүрөк, иш билги адам болгон, искусствону, адабиятты сүйгөн, жашоонун жыргал ырахатын баалай билген деп урмат менен эскерген [3, 371 б.].

Бабурдун колунан таланттуу лирикалык чыгармалар жаралган. Анын көптөгөн мыкты газел, рубай, масневи жана кытйаларында жашоо турмуштун түрдүү жактары чагылдырылып, акындын жүрөгүн жаралаган терең сезимдерди ыр саптарында жеткирүүгө аракеттенген. Газелдери Навои менен Лутфинин салтын улантса, рубайлеринин деңгээли Навоинин чыгармалары менен тең тайлашкан деп айтууга болот.

Бабур туулуп өскөн мекенин сүйгөн, нечен жыл сыртта жүрсө да, киндик кан тамган жерин унутпаган. Анын башкаларга болгон сүйүүсүнүн деңгээлин жакындарына, үй-бүлөсүнө көрсөткөн камкордугунан да билишет. Уулу Хумаюн катуу дартка чалдыгып төшөктө жатканда салт боюнча сенин оорунду мен атайын алдым деп анын жаткан төшөнчүсүн үч жолу тегеренип чыгат. Ошондон көп өтпөй Хумаюн жакшы болуп бутуна туруп кетет, ал эми Бабур тетирисинче ооруп жатып калат да, үч айдан соң о дүйнөгө сапар тартат. Бул жөнүндө Бабурдун кызы Гүлбадам-бегим "Хумаюн-наме" деген чыгармасында баяндаган [1].

Бабур өзүнүн "Бабур-намесинде": "Самаркандды экинчи жолу алганымда (1500) Алишер бек тирүү болчу. Бир жолу андан мага кат да келди. Мен да ага жооп жазып, барактын артына өзүмдүн түркчө

---

1. Гүлбадам-бегим. "Хумаюн-наме". Т., 1959.

2. Бабур. Бабур-наме. Т., 1993.

3. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.

ырымды жазып койдум; жооп келгиче баш-аламандыктар башталып кетти" (105 б.) - деп жазат. Ошол коогалаңдуу Самарканд күндөрү Бабур болгону он жети жаштагы кези экен. Ал ошол жылдары бир же эки ыр жазчумун,

газелдерим бүтпөй калчу деп жазат. Шейбани хандан эми гана кутулуп чыккан белгилүү акын Молдо Беннаинин ыр менен жазылган катына жооп кылып ага түрк тилиндеги рубailerин жөнөтөт.

Ушул маалыматтарга караганда Бабур атактуу орток түрк акыны Алишер Навои менен анын тирүү кезинде (1500) түрк тилинде кат алышууга үлгүргөн. Навоинин Өзбек хандын урпактарынын болгон Шейбани хандын Самаркандды басып алуусун айыптап, аны кайра бошоткон тимурид Бабурду куттуктап ыр жазгандыгы өтө маанилүү. Ал эми Бабурдун самарканддык акын Молдо Беннаи менен өз ара түрк тилинде ыр түрүндө кат алышуулары XV к. Мавераннахр жана Ферганада түрк тили адабий тилдин милдетин толук кандуу аткарып калгандыгын күбөлөндүрөт.

Эл деген эл да, элдин ар дайым калыс болгондугун, эл өзү да калыс бийди урматтап сыйлагандыгын, кылы кыйшайып баратканда түзөп жөлөк болгон букараларын унутпагандыгын Бабурдун төмөнкү рубаисинен сезебиз:

Тар жолдо дайыма эл жөлөк эмеспи,  
Азаптуу күндө элимден уктум кеңешти (КПА, 498 б.).

Бул бейтинде Бабур өзүнүн душманы Шейбани ханга Фергана чөлкөмүн, анын ичинде Анжиян, Ошту алдырып, Гисар аркылуу Афган жергесин көздөй сапар тартканда (1504) көргөн азап-тозогу, коогаландуу күндөрү көпчүлүктүн колдогондугу, элинин жөлөк болгондугу тууралуу эскерип санат катары айтып атканы байкалат.

Айтылуу Амир Темирдин урпагы, анын тимуриддер династиясынын мураскери, Улугбектин небереси убагында Самарканд, Фергананын башкаруучусу, Афганистан, Индиянын өкүмдары болгон Улуу Бабур да:

Дөөлөтүң ашып, өссө да бийик мартабаң,  
Ыпылас, жакшы сөз калбай, ээрчийт аркаңан.  
Ыраазы болуп ким өткөн жарык дүйнөдөн,  
Ар бир жан кетер жашоодон кумар таркабай,- (КПА, 498 б.)

деп бийлик менен анын букараларынын ортосунда бузуп өткүс дубалдын турушу, мартабаң ашып, төбөң көккө жетсе да, баарына тегиз боло албассыңа, "эл айтса бекер айтпасына" көзү жетип муңканат, адилет хандын калыстык ниетине бийликтин табиятынын өзү жол койбостугуна моюн сунат шекилдүү. Бабурдун рубаилеринен "дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат" деген кыргыз элинин макалына үндөш ойлорду окуйбуз:

Капылет жерден туш келсең жолго тарыган,  
Бал тилге салса душманың тийип арыңа.  
Алданбай ага досуңдун уккун айтканын,  
Чын достун ачуу сөзү да шоола жарыган [КПА, 493 б.].

Бабурдун ыр саптарында кээде ал өзүн тимуриддердин мураскери экендигин унутуп, жалпы эл шайлап хан көтөргөн кыязы, караламан калктын таламын талашкан адилет өкүмдар сыңары көрсөтүлөт. Хан Бабурдун ага чейин жарым кылымга жетпеген мезгил ичи хандык доорун сүргөн Асан Кайгынын Жаныбек ханына же жүз элүү жыл илгерки кыргыздын чыгаан инсандары Токтогул ырчы менен Толубай сынчыны ак сөздөрү үчүн куугунтуктаган дагы бир Жаныбек ханга окшобогондугуна кепил болобуз:

Ооматың келип алтын баш жетсе дөөлөткө,  
Уу тырмак болуп элинди салба мээнетке.  
Беш күндүк өтөр, кыйшаяр баштан ооматың,  
Эчен жан өткөн күч менен элди жөөлөткөн (КПА, 493 б.).

Бабурдун колуна талантуу лирикалык чыгармалар жаралган. Анын көптөгөн мыкты газел, рубай, масневи жана кытйаларында жашоо турмуштун түрдүү жактары чагылдырылып, акындын жүрөгүн жаралаган терең сезимдерди ыр саптарында жеткирүүгө аракеттенген. Газелдери Навои менен Лутфинин салтын улантса, рубайлеринин деңгээли Навоинин чыгармалары менен тең тайлашкан деп айтууга болот.

Кыйнасаң элди укурук шилтеп чамынып,  
Акыры камчың өзүңө тиет жаңылып.  
Пейили кенен туш болбойт эч бир кордукка,  
Айыптуу жандар жазага барат таңылып [КПА, 494 б.].

Жогорудагы биринчи эки саптагы ой "бирөөгө көр казсаң терең каз, акыры өзүң түшөсүң" деген элдик афоризм менен үндөшүп турса, кийинки ыр саптарында кең пейил болсоң бу дүйнөдө кор болбойсуң, ал эми айыбың ашкан болсо, аркы дүйнөдө жазага кириптер болосуң деп, бүгүнкү күндүн инсанын адилеттүүлүккө, адеп-ыйманга чакырат. Хан Бабурдун ушундай буйрук иретинде кеткен ыр саптарын анын бектери, аткаминерлери эреже-мыйзам катары да кабыл алышканы, букаралары эртели-кеч улуу эмирдин атын эскерип тообо кылып турушканы да чындыктыр.

Тууганды, жатты болбогон жерден каралап,  
Салбагын шорго жүрөгүн тилип жаралап.  
Даам таткан жерге түкүрүп кетсең кылчайбай,  
Айыкпас дарттай наамыңа наалат жаралат,- (КПА, 497 б.)

деген ойчул акындын бейттерин окуп, анын элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрү менен жакындан тааныштыгын, накыл сөздөрдүн, макал-лакаптардын дидактикалык мүнөзүн жүрөгү менен туюп, чеберчилик менен пайдалангандыгына күбө болобуз.

Акыл, илим-билимдүүлүк темасы илгерки Жусуп Баласагуни, Адиб Акмат Югинекиде да замандаштары Жами, Навои, Асан Кайгыда да өзөктүү темалардын бири болуп, бул Бабурда да унутта калбайт.

Акылдуу пенде жанында болсо түзүк иш,  
Балчыктан акыр бошотуп алар чыгарып.

Санаакеч болсо тынч уйку көрбөй түн ичи,  
Өзгөртүп эрте буурулга боейт саамайын (497 б.).

Бабур бийликтин канчалык бийик сересинде турбасын өзүнүн акыл-эс, руханий жана дене-тарбиясын көзөмөлдөп жүргөнүн төмөнкү ыр саптарынан баамдайбыз:

Чыйрак жан жүрөт дайыма жарык маанайы,  
Көп ичкич өзү тебелейт ырыс, таалайын [КПА, 497 б.].

Анын чыйрак жан дегени ичкиликтен алыс болуп, сергек жашоо образын тутунган адам болуп, ичкиликтин айынан ырысынан айрылып, кут берекеден кур жалак калгандар ошо заманда да болуп келгендигинен кабар берет. Өкүмдар өзү да санаалаш, табакташ жан-жөкөрлөрүнүн сунулган чөйчөктү алып жибер деген өтүнүч-сунуштарын четке кагат:

Ичпеймин, достум, ооз тийбейм, буга таңданба,  
Акым жок такыр чөйчөктү колго алганга,-

деп, "шарапка тоюп көңүлүм куунак жүргөндөй, көрүнөр көзгө кандай иш кылдым жалганда" деп кейийт, ошол коогалаңдуу мезгилде өзүнүн мамлекетиндеги букараларына бейкут турмуш, кенен тамак-ашын белендеп бере албай түйшүк тартат:

Көп элди көрүп машакат тартып ыйлаган,  
Сыздады жүрөк кулундай ойноп туйлаган.  
Тилегин элдин аткарса Бабур арылар,  
Азаптуу дарттан жүрөгүн эзип кыйнаган (497 б.).

Жаш Бабур XVI к. баш ченинде шайбаниддердин Мавераннахрга бастырып кирип, Самарканд жана Фергана өрөөнүнө коркунуч туудурган кезде өз башынан көптү өткөрүп, үзөнгүлөш жоро-жолдошторунун кимиси күйүп, кимиси күлүп айтканын аңдап-туйган. Аны төмөнкүдөй маанидеги ыр саптарынан сезип-туябыз:

Жашоонун шары сүргөндө өйдө-төмөнгө,

Жеңил жан болсо жолдошуң миң бир кубулат [КПА, 497 б.].

"Бабур-намени" англис тилине которгон белгилүү илимпоз А.С.Беверидж (1879) бул эмгекти Гиббондун жана Ньютондун эскермелери менен тең катарга коет, "Азиянын өзүндө ал башкалардан обочолонуп турат" деп жазат. Ал эми Бабурдун чыгармаларын изилдөөчү, анын ыр диванын басмадан чыгарткан башка бир англис чыгыштаануучусу Е.Дениссон Росс "Кембридж тарыхы" (1922) аттуу эмгегинде Бабурдун эскермелери ушул кезге чейинки дүйнөлүк адабияттардын эң бир кызыктуу жана романтикалык чыгармалары менен бир катарда каралуусу тийиш экендигин жана алар түрк тили деген ат менен белгилүү болгон Бабурдун өзүнүн эне тилинде жазылгандыгын баса белгилейт [1, 23 б.].

---

1. Бабур-наме. Т., 1993.

Бешинчи бап боюнча корутунду

1. Орток түрк поэзиясында илим-билимге үндөө дээрлик көпчүлүк акындардын (Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкар, Адиб Акмат Жүгинеки, Асан Кайгы, Алишер Навои, Бабур) чыгармачылыгында кездешет. Алардын поэзияларынан географиялык, экологиялык, астрономиялык көз караштарды жана космогониялык түшүнүктөрдү байма-бай учуратабыз. Жашоо образы көчмөндүк болгон Асан Кайгынын ырларын иликтеп отуруп, төкмө ырчынын биологиялык, географиялык, экологиялык, астрономиялык билимдеринин жана космогониялык түшүнүктөрүнүн молдугуна, диалектикалык-логикалык ой жүгүртүүлөрүнүн өтө тереңдигине ынанабыз.

2.Элдик оозеки чыгармалардын бүгүнкү күнгө жетип келишине зор салым кошуп, алардын көркөмдүк жана мазмундук башатын сактап, сапаттык деңгээлин көтөрүп, көкүрөгүндө катып, тили менен айтып келишкен эл ырчыларынын кыргыз акындар поэзиясындагы орду өтө зор. Эл ырчыларынын

дивандык акындардан олуттуу өзгөчөлүгү төмөнкүчө болгон: жашоо образы - көчмөнчүлүк, жашаган жери - тоо-токой, талаа-түз, боз үй, жегени - эт, ичкени - кымыз, кармаганы - төрт түлүк мал, канаты - ат, черткени - комуз, өнөрү - төкмөчүлүк, сүйгөн жары - өмүрлүк пикирдеши-сырдашы, жамааты - эли, өкүмдары - каганы, бийи, самаганы - элине эркиндик, амандык жана он соолук.

3. Орто кылымдык айтылуу Толубай сынчы Токтогул ырчыдан жашы боюнча бир топ улуу келип, ары "жапжакын тууганы" болгон. Токтогул ырчы менен Толубай сынчы, болжолу, XIV к. биринчи чейрегинде жарык дүйнөгө келишип, ошол кылымдын 70-90-ж.ж. дүйнөдөн кайтышкан. Токтогул ырчы менен Толубай сынчынын Жаныбек ханы Жучинин Өзбек ханынан (XIV к.), ал эми Асан Кайгынын Жаныбек ханы Жучинин Ордо-Иченинен (XV к.) тарагандар.

4. Көчмөндөр таалим-тарбия, билимди караламан калкка, жаштарга, уул-кыздарга негизинен эл арасында ооздон-оозго өтүп келген санжыралар, уламыштар, дастандар, ошондой эле кылымдардан бери өз сынын, заманбаптык касиетин жоготпогон макал-лакаптар, санат-насыяттар аркылуу жеткирип турушкан. Орток түрк жазма поэзиясынын өкүлдөрүнөн өзгөчөлөнүп көчмөндүк жашоо образы менен турмуш кечирген элдердин акындары бийлик төбөлдөрүн ачык эле айтып сындашкан. Бул, биринчиден, эл акындарынын көчмөндүк жашоо образы; экинчиден, материалдык да, моралдык жактан да бийликке көз каранды эместиги; үчүнчүдөн, сарай акындарына окшоп бир орунда (кансарайында) катталып жашабагандыгы, анын эркин болуп, конуп-көчүп турмуш кечиргендиги менен түшүндүрүлөт.

5. Асан Кайгы гуманистен өз заманынын экинин бири болгон ойчулуна (философуна), адилет издеген акылманга, ийилип, бирок сынбаган, ак сөз, адал ишти расмий бийликтен көрө албай ага каршы протест жасаган даражага өсүп жеткен инсан. Эл ырчысынын таалим-тарбия темасындагы санат, термелери өтө арбын. Бул анын жаштарды эл-жерин сүйүүгө, коргоого, эмгектенүүгө жана этика, эстетика маселесине көп көңүл бургандыгынан кабар берет.

5. Низами Гянгевинин "Хамсесинен" баштап Күнчыгыш поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү үчүн өздөрүнүн "Хамсесин" жаратуу б.а. назира салты ардактуу милдетке айланган. Эң алгачкылардан болуп мыкты ийгиликке Эмир Хосров Дехлеви (XIII-XIV к.к.) жетишкен. Андан кийинки мөөрөй Навоинин устаты жана насаатчысы Абдурахман Жамиге туура келген. Ал эми "Бештикти" орток түрк тилинде эң биринчи жараткан акын Алишер бек Навои болгон.

6. Чыгармаларын орток түрк адабий тилинде жазган Бабурдун колунан таланттуу лирикалык чыгармалар жаралган. Анын көптөгөн мыкты газел, рубай, масневи жана кытйаларында жашоо турмуштун түрдүү жактары чагылдырылып, акындын жүрөгүн жаралаган терең сезимдерди ыр саптарында жеткирүүгө аракеттенген. Газелдери Навои менен Лутфинин салтын улантса, рубайлеринин деңгээли Навоинин чыгармалары менен тең тайлашкан деп айтууга болот. Анын беш кылымдык тарыхка ээ орток түрк адабий тилинде жазылган "Бабур-наамасы" түрк дүйнөсүнүн гана эмес бүткүл адамзатынын

маданий казына-кенчи болуп саналат. Улуу Бабурдун эмгектеринен педагогикалык ойлорду камтыган көптөгөн идеяларды көрөбүз.

## СОҢКУ СӨЗ

Эмгекте тарыхыйлуулукка таянуу менен орто кылымдык феодалдык коомдук формациянын, байыркы жана орто түрк доорунун (XI-XVI к.к.) алкагында Түркстан, Жети-Суу, Теңир-Тоо, Мавераннахр жана Хорасан аймактарындагы педагогикалык ойлорду жана көз караштарды системалык аспектиде, тарыхый-педагогикалык чындыктын негизинде жана тарыхый-педагогикалык процесстердеги сапаттык өзгөрүүлөрдү аныктоо жана белгилөө көз карашында кароо жетекчиликке алынды. Изилдөөнүн предметине жаткан орто түрк (кыргыз) элдик маданияты, андагы оозеки чыгармачылык менен акындар поэзиясындагы педагогикалык ойлор, көз караштар дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесстин бир бөлүгү катары каралды. Теманын жылнаамалык чеги XI-XVI к.к. камтыган менен историзм принцибинин негизинде тарыхый-генетикалык ыкманы колдонуунун натыйжасында байыркы жана орто түрк доорунун коомдук-саясий абалын, этномаданий деңгээлин аңдап-туюу максатында VI-X к.к. да изилдөөгө алынды. Доордун атмосферасын толук түшүнүү үчүн структуралык-системалык жана салыштырмалуу ыкмаларды колдонуу күткөн натыйжаларга алып келди деген ойдобуз.

Изилдөөдө тарыхый-хронологиялык принцип жетекчиликке алынып алгачкы ирет орто түрк доорундагы элдердин тутунган дини, расмий жана адабий тили, колдонгон жазуусу, илим-билиминин жалпы абалы, алардагы өз

ара интеграциялык процесстер; кыргыздардын этногенези, коомдук-саясий жана географиялык абалы; жазгыч акындардын жана төкмө ырчылардын этникалык башатын идентификациялоо; тарыхый обьективдүүлүктөн улам орто кылымдык түрк жана фарсы тилдүү элдердин этникалык жана этномаданий байланыштары маселесин тактап алуу зарылдыгы келип чыкты.

Монографиялык иликтөөнүн негизги максаты катары теманын үстүндө ийгиликтүү натыйжага жетүү менен орто түрк доорундагы ойчулдардын, аалымдардын жана акындардын таалим-тарбия, илим-билим жана дүйнөнү таанып билүү жаатындагы топтогон бай тажрыйбаларын, казына-кенчтерин жана нарк-дөөлөттөрүн илимий-педагогикалык коомчулукка, маданий жана адабий чөйрөгө жеткирүү эсептелинди. Эмгек байыркы орток түрк поэзиясынын элдик педагогикага жаткан чыгармачылыгын иликтөөгө алды жана анын бай материалдарын бүгүнкү күндө колдонууну сунуш кылуу менен элдик салттардын табигый өнүгүүсүнүн биримдигине негизделген этникалык бирдиктердин жана бирикмелердин таалим-тарбия жаатындагы кылым карыткан ой-пикирлерин жана көз караштарын изилдөөгө алды жана буларды илимий-педагогикалык чөйрөдө жайылтууну көздөдү.

Эмгекте байыркы жана орто түрк доорундагы (XI-XVI к.к.) кыргыздардын этногенези, кыргыз уруулук этнонимдери, этномаданий интеграциялык процесстер иликтөөгө алынды. Орто түрк доорундагы дин жана рухий дүйнөнү; дин, тил жана жазууну; поэзияны жана адабий тилди; билим жана илимдин абалын тактоо аракети болду. Байыркы жана орто кылымдык педагогиканын өнүгүү тенденциясын; этнос менен жаратылыштын ажырагыс биримдигин; элдик педагогика менен элдик маданиятты; орто түрк доорундагы фольклор менен поэзияны; кыргыз этнопедагогдорунун илимий-педагогикалык көз караштарын иликтөөгө басым жасалды. Фарсы поэзиясындагы түрк темасын; Байыркы чыгыш европалык жана байыркы орус жазма эстеликтериндеги түркизмдердин интегративдик мүнөзүн; байыркы Күнчыгыш поэзиясындагы типологиялык процесстерди изилдөөгө, алардагы таалим-тарбиялык маани-маңыздагы идеяларды чечмелөөгө өзгөчө маани берилди.

Орто түрк доор поэзиясынын таңкы жылдыздарынын, "Коркут-Ата китебиндеги", суфийлик поэзиянын таалим-тарбиялык ой-пикирлерин жана "Акыйкат сырларындагы" билим, илим жана тарбия темасынын чагылдырылышын сүрөттөп баяндоо аракеттери жасалды. Кыргыз элдик ырчылар чыгармачылыгынын (Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы) жана орто түрк доорунун чыгаан инсаны Асан Кайгынын педагогикалык ойлорун; Алтынордолук жана Күнчыгыш түркий поэзиясындагы ренессанс жана андагы педагогикалык ойлорду илимий негизде иликтөөгө алуу маселелери каралды.

Элдик оозеки чыгармачылыкка жаткан "Манас" баш болгон кыргыз элинин адабий кенчи саналган баатырдык жана турмуштук кенже дастандардагы педагогикалык ойлор өзүнчө бир чоң тема катары изилдөөгө алынат деген ишенимдебиз. Ушундай эле максат менен VII-IX к.к. Орхон-Энесай жана Талас байыркы түрк (кыргыз) жазма эстеликтериндеги таалим-

тарбиялык ойлор темасы да атайын изилдөөнүн предметине айланарына күмөн кылууга болбойт.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу катары анын натыйжаларын илим-изилдөө мекемелеринин кызматкерлери, жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери, орто окуу жайларынын мугалимдери жана окуучулары үчүн окуу куралы, окуулук жана колдонмо катары колдонууга болору эске алынды. Эмгектин автору монография жөнүндөгү окурмандардын сын-пикирлерин жана каалоолорун урматтоо менен эмгегинде эске аларын билдирет. Биздин электрондук дарек: asylbek 2005 @ mail.ru

#### Адабияттар:

1. Абдыразаков А. Акындын айтыш өнөрү. "Кыргызстан маданияты" жумалыгы. 1990. 28-июнң.
2. Абдыракунов Т. Кыргыз эл табышмактары, канд. дисс. авторефераты. Ф., 1973.
3. Абдыракунов Т. Бабалардан калган сөз. Кыргыз фолклору жөнүндө макалалар. Ф., Адабият, 1990, 171 б.
4. Абдрасулов С. Введение в философию номадов, или опыт философского осмысления культурных оснований кыргызов. Республика, 1995, 10 октября.
5. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. Ф., Илим, 1981, 265 б.
6. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.- Л.: Наука, 1971.
7. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., "Сорос-Кыргызстан" фонду, 1999.
8. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары. Бишкек: "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
9. Аверинцев С.С. Греческая "литература" и ближневосточная "словесность" (Противостояние и встреча двух творческих принципов) // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М. Наука, 1971. С.206-266.
10. Аверинцев С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья (Общие замечания) // Античность и Византия. М.: Наука, 1975. С.266-285.
11. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн // Башкы ред. А.Карыпкулов. Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б., КЭ нин башкы ред., 1994.
12. Азимджанова С. "Индийский диван Бабура". Ташкент, 1966.

13. Айтматов Ч.Т. Сияющая вершина древнекыргызского духа // Энциклопедический феномен эпоса "Манас". Б., 1995.
14. Айтматов Ч. Ак тандай акындын мурасы. Китепте: Жеңижок. Ырлар. Түзгөн А. Жусупбеков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
15. Акишев К.А. К проблеме происхождения нomaдизма аридной зоне древнего Казахстана / / Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата, Наука, 1972. С. 31-46.
16. Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в кулнтуре) // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1973. С. 43-58.
17. Акишев К.А. К генезису традиционной кулнтуры казахов // Кулнтура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI в.в.): Проблемы генезиса и трансформации. Материалы международной конференции. Алматы, 1995.
18. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. Б., 1992.
19. Акматалиев А. Тандалган чыгармалар жыйнагы. 1-2-том. Бишкек: Шам, 1998.
20. Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. - Бишкек, 2002.
21. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса "Манас"). Б., Илим, 1998.
22. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. Ф., Илим, 1988.
23. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. Адабий сын макалалар, изилдөөлөр, адабий портреттер. Б.. Адабият, 1991.
24. Асаналиев К. Башат. Кыргызстан маданияты, 1989, 31-август.
25. Абдулдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. Ф., 1983.
26. Алимжанов А. Джемшидова чаша. Публицистика. Алма-Ата, "Жазушы", 1973.
27. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. Б., 1996.
28. Алимбеков А. Китепте: Кыргыз эл педагогикасы: изденүүлөр, табылгалар. Б., 1998.
29. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. Б., 2001.
30. Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Ташкент, 1968.
31. Алтымышбаев А.А. Очерки истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. Ф.: Илим, 1985. 150 с.
32. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Экинчи китеп. Фрунзе: Мектеп, 1981.
33. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Экинчи китеп. - Фрунзе: Мектеп, 1984.
34. Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли киргизского народа. Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1973.
35. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. М., 1993.
36. Антес Р. Мифология в древнем Египте // Мифологии древнего мира. М.: Наука, 1977. С. 75-116.

37. Антипов Г.А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ие, 1989. 197 с.
38. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии: Опыт реконструкции мировосприятия. М.: Наука, 1984. 262 с.
39. Антология гуманной педагогики. Конфуций. М., 1996.
40. Антология педагогической мысли в Кыргызской ССР. М., "Педагогика", 1989.
41. Апышев Б. Народные традиции и их использование в трудовом воспитании учащихся. М., 1974.
42. Апыш Б., Бабаев Д., Т.Жоробеков Т. Педагогика. Б., 2002.
43. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., фонд "Сорос-Кыргызстан", 2001.
44. Аристотел. Соч.: в 4 т. Т.4. М., 1984.
45. Артыкбаев К. Талант сыры. Адабий изилдөөлөр, адабий портреттер. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1994.
46. Асаналиев К. Башат. Китепте: Молдо Кылыч. Казалдар. - Фрунзе: Адабият, 1991.
47. Асанова У. Философия образования. Б., 2001.
48. Асипова Н., Имаева Н. Педагогиканын кээ бир жалпы маселелери. Б., 1999.
49. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. Б., 1995.
50. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: Истоки, эволюция, перспективы. М.: Наука, 1982. 222 с.
51. Ауэзов М.М. Эпикада: К проблеме единства миров кочевья и оседлости // Кочевники. Эстетика (Познания мира традиционным казахским искусством). - Алматы: Гылым, 1993.
52. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусского народа. Ашхабад, 1977.
53. Бабур. Бабур-наме. Ташкент, 1994.
54. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. Ф., 1990.
55. Байгазиев С. Орхон-Энесай осуяттары. Кутбилим, 29.04.2005.
56. Байгазиев С. Ташта жазылган аталар же Орхон-Энесай рун жазууларындагы атага байланышкан педагогикалык ойлор. ZAMAN Кыргызстан, 24.06.2005.
57. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жөнүндө сөз. Б., 1989.
58. Байгазиев С. Улуу "Манас" - улутубуздун тил жана дил бешиги. Б., 1994.
59. Байжигитов К. Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары. Ф.: Илим, 1985. 170 б.
60. Барпы: Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Түз. Б.Шамшиев. - Бишкек: Энциклопедия, 1994.
61. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк // Соч. - М.: Наука, 1963. Т. 2. - Ч. 1. - С. 473-543.
62. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов // Соч. - М.: Наука, 1968. - Т.5. - С. 195-229.
63. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М., 1958.

64. Батманов Н.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. - Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1959. 219 с.
65. Баткен таңы, 10 июлң, 2003.
66. Батыркулов Т. Молдо Нияздын китеби. Изилдөөчүнүн жол дептеринен. - Ала-Тоо, 1989, № 1.
67. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М.: Худ. лит., 1965. 527 с.
68. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Ф., 1943.
69. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., фонд "Сорос - Кыргызстан", 1996.
70. Баласагын Ж. Кут алчу билим. Ф., "Кыргызстан", 1988.
71. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о порядках обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М., -Л., 1950, 355 с.
72. Безрукова В.С. Педагогика. Проективная педагогика: Учебное пособие для инженерно-педагогических институтов и индустриально-педагогических техникумов. Екатеринбург, 1996.
73. Белухин Д.А. Основы личностно ориентированной педагогики. М., 1994.
74. Бекбоев И. Пятидесятилетие педагогической науки в Кыргызстане. Мир образования и образование в мире. М., 2001, №1.
75. Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. I. Б., 1997.
76. Бернштам Л.Н. Великое наследие киргизского народа. М., 1994. 322 б.
77. Бернштам Л.Н. Эпоха возникновения эпоса "Манас" // "Манас" - героический эпос киргизского народа. Ф.: Илим, 1968.
78. Бернштам Л.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII в.в., М.-Л.: 1946.
79. Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.
80. Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1964.
81. Бертелс Е.Э. Навои и Жами. Избранные труды. М.: Наука, 1965.
82. Бонград-Левин Г. М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. - Изд. 2-е, доп. и испр. - М.: Мысль, 1983. 206 с.
83. Борбугулов М. Адабият теориясы. Бишкек: "Сорос-Кыргызстан" фонду, 1996.
84. Бородавская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебник для вузов. Санкт-Петербург, 2001.
85. Бородко М.В. Философия воспитания. Педагогика. М.-Л., 1993, №1.
86. Боровков А.К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана // Вопросы изучения эпоса народов СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С.66-100.
87. Брагинский И.С. Девы. Миф народов мира. Энциклопедия. В 2-х т. М., Сов. энцикл., 1980. Т.1. С.417.

88. Брудный А.А., Шредер Ю.А. Диалектический характер семантики текстов // Философские науки. 1977, №3. С.146-149.
89. Брудный А.А. К проблеме социально-психологических функций эпоса "Манас" // Эпос "Манас" и эпическое наследие народов мира: Тез. докл. научн. симпозиума. Бишкек, 1999.
90. Бурабаев М.С., Сегизбаев О.А. Идеиные связи общественно-философской мысли Казахстана и России (вторая половина 18-нач. 20в.) - Алма-Ата: Наука, 1987.
91. Валиханов Ч. Избранные произведения: Алма-Ата, 1952.
92. Василнцова В.П. Мудрые заповеди народной педагогики. М., 1984.
93. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в 5-ти т. Алма-Ата, 1985. Т.2. С. 7-82.
94. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч. в 5-ти т. - Алма-Ата, 1985. Т.4. С. 48-70.
95. Вейнберг И.П. Человек в културе древнего Ближнего Востока. М.: Наука, 1986. 208 с.
96. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. 527 с.
97. Виноградов Г.С. Народная педагогика. Иркутск, 1926.
98. Владимирцов Б.Я. Грамматика. М., 1973. С.45.
99. Волков Г.Н. Чувашская народная педагогика. Чебоксары, 1958.
100. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Чебоксары. 1974.
101. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., АСАДЕМА. 2000.
102. Вулнфов Б.З., Иванов В.Д. Основы педагогики. Учебное пособие. М., Изд. УРАО, 2000.
103. Гамкрелидзе Т.В. Лингвистические аспекты реконструкции индоевропейской културы // Мировая култура. Традиции и современностц. М.: Наука, 1991.
104. Гачев Г. Националнне образы мира. М.: Сов. писателц, 1988. 448 с.
105. Голосовкер Я.Э. Логика мифа. М.: Наука, 1987. 217с.
106. Гордон С. Ханаанейская мифология // Мифологии древнего мира. М.: Наука, 1977. С. 199-232.
107. Грантовский Э.Л. О некоторых материалах по общественному строю скифов. "Родственники" и "друзня" // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековне (История и култура). М.: Наука, 1981. С. 59-79.
108. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. - М.: Наука, 1980. 256 с.
109. Гринцер П.А. Две эпохи литературных связей // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М.: Наука, 1971. С. 7-67.
110. Гринцер П.А. Эпос древнего мира // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М.: Наука, 1971. С. 134-205.
111. Гулбадам-бегим. Хумаюн-наме. Т., 1959.
112. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. "Ала-Тоо", 1989, №1.
113. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М., 1990.

114. Гумилев Л.Н. От Руси до России. М., 1995.
115. Гумилев Л.Н.. Конец и вновь начало. М., 1994.
116. Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. М., 1994.
117. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., 1999.
118. Гусева Н.Р. Индуизм: История формирования. Кулцтовая практика. М.: Наука, 1977. 327 с.
119. Даутов К. Махабаттын улуу ырчысы. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Бишкек, 1994.
120. Делц П. Лано Карпини Д. История монгалов; Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. М.: Географгиз, 1957.
121. Демидов С.М. Суфизм в Туркмении (эволюции и пережитки). Ашхабад, "Ылым", 1978
122. Диянет Евразия, №6, 2002.
123. Дурдыев Х. Ковчег разума. Ашхабад, "Туркменистан", 1988.
124. Дняконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. М.: Наука, 1990. 247 с.
125. Жигитов С. Жыйырманчы жылдардагы кыргыз адабияты. Фрунзе: Илим, 1982.
126. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный эпос. М., 1947.
127. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи. Тюркологический сборник, №1, 1951. М.- Л.
128. Жирмунский В. Народно-героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. М.-Л.: Гослитиздат. Ленингр. отд-ие, 1962. 435 с.
129. Жуковская Н.Л. Судьба кочевой культуры: Рассказы о Монголии и монголах. М.: Наука, 1990. 112 с.
130. Жусупов К. Байыркынын издери. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2001.
131. Жээнбеков Ж. Даанышман ойчул. Бишкек: "Кыргызстан", 1991.
132. Залкар акындар. Бишкек: Шам, 1998.
133. Закиров С. Кыргыз элинин макал-лакаптары.Ф., 1972.
134. Зарубежные исследования по семиотике фольклора: Сб. ст. - М.: Наука, 1985. 516 с.
135. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. М.: Наука, 1964. 328с.
136. Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе. - Изв. АН Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии, вып. 3 (14), 1960.
137. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.
138. Из истории социально-философской мысли народов Востока. Фрунзе: Илим, 1989.
- 139.Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. Фрунзе: Мектеп,1979.
140. Иптаров С. Кут билим, 12.02.2002.
141. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б, 2004.
142. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. Б., 2004.

143. Исаев К. Түрк дүйнөсү - ааламдашуу шартында. Жаңы кылым, №18 (85), 10.03.2006.
144. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхынан. - Бишкек, 1994.
145. Кадыралиев К. Элдик педагогиканын таасири. Эл агартуу. Б., 1974. №4, 62-64-б.б.
146. Кадыралиев К. Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках. Автореф. канд. дисс. Ф., 1979.
147. Калиев С. XV-XIX кылымдардагы акын-ырчылардын поэзиясындагы педагогикалык ой-пикирлер. Алматы, "Рауан", 1990. .
148. Калиев С. Казак этнопедагогикасы. Докт. дисс. авторефераты. Алматы, 1993.
149. Карасаев Х. Камус наама: Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр. Б., Шам, 1996.
150. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кор-Оглы у тюркоязычных народов. М., 1968.
151. Келимбетов Н. Казак адабиятынын байыркы доору. Алматы, "Мектеп", 1986.
152. Киреев А.Н. Башкирский народный героический эпос. Уфа, 1970.
153. Ключевский В.О. Курс русской истории: в 9 т. Т 1. М., 1987.
154. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники, как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964.
155. Койчуманов Ж. Идеи воспитания в творчестве Тоголока Молдо. Ф., "Мектеп". 1964, 99 б.
156. Койчуманов Ж. Элдик педагогиканын берметтери. Б., 1998.
157. Кон С.И. Открытие "я". М.: Политиздат, 1978.
158. Конрад Н. Алишер Навои. М., Календарц, 1991.
159. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.В. История педагогики. Учебник для педвузов. М., 1959.
160. Кошечкин С. Низами Гянджеви. М., Календарц, 1991.
161. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М., 1968.
162. Корш Ф. Древний народный эпос тюркских племен. М., 1975.
163. Крачевский И.Ю. Бируни и его роль в истории восточной географии. Сб. "Бируни", М.-Л., 1950.
164. Курманходжаева Р. И. Педагогические воззрения Ч. Айтматова. Докт. дисс., Б., 2001.
165. Кут билим, 12.04.2002.
166. Кыргыз адабиятынын тарыхы. V т. Кыргыз эл ырчылары. Б., 2002.
167. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү. Ф., 1963.
168. Кыргыздар. II том. Б., 1993.
169. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. II китеп // Түз. К.Жусупов. Б.: Кыргызстан, 1993.

170. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
171. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Ф., 1973.
172. Кыргыз эл макал-лакаптары. Ф., "Мектеп", 1979.
173. Кыргыз эл жомоктору. Б., 1997.
174. Кыргыз эл жомоктору. Ф., 1975.
175. Кыргыздар: санжыра, мурас, салт., 1-2-китеп. Б., 1994.
176. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын тарыхынын очерки. Ф., "Кыргызстан", 1973.
177. Кыргыз адабияты, хрестоматия, 1-том. Б., "Мектеп", 2002. 51-б.
178. Кыргыз адабиятынын программасы. 8-10-кл., - Ф. "Кыргызмамбас", 1943.
179. Кыргыз педагогикасынын антологиясы. Ф., 1989. 66 б.
180. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамы. Б., 2004. 8-10-б.б.
181. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том. Ф., "Кыргызстан", 1980. 34 б.
182. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. - Бишкек: Илим, 1994. 292 с.
183. Кыргыз адабиятынын тарыхы. IV-V томдор. Бишкек, 2002.
184. Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы. I бөлүк, 1988, I-II бөлүк, Фрунзе, 1992.
185. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе: Мектеп, 1969.
186. Кебекова Б. Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы. - Фрунзе: "Илим", 1985.
187. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса "Манас". - Фрунзе: Илим, 1980.
188. Кыргыз адабиятынын программасы. V-XI класстар. Түз. С. Байгазиев, А. Муратов. - Бишкек: Педагогика, 2000.
189. Кыргыз тил, адабият жана факультатив сабактардын программасы. - Фрунзе: Мектеп, 1985.
190. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. I том. Фрунзе: Мыслң, 1972.
191. Латышина Д.И. Истории педагогики (История педагогики и педагогической мысли): Учеб. пособие. М.: Гардарики, 2003.
192. Леви-Строс К. Печалңные тропики. - М.: Мыслң, 1984. - 172 с.
193. Леви-Строс К. Первобытное мышление. М.: Республика, 1994. 382 с.
194. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. - Изд. 2-е, доп. - Л.: Худ. лит., 1971. 414 с.
195. Лихачев Д.С. Заметки о русском // Новый мир. 1980, № 3.
196. Лихачев Б.Т. Развитие педагогического знания // Советская педагогика, №11, М., 1990, 53 б.
197. Локк Дж. Педагогические сочинения. М., 1939.
198. Лордкипанидзе Д. Ян Амос Коменский. М., 1970.
199. Лурия А.Р. Язык и сознания. - М.: Изд-во МГУ, 1979. 319 с.
200. Макнейл У.Г. Батыштын башаты. Адамзат өтмүшүнө кылчаюу. 2 китеп. Б., 2002.

201. Макаренко А.С. Книга для родителей // А.С.Макаренко. Пед. соч.: В 8 т. М., 1985. Т.5.
202. Малов С. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.
203. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности: тексты и исследования. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1951.
204. Мамыров М. Кыргыз адабиятынын тарыхынан. Адабий сын макалалар. Ф.: Кыргызстан, 1980. 140с.
205. Мамбетакунов Э. Маданият аркылуу билимге. Илимий-пр. конф. матер-ры. Б., 1996, 24-б.
206. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери: Окутуу формаларынын түрлөрү. Бишкек, 2002.
207. Мамытов У. Сөздүн көркү - макала. "Ала-Тоо", Ф., 1988. №6.
208. Мамытов У. Элдик чыгармачылыктын жыйнагы // Кыргызстан маданияты, Ф., 1972, 7-сент.
209. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. - М.: Изд-во восточ. лит., 1963. 562 с.
210. Мелетинский Е.М. Мифы древнего мира в сравнительном общении // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. - М.: Наука, 1971.
211. Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фолклора // Фолклор. Поэтическая система.- М.: Наука, 1977.
212. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М.: Наука, 1976.
213. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., "Кыргызстан-Сорос" фонду, 2000.
214. Мелников М. И. Русский фолклор и педагогические мысли народа. В сборн.: "Сибирский фолклор". Новосибирск, вып.2. 80 б.
215. Мирзоев А. Проблемы Азербайджанского детского фолклора. Баку, 1988.
216. Мировая культура. Традиции и современность.- М.: Наука, 1991. 344 с.
217. Миф жана легенда. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. Ф.: Илим, 1973. С.68-96.
218. Мифологии древнего мира. - М.: Наука, 1977. 456 с.
219. Молдогазиев Т. Изучение устного народного творчества в 4-5 классах. Канд. дисс. Ф., 1973.
220. Молдо Кылыч. Зилзала. Китепте: "Казалдар", Б., 1992.
221. Мукамбаев Ж. Менин жомокторум. Ф., 1988, 5-б.
222. Мукамбаев Ж., Таштемиров Ж. Кыргыз табышмактары, жаңылмачтары, калптары. Ф., "Мектеп", 1971.
223. Мурас. Түзгөн М. Абдылдаев. Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
224. Муратов А. V-IX класстарда адабият теориясын окутуу. Фрунзе: Мектеп, 1990.
225. Муратов А. Адабият ыйман сабагы. Бишкек: Кыргызстан, 1993.
226. Мокеев А.М. Этапы этнической истории киргизского народа на Тянь-Шане // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и

Казахстана: Тез. докл. Всесоюзн. научн. конф. (20-23 ноября 1988 г.). - М., 1988. - С. 88-89 .

227. Молдобаев И.Б. Эпос "Манас" как источник изучения духовной культуры кыргызского народа. Ф.: Илим, 1989. 152 с.

228. Молдо Кылыч. Казалдар: жыйнак. Түзгөн О.Сооронов. Фрунзе: Адабият, 1991.

229. Морган Л.Г. Лига ходеносауна или ирокезов. М., 1983.

230. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. Фрунзе, 1982.

231. Мурад Аджи. Өзүнүн түрк экенин билбеген эл көп // Кыргыз туусу, 20-23.01.2006.

232. Мусаев С.М. Проблемы научной публикации текстов "Манаса" // Фолклор. Издание эпоса. - М.: Наука, 1977. - С. 223-229.

233. Мусаев С., Таштемиров Ж. Кыргыз адабияты. Орто мектептин IX классы үчүн окуу китеби. Ф., "Мектеп", 1990.

234. Нарынбаев А.И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. - Б.: Илим, 1994. 185 с.

235. Найдыш В.М. Концепции современного естествознания. М., 2003.

236. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.

237. Невелова С. Л. Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса. - М.: Наука, 1991. 226 с.

238. Неклюдов С.Ю. Мифология тюркских и монгольских народов (Проблемы взаимосвязей) // Тюркологический сборник, 1977. - М.: Наука, 1984. С. 183-202.

239. Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. - М.: Наука, 1984. 309 с.

240. Низами. Пятц поэм. М.: Худож. лит., 1968, С.18 (БВЛ, Т. 25).

241. Новиков И.А. Этюды о нешкольной педагогике // Советская педагогика, №4, М., 1991, 48-б.

242. Нурланова К.Ш. Человек и мир. Казахская национальная идея. - Алматы, 1994. 48 с.

243. Нуцибидзе Ш.И. Собрание сочинений. Том IV. Руставели и восточный Ренессанс. Тбилиси, 1987.

244. Озмитель Е.К. Фолклор, классика и национальная литература. Б., 2000.

245. Озмитель Е. Наследие классики и кыргызской литературы. Фрунзе: Кыргызстан, 1980.

246. Озмитель Е. Теория литературы. Фрунзе: Мектеп, 1986.

247. Ормонов Т. Идеи военно-патриотического воспитания в эпосе "Манас". Ф., "Мектеп", 1971.

248. Осмонов Ө., Асанканов А. Кыргыз тарыхы, 2-китеп. Бишкек, 1993.

249. Осмонкулов А. И.Арабаев - көрүнүктүү агартуучу. Б., "Кыргызстан", 1999, 84-б.

250. Осмонкулов А. Кыргызстандагы революциядан мурдагы агартуу жана эне тилин окутуу тарыхынын очерки. Б., 2001.

251. Лазутин С.Г. Поэтика русского фолклора. - М., 1981.

252. Панкова В.С. К вопросу об этнокультурных особенностях воспитания. Илимий конферен. матер. Б., 2002. 142 б.
253. Перлиев К. Очерки этнопедагогике туркменского народа. Ашхабад, 1977.
254. Подласый И.П. Педагогика. М., 1996.
255. Поэзия народов мира. М., "Детская литература", 1996.
256. Проблемы общности алтайских языков. Л., 1971.
257. Проблемы истории языков и культуры народов Индии. - М.: Наука, 1974. 268 с.
258. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976. 325 с.
259. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. - М.: Наука, 1977. 216 с.
260. Радциг С.И. История древне-греческой литературы. М., 1968.
261. Рахимова М.Р., Панкова В.С. Кыргыз элдик педагогикасы. Б., 1994.
262. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогика тарыхынын очерктери. Б., 1998.
263. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. М., 1981.
264. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. Б., 2006.
265. Рыбаков Б.Я. Язычество древних славян. М., 1981.
266. Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. Ф., 1965.
267. Рысбаев С. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер. Б., 1988.
268. Рысбаев С. Элдик педагогикага ширелген баян. Китепте: К.К. Сартбаев - окумуштуу жана педагог. Б., 2002.
269. Рысбаев С. Эне, бешик ыры, андагы ыйманга чакырык. "Кырчын", Б., №11, 1992, 29 б.
270. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-2-китеп. Бишкек, 1993.
271. Сооронов О. Молдо Нияз. Санат дигарасттар. Бишкек, 1993.
272. Султанов К., Султанов Ш. Омар Хайям. Москва, 1987.
273. Рысбаев С. Жомокторубуздагы элдик таалим-тарбия туурасында. Эл аралык илимий-пр. конф. матер-ры. Б., 2000, 102 б.
274. Рысбаев С. Элдик накыл кептердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү // Педагогика в Кыргызстане, №1, Б., 2001.
275. Рысбаев С. Кыргыз элдик макал-лакаптарындагы урпакты адеп-ахлакка, элдик этикага калыптандыруу идеялары // Социальные и гуманитарные науки, №1-2, -Б., 2001, 58 б.
276. Рысбаев С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо. Б., 1989, 5 б.
277. Рысбаев С. Элдик накыл кептердин педагогикалык мааниси. Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. Б., 2005, №2.
278. Салдадзе Л. Ибн-Сина (Авиценна). Страницы великой жизни. Ташкент, 1985.
279. Салиев А. Человек входит в мир: Сб. ст. - Ф.: Кыргызстан, 1983. 271 с.
280. Сагадеев А.Б. Ибн-Сина (Авиценна). - 2-е изд. - М.: Мысль, 1985. 222 с.

281. Сегизбаев О.А. Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре казахского народа. - Алма-Ата: Наука, 1973. 168 с.
282. Саипбаев И. Элдик оозеки чыгармаларда эмгекке тарбиялоо жөнүндө. "Эл агартуу", Ф., 1974, 52 б.
283. Сарымсаков Б.И. Узбекские народные пословицы. Ташкент, "Фан", 1983.
284. Семенов В.Д. Социальная педагогика: история и современность. 2-е изд. Екатеринбург, 1995.
285. Сказание о начале славянской письменности. М., "Наука", 1981.
286. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. М., АСАДЕМА, 2002.
287. Смирнов В.И. Общая педагогика. Учебное пособие. Изд. второе, перераб., испр. и доп. М.: Логос, 2003.
288. Советская тюркология. №1, 1972.
289. Слуцкий В.И. Элементарная педагогика или как управлять поведением человека. М., "Просвещение", 1992.
290. Стеблева И.В. Культурные контакты тюркских народов в древности и раннем средневековье // Советская тюркология. 1987, №3. С. 83-87.
291. Сулайманов Д. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Ош, 1994.
292. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Киев, 1969.
293. Сыдыкбеков Т. Табылга. Б., 1991.
294. Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. Б., "Акыл", 1998.
295. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. II китеп. Ош, 1999.
296. Танаев Т., Ташполотова Б. Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду. Бишкек-Ош, 2004.
297. Таштемиров Ж. Токтогулдун акындык чеберчилиги. Ф., 1975.
298. Тенишев Э. Древнекыргызский язык. Б., 1997.
299. Тоголок Молдо. Чыгармалар жыйнагы. 1 т. Ф., "Кыргызстан", 1970, 72-73 б.б.
300. Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар. Кыргыздар, 2-том. Б, 1993.
301. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-том. Ф.: Адабият, 1989.
302. Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. М.: Наука, 1982.
303. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир // Лңвова Э.Л., Октябрңская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. - Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ие, 1988.
304. Третняков П.Н.. Восточнославянские племена. Изд. АН СССР. М., 1953.
305. Турдугулов А. Кыргыз классикасы. Б., Шам, 2005.
306. Турдугулов А. Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу. - Бишкек, "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1996.
307. Турдугулов А. Акындар айтышынын табияты тууралуу. Китепте: Качкынбай Артыкбаев. - Бишкек, 2004.
308. Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар. Кыргыздар, 2-том. Б.: 1993.

309. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-том. Ф.: Адабият, 1989.
310. Түлөгабылов М. Кыргыз элдик оозеки чыгармалардын балдарга арналган ырлары жана алардын түрлөрү. Ф., "Эл агартуу", №12, 1984.
311. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Б., 1992.
312. Усубеков Ш. Кыргыз макал-лакаптары. Ф., 1982.
313. Үмөтов Т. Педагогические условия использования кыргызских народных игр. Канд. дисс. авторефераты. Б., 1995.
314. Ушинский К.Д. Собр. Соч.: В 11 т. М.; Л., 1948-1952. Т.3.
315. Ушинский К.Д. Избр. пед. произведения: В 2 т. Т.1 М.: Педагогика, 1974.
316. Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. Бишкек, 1994.
317. Үмөталиев Ш. Заман жана "замана". Кыргызстан маданияты, 1988, 15-сентябрь.
318. Үсөн М. Улуу талаанын урпактары. Б., 1993, 9 б.
319. Үсөналиев С. Кыргыз тилин инновациялык жол менен окутуу маселелери. Б., 1999.
320. Языки мира: Тюркские языки. Б., "Кыргызстан", 1997.
321. Фалев П. Как строится каракиргизская былина // "Манас"- героический эпос киргизского народа. Ф.: Илим, 1968. С. 49-55.
322. Фолклор и историческая этнография. - М.: Наука, 1983.
323. Фолклор и этнография. Проблемы реконструкций фактов традиционной культуры: Сб. научн. тр. Л.: Наука. Ленингр. отд-ие, 1990. 233 с.
324. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М.: Наука, 1978. 605 с.
325. Фрейман А.А. Хорезмийский язык. М.-Л., 1951.
326. Хайруллаев М.М. Культурное наследие и история философской мысли. Ташкент: Узбекистан, 1985. 262 с.
327. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. пособие. М., 1997.
328. Харламов И.Ф. Педагогика. М., "Высшая школа", 1990.
329. Христова Е.А. Народная педагогика: исторические и теоретико-методологические проблемы. М., 1988.
330. Художественный язык средневековья. М.: Наука, 1982. 272 с.
331. Хидоятов Г.А. Моя родная история. Т., 1990. 77 б.
332. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В трех томах. Том I. Эпоха феодализма. Минск, изд. "Университетское", 1987.
333. Хукхем Х. Властители семи созвездий. Ташкент, 1995.
334. Хуторский А.В. Современная дидактика. Учебник для вузов. СПб: Питер, 2001.
335. Кор Оглы Г.Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983. С. 45.
336. Цаллагова З. Этнопедагогические предписания здорового образа жизни. "Народное образование", М., 2002, 210 б.

337. Чельшев Е.П. Сопричастност красоте и духу. Взаимодействие култур Востока и Запада. М.: Наука, 1991. 311 с.
338. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. - Л.: Наука. Ленингр. отд - ие, 1986. 304 с.
339. Чичеров В.И. Народнопоэтическое творчество. Изд.АН СССР, М., 1960.
340. Чыманов Ж. Аскар Осмонкулов жана кыргыз тилин окутуунун методикасы. Кут билим, 23.06.2006.
341. Шахнович Н.И. Первобытная мифология и философия: Предыстория философии. - Л.: Наука. Ленингр. отд - ие, 1971.- 240 с.
342. Шейман Л.А., Соронкулов Г.У., Абдыразаков И.А. Пушкин и его современники: Восток - Запад: очерки. Б., 2000.
343. Шейман Л.А. Обзорные занятия по русской литературе в киргизской школе. - Фрунзе: Мектеп, 1990.
344. Эл ырчылары. Түз. С. Кайыпов. - Фрунзе: "Кыргызстан", 1981.
345. Элдик поэмалар. Ф., 1973.
346. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы. М.: Прогресс, 1987. 312 с.
347. Эркебаев А. Молдо Кылычтын поэмаларына баш сөз. "Ала-Тоо", 1989, №2.
348. Эркебаев А. Малоизученные страницы истории кыргызской литературы. Б., 1999.
349. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. Бишкек: Учкун, 2004.
350. Эшиев А. Орто түрк доор адабиятынын таңкы жылдыздары. Матер. междун. научно-теор. конфер. Бишкек, Билим жана тарбия, 1-2 (5-6) 2005.
351. Эшиев А., Матамарова А. Кутб Хорезми жана орто кылымдык чыгыш поэзиядагы типологиялык процесстер. Респуб. илимий-прак. конф. матер. Каракол, 2005.
352. Эшиев А. Кыргыздардын байыркы тарыхын изилдөөдө уруулук этнонимдерге таянуу маселеси. Материалы международной научно-практической конференции. Бишкек. Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, серия 6, юбилейный выпуск, 2006.
353. Эшиев А. Еще раз о тюркизмах в "Слове о полку Игореве". Наука и новые технологии, "№1, Бишкек, 2006.
354. Эшиев А. Байыркы чыгыш (буддалык, манихейлик) тексттери жана андагы түркий поэзиянын үлгүлөрү. Социально-гуманитарные науки, Бишкек, 2006.
355. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. Б., 2000.

МАЗМУНУ

ОРТО ТҮРК ДООРУНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

КИРИШ

СӨЗ

Биринчи бап

ОРТО ТҮРК ДООРУНДАГЫ ЭТНИКАЛЫК, ЭТНОМАДАНИЙ  
ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕР ЖАНА РУХИЙ ДҮЙНӨ, БУЛАРДЫН  
ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРДУ КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ РОЛУ

1. Орто түрк доорундагы этникалык, этномаданий интеграциялык процесстер,  
булардын педагогикалык ойду калыптандыруудагы орду

а) Элдик педагогикалык ойлордун тенденциясын үйрөнүүдө байыркы жана орто түрк доорундагы кыргыздардын этногенезин тактоонун ролу  
-----

б) Орто түрк доорундагы уруулук этнонимдердин кыргыз тарыхын жана педагогикасын тактоодогу орду-----

в) Орто түрк доорундагы этномаданий интеграциялык процесстердин педагогикалык ойлорду өнүктүрүүдөгү ролу  
-----

2. Орто түрк доорунун рухий жана этнопедагогикалык дүйнөсү, булардын педагогикалык ойлорду калыптандыруудагы орду

а) Орто түрк доорунун диний жана рухий дүйнөсү -----

б) Орто түрк доорундагы дин, тил жана жазуу -----

в) Орто түрк доорунун поэзиясы жана адабий тили -----

г) Орто түрк доорундагы билим жана илим маселелери жана алардын педагогикалык ойду өнүктүрүүдөгү орду -----

д) Орто түрк доорундагы фольклор жана акындар поэзиясы, булардын этнопедагогикалык ролу-----

Биринчи бап боюнча корутунду-----

Экинчи бап

**ОРТО КЫЛЫМДЫК ПЕДАГОГИКА, ЭТНОПЕДАГОГИКА ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР, БУЛАР ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ТЕНДЕНЦИЯСЫ**

1. Байыркы жана орто кылымдык педагогиканын өнүгүү тенденциясы

а) Байыркы педагогикалык салттуулуктардын жана ойлордун башаттары-----  
-----

б) Педагогиканын өнүгүү тенденциясы-----

2. Этнопедагогика, элдик педагогика жана педагогикалык ой маселелери-----

3. Элдик педагогикалык ойлор жөнүндөгү илимий-педагогикалык изилдөөлөрдүн, көз караштардын тенденциясы

а) Элдик педагогикалык ойлордун чет элдик окуу китептеринде жана окуу куралдарында чагылдырылышы-----

б) Кыргыз этнопедагогдорунун илимий-педагогикалык изилдөөлөрү-----

в) Илимпоз-филологдордун этнопедагогикалык тенденциялар жөнүндө көз караштары-----

Экинчи бап боюнча корутунду-----

Үчүнчү бап

## ОРТО КЫЛЫМДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ, АДАБИЙ ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА АНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1. Орто кылымдык чыгыш поэзиясындагы интеграциялык процесстер, булардагы педагогикалык ойлор

а) Орто кылымдык чыгыш поэзиясында фарсы-түрк этномаданий интеграциялык процесстердин чагылдырылышы -----

б) Орто кылымдык чыгыш поэзиясындагы типологиялык процесстер жана андагы педагогикалык ойлор-----

в) Орток түрк поэзиясындагы фарсы темасы, андагы педагогикалык ойлор -----

2. Орто кылымдык Кытай поэзиясынын көчмөндөр темасындагы этико-философиялык жана этнопедагогикалык ойлордун чагылдырылышы-----

3. Байыркы батыш жана чыгыш адабий эстеликтериндеги типологиялык процесстер, булардагы педагогикалык ойлор-----

а) Чыгыш европалык, славяндык жана борборазиялык байыркы түрк жазма эстеликтериндеги типологиялык көрүнүштөр, булардагы педагогикалык ойлор-----

б) Орто түрк доору менен Байыркы Орус адабий эстеликтериндеги түркизмдердин интегративдик мүнөзү-----

Үчүнчү бап боюнча корутунду-----

Төртүнчү бап

## XI-XIII К.К. ОРТОК ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1. Байыркы орток түрк поэзиясынын негизги жанрлары, ыр формалары жана салттык поэтикалык ыкмалары, булардагы педагогикалык ойлордун чагылдырылышы-----

2. XI к. орток түрк поэзиясынын таңкы жылдыздарынын чыгармаларындагы педагогикалык ойлор -----

3. XII к. орток түрк поэзиясындагы педагогикалык ойлор

а) "Коркут-Ата китебиндеги" педагогикалык ойлор -----

б) Суфийлик поэзиядагы педагогикалык ойлор-----

в) "Акыйкат сырларындагы" педагогикалык ойлор -----

Төртүнчү бап боюнча корутунду-----

Бешинчи бап

#### XIV-XVI к.к. ОРТОК ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР

1. Байыркы орток түрк поэзиясынын таалим-тарбия темасындагы типологиялык көрүнүштөр жана андагы педагогикалык ойлор-----

2. XIV-XV к.к. орток түрк поэзиясынын ырчылар чыгармачылыгындагы педагогикалык ойлор -----

3. XV-XVI к.к. орто түрк доор түркий ренессансындагы педагогикалык ойлор  
-----

Бешинчи бап боюнча корутунду-----

Соңку сөз-----

Адабияттар-----

Мазмуну -----

Эшиев Асылбек Мирзатилаевич

1957-ж., Жалалабат облусу, Ноокен районунда туулган.

1985-ж. Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун филология факультетин бүтүргөн.

1979-ж. Баткен району, Чек орто мектебинин мугалими.  
1979-1981 ж.ж. Советтик Армиянын катарында кызмат өтөгөн.  
1982-1987-ж.ж. Ноокен районунун Ленинград, Кызыл-Кыя орто мектептеринин мугалими.  
1987-1991-ж.ж. Майлуу-Сай шаарындагы №7 орто мектебинин мугалими.  
1991-1996-ж.ж. Кыргыз билим берүү институтунун аспиранты, ага илимий кызматкери.  
1996-1998-ж.ж. Нарын мамлекеттик университетинин тилдер кафедрасынын башчысы, доценти. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин мамлекеттик кызматты жана саясий илимдерди стратегиялык изилдөө Борборунун Нарындагы филиалынын директору.  
1998-2001-ж.ж. Кыргызстан Эл аралык университетинин Жалалабаттагы филиалынын директорунун окуу-илимий иштер боюнча орун басары, социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасынын башчысы.  
2001-2003-ж.ж. Жалалабат мамлекеттик университетинин окутуучулардын квалификациясын көтөрүү факультетинин деканы, регионтаануу кафедрасынын башчысы.  
2003-ж. баштап Баткен мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана түркология факультетинин деканы, доценти.  
2009-ж. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти.

Педагогика илимдеринин кандидаты (1996)

Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн отличниги (1996)

КР Билим берүү, илим жана маданият министрлигинин Ардак грамотасы (1997)